

285269

.....

MZK

285.269

ÁRKÖVY,
AZ
AGRÁR-
POLITIKA
ALAP-
VONALAI

N. M.

Pol. g.

436.

9.

AZ

AGRÁRPOLITIKA ALAPVONALAI.

IRTA

ÁRKÖVY RICHÁRD.

219.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA.

1902.

==== Ára 6 korona. ====

AZ
AGRÁRPOLITIKA
ALAPVONALAI.

IRTA
ÁRKÖVY RICHÁRD.

BUDAPEST.

AZ 'ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA.

1902.

~~Polg.~~
~~436~~

285263

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomd. részletről
1902 év 390. sz.

ELŐSZÓ.

Földművelésünk folyton nehezebb viszonyok közé jut, a mi reánk nézve annál aggályosabb jelenség, mivel — a vele kapcsolatos nyers termelési ágakkal együtt, — nemzeti és állami létünk fenntartásának és fejlesztésének, még beláthatatlan időkre az van hivatva legszilárdabb alapját képezni. Pedig Berthelot szerint egy nagy mezőgazdasági válság küszöbén állunk, melyből épen csak akkor fogunk menekülhetni, ha földművelésünk folyton iparszerűbbé válik, vagyis ha annak üzése közben mindinkább képesekké leszünk a termésnek természeti tényezője felett uralkodni a helyett, hogy azt legnagyobb részét egyszerűen csak kiszolgálók. Nyers termelésünknek általában tehát folyton tökéletesb műszaki jelleget kell kölcsönözni. Ez azonban aránytalan és czélszerűtlen áldozatok nélkül csak úgy történhetik meg, ha annak és virágzása feltételeinek nemzetgazdasági természetét is kellőleg fogjuk fel. Önként következik ebből, hogy az értelmes gazdák nak, ha a világgazdaság bonyolult tüneményei közt nem akarnak eltévedni, eljárásuk irányának saját ítélőképességükkel való megállapíthatása végett a nemzetgazdaságtannal általában és a mezőgazdaságot tárgyazó részével különösen sokkal behatóbban és ala-

posabban kell foglalkozni, mint azt eddig tették. De különös fontossággal bír e tekintetben az, hogy a valóban tudományos pártatlansággal folytatott kutatásokat méltassák első sorban figyelemre, mert a gazdasági tusák vivása közben keletkezett irodalom a dolog természete szerint a kérdések mélyebben fekvő lényegének megítéléséhez nem szolgáltathat biztos iránytűt kezökbe. Ezt a faját pedig a mezőgazdasággal tüzetesen foglalkozó irodalomnak nálunk eddig rendszeresen senki sem művelte és annak hiányát napjainkig csak a nagyobb* nemzetgazdasági rendszeres művek idevágó fejezetei és az egyes monografiák pótolták. Azonban tényleg bekövetkezett az ideje annak is, hogy az agrárpolitika tudományos önálló irodalma nálunk szintén kifejlődjék.

Örömmel kell ennél fogva üdvözölni az olyan kezdést, mely ugy benső értékénél, mint esetleges tévedéseinél fogva is alkalmas arra, hogy ezen kívánatos fejleményre vezessen. Ilyen kezdést látok én a jelen agrárpolitikai rendszeres munkában, melynek fiatal szerzője egyben-másban talán tévedhetett, de tőle sem a tárgyilagos igazságra irányuló komoly törekvést, sem a becsületos munkásságot, sem a tudomány mai követelményei iránti érzéket és odaadást megtagadni nem lehet. Művét kitűnő mesterek, a tudomány elsőrangú vezérférfiainak jóakaró támogatása mellett a külföldön írta meg, de folyton tekintettel volt a hazai viszonyokra is.

Ezek megítélésében az ő felfogásától a gyakorlati élet férfiai itt-ott bizonyára elfognak térni; de ez nem lehet ok arra, hogy minden mellékes czélzat nélkül, világosan megírt úttörő tudományos munkájától figyelmöket, melyet szerintem ugyis mint egy

törekvő kiváló képességü és készültségü fiatal ember első nagyobb munkája, ugyis mint az első rendszeres magyar agrárpolitika megérdemel, idegenkedéssel megvonják. Találni fognak abban igen sok megszivlelnivalót, miért is e mű elolvasását mindazoknak, akiket illet, jó lélekkal merem ajánlani.

Budapest, 1902. április 10.

Gaal Jenő.

TARTALOM.

	Oldal
Előszó. Irta <i>Gaal Jenő</i>	III
Bevezetés	1

I. könyv. A föld és szerepe a gazdaságban.

1. §. A föld	7
2. §. A földművelés	13
3. §. A földművelés rendszerei	19
4. §. A földjavítás (melioratio)	32
5. §. Hozadék és földjáradék	42
6. §. Földjáradék és agrárválság	51

II. könyv. A földtulajdon rendszerei.

7. §. A földtulajdon	62
8. §. A megkötött nemesi birtok	67
9. §. A megkötött parasztbirtok	74
10. §. A megkötöttség gazdasági és társadalmi jelentősége	81
11. §. A megkötött birtokok felszabadítása	86

III. könyv. A földtulajdon a szabad rendelkezés korszakában.

12. §. A felszabadítás hatása a földbirtokviszonyokra	92
13. §. Az örökösödés	101
14. §. A hűbéri eszmék feltámadása Németországban	111
15. §. A hitbizomány	118

IV. könyv. A mezőgazdasági termelés.

16. §. A mezőgazdasági üzemek	131
17. §. A mezőgazdasági nagyüzem	136
18. §. A mezőgazdasági üzemek egyéb fajtái	143
19. §. A mezőgazdasági termelés rendszerei	150

V. könyv. Mezőgazdasági hitelügy és biztosítás.

20. §. A mezőgazdasági hitel általában	173
21. §. A mezőgazdasági hitelintézmények	189
22. §. A Hecht-féle javaslat	216
23. §. A mezőgazdasági biztosítás	222

VI. könyv. A mezőgazdasági szövetkezetek.

24. §.	A modern mezőgazdaság jellemzése	235
25. §.	A mezőgazdasági szövetkezetek általában	247
26. §.	A termelési, földjavító és fogyasztási szövetkezetek	249
27. §.	Az üzemi (beruházási) és eladást közvetítő (értékesítő) szövetkezetek	260

VII. könyv. A mezőgazdaság munkásai.

28. §.	A mezőgazdasági bérmunkások	275
29. §.	A mezőgazdasági munkaszerződés	282
30. §.	Az állam és a mezzei munkások	292

VIII. könyv. Az állam agrárpolitikája.

31. §.	A földadó	306
32. §.	A mezőgazdasági védvámok	311
33. §.	A mezőgazdaság és a tőzsde	320
34. §.	Agrár socialpolitika	325

Függelék.

Irodalmi tájékoztató	337
-----------------------------	-----

BEVEZETÉS.

»A politikai gazdaságtan az a tudomány, mely az embert mindennapi tevékenysége közepette tanulmányozza,«¹ — így határozza meg *Marshall*, a legkiválóbb angol gazdasági írók egyike, eme, gyakorlati alkalmazásában ősrégi, rendszeres elméleti továbbfejlesztésében alig másfél százados tudományt. Ez a meghatározás oly tökéletesen kifejezi a politikai gazdaságtan mivoltát és célját, oly tisztán kidomborítja bölcséleti jellege mellett gyakorlati fontosságát, hogy feltétlenül, mint legmegfelelőbbet kell elfogadnunk.

Az egész emberiség összetevékenységének végcélja: az emberi jólétnek egy bizonyos nagyobb, magasabb fokát elérni és ezt a fokozott jólétet egyszersmind *általánossá* is tenni.

A jólét maga igen változó fogalom; nemzetek és népsztyályok szerint változik s a korrall, a tudomány és az emberi ügyesség haladásával fejlődik. Egy olyan állapot, melyben mindenki, minden egyes ember, a jólétnek *ugyanazt a fáját* élvezi — lehetetlen; s minden olyan elmélet, mely egy ilyen állapot elérhetőségét igyekszik bizonyítani, utopia. De igenis lehető és elérhető egy olyan állapot, melyben minden egyes ember, a maga *saját körének és társadalmi állásának megfelelő, emberi hatalommal megteremthető legnagyobb fokát élvezi a jólétnek*. Azok az elméletek, melyek azt követelik a társadalomtól, hogy minden egyes ember, minden egyes egyén a *jólétnek ugyanazt a fáját* élvezhesse, abból az utopisztikus alapgondolatból indulnak ki, hogy a társadalmi állások különbözősége megszün-

¹ »Political Economy or Economics is a study of mankind in the ordinary business of life.« (Alfred Marshall, Principles of Economics. Vol. I. Book I. p. 1.)

tethető, ha ezt a társadalom felsőbb rétegei lehetővé akarják tenni. Ma ez már túlhaladott álláspont; a tömeg mindig vezetésre szorul s ha egyszer brutális erejével megsemmisítette a vezetőket, csakhamar újból vezetőket választ magának. S e vezetők körül az emberiség mindig rétegszerűen csoportosult s fog csoportosulni a jövőben is; — az emberi tömegek elhelyeződésének örök physikai törvénye ez; s e rétegszerű elhelyeződésnek elkerülhetetlen következménye a társadalmi állás különbözősége.

Maguk az emberi törekvések, általánosságban, az illető réteg működési körének határain belül maradnak. Az az egyéniség, mely egy felsőbb rétegbe küzdi fel magát, nem szabály, de kivétel; és nem a felsőbb rétegek akadályozó hatalma az, mely meggátolja egész rétegeknek egy felsőbbbe való emelkedését, hanem az e rétegeket alkotó egyének törekvéseinek az illető réteg életműködési körén belül fekvő célokra irányult volta. Ennek közetkeztében az emberi törekvéseknek is bizonyos rétegeiről beszélhetünk; és minden ilyen rétegnek a jólét egy bizonyos faja felel meg. Az egész emberiség tevékenysége s ennél fogva minden társadalmi reform arra irányul: megteremteni a törekvések minden egyes rétegének azokat a feltételeket, melyek mellett e törekvések célja legtökéletesebben, aránylag a legkevesebb szenvedéssel s a legtöbb élvezettel elérhető. E feltételek megteremtésének módját kutatni és a már létező, helyeseknek elismert, erre vonatkozó intézményeket a haladó korhoz alkalmazni: ebben áll a politikai gazdaságtannak feladata; és ép e feladat természeténél fogva a politikai gazdaságtan bölcséleti-elméleti és gyakorlati jellege elválaszthatatlan.

Az emberiség össztevékenysége, külső megjelenésében és eredményében: *termelés*.

A termelésnek három tényezője van: a föld, a munka és a tőke. A termelésre irányuló emberi tevékenység szintén három nagy csoportba foglalható: az őstermelés, az ipar és a kereskedelem csoportjaiba. E csoportok mindegyikében mind a három termelési tényező érvényre jut; de az őstermelésnél, első sorban a mezőgazdaságnál a föld, az iparnál a munka, a kereskedelemnél a tőke játsza a vezérszerepet. A termelési tevékenységnek mind a három faja rengeteg embertömegeket

foglalkoztat; s minden egyes tevékenységi csoporton belül a népességnek s a törekvéseknek bizonyos rétegeit különböztethetjük meg. Minden egyes csoport minden egyes rétegének a jólét más és más fájára van szüksége, hogy tevékenysége egyenkint és összességben a legeredményesebb s a legkevésbé sorvasztó legyen, s e mellett a viszonylagos élvezetek élvezésére a lehető legnagyobb lehetőséget nyujtsa. A jólét e különböző fajtái különböző módon teremthetők meg; és ép ezért a gazdasági politika, melynek feladata e módok megállapítása, három főcsoportra oszlik: az agrár vagy mezőgazdasági,¹ az ipar- és a kereskedelmi politika csoportjaira.

A gazdasági politika e három főcsoportjának mindegyike már oly rengeteg kiterjedésű, hogy mindegyiket külön alapos tudományos tárgyalás tárgyává kell tenni. Ép ezért itt e helyütt a következőkben csakis az *agrárpolitikával* fogunk foglalkozni, míg az ipar- és kereskedelmi politika egy későbbi részletes fejtegetés tárgyát fogja képezni.

Az agrárpolitika azokat a módokat és eszközöket igyekszik megállapítani, melyek a mezőgazdaságot virágzóvá, s a föld népét jómóduvá tehetik, minél fogva a földművelő népes-

¹ Földes a mezőgazdasági politikáról ezeket mondja: »A mezőgazdasági politika két főrészből áll; az egyik tárgyalja a mezőgazdaságra vonatkozó elveket: a *tulajdonképeni mezőgazdasági politika*, a másik tárgyalja a mezőgazdák érdekeinek szolgáló intézkedéseket és intézményeket: *ezt rendszeren agrár-politikának* nevezik.« (Társadalmi gazdaságtan I. kiadás II. 13. l.) Egy effajta osztályozást fölöslegesnek tartunk; az a tudomány, mely a mezőgazdaságra vonatkozó elveket tanítja kizárólag, egyszerűen a földművelés tudománya és nem mezőgazdasági politika. Viszont az agrárpolitika nem foglalkozik kizárólag »a mezőgazdák érdekeinek szolgáló intézkedésekkel és intézményekkel«, hanem kiterjed a földművelés rendszereire, a mezőgazdaság technikai részére is, bár ez inkább csak a helyzet illusztrálására történik s nagyobbbrészt történeti jellegű. E mellett egy ilyen megkülönböztetés zavarólag hat azért is, mert a külföldi irodalomban sehol sem található ilyen szétválasztás. »Agrarpolitik«, »économie rurale«, »politique agraire«, »policy of agriculture«, ezek a külföldi irodalomban használatos kifejezések. Maga Roscher, a ki először foglalkozott az agrárpolitikával rendszeres tudományos tárgyalásban, ezt a címet használta: »Nationaloekonomik des Ackerbaues«; az »Oekonomik« pedig nála »Oekonomische Politik«-et jelent.

ség viszonylagos jólétének és boldogságának legnagyobb foka elérhető.¹

Az agrárpolitika a gyakorlatban már ősidők óta létezik; az egyiptomiaknak, assyriaiaknak, indusoknak, chinaiaknak és perzsáknak már voltak agrárpolitikai intézményeik, melyeknek nyomaival, maradványaival, az említett három utolsó népnél, még mai nap is találkozunk. A görögöknél s különösen a rómaiaknál már meglehetősen kifejtettek az agrárpolitikai intézmények.

A Gracchusoknak az ager publicus felosztására irányuló törvényjavaslatai, a későbbi császárságnak az emphyteusist, az örökhaszonbérletet szabályozó törvényei és novellái, mindmennyi agrárpolitikai ténykedések. A középkori társadalom egész szervezete agrár alapon nyugszik; a földtulajdon és annak minősége határozza meg az egyes ember társadalmi állását. Az egyes államok gazdasági belpolitikája tulajdonképen csupán agrárpolitika, mert hiszen ipar és kereskedelem még alig van s az államnak majdnem összes tevékenysége a mezőgazdasági viszonyok szabályozására irányul.

A középkor fejleszti ki a földtulajdon társadalmi jelentőségét, domináló jellegét, mely bizonyos mértékben még mai nap is létezik. A XIV. és XV-ik században Európa szerte nagymértékben fejlődésnek induló ipar és kereskedelem még jó ideig nagyon alárendelt szerepet játszik a földműveléssel, a mezőgazdasággal szemben, s főkép a kereskedelem távolról sem részesül az állam vagy az uralkodó részéről azokban a kedvezményekben, mint a föld és földtulajdon. Az ujkorban is, mondhatnók a legujabb időkig, a földművelés vitte a három termelési ág közül a vezető szerepet s az agrárpolitikai intézmények csak biztosították e fölényét. De már a XVIII-dik

¹ *Buchenberger* az agrárpolitika fogalmát így definiálja: »Unter Agrarpolitik versteht man den Inbegriff der Grundsätze, von denen der Staat bei der Pflege des landwirtschaftlichen Gewerbes sich leiten lässt.« (Agrarwesen und Agrarpolitik. I. S. 49.) *Th. von der Goltz* pedig ezeket mondja: »Der Inhalt der Agrarpolitik lässt sich in 3 Gebiete unterscheiden: 1. Grund und Boden betreffende Fragen, 2. Fragen betreffend die wirtschaftlichen und sozialen Interessen der ländlichen Bevölkerung, 3. Massregeln des Staates zur Förderung des landwirtschaftlichen Betriebes. (Vorlesungen über Agrarwesen und Agrarpolitik, S. 61.)

század folyamán kezd az agrárpolitika iránya változni. Ebbe az időbe esik a physiokraták első fellépése, a kik a földet ismerték el egyedül termelési tényezőnek s ez által a földtulajdon jelentőségét még inkább növelték. E mellett ebben az időben Európa népessége rohamos szaporodásnak indul; mindig több és több földterület kerül mivvelés alá, mert a szükséglet növekedésével a törekvés arra irányul: minél többet termelni. Ez a nagyobb területen és nagyobb mennyiség elérésére irányított intensivebb termelés messzeható következményekkel járt:

az egyik az, hogy több és jobb megmunkálás vált szükségessé;

a másik, hogy a földbirtokok hozadéka magasra felzökött.

A két következmény közül egyelőre csak az első vont maga után agrárpolitikai intézkedéseket. A jobbágyok, a parasztok helyzetének javítása Európaszerte ép a XVIII. század 70-es éveiben kezdődik. Tévedés, és emberi természetünknek nagyon is ideális felfogása azt gondolni, hogy a humanitásra való tekintetek készítették a XVIII. század kiváltóságos néposztályait a paraszt helyzetének könnyítésére. Mint mindenben, úgy itt is első sorban gazdasági okok játszottak közre.

Az intéző körök kezdték belátni, hogy a paraszt nem dolgozhatik jól, ha teljesen rabszolga; s ezért szükségesnek vélték helyzetét javítani s ez által munkakedvét növelni, — főkép mikor még ezt az előnyös változtatást a humanitás dicső palástjába lehetett burkolni.

Ettől az időponttól kezdve az agrárpolitika a védelmi politika jellegét kezdi magára öltetni. A francia forradalom okozta megrázkódtatása a feudális társadalmi organizációnak, majd a napoleoni háborúk bevégződése után a túl magas gabonaáraknak visszaesése még jobban kifejlesztették az agrárpolitika védelmi karakterét. Leginkább kezd azonban ez a karakter kidomborodni a XIX. század 70-es évei óta. Ebben az időben veszi kezdetét az európai agrárkrízis s ettől fogva az agrárpolitika törekvése első sorban ennek a válságnak a leküzdésére irányul, s a tudomány minden eszközével igyekszik megőrizni a föld népének jólétét.

Az utolsó évtizedig az agrárpolitika főképp gyakorlati jelentőséggel bírt, mint önálló tudományos elmélet egyáltalán nem, vagy alig létezett; az utolsó évtized óta azonban az agrárpolitika mint tudományos elmélet is mind nagyobb jelentőséget nyert. A következőkben a létező agrárpolitikai intézményeket elméletileg fogjuk tárgyalás alá venni, kiterjedve egyúttal a legutóbbi éveknek törvényhozásilag még meg nem valósított, de elméletben megalkotott idevágó tervezeteire is.

I. KÖNYV.

A föld és szerepe a gazdaságban.

1. §.

A föld.

Az emberi tevékenység színhelye a föld; minden munkálkodásunk — legalább eddig — csak a föld színén mehet végbe. A föld azonban igen tág fogalom; érthetjük alatta az egész földgömböt, vagy csak a szárazföldet, sőt még szűkebb értelemben csak a mezőgazdaságilag művelés alá vett földterületeket.¹ Agrárpolitikai fejtegetéseink folyamán a »föld« kifejezést az utóbbi értelemben fogjuk használni. E szerint tehát föld alatt értjük a szárazföldnek ama részét, mely mezőgazdasági művelés alatt áll² vagy ha még nem is művelik, erre mégis alkalmas s szükség esetén művelés alá vehető.

A föld emberi munka nélkül is fejt ki bizonyos termelő

¹ A többi nyelvekben a mezőgazdasági földterületet külön szóval lehet kifejezni; a németben »Grund und Boden«, az angolban a »landed interest« vagy »landed property« kifejezések alatt csakis mezőgazdaságilag művelt földterület érthető. A magyarban a földbirtok kifejezést nagyon óvatosan kell használni agrárpolitikai jellegű tudományos fejtegetésekben. A földbirtok szó a magyarban mindig *egyéni tulajdont* fejez ki, s az agrárpolitika történeti részében igen alaposan kell foglalkoznunk az olyan földterületekkel is, melyek mezőgazdasági művelés alatt állanak s művelőiknek birtokát, tulajdonát még sem képezik. A következő fejtegetések folyamán tehát, minthogy más szó nem áll rendelkezésemre, a »föld« kifejezést fogom annak megnevezésére használni, a mit a német »Grund und Boden«-nak mond.

² Ide értve természetesen a legelőnek, kaszálóknak s parlagnak használt területeket is, melyek tulajdonképeni művelés alatt nem állanak.

tevékenységet, mely annál jelentékenyebb, dúsabb, minél előnyösebbek a klimatikus viszonyok. Az agrárpolitikát azonban közvetlenül a földnek az a termelő tevékenysége érdekli, mely az emberi munka szabályozó működése alá esik; a föld termelő erejét pedig csak az emberi működés, vagy mondjuk művelés, létfeltételének tekinti.

A földnek egy lényeges jellemvonása, hogy semmi emberi munkával elő nem állítható, vagyis: hogy a földnek egy nagyobb mennyisége, mint a mennyi ősidők óta létezett és létezik, lehetetlen. A mi más szóval azt jelenti, hogy *föld csak korlátolt mennyiségben létezhetik*. Eme sajátságáért nevezik a német gazdasági írók *a földet monopol-jellegű termelési eszköznek*.¹ Az emberi tevékenység tehát, a fokozott szükségletek kielégítése céljából, irányulhat még művelés alá nem vett területek mezőgazdasági megmunkálására s a már megművelt területek termelési képességének fokozására, — de a már létező föld-állag mennyiségét nem szaporíthatja.²

Az emberi tevékenységet siker csak akkor koronázhatja, ha a művelés alá vett föld mechanikai és kémiai tulajdonságokkal bír, melyek a talajt a termelési folyamat véghezvitelére képessé teszik.

Talaj alatt értjük a föld tulajdonképeni termelő állagát.

Már most az a kérdés, mik a talajnak azon mechanikai (physikai) és kémiai tulajdonságai, melyek a talaj művelésére fordított emberi munkát eredményessé teszik.

A talaj kell hogy bizonyos *ellenálló képességgel* bírjon, mert e nélkül a belé vetett magot nem tudja magába zárni, sem a magból kinőtt növény gyökerének nem képes szilárd támpontot nyújtani. E szilárdság mellett azonban fontos kel-

¹ »Der Boden ist ein monopolistisches Produktionsmittel«, Brentano: Vorlesungen über Politische Oekonomie. Hasonlóképen Roscher, Buchenberger, v. d. Goltz, Zuckerkandl, Philippovitch etc.

² Ezt a tényt nem cáfolja meg az, hogy pl. a Csendes Óceán korallszirtein a századok és évezredek folyamán új földterületek képződnek. Ezek az új szigetek, sőt mondhatnók földrészek — mert hisz minden valószínűség szerint az egész ausztráliai szárazföld korallszigeten képződött — úgy keletkeznek, hogy bizonyos, már létező földmennyiségek, különböző természeti erők behatása folytán, ezekre a korallszirtre rakódnak; nem új föld keletkezik az által, hanem a földnek, a talajnak egy bizonyos része csak helyet cserél.

léke a talajnak a *porhanyóság*. Szükséges ez azért, hogy a gyökerek terjeszkedhessenek, szétágazhassanak, másrészt, hogy a nedvesség, a csapadék utat lelhessen a gyökerekhez s így a növény táplálását lehetővé tegye. A tulságosan porhanyó talaj azonban ép oly alkalmatlan a növényi élet létrehozására és előmozdítására, mint a túlszilárd, túlkemény talaj (pl. a kő, a szikla), mivel az ilyen talajon tulságos gyorsan hatol át a nedvesség s a növény gyökereit elrothasztja. A földművelésre alkalmas, jó talaj *mechanikai* tulajdonságai tehát: porhanyóság mellett megfelelő szilárdság és ellenálló hépesség.

A növény a csapadékból, a nedvességből s a talajban létező, annak állagát képező elemekből és anyagokból táplálkozik. Minden növénynek, kivétel nélkül, több-kevesebb nedvességre van szüksége; ezenkívül majdnem minden egyes növény a talaj megfelelő kémiai összetételét kívánja meg. A hol ez a kémiai összetétel nem létezik, ott az a bizonyos növény sem létezik, hacsak az emberi munka révén nem sikerül a talaj oly kémiai összetételét létrehozni, mely ama bizonyos növény létfeltételét megteremti. A kémiai összetétel azonban változásnak van alávetve; gyakran felhasználnának az egyes alkatrészek, a növény magába szívja mindazt, a mit a talaj abból a bizonyos alkatrészből nyújtani képes. Mindkét esetben — akár eredetileg nélkülözte a talaj a kívánt kémiai alkatelemeket, akár a növényzet egy előbbi generációja emésztette fel azokat — az emberi munka és találékonyság képes ezen alkatelemek pótlására s így a talaj termelőképességének regenerálására.

Ez a mesterséges regenerálás az újabb időben igen sokféle alakban vihető keresztül s azon az elven alapul, hogy a talajból hiányzó vagy elhasznált alkatelemeket nagyobb tömegekben elegyítik a föld rögével. Ez az eljárás a melioratió-
nak egyik faja, melyről bővebben és részletesen a 4. §-ban lesz szó.

A föld termelő erejét előmozdító és kihasználó emberi munka a földművelésben, épen úgy mint az iparban és kereskedelemben, a tulajdonképeni termelő tényező. Szétágaznak a nézetek arra vonatkozólag, vajjon a föld, miután emberi munka járult hozzá, elveszti-e sajátos jellegét s tőke lesz-e?

Brentano — a ki ma az agrárpolitika terén a vezető

szakembernek tekinthető — teljes határozottsággal azt állítja, hogy az emberi munkával megművelt föld tőkévé lesz; mert emberi munka nélkül a föld nem fejthetné ki ugyanazt a termelő tevékenységet s a megmunkálás által a mindig egyformán termékeny stádiumban tartott föld tulajdonképen az emberi munka produktuma.¹

Buchenberger és *von der Goltz* — Németország másik két kiváló agrárpolitikusa — nem bocsátkoznak e kérdés fejtegetésébe; de egész felfogásuk azt bizonyítja, hogy ők is a termőföldet az emberi munka productumának és tőkének tekintik.

Teljesen ellenkezik azonban Brentano felfogásával *Rodbertus-Jagetzovnak* elmélete.

Rodbertus a »Credithnoth des Grundbesitzes« c. nagy munkájában határozottan síkra száll ama felfogás ellen, hogy a földbirtok is tulajdonképen tőkének tekintendő. Ez a téves felfogás — mondja Rodbertus — onnan származott, hogy szokássá vált az egyes birtokok tiszta hozadékának és az időleges kamatlábnak megfelelőleg az illető birtokok pénzértékét megállapítani.²

Rodbertus e felfogásához *nem* csatlakozunk. Ő ugyanis *nem tesz különbséget a tulajdonképeni földjáradék s a birtokjövedelem ama része között, mely a befektetett forgalmi tőke eredménye, vagy mondhatjuk, kamatja.* Ép ennek a tőkének a befektetése folytán válik a föld modern értelemben vett tőkévé. E befektetések révén a föld ép úgy tőkének tekintendő, mint egy gyár gépei, melyek a befektetett tőkét reprezentál-

¹ »Der Boden ist heute Kapital«. (Dr. Lujo Brentano : Agrarpolitik I. Theil, Titel 3.) és : »Der bearbeitete, fruchtbare Boden wird zum Kapital, eben weil er ein Produkt menschlicher Thätigkeit ist«. (Vorlesungen über Pol. Oeconomie, 1900.)

² ». . . . Obwohl Grundbesitz seiner Natur nach *nicht Capital ist*, an sich auch niemals dazu werden kann, haben, unter Zulassung des Staats, mehrhundertjährige Lebens- und Rechtsgewohnheiten ihm dennoch solche Capitalqualität aufzwingen wollen, indem sie ihn im Verkehr wie Capital behandeln. Es hat sich das Verfahren eingebürgert, den Reinertrag nach dem laufenden Zinsfuß zu capitalisieren und die so gefundene Summe als den Capitalwerth des Grundstückes anzusehen. (Credithnoth des Grundbesitzes II. Auflage, S. 8.)

ják.¹ A különbség csak az, hogy míg az ipari üzemeknél a gépekbe, épületekbe stb. fektetett tőke a tulajdonképeni álló tőke, addig a meliorációkba, élő inventáriumba stb. fektetett tőke inkább a forgalmi tőke jellegével bír.

A városi földbirtok tőkejellegét maga Rodbertus is elismeri; hozzáteszi ugyan, hogy ez a tőkének legrögzítettebb (fixáltabb) alakban való megjelenése, de azért mégis tőke, mert először: tetszés szerint szaporítható; másodsor: a belőle származó járadék nem egy sajátos termelési eljárás, hanem egy fogyasztásra irányuló szükséglet eredménye, mely nem a városi telek termelvényét, hanem a városi telket, illetőleg az azon épült házat, lakást magát keresi.² *De hogy bizonyíthassa a városi telek tőkejellegét az ő felfogása alapján, kénytelen azt megfosztani földbirtok jellegétől;* és csakis így bizonyíthatja azt, hogy a mezei birtok, mely alaptulajdonságaiban a városival, mint telek, mint földtulajdon, mégis csak azonos, nem tőke.

Rodbertus felfogásának mindemellett sok hive van. Oka ennek a »tőke« fogalomnak eltérő és gyakorta helytelen értelmezése. Így pl. *Zuckerkanndl* prágai egyetemi tanár a tőke fogalmát így definiálja: »Tőke alatt oly gazdasági javakat értek, melyek egyéb javak megszerzési eszközéül szolgálnak.«³ Természetesen ő [sem tekinti a földet produktív

¹ »Der Beweis . . . , dass die im Boden fixierten Kapitalien von anderer wirtschaftlicher Natur seien, als die fixen Kapitalien eines Fabrikbetriebes, dass der ihnen zuzurechnende Ertragstheil in einem Falle als Kapitalzins, im andern als ein Stück der Grundrente angesehen werden müsse, dieser Beweis ist Rodbertus nicht gelungen.« (Sering az Elster-féle Wörterbuch der Volksw. II. köt. 432. lapján a »Rentenprincip« cikkben.)

² Der städtische Grundbesitz ist . . . selbst schon . . . ein Produkt. Freilich immobiles Produkt. Aber doch auch als solches seinem Wesen nach nicht Grundbesitz, sondern nur das denkbar fixeste Capital Des städtische Grundbesitz unterscheidet sich also vom ländlichen durch wichtige Merkmale. Erstens: er ist willkürlich vermehrbar. Zweitens: seine Rente ist nicht sowohl das unmittelbare Resultat einer gleichen, mit ihm verbundenen Produktion, als vielmehr eines consumtiven Begehrs, das nicht nach seinen Produkten, sondern nach ihm selbst fragt. (U. o. 69. lap.)

³ Az Elster-féle W.-buch der Volksw. »Kapital« cikkében II. k. 33. lap).

tőkének. Megokolása azonban oly gyarló, hogy fölöslegesnek tartom cáfolásába bocsátkozni.¹

Hazai irodalmunkban *Fellner Frigyes* egy agrárpolitikai brochure-jében találunk hasonló téves felfogást. Fellner többek között a következőket mondja: »Nem a föld válik a fokozott tőkebefektetések következtében tőkévé hanem ellenkezőleg, a befektetett tőke válik ingatlan jellegűvé, mert befektetése pillanatától kezdve annak forgalmánál a helycsere hiányzik.«² Csakhogy a tőkének nem a forgalomképessége és ingó jellege a legfőbb jellemvonása — mint azt Fellner néhány téves irányú német író nyomán haladva állítja. Mert mi a tőke? »Termelésre szánt erő«. S mi képezi a tőkét? »A munka föltételeként szereplő javak«.³ *Földes Béla* e definitiója a tőkéről teljesen helyesnek fogadható el s hasonlóképen határozzák meg a tőke fogalmát *Marshall, Sidgwick, Wagner, Knies* és *Kautz* is. A forgalomképességről és ingó jellegéről, mint fő jellemvonásról, egyik sem emlékezik meg. *Böhm-Bawerk* szerint a tőkét »termelvények alkotják, melyek kereseti célokra vannak szánva.« A föld maga pedig, állandóan termelésre alkalmas állapotban tartva, az emberi munka termelvényének tekinthető; mert ilyen állapotba a föld csakis emberi munka által hozható. A forgalomképesség hiánya itt ép oly kevéssé játszik szerepet, mint a földnek sokat hangoztatott el nem használhatósága és monopól természete.

Mindezek után fölösleges több bizonyítékot felhozni a földbirtok tőkejellegének kimutatására. A tőke termelésre szánt jószág, erő; a föld szintén az, s így tőke és föld szerepe azonos. Hogy azonban a föld tőkévé legyen, a fenti értelemben, ahhoz elkerülhetetlenül szükséges, hogy emberi munka járuljon hozzá. *A föld a földművelés, a gazdálkodás révén válik tőkévé.*

¹ »Zum Productivecapital rechne ist das Land nicht Es ist von ewiger Dauer, begrenzt und mit besonderen Ertragsverhältnissen ausgestattet, bei entsprechender Behandlung verliert es seine productive Kraft nie, nützt sich in der Verwendung nicht ab etc. . . . Die in einem Haushalte zur Herstellung von Gemeingütern für den Eigengebrauch des Inhabers der Wirtschaft verwendeten Productionsmittel rechne ich nicht zum Kapital (?) (L. u. o. 33. lap.)

² Fellner Frigyes: A járadékirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon, 2. lap. (1900.)

³ Földes: Társadalmi gazdaságtan, I. 182. lap.

2. §.

A földművelés.

A modern földművelés feladata a talaj mechanikai és kémiai sajátságait olyképen módosítani, hogy a föld termelő-képessége ez által állandóvá és fokozottabbá tétessék.

A földművelés kezdetleges állapotában az ember csak a mechanikai sajátságokat igyekszik mesterséges módon előmozdítani. Az ősember, a mai vadember, mikor kifaragott vesszővel felkarcolja a föld felszínét, ez által porhanyóvá s így alkalmassá teszi a talajt a mag befogadására. A földművelésnek mai állapotában a szántás a föld porhanyóvá tétele végett történik. A kémiai összetétel szükségességét csak később, tapasztalati uton ismeri fel a földművelő ember és már csak akkor, mikor nem áll annyi föld a rendelkezésére, hogy a kimerült talajt egyszerűen elhagyva, új területet vehetne művelés alá.

Miképen jutott az ember a földművelés eszméjére, arra vonatkozólag adatunk nincs s a vélemények annyira eltérők, hogy bajos közülök a legvalószínűbbet kikeresni. Tény, hogy a földművelés már egy meglehetősen előrehaladott civilizációnak a jele, mert csak akkor kezdődik, mikor az ember kezd a jövőre is gondolni s nemcsak a jelennek él.¹

A legfőbb indok, mely az embert a földművelésre készítette, a népesség szaporodása volt.

A mindjobban szaporodó emberiségnek ugyanis biztosítani kellett megélhetését; s a nomád, kóbor állattenyésztő élet nagy tömegek élelmezésére nem volt alkalmas. Az állandó letelepülés s a földművelés kezdete ép azért egy időpontra tehető. A táplálék biztosítása készítette az emberiséget a földművelésre, az pedig csak állandó letelepülés mellett volt lehetséges.

A földművelés meglehetősen lassan fejlődik. Soká megmarad kezdetleges állapotában s mindaddig, míg sok gazdátlan vagy még meg nem művelt terület áll az emberek rendelkezésére, az a legfőbb jellemvonása, hogy a már kihasznált

¹ »Der Wilde denkt nur an sich, und er denkt nur an die Gegenwart.« (Bücher: Entstehung der Volkswirtschaft, S. 17.)

terület művelése abba marad s új, szűz területek vétetnek megmunkálás alá. Nemcsak a történet legrégibb időszakaiban észlelhető ez; mindenütt ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg, a hol a népesség még gyér s a kultura alacsony fokon áll. A germán törzsek, a magyarok a megtelepülésük után való első időben ugyanígy járnak el; hasonlót észlelhetünk Észak-Amerikában s a legujabb időben Argentínában.

A népesség szaporodása s mindig több és több területnek művelés alá való vétele a növekedő szükséglet kielégítésére egyrészt, — a kultura fejlődése, melynek következtében az eredeti megtelepülés helyén az egyes családok és törzsek a kényelemnek bizonyos magasabb fokához jutottak, másrészt, — a letelepülést véglegesen állandóvá tették; kifejlődik az otthon, a család földje iránt való szeretet, s ezt a földet az ember már csak azért sem hagyhatja el, mert nincs a közelben terület, melyen megélhetését munkájával biztosíthatná.

Az embert az állandó megtelepülésre tehát a *szükség* kényszeríti; és ép így a szükség vezeti rá az embert a föld chemiai alkatelemeinek mesterséges pótlására.

A legrégibb kulturnépek földművelési rendszereiről igen keveset tudunk. Valószínű azonban, hogy már a régi babyloniai és assyrok földművelése meglehetősen kifejlett volt; erre vallanak legalább azok a csatornahálózatok, melyeket Babylon és Ninive vidékén még ma is fellelhetünk s melyek kétségkívül mezőgazdasági célokra szolgáltak. Vajjon ismerték és alkalmazták-e már a trágyázást, erre nincs adatunk. Az egyiptomiak előtt minden valószínűség szerint ismeretlen volt ez a fogalom, mert a Nilus kiöntései s iszaplerakódásai elég nedvességgel és regeneráló anyagokkal látták el a talajt s így trágyázásra nem igen volt szükség. Kétségen kívül igen kifejlett volt a chinaiak és japánok földművelése már ebben az időben; erről azonban eddig még szintén alig van adatunk.¹

A régi görögök földművelésére vonatkozólag Hesiodos *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* című verses munkájában (IX-ik század Kr. sz. e.) találunk egyes adatokat; ezek azonban csak a mezőgaz-

¹ A japánok földművelésére s gazdálkodási rendszereire vonatkozólag igen érdekes adatok találhatók *Tokuzo Fukuda* »Die gesellschaftliche und wirtschaftliche Entwicklung in Japan« című kitünő munkájában. (Stuttgart, 1900.)

daság produktumairól adnak némi felvilágosítást. Hesiodos szerint Görögországban és Kis-Ázsiában leginkább a buza- és árpatermelés virágzott; termeltek ezenkívül hüvelyes veteményeket s lucernát. A szőlő-, oliva- és fügetermelés igen fontos szerepet játszott. Az egész leírásból azonban arra következtethetünk, hogy a művelés maga meglehetősen hiányos és kezdetleges volt s a háziállatok szolgáltatták leginkább a táplálékot s a szükségleti tárgyak nyersanyagát.

A földművelésnek nagy kifejtettségével találkozunk már azonban a régi rómaiaknál. Az eke és borona már ismeretesek, hasonlóképen az ásó, kapa és a gereblye. A trágyázást is alkalmazták s nemcsak az állati, hanem az emberi excrementumokat is, továbbá a hust, vért, szőrmét, száraz lombot, tengeri füvet, hamut, kormot, meszet és gipszet használták trágyaanyagának.¹ A földművelés elméletét kiváló római írók fejtették ki, többek között: M. Porcius Cato, M. Terentius Varro, Caj. Plinius secundus stb.

A római birodalom s evvel együtt a régi kultúra megsemmisülése után nagy visszaesés tapasztalható a földművelési technikában. A római coloniákban ugyan mindenütt az itáliai földművelési rendszer dívott, de ez e coloniák széttűlésével s megsemmisülésével jobbra feledésbe ment. Csak itt-ott, egyes kolostorok őrzik meg a régi római földművelés emlékét.

A Karolingek uralkodása alatt a földművelési technika újból némi fellendülést mutat. Főkép Nagy Károly uralkodása alatt észlelhető ez, s a mint e nagy uralkodó munkáiból: »Capitulare de villis« és »Specimen Breviarii rerum fiscalium Caroli Magni« kitűnik, ő a kertészet és gyümölcsstermelés fejlesztésére fordította figyelmét.

A mindjobban kifejlődő hűbéri rendszer azonban ép a földművelő népesség legnagyobb részét megfosztja politikai szabadságától s az a függési viszony, melybe az előbb független közsabad most a földesurral szembe jut, nemcsak a politikai jogok önnálló és egyéni gyakorlásának megszűnését vonja maga után, hanem még az egyes földműves munkás tevékenységét is a földesur vagy annak helyettese akaratától, elhatározásától

¹ V. ö. Frh. Th. von der Goltz: Ackerbau und Ackerbausysteme. Im Elsterschen Wörterbuch der Volkswirtschaft, I. S. 15.

teszi függővé. Az egyes birtokok megművelése megállapított terv szerint történik; ezt a tervezetet a központban székelő földesur, vagy annak gazdasági intézője, a villicus vagy maior dolgozza ki s rákényszeríti az egyes földművelőkre. Az ezelőtt független közsabad, a ki most szolgáltatásokkal tartozik hűbérurának annak fejében, hogy ez levette vállairól a katonai szolgálat terheit, — melyeket a szegényebb ember, különösen a lovas szolgálat általánossá válása óta, képtelen volt viselni, — nem művelheti földjét a saját belátása és akarata szerint. A földesur csak úgy véli a nem szabad földműves szolgáltatásait a maga számára biztosítani, ha az földjét az ő — a földesur — előírása szerint műveli meg, s ezért megbizottja, a villicus vagy maior, minden egyes földművesnek kiszabja a maga munkáját. Az ilyen agrárrendszer mellett természetesen a jó és intensiv földművelés nehézségekbe ütközik; a földműves, a paraszt kedvetlenül dolgozik s a föld munkálását csak tehernek tekinti, a nélkül hogy abban örömet lelhetne; nem a saját telkén dolgozik, mert egy olyan földdarabot művel, melyet a földesurtól kapott kölcsönképen s munkájába még individualitását sem vehet be. Így tehát minden ambíció nélkül dolgozik. Nagy Károly elismerésre méltó törekvését ép ezért alig koronázta siker.

Az idő folyamán kifejlődő u. n. »Flurzwang,«¹ a vetésforgási kényszer, melynél fogva minden esztendőben csak egy bizonyos meghatározott vetemény volt egy bizonyos földterületen termelhető, az intensiv gazdálkodásnak, s így a földművelési technika kifejlődésének lehetőségét is kizárta. A földművelés silány voltához hozzájárult még a trágyahiány is; a marhaállomány csekély volt, természetes trágya tehát csak gyéren állt rendelkezésre s a rómaiak mesterséges trágyázása, mely sokban megközelítette modern korunk vívmányait, rég feledésbe ment. Így tehát határozottsággal állíthatjuk, hogy a földművelés technikája a római birodalom megszűnése után egész a XVIII-dik század végéig, a mikor végtére a vetésforgási kényszer lazulni kezd, nagy visszaesést mutat.

Hazánkban a földművelési technika a legutóbbi idő-kig alacsony fokon állott. Ennek több oka volt: első sor-

¹ Erről részletesen a következő §-ban lesz szó.

ban a föld, a talaj nagyfoku termékenysége, másod sorban a népesség gyér volta. Ez az áldott magyar föld oly kevés munkát kívánt s mégis bőven termett; a miatt meg nem kellett aggódni, hogy szűk lesz a hely a népnek. Így hát nem csoda, ha a magyarság kihasználta a természet kegyadományát s nem sok munkát fordított arra, a mit a föld röge majdnem magától is megadott. E mellett a folytonos háboruskodás, tatár és török pusztításai, melyek tönkretették a legszébb vetést is, nem igen buzdították a parasztot, a mezei munkást arra, hogy valami sok gondot fordítson olyas valamire, a mi amugy is valószínű pusztulásnak néz eléje. Ez volt az oka annak, hogy, ha hazánkban nem is létezett a vetésforgási kényszer olyan szigorú formában mint a hűbéri rendszerű államokban, a földművelés mégis primitív volt s az is maradt a legujabb időig.

A XVIII-ik század vége felé Európaszerte mindjobban kezdenek lazulni a hűbériség bilincsei. Az angolok, a cselekvési és gondolati szabadság ez előharcosai, már jóval előbb szakítottak minden olyan hűbéri természetű intézménnyel, mely a mezei munka intenzitását gátolta, s abban az időben, mikor a kontinens államai erre kezdenek gondolni, Angliában már az ipar és kereskedelem is felszabadul a bilincsek alól, melybe a céhszervezés kényszerítette.

Mint már említettük, Európa népessége ebben az időben rohamos fejlődésnek indul; a kereslet élelmiszerek után mind nagyobb lesz, a nélkül hogy a termelt mennyiség arányosan növekednék. Új, szűz terület aránylag már kevés vehető művelés alá, a földművelés rendszere pedig még a régi s így ugyanazon a területen *többet* termelni, lehetetlen. Malthus »*Essay on population*«-je tulajdonképen csak írásba foglalása annak az aggodalomnak, mely ebben az időben megremegettette egész Európa lakosságát: hogy egyszerre csak nem lesz elég táplálék és egy szörnyű éhínség fogja elpusztítani a lakosság egy tetejé részét. Voltak kétségenkívül Malthusnak más okai is, melyek az »*Essay*« megírására készítették; de az alapgondolat, melyből kiindult, feltétlenül azonos volt ama kor rémlátományával.

Az elmélet és gyakorlat emberei tehát egyesült erővel láttak hozzá a nagy kérdés megoldásához: hogyan volna lehet-

séges ugyanazon a területen *többet* termelni s így a szükséglet kielégítéséről gondoskodni.

A tengerentúli bevétel ebben az időben még egyáltalán nem, vagy alig játszik szerepet; egyrészt a közlekedési eszközök hiányos volta és azoknak aránylag csekély száma, másrészt a tengerentúli termelésnek ebben az időben még alacsony fokon álló kifejtettsége folytán senki sem mert arra gondolni, hogy a tengerentúli földrészek fogják valaha fedezni a hiányt. Így tehát csak a föld intensivebb megműveléséről lehetett szó.

Mindez ideig az európai földművelés jobbára *extensiv* (külterjes) jellegű volt, vagyis: nagy területek álltak művelés alatt, a nélkül hogy e területek összes termelő ereje kihasználtatott volna. Át kellett tehát térni egy olyan földművelési rendszerre, egy olyan földművelési technikára, melynek folytán lehetségessé vált a megművelt területek termelőképességét *teljes mértékben* kihasználni; más szóval, műkifejezést használva: át kellett térni egy *intensiv* (belterjes) földművelési rendszerre.

Az első lépés ez irányban még nem viseli magán a tulajdonképeni intensív gazdálkodás jellegét. Ez az első lépés: *a burgonyatermelés általánossá válása*. A burgonya olyan területeken is megterem, melyeken a kalászos és hüvelyes vetemények termesztése már nem gazdaságos minek következtében a tápveteményekkel beültetett területek kiterjedése és ennél fogva a termelvények mennyisége is szaporodott. A burgonya azonban még nem pótolta a hiányt, mely a kenyérveteményekben jelentkezett.

Az intensív gazdálkodás első mesterei a *németek* voltak.

A XVIII. század második felében *Schubart János Keresztély* példáját és tanácsát követve, a német birtokosok — kik földjeiket jobbára a hármasyomású és az u. n. javított kétnyomású vagy füves gazdaság rendszerei szerint művelték ¹ — az eddig ugarnak hagyott területet *herével* s egyéb u. n. gyökérveteményekkel (*Wurzelgewächse*) kezdik bevetni, mely vetemények nem használják ki annyira a föld termelő erejét mint a kalászos vagy hüvelyes vetemények. Ennek következtében bőséges *takarmányra* tesznek szert, a mi előmozdítja s lehetségessé teszi a nagyobb marhaállományt; ez által pedig több trágya

¹ E rendszerekről részletesen a következő, 3. §-ban lesz szó

produkáltatik, a mi a föld regenerálását lehetővé teszi. Hogy Schubart mezőgazdasági reformjának az akkori Németország vezetői milyen jelentőséget tulajdonítottak, azt bizonyítja az a körülmény is, hogy a német-római császár Schubartot a nemességgel tüntette ki; így lett az egyszerű gazdából »Schubart, Edler von dem Kleefelde«.

A földművelés tudománya azonban a XIX. század folyamán, mondhatnók már annak elején, fejlődik ki. *Thaer Albert*, *Schwerz* és *Koppe* Németországban, *Dombasle* és *Gasparin* Franciaországban, *Fellenberg* Svájcban a vezető férfiak e téren. A legnagyobb vívmány, a legnagyobb haladás a mezőgazdasági tudományban azonban *Liebig Justus* nevéhez fűződik. Ő állapította meg először tudományos alapon a kali és phosphorsav alkalmazásának szükségét a talaj regenerálására, s adta meg elméleti, tudományos magyarázatát annak, a mit a rómaiak már a gyakorlatban ismertek: a *mesterséges trágyázásnak*. Ez a legujabbkori földművelés legmesszebbreható reformja s az agrárviszonyok alakulásában igen fontos szerepet játszik.

3. §.

A földművelés rendszerei.

A tulajdonképeni földművelés az ember megtelepülésével kezdődik.

A földművelésnek egy igen kezdetleges fajtát találjuk már azonban a nomád korszakban egyes népeknél, a kik a háziállatokat egyáltalán nem, vagy csak alig ismerték. Ilyen népek léteztek annakelőtte Amerikában s léteznek még mai nap is a japáni szigetek némelyikén, továbbá Afrikában a Kongó vidékén. Ezeknél a néptörzseknél lelhetjük fel a földművelésnek ama kezdetleges fokát, melyet *kapás-gazdaságnak* (Hackbau) szokás nevezni. A férfiak vadászattal, még inkább azonban halászattal foglalkoztak, míg a nő egy kezdetleges kapával felkarcolta a föld felszínét s magot vetett bele; innen e kezdetleges rendszer elnevezése, mely tulajdonképen mezőgazdasági rendszernek nem tekinthető s leginkább a gumós vetemények termelésére irányul.¹

¹ A kapás gazdaságra, főképp annak még ma is létező alakjaira vonatkozólag a vad, kezdetleges népeknél igen érdekes adatokat közöl

Az összes kezdetleges mezőgazdasági rendszerek extensív jellegűek. Az extensív (külterjes) gazdálkodás mindig nagy kiterjedésű területeken történik. Éppen ezért csak addig állhat fenn, a míg a népesség nem túlszaporodik s nagy mezőgazdasági területek állanak rendelkezésre. A népesség szaporodásával mindjobban csökken a szabadon rendelkezésre álló terület. Helyenkint, a hol a népesség kevésbé sűrű, az extensív gazdálkodás még továbbra is fennállhat; a hol azonban a szaporaság nagyobb arányokat öltött, ott át kell térni az intenzív gazdálkodásra. Az *intenzív* (belterjes) *gazdálkodás* abban áll, hogy több munka és tőkebefektetés révén a föld összes termőképessége kihasználódik s így egy kisebb területen nagyobb termés érhető el, mint [az extensive művelt jóval nagyobb területen.¹ Az intenzív gazdálkodásnak két fajtát különböztethetjük meg:

az egyiknél több munka;

a másikonál több tőke alkalmaztatik a cél elérésére. Az utolsó évtizedek intenzív gazdálkodásának karakteristikuma, hogy sok tőke szükséges a rendszer alkalmazásához.

A földművelésnek igen számos rendszerei közül itt csak a *nyolc legnevezetesebbel* fogunk részletesen foglalkozni. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy jóllehet e rendszerek legtöbbje már idejét multá, azért elvéte mindegyik rendszerrel találkozhatunk még, bár az extensívebb jellegű gazdálkodás napjainkban mind ritkább lesz.

Az első mezőgazdasági rendszer, melylyel a történet kezdetén találkozunk, a *kezdetleges füves vagy kétnyomású gazdaság*.² A földművelés e fajával a már letelepült, de még a műveltségnek meglehetősen alacsony fokán álló, túlnyomólag állattenyésztés-

Bücher »Entstehung der Volkswirtschaft« című művében (54—58-ik lap, harmadik kiadás, 1901.)

¹ Buchenberger (Agrarwesen u. Agrarpolitik, I. S. 19.) az extensív és intenzív gazdálkodás fogalmát következőleg definiálja: »... Man spricht von einem *extensiven* (schwachen) landwirtschaftlichen Betriebe da, wo die Arbeits- und Kapitalverwendung, auf eine bestimmte Fläche Landes bezogen, in unerheblichem oder minder erheblichem, von einem *intensiven* (schwunghaften), wo sie in erheblichem Umfange Platz greifen.

² Szokták ezt a rendszert — a német »Feld- und Graswirtschaft« elnevezés után — »mezőfüves«-nek is nevezni. Nézetünk szerint azonban a fenti megnevezések a megfelelőbbek.

sel foglalkozó népeknél találkozunk. Az egész rendelkezésre álló földterület két egyenlőtlen részre van osztva: a kisebbik rész be van vetve, a nagyobbik legelőül szolgál. Ezt a rendszert találjuk a régi görögöknél, majd később a római császárság korabeli germánoknál is, mint a hogyan Tacitus »Germania«-jából értesülünk. Ezt a rendszert találjuk továbbá Angliában és Skóciában is egész a XVI. század kezdetéig; a birkatenyésztés általánosan elterjedt volta nagy legelőket tévén szükségessé. Hazánkban is soká dívott az a rendszer, sőt a Hortobágy vidékén még mai nap is fellelhetjük, bár elvétve. Az északamerikai indiánok s a kis-ázsiai kurd törzsek napjainkban is a kezdetleges füves rendszer alapján gazdálkodnak.

A kezdetleges füves gazdasághoz nagy területek szükségesek; ez a rendszer tehát csak ott alkalmazható, a hol a népesség még aránylag gyér. Ha a rendszerint gabonával bevetett terület kezdi veszteni termékenységét, az eddig legelőnek használt terület egy része vétetik művelés alá, az előbb gabonaföldnek használt terület pedig, mihelyt fű nőtt rajta, újból legelő lesz. A földművelés e rendszere tehát nagyon extensiv jellegű. A gabonatermelés csakis a házisükséglet kielégítésére irányul; az állattenyésztés játsza még a főszerepet. Ez a rendszer azonban teljesen megfelel ama társadalmi rendszernek, melyet *házközösségnek* (gens, Hausgemeinschaft, Hausgenossenschaft, geschlossene Haus- und Hofwirtschaft, husbandry, yeomanry, clan, zadruga) nevezünk. A házközösség karakteristikuma, hogy az összes szükségleti tárgyakat a házközösség tagjai és csakis ugyanazon házközösség tagjai számára állítják elő. Ezt a házközösséget nemcsak a család tagjai alkotják; hozzá tartoznak a cselédek, a szolgák is, kiknek életmódja s társadalmi állása alig különbözik a család tagjainak életmódjától és társadalmi állásától. Kezdetben mindig a család legidősebb tagja a házközösség feje, a paterfamilias a római királyság korabeli értelemben. A család tagjainak szaporodásával azonban szűk lesz a régi ház. Mikor tehát a legidősebb fiu megnősül, a családfő ellátja a szükséges szerszámokkal és cselédséggel s ez a fiu most új házat s evvel új házközösséget alapít. A legfiatalabb fiu rendszerint legkésőbb nősül meg, s mivel a többi fivérek már elhagyták

a házat, számára maradt hely bőven. Így hát a legfiatalabb fiu együtt él az apával, a családfővel s annak halála után ő veszi át az eredeti házat s egyszersmind az apa családfői hatalmát, melyet így az első, sőt gyakran még a második generációban is a legfiatalabb fiu vagy annak utódai gyakorolnak az előbb kiházasított s új házközösségbe költözött idősebb fivérek felett is. Az eredeti ház központtá válik s a központi hatalmat a legfiatalabb ág gyakorolja. A meddig a házközösségnek ez a rendszere fennáll, addig a mezőgazdasági rendszer is jobbra a kezdetleges füves gazdaság marad, mert a házközösség összes szükségleteit fedezte s természetének teljesen megfelelt.

Ugyanily extensiv jellegű az u. n. *égető gazdaság* (Brennwirtschaft) is. Ez abban áll, hogy az erdő fáit kivágják, rendszerint június havában, a levágva heverő fatörzsek a nyár folyamán kiszáradnak, a téli eső vagy hóvíz következtében pedig esetleg korhadni is kezdenek. A száraz, félig korhadt törzseket májusban meggyújtják s teljesen elhamvasztják. A földet borító meleg hamut ezután valami hegyes faeszközzel felkarcolják s az első évben a hamus földbe vetnek; az így leégetett terület mindaddig művelés alatt marad, míg ki nem merül vagy míg a megmaradt gyökerekből új erdő nem sarjadozik. Szegényebb vagy kezdetleges népek ki se vágják a fákat, csak lehántják kérgüket; az így a nap melegének védtelenül kitett fatörzsek hamar kiszáradnak s könnyen felgyújthatók.

Találunk még említést némely gazdaságtörténeti munkában az égető gazdaság egy sajátos fajáról, az u. n. *mór-égetésről*. Ez a rendszer mai nap már csak Németország északnyugati részeiben s a skót »high-moore«-ok vidékén talál alkalmazást s itt is csak rendkívül elvétve. A mór-lápok száraz felszínét feltörik s az így feltördelt száraz, turfa-szerű anyagot meggyújtják. Gyakran azonban ez a munka hiába való fáradság, ha a láp mély és nagy víztartalmu.

Már jóval intenzívebb rendszerei a földművelésnek az u. n. *korlátolt legelőjű nyomásos gazdaságok*.

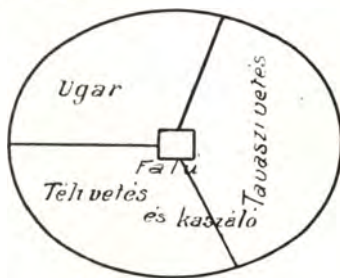
A nyomásos rendszerek közül legnagyobb elterjedést nyert s e nagy kiterjedésében legtovább fenntartotta magát a *háromnyomású gazdaság*. (Dreifelderwirtschaft.) A mezőgazdasági terület 3, jobbra egyenlő részre van osztva; 2 rész

gabonával van bevetve, a 3-ik ugar. A gabonával bevetett rész egyikét a téli, a másikat a tavaszi vetés foglalja el. Az ugar s aratás után a tarlók szolgálnak legelőül. Olyan terület, mely kizárólag csak legelőül szolgálna vagy egyáltalán nincs, vagy egészen jelentéktelen kiterjedésű s mindig köztulajdon képez.¹

A háromnyomású gazdaság a falvakban való megtelepedéssel kezdődik. A falu válik a mezőgazdasági munkásság központjává. A germán-frank törzsek a VIII—IX-ik század táján kezdenek nagyobb falvakban állandóan megtelepülni, elhagyva a házközösség intézményét; ugyanerre az időre esik a háromnyomású rendszer általánossá válása. Ez a rendszer Európa népeinek domináló földművelési rendszere maradt 1000 esztendőn keresztül: körülbelül 800-tól 1800-ig.

A háromnyomású rendszer általános elterjedésének és hosszú fennmaradásának okait a hűbériségnek agrár-alapon nyugvó társadalmi rendszerében kell keresnünk. A hűbériség keletkezésének gazdasági okaira itt nem terjeszkedhetünk ki; az egy következő § feladata. Itt csak azt a tényt kell felemlítenünk, hogy a háromnyomású rendszer kezdete a hűbériség kezdetével egy időre tehető; mindkettőnek első megjelenésével a Kr. u. VIII. században találkozunk. Mint már említettük, a földbirtokok művelése ebben az időben a villicusnak vagy maiornak vezetése alatt történik. Miben áll azonban a villicus e vezető szerepe? Abban, hogy ő szabja meg, a falu határában fekvő mely területek szánvák téli, melyek tavaszi vetésre, s melyek maradnak ugarnak. Ennek a szervezetnek a háromnyomású gazdaság felelt meg legjobban s ezért maradt

¹ A háromnyomású rendszer szerint megművelt földterület beosztását mutatja a következő rajz:

ez a rendszer gyakorlatban mindaddig, míg csak a hűbériség kötelékei a XVIII-dik század második felében lazulni nem kezdenek.

A háromnyomású gazdaságnak jellegzetes tulajdonsága tehát a gyakorlatban az, hogy senki saját egyéni akaratából telkét másképp nem használhatja ki, mint a hogyan azt a gazdaságot vezető központi igazgatás elhatározta; ezt a kényszert szokás *vetésforgási kényszernek* (Flurzwang) nevezni.

A vetésforgási kényszer idő folytán mind szigorubb lett s szinte rabigává vált, mely alól a mezőgazdaság csak nehezen tudott felszabadulni. Mint már említettük, ez a kényszer utját állotta az intenzív gazdálkodásnak s azért ezt kellett legelőször megszüntetni, mikor a szükséglet nagyobbodásával az intenzív gazdálkodásra való áttérés elkerülhetetlen szükséggé vált..

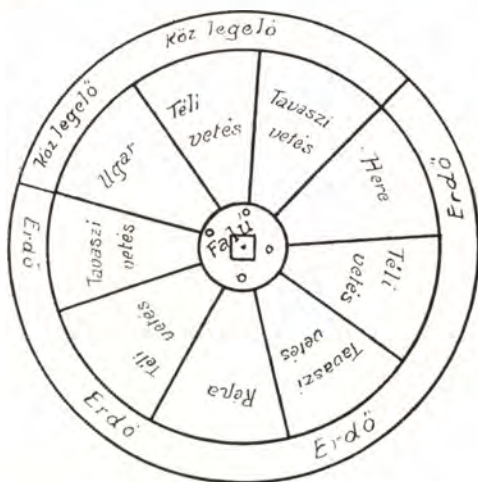
Meg kell még jegyeznünk, hogy a falu egész határa nem tartozott a háromnyomású gazdaság körébe. Az erdőterületek, a nádasok s egy bizonyos, bár nagyobbára jelentéktelen kiterjedésű legelőterület a falu összes lakosainak közhasználatára állott. Ezeket a birtokrészeket a német és franklakta vidékeken »Allmend«-nek, Angliában és Skóciában »Common«-nak nevezték. A földesúrnak ezeken a területeken csak vadászati joga volt, megművelés alá azonban nem vehette őket. Minden falu mezőgazdaságilag megművelt határán, körén kívül találunk egy ilyen »köztelket«, mely a falu lakosainak szabad használatára áll (faizás, nádlás, legeltetés), de a mely a tulajdonképeni mezőgazdasági művelés alól ki van véve. Ezek az »allmend« vagy »common« területek az agrárviszonyok újabbkori fejlődésében igen fontos szerepet játszanak, a miről majd a megkötött parasztbirtok felszabadításánál lesz szó.

A XVIII-ik század közepe táján a háromnyomású gazdaság hátrányai mindjobban érezhetővé váltak. A népesség szaporodása s így a szükségletek növekedése következtében ugyanis meg kellett bontani az allmendek, vagyis a közös erdőterületek és legelők mindezeideig féltve őrzött integritását. A közlegelők kerültek legelőbb az eke alá, a minek következtében a marhatartás meg lett nehezítve, mivel a mesterregees takarmány a mezőgazdaságban ez időtájt még igen alárendelt szerepet játszik. A marhaállomány viszonylagos csökkenése a trágyamennyiség csökkenését vonta maga után; a

hiányos trágyázás következtében pedig a termések mind silányabbakká váltak.

Ebbe az időbe esik Schubartnak már előbb említett fellépése. Az ugart takarmánytermelésre kezdik fordítani s ez a mezőgazdasági termelés néminemű fellendülését idézi elő. Ezzel azonban meg is szűnik a tulajdonképeni háromnyomású rendszer s négy-, öt-, hat-, kilenc-, sőt tizenkét-nyomású rendszer lesz belőle. Az ugar még nem tűnik el teljesen, csak jóval kisebbé válik; legnagyobb részét a takarmányvetemények foglalják el. A mezőgazdaságilag művelt területnek $\frac{2}{3}$ részét még mindig a kenyérvetemények foglalják el; de már nem nagy, megszakítás nélkül való táblákban, hanem kisebb u. n. nyomásokban (Schlag), melyek azonban összességükben a mezőgazdasági terület $\frac{2}{3}$ -át képezik. Ezt a rendszert nevezik a *javitott hármás-nyomású rendszernek*, mely már egy jelentékeny lépéssel közeledik a modern intenzív gazdálkodás felé; a nyomások száma szerint nevezték ezenkívül négyes-, ötös-, hatos stb. nyomású gazdaságnak is.¹

¹ A kilences-nyomású gazdaságnál pl. az egész gazdasági terület vetemények szerint következőképen oszlik fel: 1. ugar, 2. téli vetés, 3. tavaszi vetés, 4. here, 5. téli vetés, 6. tavaszi vetés, 7. répa, 8. téli vetés, 9. tavaszi vetés. Az egész mezőgazdaságilag művelt területet egy körnek tekintve, melynek közepén áll a falu, e rendszert képletesen így lehetne ábrázolni:

A britt szigeteken, a hol a hűbériség nem fejlődött ki oly merev formában, mint a kontinens legtöbb államában, a háromnyomású gazdaság sem válik oly általánossá. Sőt azt mondhatnók, hogy e rendszerrel is csak elvétve találkozunk. Hozzájárult ehhez az is, hogy az állat-, főkép pedig a birka-tenyésztés Angliában és Skóciában kezdettől fogva rendkívül fontos szerepet játszott.¹ A háromnyomású gazdaság mellett pedig kifejlett állattenyésztés lehetetlen volt. Épen azért a britt szigeteken, különösen azonban Angliában az ugynevezett kezdetleges, füves gazdasági rendszer az uralkodó s a háromnyomású csak másodrendű szerepet játszik egész a XVI. század végéig. Ebben az időben az angol mezőgazdaság új rendszerre tér át, melyet *rendszeres füves gazdaságnak* vagy *még másképp sövényes gazdaságnak* (*Koppelwirtschaft*) szokás nevezni.

Ennek a gazdasági rendszernek kezdetlegesebb formáival találkozunk a kontinens tengerpart-vidékein is (így a francia és spanyol tengerparti vidékeken, Schleswig-Holsteinban stb.), a hol a gyakori csapadékok a fű növést nagyban előmozdítják. A rendszer tipikus kifejlését azonban Anglia mutatja.

A mezőgazdasági terület e gazdálkodás mellett is nyomásokra van osztva. Minden egyes nyomás sövénynyel, kerítéssel sőt sok helyütt — főkép Skóciában — kőfallal van körülkerítve. Ennek az a célja, hogy a legelőkön tartozkodó nagyszámu szarvasmarha be ne juthasson a vetésbe s így abban kárt ne tehessen. A legelők az egész mezőgazdasági terület nagy részét, átlag $\frac{2}{5}$ -ét foglalják el. A tipikus füves gazdaságnál 10 nyomásra szokták a területet felosztani és pedig: 1. ugar, 2. téli vetés, 3—5. tavaszi vetés, 6. here

¹ Az angol gyapjuterelés nagyságáról és gazdasági fontosságáról *Garnier* ezeket mondja: »In Tudor-times, our wool brought us in £ 3.000,000 annually. At the beginning of the 18th century, the value of one year's fleeces was, according to Davenant, 2.000,000 and that of the manufactures, which they produced, four times as much . . . No wonder therefore, that even to this day, our chief lawyer, whenever he sits down to transact State business, has a perpetual memento of the national importance of the wooll sack.« *L. Annals of the British Peasantry*, 174. lap. (1895-iki kiadás.)

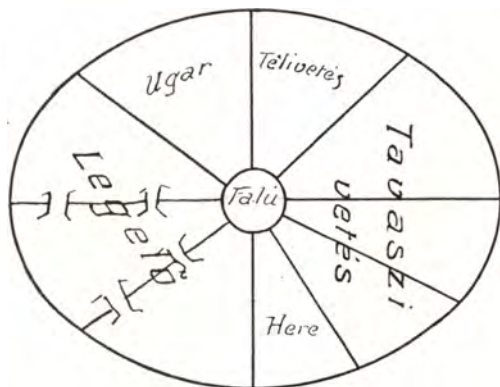
7—10. legelő.¹ A vetésforgás következtében mindig más és más terület lesz legelő. Az egyes nyomásokat egymástól elválasztó kerítések most akadályoznák a szarvasmarhát a szabad mozgásban, mert az egyes nyomások aránylag szűk területére lenne szorítva. Ezért, mihielyt új terület válik legelővé, a közbeeső kerítéseket több helyütt áttörik s csak az egész legelőterületet a többi bevetett területtől elválasztó két határkerítést hagyják épségben, ha pedig ezek egy ízben már át voltak törve, az átjárásokat újból eltorlaszolják.

Az ugar az egész területnek már csak igen jelentéktelen részét foglalja el. A törekvés a talaj intenzívebb kihasználására irányul; ép azért ezt a rendszert is átmenetnek tekinthetjük az intenzív gazdálkodásra.

A sövényes gazdaság az első földművelési rendszer, melynél már nagyobb tőkebefektetés válik szükségessé. A kerítések felállítása, karban tartása, a nagy marhaállomány jelentékenyebb tőkebefektetés nélkül lehetetlenek. Ép ezért fejlődik ki Angliában annyira a bérleti rendszer. A földbirtokosnak rendszerint nem áll annyi pénztőke rendelkezésére, mint a mennyi a gazdálkodás e fajához szükséges, s ezért bérbe adja birtokát olyanoknak, kik a szükséges forgalmi tőkével rendelkeznek.

A sövényes gazdaság a XVII-ik században Holsteinban, majd a XVIII-dik század folyamán Mecklenburgban általánossá válik. Oly tökéletes formában azonban sehhol sem tartotta fenn magát napjainkig, mint Angliában.

¹ Rajzban
ábrázolva:

Ez azonban nem változhatlan szabály, csak egy igen gyakori alakja a nyomások felhasználásának.

Hazánknak éghajlata nem volt alkalmas e rendszer befo-gadására. Mint említettük, ez a rendszer oly vidékeken fej-lődött ki, a hol a csapadék állandó és meglehetősen nagy volt. Hazánkban pedig a csapadék nélkülözi az állandóságot. Ezen-kívül folytonos háboruskodásaink mellett lehetetlen lett volna az egyes nyomásokat gondosan körülkeríteni; mert hisz a munka elkészülte után való napon egy portyázó csapat tönkre tehetne volna az egész fáradságos és költséges munkát. Mikor pedig már a XVIII. század második felében végre békét élvez az ország, a népesség oly gyér s oly kevésé szapora, hogy senki sem érezte az intensív gazdálkodás szükségét. Így hát még jó ideig megmaradtunk a kezdetleges mezőfüves és a kezdetleges háromnyomású gazdálkodás rendszereinél.

A rendszeres sövényes gazdaságnak legtökéletesebb meg-jelenése az, mikor az ugar legnagyobb részét az u. n. keres-kedelmi növényekkel (dohány stb.) vetik be. Ez a rendszer már igen nagy tőkebefektetést kíván s *javított sövényes gazda-ságnak* (verbesserte Koppelwirtschaft) nevezetik. Több munkás és több igás állat szükséges hozzá.

A földművelés intenzitása azonban sokkal nagyobb hala-dást mutat a *váltó-gazdaság* rendszerénél. Ez a rendszer leg-előbb a sövényes-gazdaság vidékein fejlődik ki, tehát legelőször Angliában; innen átszármazik Belgiumba s a continens többi államaiba.

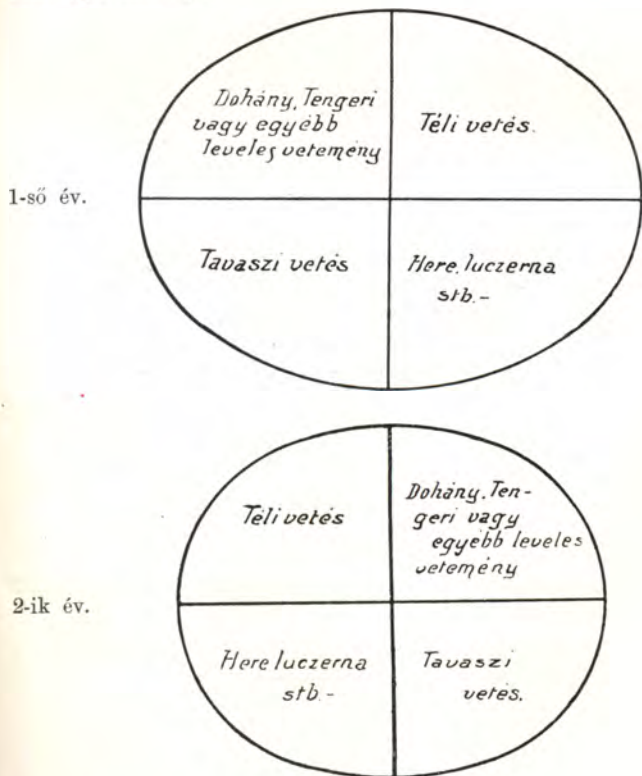
A váltó-gazdaság ama tapasztalaton alapszik, hogy ugyanaz a terület, évenként felváltva mindig két veteménynyel bevetve, alig merül ki. Ennek a ténynek tudományos megokolását csak *Thaer Albert* adta (élt 1752—1828.); a gyakorlatban azonban e tény már néhány évtizeddel előbb ismeretes volt. A kalászos vetemények a talajt egészen másképen használják ki, mint a kapás vagy gyökeres vetemények (pl. tengeri, dohány, burgonya, répa stb.). Épen ezért az olyan talaj, mely gabonater-melésre már nem eléggé kipihent, teljesen elegendő frissességgel bír a gyök-, illetőleg kapás vetemények számára. Ezek a növények más anyagokat szívnak fel a talajból, mint a kalászosak, s viszont lélegzésük és egész életműködésük folytán ép azokat az anyagokat adják vissza a talajnak, a melyeket a kalászos vetemények egy előző generációja kihasználta. Ennek következté-ben a következő esztendőben a talaj ismét alkalmassá válik a

gabnatermelésre. Vagyis más szóval: az egyik növényfaj megteremti a másik létfeltételeit.

Ez persze nem jelenti azt, hogy immár a föld trágyázása fölöslegessé vált; sőt ép a váltó-gazdaságnál a trágyázás igen fontos szerepet játszik, mert csakis a jól trágyázott talajban fejthetik ki a növények kölcsönösen regeneráló képességeiket teljes mértékben.

A váltó-gazdaságnál nem találunk ugart; és az ugarral együtt eltűnik az örök legelő is. Az erdő és nádas kivételével minden terület intenzív mezőgazdasági művelés alatt áll, a kalászos vetemények évenként helyet cserélnek a kapás veteményekkel.¹ A marha etetése majdnem kizárólag takarmánnyal és az

¹ Egy, a váltó-gazdaság elve szerint megművelt terület a következő képet mutatja:

Ez az u. n. *norfolki* váltó-gazdaság rendszere.

istállóban történik. Legelő nincs; a legeltetés a nyári hónapokban a tarlókon vagy az erdei legelőkön történik. A nagy mennyiségben termelt takarmány lehetségessé teszi a nagy szarvasmarhaállomány fenntartását; ennek következtében sok trágya áll rendelkezésre, a mi viszont a talaj termékenyítését nagyban előmozdítja.

A váltó-gazdaság kezdetleges eszközökkel meg nem valósítható; nagy marhaállományra, nagy istállókra, nagy munkásszemélyzetre, továbbá sok és sokféle vetőmagra van szükség. Épen azért a váltó-gazdaság nagy tőkebefektetést tesz szükségessé; minek következtében a váltó-gazdaság legelőbb ott lesz általánossá, a hol sok a tőke, tehát Angliában, Franciaország déli részeiben, Belgiumban, a Rajna vidékén. Hazánkban a váltó-gazdasággal, főképp újabb időben, leginkább nagyobb városok közelében találkozunk. Ennek oka az, hogy az állati termékek (tej, vaj, sajt stb.) a városban alkalmas piacra találnak. Városaink növekedése következtében ez a rendszer ép azért az utóbbi időben mind nagyobb elterjedést nyer még a parasztközségek gazdaságaiban is, a mit igen örvendetes jelenségnek tekinthetünk.

A váltó-gazdaságnál az egész terület négy részre van osztva. Ezt a beosztást találjuk Anglia délkeleti grófságában, Norfolkban, a hol először alkalmazták ezt a rendszert.¹ A téli és nyári vetéssel, herével és dohánynyal vagy tengerivel bevetett területek évenként váltakoznak egymással. Idő folyamán, a rendszer fejlődésével belátták, hogy helyesebb az egész területet öt vagy hat részre részre osztani s az u. n. kereskedelmi növények több fajával bevetni, mert a here vagy lucerna ugyanazon földdarabon csak 5—6 esztendő múlva termelhető igazán eredményesen; a norfolki rendszer szerint pedig minden 4-ik évben került a here ugyanarra a területre.

A váltó-gazdaság elveit tudományos rendszerbe Thaer Albert, a német mezőgazdaság atyja, foglalta. Tudományos rendszere részint saját tapasztalatain, részint pedig az angol Young Arthurnak gyakorlati irányu mezőgazdasági munkáin alapul.²

¹ Ezért nevezik néha a váltó-gazdaságot norfolki rendszernek is.

² Young Arthur (1741—1820) eredetileg a »Morning Post« tudósítója volt. Kiváló képességei révén magas polcra küzdötte fel magát

A váltó-gazdaság napjainkban a legelterjedtebb intenzív mezőgazdasági rendszer. Nagy tőkét kíván, de nagy jövedelmességgel is jár s a termékek sokfélesége meglehetősen biztosítékot nyújt az árhullámzásokkal szemben. Leginkább kifejlődve sűrűn lakott vidékeken találjuk s ott, ahol sok tőke áll a mezőgazda rendelkezésére. Németországban, főképp Bajorországban a legtöbb nagybirtok művelése e rendszer alapján történik, hasonlóképpen Franciaországban, Angliában és Belgiumban. Hazánkban is számos nagybirtokon találkozunk e rendszerrel; de, mint már említettük, e rendszer örvendetesen hódít a paraszt-gazdaság körében is.

Intenzitás tekintetében azonban még a váltó-gazdaságot is felülmúlja a *szabad gazdaság*. A szabad gazdaság a legújabb kor vívmánya; a *mesterséges trágya és a gazdasági gép* adják meg jellegét. Liebig Justus nagy horderejű felfedezése, hogy t. i. minden egyes növényfaj számára a megfelelő trágyát kell adni, mutatta meg az irányt, melyben a legmodernebb mezőgazdaságnak haladnia kell. A tökéletes mezőgazdasági gépek pedig lehetővé tették a megfelelően trágyázott talajt a lehető legalkalmasabb állapotba hozni. *Vetésforgás nem létezik*; mindent lehet termelni, csak megfelelően kell trágyázni a talajt. A marhatartás jellege is megváltozik; a törekvés arra irányul: gondos ápolás és jó takarmány révén a *marha kvalitásait* kifejleszteni.

Ez a rendszer felel meg legjobban korunk összes követelményeinek. Semminemű kényszert nem ismer; teljesen szabad működési teret enged az emberi munkának és értelemnek. Kereslet és áralakulás a mérvadó tényezők; ezek alapján történik a birtok kihasználása. A szabad munka és szabad kereskedelem, e modern korszakában végre szabaddá válik a

s 1793-ban az angol földművelésügyi miniszterium (Board of Agriculture) vezetője lett s ebben az állásában hosszú ideig megmaradt. Beutazta Angliát és a continens főbb államait, főképp pedig Franciaországot, s tapasztalatait, melyek csodálatosan élénk megfigyelésről tanuskodnak, számos munkában tette közzé. Ezek közül Thaer leginkább a következőket használta fel: *A six weeks tour through the southern counties of England and Wales. (1767.) A six months tour through the north of England. (1768.) Travels in France during the years 1787—89, Travels through France, Spain and Italy. (1795.)*

földművelés is; a szabad ember saját földjét a maga belátása szerint teljesen szabadon művelheti.

Még egyet meg kell azonban jegyeznünk. A legtökéletesebb mezőgazdasági technika nem feltétlenül a leggazdaságosabb is. A földet, bizva a segédeszközök tökéletes voltában, nem szabad a végletekig kihasználni, mert egy szép napon a talaj mégis csak kimerülhet. Az olyan gazdaság, mely a földet a modern mezőgazdasági technika eszközeivel, mondhatnók, kiméletlenül kihasználja, tulzásba viszi azt az elvet, hogy a föld termőképessége teljes mértékben kihasználható; az ilyen gazdálkodást mai nap is *rabló-gazdaságnak* kell minősíteni.

A modern, szabad gazdaság természetesen igen nagy tőkebefektetéseket követel; ép azért csak nagy birtokokon és ott vihető keresztül, a hol nagy forgalmi tőke áll rendelkezésre, vagy ennek megszerzését a mezőgazdasági hitel helyes szervezete előnyös feltételek mellett lehetségessé teszi. A hol ezek a feltételek nincsenek meg s mindamelllett a szabad gazdaság rendszerét megkisérlették, ott a földművelés üzleti eredménye rendszerint kedvezőtlen volt.

4. §.

A földjavítás.

(Melioratio.)

Az előzőkben kifejtettük, hogy a népesség szaporodása s ezáltal a mezőgazdasági termékek után való kereslet növekedése a földnek mind intenzívebb kihasználását tette szükségessé. Ez az intenzív kihasználás nemcsak a már addig művelés alatt állott földterületekre szorítkozott, hanem kiterjedt új, még eddig meg nem művelt, szűz területekre is. Ennek következtében a mezőgazdaságilag művelés alatt álló területek kiterjedése jelentékenyen növekedett.

Ezen szűz területeknek megmunkálás alá való vételével előbb találkozunk, mint az intenzív gazdálkodás rendszereivel. Az ujonnan művelés alá vett területek — erdős vidékeken az u. n. irtások — sok esetben kevésbé termékenyek, mint a kezdettől fogva művelés alatt állott területek. Épen ezért, mikor az intenzív gazdálkodás kezdetét veszi, a törekvés ép a

kevésbé termékeny területek termelési képességének fokozására irányul.

Az intenzív gazdálkodás korszakában sem szűnik meg azonban az emberiség ama törekvése: a gazdasági művelésre természettől alkalmatlan területeket művelésre alkalmassá tenni, s így a művelés alatt álló terület arálját nagyobbítani. Másrészt viszont szükségessé válik a már megművelt területeket káros természeti behatások ellen megvédeni s ezáltal állandóan termésre alkalmas állapotban tartani. A mezőgazdasági tevékenységnek ezt a fajtát a *földjavítás* (melioratio) megnevezés alá foglaljuk.

A földjavításnak számos faja van; *célja* azonban valamennyinek közös: *a föld termelékenységének tartós növekedését lehetővé tenni és biztosítani.*

A földjavításokat, az elérendő célok természete szerint, következőleg osztályozhatjuk:

I. *Intézmények és eljárások, melyek eddig még művelés alatt nem állt, szűz területeknek mezőgazdasági kihasználásra alkalmas állapotba helyezését célozzák.* Ezek az intézmények és eljárások mind *technikai természetűek* s gyakorlati alkalmazásuk napjainkban már nem a mezőgazda, hanem műszaki szakemberek feladata.¹

Négy alfajt különböztetünk meg; ezek:

1. *A lecsapolások.* Ezek olyan vidékeken válnak szükségessé, a hol a tenger, nagy kiterjedésű, jobbra mocsaras jellegű tavak, továbbá hatalmas és szabálytalan medrű folyamok víztömegekkel sok oly területet elborítva tartanak, melyek a mezőgazdasági művelésre alkalmasak lennének. A földjavító munkásság itt a víztömegeknek e területekről való elvezetésére, lecsapolására irányul. Ez elérhető csatorna-hálózatoknak, sőt esetleg egész mesterséges tómedencéknek ásása által, melyekben a termékeny talajt elfoglaló víztömegek megfelelő elhelyezést találnak. Ezeknek a csatorna-hálózatoknak

¹ Hazánkban a culturmérnökségké. A culturmérnökség — mint szervezet — az országos vízepítészeti igazgatóságra és a kerületi culturmérnökségekre tagozódik. Szervezetére és működési körére vonatkozólag részletes utasításokat tartalmaznak az 1886. évi 17,202. sz. és 1893. évi 3050. sz. földműv. min. rendeletek. Az orsz. vízepítészeti igazgatóság szervezetét az 1899. évi 1897. sz. földműv. rend. adja.

és mesterséges vízmedencéknek főképp meleg vagy tropikus vidékeken még az az előnyük, hogy az ujonnan nyert terület, melyet a nap heve csakhamar kiszárít, sőt kiaszal, öntözhető.

E fajú földjavító munkálatok már ősrégi időkben léteztek. A Babylon vidéki, syriai és palaestinai csatorna-hálózatok, melyek részben még ma is öntözésre használatnak, kétségtelen bizonyítékát szolgáltatják egy rég lezajlott cultura földjavító tevékenységének. A lecsapolásnak csodálatosan tökéletes példáit láthatjuk Khinában, Kelet-Indiában s Japánban. A régi hinduk és khinaiak sok területet vontak el a Ganges és Jang-cze-kiang uralma alól s eme nagy folyamok víztömegeit az ujonnan létesített mezőgazdasági terület öntözésére fordították; hasonló küzdelmet folytattak a japánok a tenger vizével. Európában a németalföldi királyság területén tanulmányozhatjuk a legmodernebb lecsapolási munkálatokat, melyeknek karbantartása évi 7—8 millió hollandi forintba kerül. Németországban a Visztula-delta, Olaszországban a Po vidékén szintén jelentékeny lecsapolásokkal találkozunk.

2. *Kiszárítások és folyó-meder szabályozások.* A kiszárítási munkálatok lényegükben azonosok a lecsapolásokkal, már a mi a technikai munka minemőségét illeti; de míg a lecsapolásoknál a termékeny területeket elfoglaló víztömegek nem tűnnek el, csak más elhelyezést nyernek, addig a kiszárításoknál a víz elpárologtatás révén vagy teljesen eltűnik vagy pedig végleg beszorítottatik a folyam, tó vagy tenger eredeti medrébe, a nélkül, hogy nagy kiterjedésű mesterséges vízmedence-munkálatok válnának szükségessé.

Főképp a tó-kiszárítást igen eredményesen alkalmazták az utolsó században. Poroszországban két századdal ezelőtt még 1000 tó létezett; ma alig 300. A többi 700 kiszárított medencéje ma mezőgazdasági célokra szolgál. A kiszárításnak szinte csodálatos példáját mutatja Németalföld. Itt a szárítási munkálatok már évszázadok óta folyamatban vannak. 1612-től 1631-ig öt nagy tavat szárítottak ki; az 1848-tól 1854-ig terjedő évekre esik a harlemi tenger kiszárítása, napjainkban pedig a Zuider-tó kiszárításán dolgoznak, melynek déli részével el is készültek.

A földjavító munkálatok e fajához lehet sorolni a folyó-meder szabályozásokat is. Ezeknek ugyan inkább védelmi

karakterük van s a főcél a gyakori kiöntések megakadályozása. A nagyon kanyargó medrü folyamoknál azonban a meder egyenes vonalba vezetése folytán nem jelentéktelen földterületek válnak megművelhetővé. Így pl. a Tisza-szabályozásnál¹ is a kiöntések meggátlása volt a főcél; de a kiszáradt kanyarulatok a mezőgazdaságilag megművelhető terület kiterjedését növelték, főképp pedig az e kanyarulatok alkotta könyökök, melyek mindez ideig, ép a gyakori kiöntések miatt, elposványosodtak.

3. *A mocsár és láp lecsapolás.* A mocsarak és lápok lecsapolása, illetőleg kiszárítása folytán, főképp az újabb időben igen jelentékeny területeket nyert a mezőgazdaság. A sok korhadt vagy rothadó anyag, a mit a mocsarak és lápok tartalmaznak, a kiszáradt láp trágyázását — egyelőre legalább — majdnem fölöslegessé teszik. Németalföld mezőgazdasági területének egy jó részét a mocsár-lecsapolásoknak köszönheti. Angliában, Skóciában és Pommerániában pedig a lápok lecsapolása már évtizedek óta erélyesen folyik. Nálunk e téren aránylag még igen kevés történt. A Fertő vidékén ugyan már szép eredményeket értek el a lecsapolással, de még rendkívül sok terület hever parlagon, a mit pedig lecsapolással könnyen pompás termőföldre lehetne átalakítani, pl. az Ecsedi-láp, a Béga-vidék posványai stb.²

4. Igen eredményes végtére a *terméketlen száraz területeknek termékenynyé tétele a talaj megkötése, gyomlálása vagy porhanyóvá tétele által.* Az u. n. »Haide«-k (heather grounds), kuszónövényekkel ellepett vagy futóhomokkal borított területek megfelelő eljárás s előkészítés után mezőgazdaságilag művelhető területekké válhatnak. Az e fajta munkálatok természetesen, ép úgy, mint az előbb felsorolt különböző vizmunkálatok, igen költségesek, sőt az előbbieket ez utóbbiaknál még költségesebbeknek mondhatók. Épen ezért ezek a munkálatok még napjainkban is csak lassu haladást mutatnak. A »Lüneburger Haide« termelésre alkalmassá tétele mind a mai napig csak terv maradt, hasonlóképen a skót »heather

¹ A Tiszának és mellékfolyóinak szabályozásáról szól az 1884: XIV. tc.

² Az itt 1., 2. és 3. alatt felsorolt földjavítási munkálatokat a magyar vízjogi törvény (1885: XXIII. tc.) az »ármentesítés« elnevezés alá foglalja.

ground«-ok melioratioja. A futóhomok megkötésével még legtöbb eredményt értek el eddig Poroszország északi vidékein, a francia »Landes«-okon s hazánkban is az Alföld futóhomok borította részein.¹

II. *Intézmények, melyek a már mezőgazdaságilag művelt területeknek káros természeti behatások ellen való védelmét célozzák.* Ezek az intézmények gyakorlati keresztvitelükben nagyobbrészt azonosak az előbbi csoport technikai eljárásaival. Csakhogy míg ott új területek megszerzése a főcél, addig itt a védelem játsza a főszerepet.² Számos káros természeti behatás ellen még nem tudunk védekezni; de a legtöbbnek romboló hatását tudjuk már mérsékelni. Folyók mentén mindenütt védgátakat és töltéseket készítenek az árvizek megakadályozására. A már megművelt területek szomszédságában levő futóhomok-területek talaját megkötik. Hegyomlások megakadályozására torlászokat építenek, vagy pedig erdősítéssel állják útját a legördülő kő vagy hó stb. tömegeknek.³ Az e fajta eljárások is költségesek; de ezeknek elkerülhetetlenül szükséges voltát ma már mindenütt belátták s ép ezért ebben az irányban a legtöbb történt.

¹ A futóhomok általi elborítás meggátlásáról szól már az 1844 : X. tc.

² Erre vonatkozólag több törvényünkben találunk helyes rendelkezéseket. Így pl. a vízjogi törvény 55. és 56. §§. a következőket rendelik el:

Vizmosások keletkezésének megelőzése végett oly területek birtokosai, mely területeken vizmosások képződhetnek, vagy már létező vizmosások tovább fejlődhetnek, a baj elhárítására alkalmas s a hatóság által e végből elrendelt elgátlásokat, fonásokat és beültetéseket záros határidő alatt végrehajtani tartoznak.

Nagyobb munkákat igénylő vizmosások megszüntetésének költségeihez ellenben mindazok hozzájárulni tartoznak, kik a javításból hasznot huznak, illetve, kik az okozható károk által veszélyeztetve vannak. (55. §.)

Az 1881 : XLI. tc. 1. §-ának rendelkezései a vizmosások meggátlása céljából szükséges területek kisajátítására is kiterjesztetnek. (56. §.)

Hasonló természetű rendelkezéseket tartalmaz erdőtörvényünk is.

³ Az 1879 : XXXI. tc. 165. §-a így rendelkezik:

Oly kopár területek, melyeken hegyomlások, hó- vagy kőgöргеgek megakadályozása, szélvészek és vizek rombolásának, valamint a futóhomok továbbterjedésének meggátlása végett, a talaj megkötése közgazdasági szempontból szükséges, — beerdősítendőek.

III. *Gazdasági területeknek jövedelmezőbbé tétele új művelési ágak meghonosítása által.* Így pl. erdőirtások, legelőknek szántófölddé, vagy viszont silányabb szántóföldeknek kaszálóvá átalakítása stb. Az erdőirtások Európában már nem játszanak nagy szerepet, mert a még létező erdőkre gazdasági és egészségi szempontokból szükség van. Nagy szerepet játszott azonban az erdőirtás Európában a mostani culturnépek megtelepedési korszakában, továbbá Észak-Amerikában a múlt század közepétől a jelen század közepéig. Általában a többi földrészek hatalmas őserdeit még bátran megritkíthatja a fejsze s a tengerentúli gyarmatosítás folytán ma világszerte folyik az erdőirtás. Legelőknek szántófölddé való tétele Európában meglehetősen gyakori; ritkább jelenség már azonban a szántóföldeknek legelővé való átalakítása. Ezzel leginkább Angliában találkozhatunk. Anglia talaj- és éghajlati viszonyainál fogva nem gabonatermelő ország; ennél fogva a gabonatermelés oly költséges, hogy a nagy nemzetközi versenyben nem vehet részt. Ez az oka annak, hogy pl. Anglia négy legtermékenyebb grófságában, nevezetesen Norfolk, Suffolk, Lincoln és Essex county-kben, melyek azelőtt majdnem kizárólag búzát termeltek, most a hajdani buza-terület legnagyobb része legelőül vagy takarmány-termelésre szolgál. Sok county pedig majdnem kizárólag legelőterület, pl. Cumberland, Sommerset. (Ezek az u. n. »grazing-county«-k, ellentétben a »corn-county«-kkal, melyeknek száma folyton csökken).¹ Ez a mezőgazdasági technika szempontjából visszaesést jelent, de a mennyiben a legelőgazdaság a birtok jöve-

¹ A legelők területe Nagy-Britanniában állandó növekedést mutat, ellentétben a szántófölddel, mely évről-évre csökken. Láthatjuk ezt a következő táblázatból:

É v s z á m	Buzával	Árpával	Zabbal	Legelő acre
	bevetett terület — acre			
1898	2.107,206	1.903,666	2.917,760	16.559,392
1899	2.000,981	1.982,108	2.959,755	16.630,687
1900	1.845,042	1.990,265	3.026,088	16.729,035

Az összes szántóföld tehát 6.861,395 acre (ide nem számítva a burgonyával beültetett területet, mely 1900-ban 561,361 aceret tett), 16.729,035 acre legelővel szemben. (Board of Agriculture: Agricultural Returns for Great Britain 1898—1900.)

delmezőbbé tételét teszi lehetségessé, végeredményben mégis meliorationak tekinthető.¹

IV. *Eljárások, melyek a már művelés alatt álló talaj mechanikai vagy chemiai tulajdonságainak megváltoztatását célozzák.* Ezeket az eljárásokat szokás a közbeszédben melioratiok, földjavítások alatt érteni s ezért nevezhetjük az ide tartozó processusokat *szorosabb értelemben vett melioratioknak* is. A túlszilárd talajnak egyéb földnemekkel való összevegyítés folytán porhanyóvá tétele, kövektől, kavicsoktól való mentesítése, a göröngyös vagy hepe-hupás talaj kiegyenlítése, elsimítása, mind ide sorozható földjavító eljárások.

Ide tartoznak továbbá azon *eljárások, melyek a száraz talaj talajvizének gyarapítására s a túlnedves talaj víztöbbletének levezetésére irányítvák.*

A talajvizet gyarapító, más szóval öntöző eljárások főkép a meleg és tropikus égövek alatt birnak nagy fontossággal. A napperzselte, kiaszalt talaj képtelen a növény táplálására; a víz, a nedvesség a növény életszükséglete. A hol nedvesség nincs, ott növényi élet sem létezhetik. Ép azért azokon a vidékeken, a hol néha hónapokon keresztül egyáltalán nincs vagy csak alig van csapadék, találjuk az öntözési rendszerek legkifejlettebb formáit.

A legtökéletesebb e fajta intézmények példáit Japán és Khina szolgáltatják. Ezekben az országokban a népesség sűrű volta már évszázadok, sőt évezredek óta kifejtette a földművelés intenzitását. Mint már említettük a lecsapolások tárgyalásánál, a lecsapolt vizet csatornában, vizárkokban a földekre vezették s azok öntözésére fordították. A japáni, khinai és részben a kelet-indiai földművelés csak e kifejlett öntözési rendszernek köszönheti létezését.

¹ Eme állításunk bizonyára ellenvetésekkel fog találkozni. Szükségtörő egyének, a kik csak a *mezőgazda* s nem a messzire látó *nemzetgazda* eszével gondolkodnak, ebben a jelenségben csupán a mezőgazdasági művelés hanyatlását fogják látni. Mi is elismerjük, hogy mindenesetre tökéletesebb, ha a mezőgazdaság legkifejlettebb, művelési ágaival találkozunk egy birtokon; de ha arról van szó, hogy egyáltalán jövedelmezzen-e valamit egy birtok, — vagy pedig épenséggel semmit, — a mely veszélynek az angol birtokok ki voltak téve — úgy *nemzetgazdasági szempontból* minden olyan eljárást *melioratió*nak kell tekintenünk, mely legalább *bizonyos*, bár aránylag csekély, jövedelmezőséggel jár.

Európában legkifejlettebb az öntözési rendszer a Po vidékén, Lombardiában. Az öntöző-csatornák vizét itt főkép a kaszálókra vezetik s így lehetővé teszik a 6—8-szori kaszálást évente. Spanyolországban a mórok vízműveinek maradványai még mai nap is, a kifejlett technika e korában, bámulatba ejtik az emberiséget. Altalános a nézet, hogy e vízműveknek a mórok kiűzése után való elhanyagolása s így az öntözési módszer hiányos volta idézték elő a spanyol mezőgazdaságnak tönkrejutását s így az egész vidék lakosságának nyomorát. A XIX. század eleje óta Németországban is hozzáláttak az öntözési rendszer kifejtéséhez. Különösen említésre méltók a Berlin mellett fekvő u. n. *Rieselfelder*-ek (szivárgó mezők). Ezeknek a nagyobbrészt konyhakertészetre használt földeknek az öntözése a berlini cloakák vizének a földekre való vezetésével történik, a mi nemcsak öntözés, hanem egyuttal trágyázás is. Hazánkban, sajnos, annak dacára, hogy a csapadék nálunk sem egyenletes, sem nem állandó, s hogy sok folyónk és patakunk öntöző-csatornahálózatok készítését nagyban megkönnyítené, ezen a téren még igen kevés történt. Nagyobb városaink, főkép pedig Budapest környékén s általában ott, a hol a konyhakertészet az uralkodó, az öntözés kifejlettebb rendszereit találjuk; ez azonban csak kivétel s e téren még nagyon sok a tennivaló.¹

A *talajviz lecsapolása* ott válik szükségessé, a hol vagy a természetes talajviz túlbősége, vagy a nagyon is gyakori

¹ Törvényünk ugyan van, még pedig igen jó és kimerítő, mely a vízhasznosításról rendelkezik. A vízjogi törvény 129—141. §§. lényegileg ugyanazon határozmányokat tartalmazzák a vízhasznosító, mint a vízrendezési társulatokra. S mivel a vízhasznosító társulatok tevékenysége első sorban, sőt mondhatnók kizárólag agrárérdekek biztosítására, agrárcélok megvalósítására irányul, — míg a vízrendezések működése igen sok ponton érintkezik az ipari, a jóléti és rendőrségi közigazgatás funcioival, — a törvény a vízhasznosítási társulatok felett való főfelügyeletet a földművelési miniszterre ruházta.

Hogy a jó törvény dacára a vízhasznosítás terén hazánkban aránylag oly kevés történik, annak okát leginkább abban kell keresnünk, hogy az idevágó munkálatok oly terheket rónak a különféle állami és községi adókkal súlyosan megrótt gazdaközönségre, melyeket az, épen e más irányban való nagy megterheltsége folytán, nem igen képes viselni. Mert hiszen hogyan is volna képes gazdaközönségünk nagy vízhasznosítási kvótákat elviselni, mikor a községi pótagó annyira

csapadék a föld teljes átáztatásával, elposványosodásával s így a növények gyökereinek elrothasztásával fenyeget. A túlnedves talaj e mellett nem tartalmaz elég meleget s így a mag kikelését is hátráltatja.

A talajvizlecsapolás legelterjedtebb módja az ugynevezett *drainage* (alagsövezés). A meliorationak ez a faja már régóta ismeretes s valószínű, hogy már a régi rómaiak is alkalmazták. A *drainage* kezdetleges formája abban állott, hogy a túlnedves talajba mély és hosszú árkokat ástak, ezekbe az árkokba rőzse- és vesszőcsomókat vetettek s azután az árkokat ismét betemették. A talajviz fölöslege ezeken a rőzsecsomókon át mélyebb rétegekbe szivárgott, a hol már többé nem volt kártékony hatással. Gyakran előfordult az az eset, hogy egy nagyobb területnek csak egy része volt túlnedves, míg szomszédos területek öntözésre szorultak. Ilyenkor a drainirozó árkokat a két telek érintkező határán ásták s egyik telek talajviztöbbletét a rőzsecsomók révén átvezették a másik telekre. A XIX. század 30-as évei óta rőzsecsomók helyett likacsos agyagkorsókat ásnak a földbe, melyek a felszívó munkát sokkal tökéletesebben végzik el.

A *drainage* kifejlődésével sok oly terület vált művelhetővé, mely azelőtt, túlságos vízbősége folytán, erre alkalmatlan volt. Persze a *drainage* a legköltségesebb melioratiók egyike; Angliában egy acre drainirozása átlag 3—4 font sterlingbe kerül. Másrészt viszont a *drainage* következtében az illető telek jövedelmezősége 20—25⁰/₀-al növekszik.

A drainaget legjobban kifejlődve Angliában és Belgiumban találjuk. Ujabb időben Német- és Franciaországban, Ausztriában és hazánkban is,¹ továbbá a római Campagna vidékén nyert nagyobb elterjedést.

aránytalan, hogy 0—350⁰/₀ között ingadozik! (Említve a Wekerle-féle adóreform- emlékiratban s Fejér Miklós brochure-jében: Az egyenesadók reformja, 1. l. Budapest, 1901.). Itt még nagy tőke-gazdaság, kitűnően szervezett hitel vagy a német mintára esetleg szervezendő »Landescultur-rentenbank« sem segíthetnek addig, míg a közteherviselés arányosabb eloszlásáról nem gondoskodik törvényhozásunk.

¹ A vízjogi törvény, a vizitársulatokról szóló fejezetében az alagsövezési (drainirozó) munkálatokra is kiterjeszkedik, a mennyiben az e fajta munkálatok keresztülvitelét a vízhasznosító-társulatok működési körébe utalja. Csakhogy itt is az a baj, hogy az egyéb súlyos terhek

V. *A birtokrendezés vagy tagosítás.* (Flurbereinigung, Commassation, Arrondierung.) A meliorationak ez a faja nem technikai jellegű; általánosságban nem is szokták a melioratiokhoz sorozni. Mivel azonban végeredményében a földbirtok jövedelmezőségét nagyban előmozdítja, joggal sorolhatjuk a melioratiok közé. *Tagosítás alatt az egy község határában szétszórtan fekvő, de ugyanazon személy tulajdonát képező birtokparcelláknak egyesítését értjük, a község összes birtokosainak közös megegyezése alapján.* A tagosítás mivoltának kifejtése egy későbbi § feladata. Itt csak annyit, hogy a tagosítás keresztülvitele *nagy időmegtakarítást* jelent, mert nem kell az egyik földről a másikra hosszú ideig vándorolni. Az összes idő az egy tagban fekvő birtok intensivebb megmunkálására fordítható, minek következtében a birtok jövedelmezősége nagyobbodik. A tagosítás természeténél fogva csak a parasztbirtokoknál találhat alkalmazást. Mivel pedig egy parasztnak ritkán szokott nagyobb földbirtoka lenni, mint a mennyit családjával együtt megművelhet, a tagosítás a paraszt számára megtakarítást jelent annyiban is, hogy nem kell napszámot fogadnia, a mit a szétdaraboltság mellett gyakran meg kell tennie, ha esetleg két vagy több szétszórtan fekvő parcelláján egyidőben kell valami elodázhatlan munkát elvégezni. A tagosítás fölöslegessé teszi továbbá a mezei u. n. dülő-utak¹ nagy számát. Ezek a dülő-utak nemcsak hogy az egész területnek jelentékeny részét veszik igénybe, hanem a kocsiközlekedés folytán a dülő-utakat szegélyező vetés is mindig szenved, a mi egy nagyobb területen az össztermés mennyiségének épenséggel nem jelentéktelen csökkenését jelenti. A tagosítással mindez megszűnik.

A tagosítás a meliorationak legmodernebb faja; csak azóta van gyakorlati jelentősége, mióta a paraszt felszabadult, s a földnek nemcsak művelője, de tulajdonosa is lett.

következtében, a gazdaközönség csak félve mer belemenni az ilyen költséges vállalkozásokba. A törvény értelmében az alagsövezési munkálatok fejében járó járulékok és hátralékaik az egyenes adók módjára hajthatók be, — de mit használ az olyan melioratio, melynek következtében a gazda tönkremegy! Minden vonalon reformálnunk kell, hogy gazdasági önállóságunkat és jólétünket biztosíthassuk.

¹ A mezei dülő-utakról rendelkezik az 1894: XII. tc. V. fejezete.

5. §.

Hozadék és földjáradék.

Az intensív gazdálkodás a föld *hozadékának* növelésére irányul; *hozadék alatt pedig értjük a mezőgazdasági munkás-ság üzleti eredményét, vagyis: a földbirtok jövedelmét.*

Nyers- vagy brutto hozadék alatt értjük a földbirtokon előállított mezőgazdasági termények összességét, a termelési költségek levonása nélkül.

A tiszta vagy netto hozadék a mezőgazdasági termékek ama részét jelenti, mely a termelési költségek levonása után fennmarad s melynek hovaforditása immár a földbirtokos szabad elhatározásától függ.

A hozadék¹ nagysága a mezőgazdaságnál első sorban a föld, másodsorban az alkalmazott mezőgazdasági rendszer minémiségétől függ.

Minél termékenyebb a talaj, annál több a termés s a megmunkálásra fordított munka általában annál csekélyebb; a kiváló minőségű föld kevésbé intensív megmunkálás mellett is bő termést s így nagy hozadékot hoz. Még pedig nagy *tiszta* hozadékot, mert a megmunkálás, a termelés költségei csekélyek s így a nyers hozadékból aránylag kevés vonatik le.

A kevésbé kiváló minőségű talaj intensivebb megmunkálásra szorul, hogy bővebb termést hozzon. Erre a bővebb termésre elkerülhetlenül szükség van az emberiség szaporodása következtében növekedő szükséglet kielégítésére. A kevésbé termékeny talaj azonban még a legintensivebb gazdálkodás mellett sem éri el rendszerint a termés ugyanazon bőségét, mint a kisebb intenzitással megművelt, első minőségű talaj; az intensivebb gazdálkodás pedig több munkát és tőkét követel, minek következtében a termelési költségek is magasabbak. A kisebb nyershozadékból nagyobb termelési költségeket levonva, az eredmény: kisebb tiszta hozadék. *Ennélfogva mondhatjuk, hogy az intensivebb gazdálkodás másod- vagy harmadrendű talajon nem jelenti egyuttal a tiszta hozadék növekedését, ha a termelt mennyiség a szükségletkielégítés szempontjából gyarapodást mutat is. Ezt a*

¹ Hozadék alatt, ha a »nyers« jelzöt külön ki nem tesszük, tiszta hozadékot értünk.

fontos tényt nem szabad szem elől tévesztenünk a földbirtokhozadék és földjáraadék mivoltának fejtegetésénél.

A mezőgazdasági termékek, különösen pedig a szűkebb értelemben vett földtermékek áralakulása két tényezőtől függ: az *egyik* az emberiség szaporodása, vagyis inkább az ennek következtében növekedő szükséglet, a *másik* a föld különböző minősége.

Az emberiség szaporodása készletet új, kevésbé termékeny földterületeknek megművelésére s egyúttal az intenzívebb gazdálkodásra is, — mint azt már előzőleg kifejtettük.

Brentano azt állítja, hogy a népesség szaporodásával olcsóbbá válik az emberi munka és a tőke. *Brentano*nak ezt az alapjában véve helyes állítását általánosságban nem fogadhatjuk el. A népesség szaporodása következtében ugyan olcsóbbá válik az *ipari* munka, — a mezei munkánál azonban gyakran az ellenkezőjét tapasztalhatjuk. A tények azt bizonyítják, hogy a szaporodó népesség főtömege az ipari munka és így a városi élet felé törekszik; az ipari termelésre vonatkozólag tehát mondhatjuk azt, hogy a nagyobb kínálat következtében az emberi munka viszonylagosan olcsóbbá válik. Ámde ép azokban az országokban, melyeknek lakossága a legsűrűbb, az ipari munkások számának növekedése a mezőgazdasági népesség csökkenését vonja maga után, a mezei munkás ipari munkássá válik; a korrallal pedig a mezőgazdasági munka is mind intenzívebb lesz s több munkást kíván. A mezőgazdaságnak tehát ezekben az országokban növekedő kereslete munka után csökkenő kínálattal találkozik; ennek következtében a munkabérek sem csökkennek, sőt ellenkezőleg, növekedést mutatnak. Ez szintén *Brentano* állításának alapjában igaz voltát bizonyítja: a mezei népesség csökkenésével megdrágul a munka. Megcáfolja azonban *Brentano* ama állítását, hogy a munka *általánosságban* olcsóbbá válik.

A mezei munkabérek emelkedésének példáját Anglia szolgáltatja. A mezei munkabérek emelkedését a XIII. századtól a XIX. század elejéig mutatja Young Arthur¹ következő táblázata:

¹ An inquiry into the progressive value of money in England as marked by the price of agricultural Products etc. London, Printed by B. Macmillan, Bow Street, Covent Garden, 1812. (88. lap).

A napi munka átlag-ára
penny-kben

XII. század	4
XIV. »	5 $\frac{3}{4}$
XV. »	6 $\frac{1}{4}$
XVI. »	6 $\frac{1}{2}$
XVII. »	10 $\frac{1}{4}$
1701—1766	15
1767—1789	12
1790—1803	20
1804—1810	24
1811	25 $\frac{1}{2}$

Anglia népessége 1811 óta nagyon jelentékenyen szaporodott, mindemellett a mezei munka átlag ára nem csökkent, sőt megmaradt 24—25 $\frac{1}{2}$ penny-n naponként, — a mi pedig 1811-ben exorbitans állapot volt. Malthus szerint² Skóciában a mezei munka napi átlagára 1819—1822. években 15—18 penny között ingadozott, 1900-ban pedig a heti munkabér ugyanott 15—18 shillinget tett ki, a mi 24—29 pennyt jelent naponként.³ Hasonlóképp emelkedést mutatnak a mezei munkabérek a continens államaiban is. E mellett pedig nem szabad elfelejteni, hogy ez az emelkedés *absolut és nem viszonylagos*. Az ipari munkás jobbára a városban él s ha munkabérének pénzüsszege emelkedett is, ennek megfelelőleg többet kell költenie is megélhetésére. A falusi élet pedig nem drágult meg olyan arányban, mint a hogyan a munkabérosszegek emelkedtek.

A szükséglet szaporodása tehát a földbirtokosra csak terheket ró: több munkást drágábban kell foglalkoztatnia, hogy a szükségletet kielégíthesse.

Nem szabad persze elfelejtenünk, hogy a mezőgazdasági gép is nagy szerepet játszik a modern mezőgazdaságban. Ennek a megszerzését az olcsóbbá vált tőke s az ennek révén olcsóbb hitel megkönnyítette — mert a tőke a népesség szaporodása következtében általánosan olcsóvá vált — de ha

¹ Koenig, Die Lage der englischen Landwirtschaft, 73. lap. (1896.)

² The measure of value. London, Printed by John Murray, Albemarle Street, (1823.) 74—75. lap.

³ Journal of the Board of Agriculture Vol. VI. p. 222.

a gép a mezőgazdasági művelést tökéletesítette is, olcsóbbá még se tette.

Igy tehát azt mondhatjuk, hogy a kevésbé termékeny területek intenzív megművelése a nyershozadékot növelte, a nélkül, hogy ezáltal, a tiszta hozadék is növekedett volna; sőt az utóbbi sok helyütt csökkenést is mutat.¹

¹ Ez a tény nagy fontosságánál fogva, tüzetesebb tárgyalást érdemel. Két alapkérdés áll előttünk: *a)* milyen esetekben növekedik a nyers hozadék, *b)* milyen esetekben a tiszta hozadék. Lényegileg pedig azt kell eldöntenünk, *vajjon a nyers hozadék emelkedése minden esetben involválja-e a tiszta hozadék emelkedését is.* E kérdés megoldásánál tekintettel kell lennünk a talaj minőségére, a termékárak alakulására és a termelési költségek emelkedő vagy csökkenő irányzatára.

A intenzív gazdálkodás következtében növelhető a termelt mennyiség; ez elvitázhatlan tény. Lássuk már most, miképen alakul a tiszta hozadék, ha

1. *a termékárak emelkednek.* Tegyük fel, hogy négy, egyforma minőségű (talaju) és egyenlő területű birtokon, négyféle rendszer szerint gazdálkodnak. Az elsőt mezőfüves, a másodikon háromnyomásos, a harmadikon sövényes, a negyediken váltógazdaság dívik. Tegyük fel továbbá, hogy mindegyik birtokon bizonyos mennyiségű termék (például gabona) termeltetik; állapítsuk meg e termékek értékét — vagyis a birtok nyers hozadékát — s a termelési költségeket is, melyek természetesen annál magasabbak, minél intenzívebb rendszerű a gazdálkodás. Ha már most mindezen adatokból megállapítjuk a tiszta hozadékot, arra az eredményre jutunk, hogy

a) bizonyos, minimalis terményárak mellett, mikor a mezőfüves rendszer még nyereséget hoz olyképen, hogy a tiszta hozadék a nyershozadéknak fele, akkor a háromnyomású rendszer semmi tiszta hozadékot sem hoz, a sövényes és váltógazdaságra pedig rá kell fizetni (law of diminishing returns);

b) a két utolsó rendszer deficitje pedig akkora, hogy csakis az árak *jelentékeny* emelkedése következtében enyészhetik el.

Szóval: *egyenlő minőségű és területű földterületen az extenzív, illetve kevésbé intenzív gazdálkodás jövedelmezőbb lehet az intenzívénél; az ilyen területeken az intenzív művelésre csak akkor lehet áttérni ennél fogva, ha az árak annyira emelkedtek, hogy a nyershozadék értéke a termelési költségekkel megfelelő arányba jut.* Ebből azután következik, hogy ha a termékárak állása olyan, hogy az intenzív rendszerre való áttérés még az egyforma minőségű talajon sem fizeti ki magát, gazdasági szempontból esztelenség volna, az előbbi példa alapjául felvett talajnál rosszabb minőségű földterületen intenzív rendszert létesíteni.

c) a termékárak emelkedése nem jelenti *okvetlenül* a tiszta hozadék emelkedését. Ez utóbbinak emelkedése csak akkor következik

A mult század végén és még inkább a jelennek elején, mikor a tulajdonképeni intensív gazdaság kezdődik, Európaszerte, főképen azonban Angliában ez a jelenség, hogy t. i. az intensív megművelt másod- vagy harmadrendű föld nagyobb nyershozadék dacára sem hoz tiszta hozadékot, mindinkább szembetűnővé válik. Ez a tapasztalati tény vezette *Ricardo*

be, mikor az áremelkedés *egy olyan bizonyos* pontra jutott, mely mellett az *egyenlő minőségű* talajakon érdemes magasabb termelési költségeket is kockáztatni nagyobb termés elérése végett; mert csakis ezen esetben jelent a nagyobb nyers hozadék egyuttal nagyobb tiszta hozadékot is. Vagyis végeredményben azt mondhatjuk, hogy *egyenlő minőségű talajokon még emelkedő terményárak mellett is az üzleti eredmény kedvező vagy kedvezőtlen volta a gazdasági rendszer minémüségetől lehet függővé téve*;

2. ha az árak változatlanok, ugy termékenyebb talajon is jövedelmező lehet az intensivebb gazdálkodás. Ezt ugy kell értenünk, hogy ha pl. egy bizonyos, mondjuk »A« minőségű talajon extensivebb gazdálkodás mellett is jövedelem érhető el, akkor — ha a terményárak változatlanok maradnak is — egy termékenyebb, mondjuk »B« minőségű talajon, ugyanazon extensív jellegű gazdálkodás mellett, melyet az »A« talajon folytatnak, ez utóbbi földterület tiszta hozadékánál az ilyen rendszer mellett is nagyobb tiszta hozadék érhető el. Ha azonban a »B« talajon intensivebb rendszerre térnek át, akkor a »B« talajon már előbb mutatkozott tiszta hozadéki többlet még növekedni fog; vagyis az »A« és »B« területek tiszta hozadéka közötti különbség a »B« területen foganatosított intensivebb gazdálkodás következtében még jelentékenyebb lesz, mint volt az egyenlő rendszerű gazdálkodás mellett.

3. Ugyanez áll akkor is, ha a termékárak csökkenő irányzatot mutatnak.

4. A tiszta hozadék minden körülmények között emelkedést fog mutatni, ha bár intensivebb termelés költségei külső vagy technikai okoknál fogva alászállanak (pl. a közlekedés, a szállítás olcsóbbá válik, a műtrágya ára leszáll stb.).

5. Emelhető a tiszta hozadék azáltal is, hogy ha az eddig termelt termékekben jelentkező árcsökkenés paralizálása céljából, más, jövedelmezőbb termékek termelésére térnek át. Ez minden minőségű talajon beigazolódik s mindennemű rendszernél beválik. S minthogy a *conjuncturáknak* illetően való észszerű felhasználása rendszerint egy intensivebb rendszerre való áttérést eredményez, azt mondhatjuk, hogy ebben az esetben mindennemű talajon javasolható az intensivebb rendszer behozatala, mert nem szül aránytalanságot termékár és termelési költség között.

6. Végre, ha a termékárak minden vonalon (már a mi a mezőgazdasági termékeket illeti), jelentékeny hanyatlást mutatnak, növelhető a tiszta hozadék a nyerstermékeknek feldolgozása s már csak kész vagy félgyártmány alakjában való forgalomba bocsátása által is.

Dávidot a róla elnevezett földjáradék-elmélet megalkotásához. Ez az elmélet azóta igen sok vita tárgyát képezte s a mezőgazdasági viszonyok legmodernebb alakulása folytán egészében ma nem is állja meg helyét: alapfelfogása azonban helyes s azt mind a mai napig nem sikerült megcáfolni.

Mindenekelőtt tisztába kell jönnünk a földjáradék mivoltával. *A földjáradék a munkabéreknek, a forgalmi tőke kamatainak és a tulajdonképeni vállalkozói nyereségnek a birtok összes hozadékából való levonása után fennmaradó jövedelem.*

Említettük, hogy egy birtok tiszta hozadékát megkapjuk, ha a nyers hozadékból levonjuk a termelési költségeket (munkabérek a forgalmi tőke kamatai). Az így nyert tiszta hozadék azonban rendszerint nagyobb, mint a mennyi a befektetett munkának és forgalmi tőkének megfelel; a mennyivel nagyobb ez a hozadék, ez képezi a szoros értelemben vett földjáradékot, melyet, mint a föld természetes termelő erejének jutalmazását kell megítélnünk. Minden birtok tiszta hozadéka tehát két részre osztható: az egyik nagyobb rész megfelel annak, a mit ipari és kereskedelmi vállalatoknál vállalkozói nyereségnek szoktunk minősíteni, a másik, a kisebb rész, a tulajdonképeni földjáradék.

Ebben az értelemben határozza meg Ricardo is a földjáradékot.¹ Szerinte ugyanis a földjáradék a föld termékeinek azon része, mely a talaj eredeti és meg nem semmisíthető erőinek használata fejében a földbirtokost illeti.² Hasonlóképen határozza meg a földjáradék fogalmát a legtöbb gazdasági író.³

¹ Principles, Chapter II.

² Vagyis az, a mit a socialisták »unearned increment«-nek neveznek, mert nem érzékelhető munka eredménye.

³ Roscher szerint: (Grundlage der Nationalök. 20-te Auflage, Stuttgart, 1892, 401. tap.) »Grundrente nennen wir denjenigen Theil vom regelmässigen Reinertrage eines Grundstückes, welcher nach Abzug der landesüblichen Löhnung und Verzinsung der zur Bewirtschaftung desselben verwandten Arbeiten und Capitalien übrig bleibt.« Ez a meghatározás azonban nem fejezi ki a földjáradék mivoltát; ez csak a tiszta hozadék fogalmának a meghatározása, annak, a mit a német »Reinertrag«-nak nevez, a nélkül, hogy a földbirtok tiszta hozadékának kétféle állagát feltüntetné. *Smith Adam* definitioja: »rent is the price paid for the use of land (Wealth of Nations I. Chap. I. 2.), nagyon általános ugyan, de azért magában foglalja azt is, hogy a föld természetes

Ezek után áttérhetünk *Ricardo földjára* elméletére.

Egy még meg nem művelt területen rendszerint kevésbé népes letelepülést találunk. A meddig itt még fölösleges föld áll rendelkezésre, még pedig első minőségű s azt bárki szabadon használhatja, addig a már előbb művelés alá vett területeken nem jön létre jaraadék. Ha azonban az első minőségű vagy I. osztályu föld már mind művelés alatt áll — s tegyük fel, hogy ezek a területek bizonyos munka- és tőkebefektetés fejében 5 quartert teremnek évente pro acre — s a szaporodó népesség a II. minőségi osztályba tartozó területeknek művelés alá való vételét teszi szükségessé, a mely területek ugyanannyi munka és tőkebefektetés mellett csak 4 quartert teremnek per acre és per annum: akkor már az I. minőségi osztályba tartozó területeken évenként 1 quarternyi jaraadék jön létre pro acre. Ha most a népesség még tovább szaporodik, úgy, hogy a III. minőségi osztályba tartozó földek megművelése is szükségessé válik, a mely földek ugyanazon munka- és tőkebefektetés mellett csak 3 quartert teremnek pro acre, úgy akkor a gabona árának ismét emelkednie kell, mert most már 3 quarter kell, hogy fedezze a termelési költségeket. Az I. osztályu földön most már 2 quarter, a II. osztályun 1 quarter jaraadék keletkezik. És így tovább, minél több gyarló talaj vétetik művelés alá. (Principles, Chapter 2.)

erőinek is megfelel a tiszta hozadék egy része. *Fawcett* meghatározása azonos *Smith*-ével. *Marshall* szerint: Rent is the producer's surplus. (Principles of Economics I., 480.) *Schäffle* szerint: »Die Rente ist die Prämie der im Interesse der ganzen Gesellschaft eingeschlagenen Richtung.« (Nationalökonomie 140. l.) *Brentano* szerint: »Was ist die Grundrente? Die Nutzung, welche ein Grundstück an sich seinem Eigenthümer abwirft, gleichviel, ob er dasselbe selbst bewirtschaftet oder verpachtet.« (1897. Agrarpolitik 69. l.) *Földes* meghatározása tökéletlen, mert a *Roscher*-féle felfogás alapján áll: »A jaraadék... a jövedelem azon része, mely a termelésre fordított összes költségek levonása után még fennmarad.« (1898. Társadalmi gazdaságtan, I. 389. l.) A földjaraadéknak igen tökéletes meghatározását adja azonban *Gaal Jenő*: »Földjaraadék... alatt közönségesen a hozadéknek azt a részét értik, mely a föld eredeti és elpusztíthatatlan erőinek használatáért fiztetetik vagy legalább annak alapján számítható fel. Tehát nem a földbirtokos egész jövedelme, hanem annak a beruházott tőke, az alkalmazott munka és a létesített vállalat összes dijainak levonása után maradó része a jaraadék.« (1899. A nemzetgazdaságtan rendszere. I. 238. l.)

Ennek az okoskodásnak a helyességét nem lehet kétségbe vonni s igazolja azt a tapasztalat is. Vannak ugyan hibái, így pl. hogy nem mindig a legtermékenyebb területek vétetnek legelőbb művelés alá, hanem a legvédeettebbek, továbbá, hogy termékeny, de a forgalmi vonalaktól vagy főpiacoktól távol fekvő területek jövedelmét nagyon csökkenthetik a jelentékeny szállítási költségek. De, mint Gaal igen helyesen megjegyzi, ezek nem hibák, csak hiányok.¹ Csak azt nem szabad szem elől téveszteni, hogy Ricardo okoskodása alapjául, egy már rég óta művelés alatt álló területü, civilizált ország mezőgazdasági viszonyait vette.² Ricardo járadékelméletének igaz voltát ép azért a modern gazdasági írók mind elismerték. A régiebb irodalomban az elméletnek számos ellenfelével találkozunk; az utolsó két évtized irodalma azonban Ricardo pártjára áll.

Ricardo földjáradék elméletéből azonban nem szabad helytelen következtetéseket vonni. Már *Roscher* figyelmeztet arra, hogy a földjáradék nem oka a magas gabonaáraknak, sőt ellenkezőleg, azoknak következménye. A földbirtokos ugyanis csak akkor vesz új területet művelés alá, ha a nagy kereslet következtében a termékek ára annyira felszökött, hogy a rosszabb területen nagyobb költséggel termelt termelvényeket is veszteség nélkül eladhatja. A jobb minőségű földön pedig — Ricardo elmélete szerint — csak ebben az esetben, vagyis ha rosszabb minőségű vétetik művelés alá, keletkezhetik járadék. A földbirtokos maga rosszabb minőségű területnek művelés alá vétele folytán nem szöktetheti fel a gabonaárakat. Tisztában volt evvel maga Ricardo is.

Az már most a kérdés: hogyan növekedhetik, emelkedhetik a földjáradék?

Ennek az emelkedésnek két esete lehetséges. Az első volt az, melylyel Ricardo illusztrálta elméletét. Mihelyt egy olyan terület művelése vált szükségessé, mely bizonyos munka- és tőkebefektetés fejében csak 4 quartert terem pro acre, holott a régi terület ugyanannyi munka- és tőkebefektetés mellett 5 quartert terem, létrejön az első földjáradék; mihelyt pedig

¹ A nemzetgazdaságtan rendszere, I. 241. l.

² V. ö. *Marshall*, Principles of Economics, I. 233. l.

a III-ad rendü föld is művelés alá vétetik s így a II-od rendü földön keletkezik 1 quarter járadék, az I-ső rendü föld járadéka 1 quarterről felszökik kettőre. Ebben az esetben a földjáradék a gabonaáraknak a nagyobbodó kereslet következtében való növekedésénél fogva gyarapszik.

*Előfordul azonban az az eset is, hogy már egyáltalán nem áll több még eddig művelés alá nem vett terület rendelkezésre, vagy csak igen jelentéktelen mennyiségben. Hogyan alakul a földjáradék ebben az esetben? Ez a kérdés napjainkban különös fontosságu, mert Nyugat-Európában már alig van még nem művelt szüz terület. A szükséglet pedig mindig nagyobbodik. Ennek következtében az összes már művelés alatt álló termő-terület termelési képességét kell fokozni intensivebb gazdálkodással. A már előbb megművelt terület intensivebb megművelése pedig nem jár annyi költséggel, mint a szüz terület megmunkálása. A termés azonban nagyobb levén, a szükségletet fedezi. Feltéve, hogy az árak nem is emelkednek, a gazda most már egy és ugyanazon telkéből, aránylag nem sokkal nagyobb költséggel és munkával, jóval nagyobb termést érve el, nagyobb jövedelemre tesz szert. Igaz, hogy ebből a nagyobb jövedelemből, nyers hozadékból most nagyobb termelési költségek is vonandók le, de a fennmaradandó *tiszta hozadék* mindamellett *nagyobb* lesz, mint volt a melioratiók, az intensivebb gazdálkodás keresztülvitele előtt. Vagyis, a fentemlített körülmények mellett, az intensivebb gazdálkodás következtében egy és ugyanazon birtok, egy és ugyanazon földterület, nagyobb tiszta jövedelmet hozhat. *Minthogy ez a nagyobb jövedelem a föld fokozottabb termőképességének, tehát fokozottabb mechanikai és chemiai sajátságainak tudható be, ez a földjáradék növekedését jelenti.* Ennek következtében növekedik a föld hozadéki értéke;¹ és ha egyéb külső, mondhatnók kereskedelmi körülmények nem akadályozzák, növekedhetik abban az esetben is, ha a gabonaárak maguk nem emelkednek.*

¹ Erre vonatkozólag nem érdektelen *Gide*-nek következő fejtegetése: »Sans admettre complètement la loi de Ricardo, ni l'ordre historique des cultures, on peut néanmoins considerer comme incontestable, que la valeur de la terre est destinée à augmenter sans cesse et cela en vertu de causes tout à fait indépendantes du fait du propriétaire

Hogy minő körülmények azok, melyek a földjáradék illetén való növekedésének utját állták Európában, azt a következő § fejtegeti.

6. §.

Földjáradék és agrárválság.

Az előbbi § fejtegetéseiből arra lehetne következtetni, hogy a földjáradék Európában, ép az utolsó században, a népesség rohamos szaporodásával szintén rohamosan emelkedett. Mindenféle intenzívebb gazdálkodást találunk, a föld és népe teljesen felszabadul a hűbériség bilincsei alól; egyszóval a mezőgazdaság a legkedvezőbb körülmények között fejlődhetik.

A 70-es évekig nem is igen volt panasz. Németországban elégedetlenek ugyan a hitelviszonyokkal, Angliában a hitbizományi rendszerrel; a mellett azonban a földjáradék emelkedést mutat. Azt mondhatnók, hogy a mezőgazdasági népesség, főképp pedig a földbirtokosok, aranykorukat élik. Angliában, a bérletrendszer hazájában, a földbirtokosok soha oly magas bérösszegeket nem értek el, mint az 1840—1870-ig terjedő időben. Franciaországban, — Lavergne szerint — a melioratiokra s intenzív gazdálkodásra fordított tőke 6—8°/_o-ot jövedelmez.¹ Ugyanez áll Német- és Olaszországra vonatkozólag is. Hazánkban ez időtájt még nem beszélhetünk intenzív gazdálkodásról, mert evvel csak elvétve találkozunk. A tapasztalat azonban,

Si l'on réfléchit en effet, que la terre présente trois caractères qu'aucune autre richesse ne présente au même degré: 1° de répondre aux besoins essentiels et permanents de l'espèce humaine, 2° d'être en qualité limitée, 3° de durer éternellement, — il sera facile de comprendre que sa valeur doit tendre à hausser sans cesse dans la mesure même du développement social. L'accroissement de la population est la principale cause qui agit sur elle.» (Charles Gide: Principes d'économie politique, Paris, 1889., 495. lap). Gide helyesen felismeri az emberiség szaporodásának befolyását a föld értékviszonyaira. De téved, mikor azt mondja, hogy a föld értéke szünetlenül növekszik, még pedig a nélkül, hogy ehhez a föld birtokosa cselekvőleg hozzájárulna. A föld értéke ugyanis csak akkor növekszik, ha hozadéka is növekszik, ez pedig, mint kimutattuk, csak intenzív gazdálkodás következtében lehetséges. Intenzív gazdálkodás pedig lehetetlen a földbirtokos nagyobb munka- és tőkebefektetése nélkül.

¹ *L. de Lavergne: L'agriculture et la population, 282. l. (Páris, 1868.)*

mondhatjuk Európa-szerte, a földjáradék-elméletnek általános-ságban igaz voltát látszott bizonyítani.

A földjáradék e tartós emelkedése a 70-es évek eleje táján egyszerre véget ér; s nemcsak hogy az emelkedés szűnik meg, hanem ez időtől kezdve a földjáradék rohamos csökkenését észlelhetjük. *Ennek a csökkenő irányzatnak, mely napjaink agrárválságához vezetett, két oka volt: 1. a közlekedési eszközök tökéletesebbé és ezáltal a szállítás olcsóbbá válása; 2. a tengerentúli, vagy általában a nyugot-európai piacoktól távol fekvő területek mezőgazdasági művelésének nagy arányokban való növekedése.*

Ez a két ok szoros összefüggésben áll egymással; a közlekedési eszközök tökéletes és olcsó volta tette ugyanis lehetővé e távoli földterületek megművelését, mert ezáltal a nyugat-európai piacok hozzáférhetőbbé váltak a legtávolabbi földrészek mezőgazdasági termékei számára.

E távoli földterületeknek Nyugat-Európával szemben az a nagy előnyük volt, hogy rengeteg kiterjedésű szűz terület állott rendelkezésükre, mely területeken extensív, tehát igen olcsó gazdálkodás volt folytatható. S még ez extensív gazdálkodás révén is, az ottani népesség gyér volta következtében, sokkal több volt termelhető, mint a mennyit a helyi szükséglet kielégítése megkívánt. A közlekedés olcsóvá és gyorsá válván, ezek az olcsón termelt fölöslegek nagy tömegekben és olcsón voltak az európai piacokra vethetők, — minek következtében a mezőgazdasági termékek piaci ára természetesen tetemesen alászállott.

A piaci áraknak ilyen alakulása az európai mezőgazdaságra súlyos csapást mért. A nagy tőkét és sok munkát követelő intenzív gazdálkodás, üzleti szempontból tekintve, nem állhatta ki a versenyt eme távoli területeknek jóformán minden forgalmi tőke nélkül termelő extensív gazdaságával. Nem állhatta ki pedig főképp ezt a versenyt az olyan termékekkel, melyek a nagy tömeg fogyasztására vannak szánva, s melyeknél a termelésnek első sorban a mennyiségre s nem a minőségre kell tekintettel lenni. Legjobban szenvedtek tehát a gabonát, főképp pedig a búzát termelő mezőgazdák.

A buza árának csökkenése már a 70-es évek óta észlelhető; a legjelentékenyebb csökkenés azonban 1885 óta tapasztal-

talható. A következő adatok a buzaárak hullámzását mutatják 1885-től 1895-ig.

Angliában.

	a buza ára pro quarter		a buza ára pro quarter
1885-ben	32 s. 10 d.	1890-ben	31 s. 11 d.
1886-ban	31 » 1 »	1891-ben	37 » 0 »
1887-ben	32 » 6 »	1892-ben	30 » 3 »
1888-ban	31 » 10 »	1893-ban	26 » 4 »
1889-ben	29 » 9 »	1894-ben	22 » 10 »

Franciaországban.

	a buza átlagára métermázsánként		a buza átlagára métermázsánként
1885-ben	10 frt 42 kr	1890-ben	11 frt 99 kr
1886-ban	10 » 96 »	1891-ben	13 » 01 »
1887-ben	11 » 24 »	1892-ben	11 » 32 »
1888-ban	11 » 90 »	1893-ban	10 » 26 »
1889-ben	11 » 50 »	1894-ben	9 » 53 »

Németországban.

	a buza átlagára métermázsánként		a buza átlagára métermázsánként
1885-ben	9 frt 72 kr	1890-ben	11 frt 52 kr
1886-ban	9 » 42 »	1891-ben	13 » 32 »
1887-ben	9 » 84 »	1892-ben	11 » 34 »
1888-ban	10 » 44 »	1893-ban	9 » 12 »
1889-ben	10 » 98 »	1894-ben	8 » 10 »

Magyarországon.

	a buza átlagára métermázsánként		a buza átlagára métermázsánként
1885-ben	8 frt 40 kr	1891-ben	10 frt 07 kr
1886-ban	8 » 40 »	1892-ben	9 » 10 »
1887-ben	8 » 21 »	1893-ban	7 » 98 »
1888-ban	7 » 41 »	1894-ben	7 » 05 »
1889-ben	8 » 00 »	1895-ben	6 » 86 »
1890-ben	8 » 26 »		

Körülbelül ugyanilyen arányban csökkent az árpa, rozs, zab és tengeri ára is.

Legnagyobb fontossággal azonban a buza árának csökkenése bír. A buzaszükséglet évről-évre nagyobbodik, főképp azért, mert nemcsak a buzabevitelre szoruló, hanem a búzát exportáló államok népessége is rohamosan gyarapodik. Épp ezért mind nagyon kiterjedésű területeknek búzával való bevetése válik szükségessé. S túltermelésről mindemellett nem lehet szó, mert épp azokban a buzatermelő országokban növekedett leginkább a buzaterület, melyeknek lakossága is jelentékenyen gyarapodott.

Az angol földművelésügyi ministerium, az u. n. Board of Agriculture, 1890-iki jelentésében (Agricultural Returns for Great Britain) az egyes államok buzaterületének növekedését 1870—1890-ig a következő táblázattal illusztrálta:

Az ország neve	Buzával bevetett terület acre-száma		
	1870-ben	1880-ban	1890-ben
Egyesült-Államok	18.992,591	37.986,717	36.087,184
Kanada	1.646,781	2.342,355	2.450,000
Ausztrália	1.187,134	2.753,629	3.877,748
Nagy-Britannia	3.773,663	3.065,895	2.483,595
Franciaország	15.802,568	16.993,292	19.652,790
Oroszország	28.743,390	28.947,011	28.882,440
Ausztria	2.436,494	2.455,355	2.876,000
Magyarország	4.986,019	5.955,731	7.351,000
Németország	4.950,698	4.483,618	4.832,409
Olaszország	11.550,918	10.951,340	10.886,000
Svédország	985,844	1.086,741	1.095,954
Hollandia	208,673	228,682	210,429
Összesen	95.264,763	117.250,366	120.685,549

E szerint a növekedés:

1870—1880 : 21.985,603 acre

1880—1890 : 3.435,183 »

Ebből a táblázatból láthatjuk, hogy igen, a buzaterület az utolsó évtizedek alatt tetemesen megnagyobbodott, de — Franciaország kivételével — csakis azokban az országokban,

melyek par excellence gabonatermelő területek. Ellenben csökkent, vagy a népesség szaporodásához arányítva csak igen jelentéktelenül gyarapodott a buzaterület azokban az országokban, melyeknél a talaj és éghajlati viszonyok következtében a buzatermelés nagyobb termelési költségeket involvál.

A buzaterületek eme nagy kiterjedését redukálni lehetetlen, még pedig azért, mert ezeken a nagyobb területeken az összszükséglet kielégítésére elég, de fölösleg nem termeltetik.

Sőt ez a terület folyton nagyobbodik. 1890-ben, mikor a Board of Agriculture fenti táblázata elkészült, *Argentina*, mint buzatermelő terület nem jött számításba. De már 1898/99-ben 3.107,701 hektárt, 1900/1-ben pedig 3.379,749 hektárt tett a búzával bevetett terület. S ezek a rengeteg kiterjedésű új földek mind igen kevés termelési költséget kívánnak.

Ilyen körülmények között természetes, hogy az érdekeikben veszélyeztetett mezőgazdák minden módon igyekezzenek ezeket az érdekeket biztosítani. Ez a törekvés egészséges irányú, ha a mezőgazdasági termelés *minőségének* emelésével igyekszik célját megvalósítani; egészségtelen irányú azonban akkor, ha *mesterséges eszközökkel* törekszik a földjáradéknak csökkenését meggátolni.

Említettük, hogy a buzaterület kiterjedésének redukálása lehetetlen. Viszont azt is kimutattuk, hogy a legtöbb európai államban a buzatermelés kedvezőtlen üzleti eredménnyel jár. Hogyan lehetséges a világ-szükséglet kielégítését a gazdák érdekével összeegyeztetni?

Erre vonatkozólag a fenti táblázatból vonhatunk le némi következtetést. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy a buzatermelés mindinkább csökken az olyan államokban, melyek a buza- s általában a gabonatermelésre nem alkalmasak, s a hol így a termelési költségek magasak. Viszont azt is tapasztaljuk, hogy egyes államok túlnyomólag buzatermelő területekké válnak. Így pl. Európában Magyarország, Észak-Amerikában az Egyesült-Államok és Kanada, továbbá Ausztrália és első sorban *Argentina*.¹ Mai nap is már ezek az államok fedezik az európai államok buzaszükségletének ama részét, melyet az egyes

¹ Oroszország inkább rozst, mint búzát exportál s ép ezért, buza-területe nem mutat az utóbbi évtizedek alatt jelentékeny emelkedést.

országok, saját termésükkel, képtelenek fedezni. A fentemlített országok eme buza-hiányt pótló ténykedése a jövőben még növekedni fog. Azokban az országokban, a hol a buzatermelés üzleti szempontból nem fizeti ki magát, a buzaterület csökkenni fog; s a par excellence buzatermő országok buzaterülete e csökkenésnek megfelelő arányban fog gyarapodni. Sőt ez a gyarapodás még nagyobb lesz, mint a helyenkint való csökkenés, mert az emberiség tovább szaporodik s így a buzaszükséglet is évtizedről-évtizedre nagyobbodik. A par excellence buzatermelő országok között pedig az fogja a legnagyobb, legjelentékenyebb szerepet játszani, melynek legtöbb szűz terület áll rendelkezésére, a közel jövőben tehát egyelőre Argentina.¹

Mi történjék azonban azzal a területtel Európában, mely immár megszűnt buzatermő föld lenni? Erre vonatkozólag határozott szabályt, utasítást felállítani nem lehet, mert az első sorban ama ország klimatikus és talajviszonyaitól függ. Angliában például a buzatermő terület nagyrészt átalakul legelővé, Olaszországban kerti művelés alá kerül. Ezek azok az országok, melyekben a buzatermő terület kiterjedését tényleg már redukálták. Hasonló redukálásnak néznek eléje Német- és Franciaország, Ausztria és Svédország. Mindegyik ország ezt a szabaddá tett területet a lehető leggazdaságosabban kell hogy kihasználja, vagyis: hogy aránylag a legkevesebb kiadásal a legnagyobb hozadékot érje el. Angliában az állattenyésztéssel, Olaszországban a kerti gazdasággal ezt már a gyakorlatban megmutatták. Németország és Ausztria kereskedelmi növények és takarmány termesztését mozdítják elő s fogják valószínűleg előmozdítani a jövőben, Franciaország pedig még jobban ki fogja fejleszteni kerti culturáját. Hazánk minden valószínűség szerint meg fog maradni túlnyomólag buzatermelő államnak. A magyar föld minősége, az éghajlati viszonyok, továbbá hazánknak a legfőbb európai piacokhoz való nagy közelsége erre praedestinálják. E mellett természetesen fejleszt-

¹ Hogy Argentina buzatermelése mily rohamosan emelkedik, azt igazolják az argentinai hivatalos mezőgazdasági statisztika következő adatai, melyek szerint a *buzakivitel* tett:

1897-ben	101,845 tonnát	1900-ban	2.010,000 tonnát
1898-ban	645,161 »	1901-ben (becslés)	2.250,000 »
1899-ben	1.713,429 »		

teni kell a mezőgazdaság egyéb ágait is; erre nézve különben igen sok történt az utolsó évtized alatt.

A világ mezőgazdasága így két irányra fog oszlani: a buzatermelő országok első sorban nagy mennyiségek termelésére fogják irányítani mezőgazdasági tevékenységüket; a többi országok mezőgazdasága pedig a *minőség* javítására törekszik. Így egyik államban sem lehet majd szó agrárválságról. Valószínű, hogy a mezőgazdák aranykora, jó időre legalább, letűnt; de a mezőgazdaság válságát illetően meg lehet akadályozni.

Meg kell még e helyütt emlékeznünk a *mezőgazdasági iparról is*. Ez azon országokban virágzik és fog főképp virágozni a jövőben is, melyek a minőség javítására törekszenek. A túlnyomólag mennyiséget termelő országok mezőgazdasági ipara rendszerint jelentéktelen. Így pl. még a hatalmas Egyesült-Államok cukor-ipara sem igen jelentékeny, Argentínában pedig még egyáltalán nincs mezőgazdasági ipar egy pár szeszfőzőtől eltekintve.

A mezőgazdasági ipar már csak azért is fontos, mert a marhatenyésztést, főképp a minőségre irányult tenyésztést, többnyire előmozdítja, a mennyiben a hulladékok jobbra marhahizlálásra alkalmas anyagok. A marhatenyésztésnél pedig főképp a minőségre kell a figyelmet fordítani, minthogy mennyiség tekintetében nem állhatjuk ki a versenyt a tengerentúli államokkal. A mezőgazdasági ipart azonban, minden előnye dacára, igen óvatosan kell fejleszteni, nehogy túltermelés következzen be.

Körülbelül ezekben állapíthatjuk meg a mezőgazdaság irányelveit a *minőséget* termelő államokban. Ily módon az agrárválság akuttá válása elkerülhető, a nélkül, hogy ebből kereskedelem-politikai és socialis complicatiók származnának.

A másik irány, melyet az előzőekben egészségtelen iránynak minősítettünk, a földjáraadék csökkenését a gabona-áraknak mesterséges felszökötése által igyekszik megakadályozni. Ez az irány az uralkodó Németországban, s kezd, sajnos, hódítani egyebütt is.

Ennek az iránynak védelmi fegyvere: a *gabonavám*.

A gabonavámok hivi okoskodnak, hogy a gabona-árak alászállása folytán csökkenő földjáraadékot csak úgy lehet ismét felszökötteni, ha a külföldön kisebb termelési költséggel előállított gabona a belföldi termelés költségeinek megfelelő

s azokat fedező áron jut forgalomba. Ez pedig úgy valósítható meg, ha az importált gabonát magas vámtétellel sújtják.

Evvel az okoskodással először a XIX. század elején találkozunk. Mind ez ideig az egyes államok kormányai a *fogyasztók érdekét* tartották szem előtt, mely természetesen alacsony gabona-árakban állott. Ép ezért a XVIII. század második felében, mikor a népesség szaporodása rohamosabbnak mutatkozott, mint a szükséglet-kielégítésre szolgáló eszközök gyarapodása, a törekvés a belföldön termelt gabonának a belföldi fogyasztás számára való biztosítására irányult. A gabonavámok első faja ebben az időben a kivitt, az exportált gabonát sújtja. Minél több volt ugyanis a gabona a belföldön, annál kevésbé szökhettek fel túl magasra az árak a növekedő kereslet következtében. Még a XIX. század kezdetén is a gabonavámoknak ilyen irányzatával találkozunk. Így pl. Poroszországban az 1811. július 26-iki edictum megengedi a gabonakivítelt, de vámmal sújtja. Csak 1819-ben tér át Poroszország a behozatali védvám-rendszerre, Franciaország ugyanazon esztendőben. Angliában azonban már 1791-ben létesült az u. n. lejtő-skála (sliding scale) rendszere, melynek értelmében a vám a csökkenő árakkal emelkedett. Ennélfogva ha egy quartèr buza ára 55 shilling volt, a vám 6 penny; 50 shillingnyi ár mellett a vám már $2\frac{1}{2}$ shilling pro quarter. Abban az esetben, ha a quarter buza ára 40 shillingre szállott volna alá, a vám a sliding scale értelmében $24\frac{1}{2}$ shilling lett volna pro quarter. A sliding scale rendszer az Angliában ez időtájt mérvadó földbirtokaristokratia műve volt. Ezt a rendszert Franciaországban is alkalmazták, a hol »échelle mobile« volt a neve s 1860-ig maradt érvényben. Ugyancsak a század elején tér át Belgium is a védvám-rendszerre.

A gabonavámok a fentemlített országokban, Anglia kivételével, mind a mai napig fenállanak s tartósan emelkedő irányzatot követnek.

Angliában a *Cobden Richárd* által szervezett Anti-Corn-Law-League 1846-ban keresztül vitte a sliding scale eltörlését. Cobden Richárd (1804—1865) a Peel és Palmerston ministeriumok idején a szabad kereskedelmi párt vezetője volt Angliában. E minőségében a sliding scale rendszerét kereskedelem politikai szempontból elítélendőnek tartotta s 1839-ben

Bright John segítségével szervezve az Anti-Corn-Law-League-et (gabonvám-ellenes liga) 7 évi erélyes agitáció után célt is ért: a sliding scale-t megszüntették. Ez azonban még nem jelentette egyúttal a gabonavámoknak teljes megszüntetését. A szabad kereskedelmi iránynak végleges uralomra jutásával azonban a gabonavámok 1869-ben végleg eltöröltettek s Anglia az utolsó évtizedek agrárválságán ezek nélkül is diadalmaskodott.

A többi országokban a gabonavámok eleinte igen alacsonyak voltak; idő folyamán azonban mindenütt jelentékeny emelkedést mutatnak,¹ jóllehet időlegesen alábbszállottak is

¹ Poroszországban az 1819. január 1-jei törvény értelmében a vám
100 kg. buza után ... 44 pfening 100 kg. árpa után ... 18 pfening
» » rozs » ... 16 » » » zab » ... 12¹/₂ »

Az 1824. szeptember 19-iki törvény értelmében már
100 kg. buza után ... 1·2 *márka* 100 kg. árpa után ... 1·4 *márka*
» » rozs » ... 1·2 » » » zab » ... 2·0 »

A 70-es évek óta pedig a gabonavámok rohamosan emelkednek. Az 1885. május 22-iki s az 1887. december 21-iki törvények tetemesen felemelik a vámtételeket, melyeket azonban az 1891-iki és 1894-iki kereskedelmi szerződések ismét mérsékeltek. A gabonavámok hullámzását a következő táblázat mutatja:

A vám 100 kg.	1879-ben	1885-ben	1887-ben	1891/94-ben
	m á r k á k b a n			
buza után	1·0	3·0	5·0	3·5
rozs »	1·0	3·0	5·0	3·5
zab »	1·0	1·5	4·0	2·8
árpa * »	0·5	1·5	2·25	2·0
tengeri »	0·5	1·0	2·0	1·6
malomipari termék után	2·0	7·5	10·5	7·3

Franciaország gabonavám tételei 1885. óta mutatnak jelentékeny emelkedést. Az 1885. március 28-iki, az 1887. március 29-iki s az 1894. február 27-iki törvények értelmében ugyanis:

A vám 100 kg.	1885-ben	1887-ben	1894-ben
	f r a n k o k b a n		
buza után	3·0	5·0	7·0
rozs »	1·5	1·5	1·5
zab »	1·5	3·0	3·0
árpa »	1·5	1·5	1·5
liszt-gyártmány után	6·0	8·0	11—16

a 90-es évek folyamán, főképp Németországban az Ausztria-Magyarországgal s Oroszországgal kötött kereskedelmi szerződések következtében. Ujabban ismét nagy mérveket ölt a gabonavámok emelésére irányuló mozgalom. A porosz agráriusok törekvései korunk eme irányzatának tipikus példáját szolgáltatják.

A gabonavámok emelésére irányuló eme mozgalom gazdaság-politikai szempontból feltétlenül elítélendő. Korunk követelményeinek a szabadkereskedelmi irányzat felel meg. A termelés szabadságát mi sem korlátozza s ép ezért a forgalombahozatal szabadságát sem szabad lehetetlenné tenni. Hagyján még, ha a vámok — s ezt általánosságban minden vámról mondhatjuk, nemcsak a gabonavámokról — a forgalombahozatalt csupán megnehezítik; a modern, különösen pedig a porosz, agrár-törekvések azonban a szabad forgalombahozatal lehetetlenné való tételére irányítvák. A gabonavámok részletes tárgyalásába e helyütt nem bocsátkozunk;¹ itt végezetül még csak azt mondhatjuk, hogy egy olyan törekvést, mely a földjáradék csökkenését egész gazdasági életünk természetével ellenkező eszközök segítségével igyekszik meggátolni, egészségtelen s olyan gazdasági és socialis következményekkel jár, melyeknek hátrányai sokkal nagyobbak, mint a gabonavámokkal egyes osztályok számára biztosítható előnyök.

Nagy körvonalakban jellemeztük tehát a földjáradék csökkenése folytán bekövetkezett agrárválságot, s az ennek leküzdésére törekvő főbb irányokat. A modern agrárpolitikának egyik legfőbb feladata ennek az agrárválságnak a leküzdése. A helyes eszközök megleléséhez azonban szükséges ismernünk az agrárviszonyok és agrárszervezetek történeti alakulását s kifejlődését, továbbá a modern agrárszervezet s agrártársadalom hiányait, kinövéseit és hibáit s csak miután így megállapítottuk a diagnosist, láthatunk a kór orvoslásához.

A következőkben tehát mindenekelőtt a földtulajdon rendszereivel, az európai agrárszervezetek történeti kifejlődésével fogunk foglalkozni; ez a II-ik könyv feladata. A III-ik könyv a földtulajdon eloszlásával s örökösödési rendszereivel,

¹ Visszatérünk a gabona s általán a mezőgazdasági vámokra az állam agrárpolitikáját tárgyaló végső szakaszban.

a IV-ik a mezőgazdasági üzemekkel, s a modern mezőgazdasági termelés főfajaival foglalkozik. Ezek után áttérhetünk azon intézményekre és szervezetekre, melyek az agrárválság leküzdését, korunk gazdasági irányzatának megfelelő eszközökkel, lehetővé teszik. Az V-ik könyvben tehát a mezőgazdasági hitel és biztosítás szervezésével, a VI-ikban a mezőgazdasági szövetkezetekkel foglalkozunk. A VII-ik könyv a mezőgazdasági munkás-kérdést tárgyalja, s a VIII-ik könyvben végre összefoglaljuk mindazon elveket, melyeket az állam egy helyes agrárpolitika irányítására használhat.

II. KÖNYV.

A földtulajdon rendszerei.

7. §.

A földtulajdon.

A kezdetleges emberiség még nem ismeri a földtulajdon fogalmát.

Az állattenyésztő, legeltető vagy vadász életmód mellett nem is fejlődhetik ki tulajdonképeni földtulajdon. *A földnek még nincs értéke s így annak birtoka után senki sem törekszik.* Amerika és Afrika legkezdetlegesebb népei ma sem tulajdonítanak értéket a földbirtoknak s egy jelentéktelen csekélységért szívesen megválnak annak birtokától.

A föld értékét csak a magasabb műveltségi fokon álló, állandóan letelepült ember kezdi felismerni. Csak a jövőre irányuló gondoskodás, vagyis a gazdálkodás fejleszti ki a földtulajdont.

A földtulajdon első, kezdetleges megjelenésében mindig köztulajdon. Összefüggésben áll ez a kulturfoknak megfelelő társadalmi szervezettel.

A legkezdetlegesebb társadalmi és gazdasági szervezet a *házközösség*. Már ez az elnevezés is magában foglalja, hogy a rendelkezésre álló javak összesége a ház tagjainak közös tulajdonát képezi; s ezen javaknak igen jelentékeny része a föld.

A földtulajdonnak ez a faja azonban még igen kezdetleges. A föld mennyiségileg ugyan igen jelentékeny részét teszi a házközösség tulajdonát képező összes javaknak; de *értéke* még csekély, mert mennyisége a még gazdátlan területek nagy kiterjedése következtében, könnyen gyarapítható.

Az emberiség szaporodása folytán mindjobban csökken a

rendelkezésre álló szabad terület, új föld szerzése már nehézséggel jár. És mihelyt a szerzés eme nehézsége bekövetkezik, növekszik a föld értéke. Ezt a jelenséget minden népfaj kezdetleges korszakában megfigyelhetjük.

Ugyancsak az emberiség szaporodása következtében megszűnik a házközösség intézménye is. A házközösségek száma gyarapodik, az egyes ház rendelkezésére álló terület szűkebb határokba lesz szorítva. E mellett növekszik minden egyes házközösség tagjainak is a száma, minek következménye azután, hogy a rendelkezésre álló korlátolt, limitált terület nem képes annyit teremni, a mennyi minden egyes tagnak teljesen egyenlő ellátását lehetővé tenné.

Említettük már előzőleg, hogy a házközösség feje eredetileg csak a munka vezetője volt, a nélkül, hogy a részesedésben nagyobb arány illette volna meg, mint a házközösség bármely tagját; továbbá, hogy a ház-fő családjának, tehát közvetlen hozzátartozóinak társadalmi állása miben sem különbözött ama tagok társadalmi állásától, kiket vérkötélék nem fűzött hozzájuk s kiket, mai felfogás szerint, cselédeknek, szolgálknak minősítenénk.

Ez a társadalmi viszony megváltozik azonban, mihelyt a szükségletkielégítés kezd némi nehézségekkel járni. A ház-fő természetesen első sorban saját hozzátartozóinak ellátásáról gondoskodik s a házközösség többi tagjai csak a maradékon osztozkodhatnak. Így fejlődik ki az egyes családok magasabb társadalmi állása s így a rangfokozatnak egy neme a házközösség keretén belül.

A társadalmi egyenlőség megszűnése a jogoknak különbözőségét involválja. A tulajdonképeni családnak a föld termékeire elsőségi joga van; *s ebből az elsőségi jogból, mely eredetileg csak a föld termékeire vonatkozott, fejlődik ki idő folyamán a föld tulajdonára, birtoklására vonatkozó elsőbbségi jog s ebből az egyéni földtulajdon.*

Az egyéni földtulajdonnak s az egyes családok kiválóbb társadalmi állásának kifejlődése tehát szoros összefüggésben áll egymással. Innen származik a földbirtok befolyása a társadalmi állás meghatározására, mely legvilágosabban a hűbéri szervezetben jut kifejezésre s mely teljesen még napjainkban sem szűnt meg.

Az ó-kori kulturnépek földtulajdon rendszereire itt nem terjedhetünk ki. E helyütt bennünket csak a földtulajdonnak ama fejlődése érdekel, mely a mai földbirtok-viszonyoknak alapját, gyökerét képezi. Más szóval itt csakis a mai kulturnépek földtulajdon-rendszereinek fejlődésével foglalkozhatunk. S ez a fejlődés is csak azon stádiumban érdekel, mikor már az egyéni földtulajdon kifejlődött.¹

Az egyéni földtulajdon a mai kulturnépeknél is a leirt módon fejlődött ki s a Kr. u. VI. és VII. században már annak meglehetősen kifejlett alakjával találkozunk.

Ennek a korszaknak jellemzője, hogy a földbirtok nagysága képezi a társadalmi állás jelentőségének mértékét. Evvel a jelenséggel ilyen kizárólagos alakban sem a rómaiaknál, sem egyéb ókori kulturnépnél nem találkozunk s azért méltán tekinthetjük ezt a kereszténykori társadalom különleges jellemvonásának.

Társadalmilag a népesség két részre oszlik: szabadokra és szolgákra. Szabad minden fegyverforgató ember, a kinek földbirtoka van, bármily csekély legyen is az. A szolgák kasztja hadifoglyokból és leigázott néptörzsek tagjaiból keletkezik; ezek jobbára mezei munkások, földtulajdon nélkül.

Minden szabadnak egyéni földtulajdon-joga van. Ez a személyes szabadság-jogok leglényegesebbike. Ennek a szabadságnak a fejében tartozik a szabad — az u. n. *közszabad* (Gemeinfreier) — fegyverrel segíteni a törzset vagy népet, melyhez tartozik, hadi vállalataiban.

A közszabadok helyzetében azonban a VIII. század eleje óta lényeges változás kezd bekövetkezni.

¹ Az egyéni földtulajdon kifejlődéséről *Sering* ezeket mondja: »Die Institution des privaten Grundeigentums am ländlichen Boden — zunächst an der Hofstätte und dem Ackerlande — ist aus der ökonomisch bedingten Landesbewirtschaftung und Landesnützung entstanden. Nichts aber spornt so sehr zur sorgfältigen Bearbeitung und Verbesserung des Grundstückes an, wie das Bewusstsein, dass das Ergebnis des eigenen Fleisses dem Bearbeiter des Bodens und seinen Angehörigen zu Gute kommt. In der engen Verkettung des Einzelinteresses mit dem Erfolg der wirtschaftlichen Arbeit liegt die volkswirtschaftliche Rechtfertigung des selbstbewirtschafteten, namentlich des mittleren und kleineren Privateigentums am Boden.« (Az Elster-féle Wörterbuch der Volkswirt. »Grundbesitz« cikkében, I. kötet, 959. l.)

A közsabadok legnagyobb részét olyan egyének képezik, kiknek földbirtoka jelentéktelen s épen csak az egyes közsabadnak és családjának megélhetését biztosítja. A közsabadoknak ez a faja a házközösség cselédjeiből fejlődött s számra nézve messze tulszárnyalta a nagy vagy közepes birtokkal rendelkező közsabadokat.

A közsabadok helyzetének változását a frank harcászati modornak a VIII. század elején kezdődő s a IX. század kezdetén befejeződő átalakulása idézi elő.

A frank birodalomba betörő rablónépeknek, mint pl. a normannoknak leküzdése csak úgy volt lehetséges, ha gyors mozdulatokkal sikerült a gyakorlott és harcedzett ellenséget megelőzni. Gyors mozdulatokra pedig csak a lovasság levén képes, a VIII. század folyamán a hadi szolgálat, mely mind- eddig túlnyomólag gyalogos szolgálat volt, kezd lovassá átalakulni. A lovas szolgálat azonban nagyobb költségekkel jár, semhogy azt a kisbirtoku közsabad képes volna viselni. Ennek következtében a közsabadok legnagyobb része képtelen volt annak a kötelességnek eleget tenni, melynek teljesítése fejében a szabadságot s így a szabad földtulajdonjogot is élvezte: a fegyveres szolgálatnak. Választania kellett tehát a kettő között: vagy megtartja szabadságát s gazdaságilag tönkre jut, vagy pedig feláldozza a szabadságot s avval az egyéni szabad földtulajdont s ezáltal megóvja gazdasági helyzetét. A közsabadok legnagyobb része a második alternatívát fogadta el. Földbirtokjogukat s evvel egyéni szabadságukat felajánlották a legközelebb lakó, nagy földbirtokkal rendelkező s így kiválóbb társadalmi állásu közsabadnak, minek fejében ez magára vállalta a kis-birtokú közsabadok hadiszolgálati kötelezettségeit s egyszersmind az így szabadságukat veszítették védelmét.

A közsabadok társadalmi állásának ilyenén átalakulása rohamos fejlődést mutat Nagy Károly uralkodása alatt. Az u. n. *commendatio*, vagyis a birtoknak kölcsönkép egyes hatalmasok fennhatósága alá való bocsátása, mind általánosabbá válik s végeredményében a hűbériség teljes kifejlődéséhez vezet.

A hűbériségnek ilyenén való létrejötte következképpen a társadalmi és agrár szervezetnek lényeges átalakulását vonja maga után. Társadalmi tekintetben ez az átalakulás abban áll, hogy egyrészt kifejlődik a nagybirtokosok kiváló hatalmi

állása s az egyéni földtulajdonjognak kevés kiváltságosakra való szorítkozása, — másrészt a hajdani kisbirtokos közszabadok s nem-szabad szolgák társadalmi állása körülbelül azonossá válván, ez az annak előtte különböző két elem az egyéni földtulajdonnal nem rendelkező mezei munkások osztályába olvad össze. Az agrárszervezet pedig annyiban szenved változást, hogy a szabad és önálló kisbirtok eltűnik s egybe olvad a nagyobb birtokokkal; az így keletkezett nagy kiterjedésű uradalmak mezőgazdasági művelése pedig a földesur közvetett vagy közvetlen központi vezetése és felügyelete alatt történik.

Az így létrejött nagy birtoktestek felett azonban a földesúr maga nem bír korlátlan rendelkező hatalommal; ő maga nem tulajdonképeni birtokosa a birtoknak, mert annak legnagyobb részét a kölcsönképen felajánlott kisbirtokok képezik, s viszont ő maga is az egész birtoktestet kénytelen egy nálánál is hatalmasabb más földesur vagy esetleg a király védelme alá bocsátani, vagyis a földbirtokot hűbérül felajánlani (Lehe). Így válik azután az uralkodó közvetve az országot alkotó összes birtokok fő-tulajdonosává; és így lesz idő folyamán a király személye a birtokjog egyedüli forrása, minek következménye az, hogy a földesurak nem idegeníthetik el szabadon birtokukat, mert az tulajdonképen a király tulajdona s ő, a földesur, annak csak birlalója. *Az ily módon birtokolt földtulajdont nevezzük megkötött nemesi birtoknak*, mert csakis a nemesi rendek valamelyikéhez tartozó egyén gyakorolhatta e birtoklási jogot. A megkötött nemesi birtokot pedig nagyrésztben a hajdani közszabadok, a mostani parasztok kis birtokai képezték s a miként a nemes sem volt földjének tulajdonképeni birtokosa, azonkép a paraszt is csak művelője volt a földnek, egyéni földtulajdon s földtulajdonjog nélkül. *A hűbéri birtokok eme alkatrészeit nevezzük megkötött paraszt-birtoknak*.

Hazánkban a hűbériség nem fejlődött ki olyan alakban, mint a többi európai államokban. Nagyjában azonban az *ösiség intézménye* (1351) megfelel a hűbéri rendszernek. A különbség csak az, hogy míg a hűbéri rendszernél a király, az uralkodó személye forrása minden birtokjognak, addig nálunk egy symbolum, a királyi hatalomnak a jelképe: a szt. korona. A megkötött nemesi s a megkötött szabadbirtok ép úgy létezik hazánkban, mint a hűbéri rendszerű államokban. S az ösiség

alkotta *agrárrendszer* hűbéri jellegén mit sem változtat a magyar nemes személyének nagyobb függetlensége a király személyétől és hatalmától.

A következőkben rátérünk a megkötött nemesi és megkötött paraszt-birtok agrárpolitikai jelentőségének tárgyalására, majd azután az európai agrárrendszer ama gyökeres átalakulására, melyet a megkötött birtokok felszabadítása vont maga után.

8. §.

A megkötött nemesi birtok.

A megkötött nemesi birtokok az egyház, illetőleg a főpapok és a nemesi rend tagjainak tulajdonát képezték; a városi birtokjogot, melynek természete azonos volt a tulajdonképi nemesi birtok természetével, a polgárság gyakorolhatta, de nem az egyes polgár, hanem csupán a polgárok testületei. A hűbéri-ség rendjei: a főpapság, a nemesség (fő- és köznemesek, — Ritter- und Adelsstand, — squires, knights and peers stb.) és a polgárság a földtulajdonjog gyakorlásával bíró személyükre nézve szabad egyének összeségét képezik. Mindazok az egyének, kik e rendek valamelyikéhez nem tartoznak, a függési viszonyban levő, birtoktulajdonnal nem rendelkező parasztosztályba tartoznak. *Ezt a szervezetet szokás rendi szervezetnek, rendi alkotmánynak nevezni.* S ez a rendi alkotmány többé-kevésbé merev formában fennállott a XIX. század közepéig; fennállott mindaddig, míg a gazdasági viszonyoknak modern átalakulása az egyéniség szabad kifejtésének lehetőségét a társadalmi- és gazdasági boldogulás elkerülhetlen követelményévé, feltételévé nem tette.

Az agrárpolitikát a főpapi és nemesi rendek gyakorolta földtulajdonjog érdekl, mert ez vonatkozott a mezőgazdasági területre, a szoros értelemben vett földbirtokra, — míg a polgárság gyakorolta városi földtulajdonjog inkább az iparpolitika keretébe tartozik.

A főpapság és nemesség által gyakorolt földbirtokjog jobbra azonos volt, s ezért mindkét rend kiváltságos jogait értjük a *nemesi jogok* fogalma alatt.

E nemesi, kiváltságos jogok voltak: egyéni földtulajdon, az eladás és elzálogosítás kivételével teljesen szabad rendel-

kezési jog a földbirtok felett, az örökösödési rendszernek különös szabályozása és végtére: adómentesség.

Ezeknek a jogoknak a századok folyamán bekövetkezett módosulásaival részletesen foglalkozni a jog- és gazdaságtörténet feladata. E helyütt csak avval a jogrendszerrel fogunk foglalkozni, mely a XVIII. század folyamán az uralkodó s melyből a modern jogrendszer kifejlődött.

Minden egyes földbirtok eredetileg két részre oszlik:

1. Szabad vagy urasági földre.
2. Szolgáló vagy paraszt földre.

A jelen §-ban a szabad, vagy urasági földdel fogunk foglalkozni.

Az urasági föld kiterjedése a hűbéri rendszerű országokban rendszerint igen csekély, s jobbra csak a földesur házi-szükségleteinek fedezésére szolgál.¹ Hazánkban ellenben az urasági föld majdnem kivétel nélkül nagy kiterjedésű. Ennek oka az, hogy hazánkban nagy terjedelmű földbirtokoknak aránylag gyér népesség felelt meg, s így az egyes paraszt-telkeknek aránylag nagy kiterjedése mellett is, a tulajdonképeni urasági föld jelentékeny területet foglalt el. A hűbéri országok s a magyar nemesi birtokok beosztásának e különbözősége az agrárrendszer modern kifejlésére igen nagy befolyással volt, mint azt majd a megkötött birtokok felszabadításánál fogjuk látni.

Említettük, hogy a hűbériség kifejlődésével a nemesi birtokok tulajdonosai elvesztették teljes, szabad rendelkezési jogukat a birtok felett, már a mi az eladást és elzálogosítást illeti. A XI. és XII. században azonban a rendelkezési szabadság e korlátozása még meglehetősen csekély fokú. A nemes ugyanis eladhatta birtokát, ha a közvetlen örökös ebbe beleegyezett.² Sőt még erre sem volt szükség; ha kényszerítő okok — pl. váltság-díj fizetés stb. — az eladást elkerülhetlenné tették. Minden oly esetben azonban, midőn a nemes birtokától végleg meg akart válni, a közvetlen örökösnek köteles volt az ingat-

¹ Helyenkint a hűbéri országokban is nagyobb urasági földekkel találkozunk, így pl. Kelet-Poroszországban, a hol már a XVI. század közepe óta mezőgazdasági nagyüzemek keletkezését észlelhetjük.

² V. ö. *Roscher*: *Nationalökonomik des Ackerbaues*, 313. l.; továbbá *Dr. Werner Wittich*: *Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland*, 190. l., Leipzig, 1896.

lant megvételre felajánlani; vagyis más szóval: a közvetlen örökösnek a birtokra elővételi joga volt. Így van az Németországban, Franciaországban és Angliában egyaránt; s az örökös ez elővételi joga érvényesül, bár némileg módosult alakban, az angol hitbizományi rendszer ujabbkori alakulatánál, az »entail«-nél, még napjainkban is.

A hűbéri szervezet további fejlődése folyamán a nemesi birtokoknak ezen eredetileg csekély fokú megkötöttsége mind nagyobb mérvet ölt. Körülbelül a XIII. századtól kezdve a hűbéri nemes birtokát ugyanis csak azon esetben adhatja el jogérvényesen, ha ehhez fejedelme, főhűbérura, s összes agnatusai beleegyezését adják. Ezek mindegyikének ugyanis joga volt az adás-vevési szerződés érvénytelenítését, megsemmisítését követelni, ha az eladó birtokos elhalálása folytán a birtok, örökösödés útján, valamelyikükre háramlott.¹

Ily módon az eladás lehetősége körülbelül ki volt zárva. Nem valószínű ugyanis, hogy az említett egyének bármelyike is beleegyezését adta volna az eladáshoz, a mi számára károsodást jelentett volna. A hűbéri birtok ugyanis a lemenő-ágbeli rokonok kihaltával a főhűbérurra s esetleg a fejedelemre háramlott. Ezek mindegyikének érdekében állt az egyes birtokok csorbítatlan megőrzése, egyrészt mert azoknak esetleges várományosai voltak, másrészt, mert minden egyes birtoknak a hűbéri kötelékből való kiválása a főhűbérur, illetőleg a fejedelem hatalmának csökkenését vonta volna maga után. A hűbéri-ség tudvalevőleg a hadszervezet alapját képezte; minden egyes főhűbérur a saját vazallusaival s azok csapataival vonult a fejedelem zászlója alá s ugyancsak e vazallusok voltak kötelesek fegyveres támogatásban részesíteni a főhűbérurat, ha annak akármilyen más hatalmassal, sőt esetleg magával a fejedelemmel volt bárminemű viszálya. Az eladás következtében kisebbedett volna a főhűbérur fennhatósága alá tartozó birtok-complexum azon esetben, ha a vevő egy más főhűbérur vagy más kötelékbe tartozó vazallus lett volna, s ennek folytán megcsappant volna az illető főhűbérur hadiereje. A vevő tehát nem lehetett más, mint egy ugyanazon főhűbérur fennhatósága alá tartozó vazallus, mivel különben a főhűbérur nem

¹ V. ö. Roscher előbbi munkáját, 319. l.

egyezett volna bele az eladásba; a mi más szóval azt jelentette, hogy a földbirtok nem kerülhetett, mint megvásárolható áru, szabadon forgalomba. Másrészt viszont vevő sem igen jelentkezett, mert hiszen ki vásárolt volna olyan birtokot, melyet valami rokon vagy valami hatalmas ur egyszerűen ismét elvehetett tőle.

Miként az eladás, úgy a birtoknak adóssággal való megterhelése is igen szűk korlátok közé volt szorítva. A nemesi birtok tulajdonosa ugyanis csak abban az esetben vehetett fel birtokára, mint jelzálogra, kölcsönt, ha másképp nem lett volna képes hűbéri kötelezettségeinek megfelelni; első sorban tehát, ha hadifelszerelés céljából kellett kölcsönhöz folyamodnia. Hogy azonban a vazallus e csekély szabadságával se élhessen vissza, rendszerint meg volt állapítva az ilyes indokból kontra-hálható adósság maximuma. Bárminő egyéb okból terhelte meg a nemes birtokát, ezáltal ki tette magát annak a veszélynek, hogy hűbérét elveszti. Ilyen körülmények között nem is igen számíthatott arra, hogy akad olyan merész tőkés, a ki hajlandó volna a kölcsönnyújtásra.

A birtok eladása és a hitelszerzés tehát annyira meg volt nehezítve, hogy mindkét eshetőséget majdnem kizártnak lehetett tekinteni. A személyi hitel ugyan igénybe volt vehető, mert a nemes ingó javaival s a birtok jövedelmének egy részével szavatolhatott adósságáért. Minthogy azonban ez nem sok biztosítékot nyújthatott a hitelezőnek abban az időben, mikor az erősebb joga volt az egyedül mérvadó, a személyi hitel igénybevétele csakis uzsora-kamat mellett volt lehetséges.

A XVIII. század folyamán még ugyane változatlan alakban áll fenn a nemesi birtok megkötöttsége, úgy eladás, mint megterhelés tekintetében; *csak a szempontok változtak meg, melyek a megkötöttség fenntartását kívánatossá tették.*

Ebben az időben ugyanis a hűbéri szervezet hadi jelentősége tetemesen alászáll. Mindenütt állandó hadseregek létesülnek, a vazallus személyes fegyveres szolgálata fölöslegessé válik. E helyett azonban a fejedelmek udvarában felpezsdülő u. n. udvari élet veszi igénybe a nemesi birtokok tulajdonosait; s különösen jelentékeny szerepet játszanak az udvarnál azok, a kik a legnagyobb terjedelmű birtokokkal rendelkeznek, s a kik így nagy jövedelemmel bírván, nagyobb pompát is fejthetnek ki, mi által a fejedelmi udvar fényének emeléséhez

jelentékenyen hozzájárulhatnak. Minél fényesebb volt az udvar, annál hatalmasabb, annál imponálóbb volt a fejedelem megjelenése is kifelé, a többi udvarokkal és fejedelmekkel szemben. Természetes tehát, hogy minden egyes uralkodói gyekezett udvara fényét megőrizni, sőt lehetőleg emelni is, s e cél megvalósítására igen alkalmas volt a hűbéri szervezetnek további megőrzése, minthogy ezáltal bizonyos hatalmas családok sarjaira, kik nagy birtokaik s nagy jövedelmük folytán állandóan káprázató pompát fejthettek ki, az uralkodó állandóan számíthatott. Hogy azonban a nagy urak vagyonának, gazdagságának integritása sérelmet ne szenvedjen, szükséges volt megőrizni, megkötni mindazon elemeket, melyek e gazdagsághoz hozzájárultak, vagy mondhatnók annak alkatrészeit képezték: tehát más szóval az összes, kisebb vazallusoknak is meg kellett maradniok a hűbéri kötelékben, hogy ezáltal a régi főhűbérurak hatalma, befolyása és vagyona csorbát ne szenvedjen.

Ez volt az oka annak, hogy a fejedelmek maguk oly szívéosan ragaszkodtak a rendi szervezet megőrzéséhez. Másrészt pedig maguk a nemesi birtok tulajdonosai is, főképp pedig a főhűbérurak, kik most az udvarnál s ezáltal az állam politikájában is a legjelentősebb szerepet játszották, azon voltak, hogy a régi status quo-t mi se zavarja meg. Az udvari élet kellemességeiben, fényében és pompájában, továbbá az azokkal járó nagy politikai befolyás birtokában ugyanis csupán ily módon maradhattak meg; már pedig pompa, fény és befolyás olyan javak, melyektől a legtöbb ember csak igen nehezen képes megválni, s így természetes, hogy e hatalmas urak törekvései azonosak voltak a fejedelmekéivel. A kevésbé hatalmas, kisebb birtokú nemesek pedig szintén hűvek voltak a megkötöttségnek s az avval járó régi rendi szervezetnek, mert ez által kiváltságaik is sértetlenül maradtak s továbbra is élvezhették mindazon előnyöket, melyekből polgár és paraszt ki voltak zárva.

A hűbéri szervezet tehát, jóllehet már elvesztette létjogosultságát, mert hiszen eredeti céljának, a hadi szolgálatnak, többé nem felelt meg, fennmaradt, hogy az udvarok fénye s egyes hatalmasok befolyása is változatlan maradjon. Sőt a hitbizományi intézménynek mind nagyobb mérvű meghonosítása által a nemesi birtokoknak az eredeti hűbéri szervezetből származó amugy is jelentékeny megkötöttségét még tovább fejlesztették.

A hűbéri szervezet mivoltának ez átalakulásával legelőbb Franciaországban találkozunk, a hol XIV. Lajos már a XVII. század végén fényes udvarában igyekszik összpontosítani az ország nemes birtokosainak színe-javát; s példáját csakhamar követték az angol és a német uralkodók. Ennélfogva marad fenn az összes birtokok megkötöttsége mindezen államokban majdnem mindenütt a XIX. század közepéig, mikor végtére a világgazdaság kifejlődésével létrejött szabad gazdasági irányzat felszabadította a földet bilincseiből.

A nemesi birtoknak hasonló megkötöttségével találkozunk hazánkban is; csak az indokok, melyek a régi rendszer fenntartását kívánatosá tették, eltérők. Az ősiség rendszere, jóllehet a nemesek személyére nézve a hűbéritől különböző viszonyt létesített, céljára nézve lényegileg azonos a feudális szervezettel. Az ősiséggel kapcsolatosan fejlődik ki ugyanis a banderialis hadrendszer, mely a birtokok megkötöttségét ugyanazon okokból tette szükségessé, mint a hűbériség; csupán az a különbség, hogy míg a feudális államokban az egyes birtokok megkötöttsége a főhűbérurak érdekében is állott, addig hazánkban, az alkotmány szerint minden nemes egyformán szabad és független lévén, főhűbérurak nem léteztek, s így a banderialis hadrendszer változatlan fennállása csak a királynak s így az egész államnak szolgált előnyére.

Vizsgáljuk már most, vajjon ugyanazon okokból maradt-e fenn a megkötöttség a banderialis hadszervezet jelentőségének megszűnése után hazánkban is, mint a többi államokban? Ezekben, mint kifejtettük, az udvari élet kifejlődése volt az indok; ugyanez volt-e hazánkban is?

E kérdésre tagadólag kell válaszolnunk, egyszerűen az okból, mert nálunk udvari életről, nyugat-európai értelemben, ez időtájt nem lehetett szó. A magyar király Bécsben, tehát nem az ország területén székelt. S bármi fényes volt a bécsi udvar, a magyar nemesi rendekre nem gyakorolt vonzó erőt. Oka ennek az volt, hogy a rendek bizalmatlansággal viseltettek a király udvara iránt, a mely nem szünt meg a magyar alkotmányt támadni, a nemzet szabadságának integritását veszélyeztetni. Ezért nem találunk a bécsi udvarnál, néhány hatalmas magyar főnemesen kívül, más magyarországi nemes birtokosokat, mint az indigenatust nyert, de külföldi, osztrák-

német származású főurakat; a nemesi rendek zöme, mely féltve őrizte szabadságát, távol maradt, sőt elzárkózott ama köröktől, melyek Magyarország függetlensége ellen törtek.

Miért maradt fenn hát akkor az ősiség, ha sem a hadszervezet, sem az udvari élet költségessége, sem a családi fénynek és hatalomnak e célból való megőrzése azt szükségessé, indokolttá nem tették?

A legfőbb indok, mely a régi állapot megtartását magyarázhatja, a magyar nemesi rendek nagy konzervatismusa. Ez a konzervatismus viszont abban birta alapját, hogy a nemesi rendek csakis a régi alkotmánynak s az avval összeforrott ősiségi rendszernek fenntartása mellett vélték saját függetlenségüket, ép úgy, mint az országét, a bécsi ellenséges törekvésekkel szemben biztosítani. Az ország erejét, a nemzet gerincét a birtokos nemesség képezte; a nemesség tömör együttmaradása pedig csak akkor volt lehetséges, ha a birtok az egyes nemesi családok tulajdonában továbbra is megmaradt. A megkötöttség megszüntetése következtében a birtokszerzés mindenki számára lehetővé lett volna téve; s a nemesi rendek attól tartottak, hogy ez esetben olyan egyének juthatnának a föld s az avval járó politikai jogok birtokába, kik ujonnan szerzett hatalmukat a bécsi udvar szabadság-ellenes törekvéseinek szolgálatában, a nemzeti függetlenség megcsorbítására használhatnák fel. A mi különösen veszélyessé válhatott volna akkor, ha az alkotmánynak az ősiség eltörlése folytán szükségessé válandó újjászervezésére kerülne a sor.

É tisztán hazafias, idealis szempontokon kívül, melyek dicsőségére válnak nemzetünk régi nemességének, közrejátszottak még egyéb, jobbára gazdasági okok is. Az ősiség eltörlése a jobbagyság felszabadítását vonta volna maga után; ez pedig a nemesség részéről csupán anyagi áldozatok árán lett volna megvalósítható. Elkerülhetetlen lett volna továbbá a nemesi kiváltságok egyik legfőbbikének: az adómentességnek eltörlése, s ebbe a kiváltságaira oly féltékeny nemesség abban az időben még nem tudott volna belenyugodni.

Igy a hazafias és gazdasági indokok összejátszása folytán hazánkban is fenmaradt a birtokok megkötöttsége a XIX. század 40-es éveig.

9. §.

A megkötött parasztbirtok.

A hűbéri, illetőleg az ősiségi szervezet, mint az előzőkben kifejtettük, a nemesi birtoknak megkötöttségéhez vezetett; s hasonló megkötöttséggel találkozunk a parasztbirtokokon is.

Szó-szoros értelemben vett parasztbirtokról a hűbéri szervezet mellett nem beszélhetünk, mert a paraszt nem volt tulajdonosa a földnek, melyet művelt. Földtulajdonjoggal csupán az birt, ki a rendek valamelyikéhez tartozott, a paraszt pedig a rendeken kívül állott.

Nem lévén földjének tulajdonosa, a paraszt gazdasági önállósággal sem birt. Mikor a hűbériség keletkezésekor a kis birtoku közszabad, a későbbi paraszt és jobbágy, birtokát felajánlotta a nemesnek, hogy ezáltal megszabaduljon a hadi szolgálat terheitől, önként lemondott gazdasági függetlenségéről s ezzel személyes szabadságának egy részéről, létfenntartása érdekében. Így keletkezik az ilyen hajdani kisbirtoku közszabadokból a parasztosztály egy része.

Nyugat-Európa kezdetleges kereszténykori társadalmában azonban a közszabadok mellett találkozunk személyükre nézve nem szabad egyénekkel, szolgálkkal, sőt rabszolgákkal is. Ez az osztály hadifoglyokból, leigázott népek hozzátartozóiból alakul; lesüllyedhet továbbá ez osztályba a közszabad is valami vétség, leginkább azonban eladósodás és fizetéképtelenség következtében.

A kisbirtoku közszabadok, kik lemondtak a földtulajdonról, e cselekedetük által gazdaságilag a szolgálkéhoz sokban hasonló helyzetbe jutottak. Mig azonban ez utóbbiak személyes szabadsággal nem bírván, teljesen uruk hatalma alatt állottak, a ki leölethette vagy eladhatta őket tetszése szerint, — addig az ilyen közszabadok személyükre nézve függetlenek voltak annyiban, a mennyiben hűbéruruktól csak gazdasági tekintetben függtek, annak azonban egyéb tekintetben alávetve nem voltak. S ha uraik visszaéltek hatalmukkal, ha ugyanolyan bánásmódban akarták őket részesíteni, mint a szolgálkat, — külön bíróságokhoz fordulhattak panaszukkal s azoktól várhattak jogorvoslást. Ezek a törvényszékek voltak a german és frank vidékeken az u. n. »Hofgerichte«-k;

a gazdasági függetlenségüket vesztett közsabadok külön joga pedig »Hofrecht« nevet viselt.¹

A IX. századtól kezdve az ilyen közsabadok és a tulajdonképeni szolgák közti különbség jobbára elenyészik. Az utóbbiak is külön jogi védelemben részesülnek uraik túlkapásaival szemben, ők is a »Hofrecht« védelme alá jutnak; s így a hűbéri rendszerhez nem tartozó e két különböző elem egy, jogaira és kötelességeire nézve teljesen azonos, egységes paraszt-osztályba olvad össze.

A hűbéri államokban eredetileg egyforma terjedelmű területek állanak az egyes paraszt művelése alatt. A parasztelek egysége a »Hufe«, mely átlag 4—5 hold kiterjedésű terület (helyenkint nagyobb is). Az összes, egy nemesi birtokhoz tartozó »Hufe«-k képezik a »Feldmark«-ot, mely ismét több dülőre oszlik (Gewanne). A paraszt lakhelye az udvar. a »Hof«; s ha a »Feldmark«-hoz tartozó összes paraszt udvarok egy községben egyesülnek, vagyis ha a parasztok falvakban együtt laknak, az egyes udvarok neve: »Gewannhof« — ellentétben az elszigetelten álló udvarokkal, tanyákkal, melyek »Einzelhof«-nak neveztetnek. A szerint, a mint a parasztok így községekben laknak vagy pedig külön egymástól elszigetelten, szokás falusi vagy tanyai parasztokról beszélni.²

A »Feldmark«-ot azonban nem kizárólag az egyes parasztok művelte telkek alkotják; léteznek ezenkívül legelők, erdők, sőt sok helyütt még szántótöldek is, melyeket a falu lakosai közösen használnak vagy művelnek. Ezek a területek, melyek mindaddig nem vétettek művelés alá, míg csak a népesség szaporodása ezt elkerülhetlenül szükségessé nem tette, a german vidékeken »Allmend«-nek neveztetnek: s ugyanilyen területekkel találkozunk Angliában és Skóciában a german »Feldmark«-nak megfelelő »husbandry«-nél, »yeomanry«-nél vagy »clan«-nál is és nevük »commons« vagy »common fields«. Hazánkban a községi erdő, a községi legelő stb. azonosak az »Allmendeddel« vagy »common«-nal.

Századokon keresztül él a paraszt ily módon, művelve

¹ A »Hofrecht« és a »Hofgericht« fogalmaira vonatkozólag v. ö. *Buchenberger*: Grundzüge der deutschen Agrarpolitik, 5. l. Berlin, 1897.

² V. ö. *Buchenberger* id. munk. 4. l.

»Hufe«-ját, használva az »Allmend«-et, teljesen szabadon, míg hűbérura csupán gazdálkodását ellenőrzi s a paraszt köteles szolgáltatásait hajtja be. Hazánkban ugyanolyan a paraszt helyzete, mint akár Német- vagy Franciaországban, akár Angliában.

A XV. század vége felé, még inkább azonban a XVI. század eleje óta, lényeges változás áll be az európai parasztság helyzetében, és pedig a parasztok rovására.

Buchenberger szerint Németországban a parasztok helyzetének rosszabbra fordulása a következő három okra vezethető vissza.

1. Az élet megdrágult, a nemesek nagyobbodó szükségleteiket régi jövedelmükből nem tudták fedezni s ezért mindig több és nagyobb szolgáltatásokat követeltek a parasztoktól.

2. A terményárak a XV. század folyamán jelentékenyen alászállottak s a paraszt ennek folytán a városi polgárokhoz volt kénytelen kölcsönért folyamodni, hogy megélhetésének feltételeit megszerezze; minek folytán a parasztság eladósodása általánossá válik.

3. Az ez időtájt befogadott római jog hatása alatt megszűnnek a régi paraszti-bíróságok (*Hofgerichte*), melyek a pórt a földesurral szemben védelmezték, s ennek helyébe lép a földesuri bíráskodás, minek következtében a paraszt ki van szolgáltatva ura önkényének.¹

Von der Goltz ez utóbbiban, t. i. a római jogi intézmények általánossá válásában látja a paraszti terhek gyarapodásának legfőbb okát.²

Lényegileg ugyan ez mondható Franciaországról is, hazánkról pedig annyiban, a mennyiben a nagy adóteher, melyet a magyar paraszt viselni volt kénytelen, eladósodást vont maga után, másrészt pedig földesuraink az életszükségletek növekedésével nagyobbodó kiadásaik fedezése céljából szintén mind nagyobb terheket róttak a parasztságra.

Angliában némileg más okokból magyarázható a paraszt elnyomása. A mind nagyobb mérveket öltő birka-tenyésztés

¹ Agrarwesen und Agrarpolitik, I. 93 l.

² Vorlesungen über Agrarwesen und Agrarpolitik, 35 l.

következtében — mint azt már említettük — a landlordoknak terjedelmesebb legelőkre is volt szükségük; s minthogy ezekre máskép nem tehetek szert, az »erősebb jogánál« fogva egyszerűen elüzték a parasztot birtokáról s telkét és »common«-jait legelővé változtatták.

A parasztok elnyomatásuknak Európa-szerte ellenszegültek s ez az oka a különféle parasztlázadásoknak. Németországban 1491-ben (Kempten), 1502-ben (Pfalz) s 1522-ben (Hegau) fognak a parasztok fegyvert jogaik védelmére; Magyarországon 1514-ben (Dózsa-lázadás), Angliában 1548-ban (Kett-lázadása).¹

A parasztlázadások véres leveretése után a hatalom birtokában levő nemesség Európa-szerte megfosztja a parasztot személyes szabadságától. Megszűnik a szabad költözködési jog, a földesuri biráskodás általánossá válása folytán a paraszt teljesen ura fennhatósága alá kerül, természetben teljesítendő szolgáltatásain kívül különböző robot-munkák végzésére köteles s minden egyéb foglalkozás elől törvény zárja el az útját. A boldog, szabad paraszt megszűnik létezni; jobbágygyá, a földesur dolgozó gépévé válik. S ebben a siralmas helyzetben marad a paraszt a continens legtöbb államában a XVIII. század második feléig; helyenkint ugyan jobb a helyzete, de általában véve mindenütt nélkülözi személyes szabadságát. Angliában pedig lassankint eltűnedezik a paraszt-osztály; a mezei munkából ipari munkás lesz, mert a landlordnak, miután birtoka legnagyobbb része legelő, csak néhány pásztorra van szüksége s így a birtoktalanná vált parasztok jórésze a mezőgazdaságban nem talál alkalmazást.² A hol pedig a földesur kevésbé éreztette szigorát s a hol a legelő-gazdaság sem öltött oly nagy arányokat, ott a parasztból örökbérlő lesz (copyholder, customary tenant), s lassankint független bérlővé válik. Ezért nem beszélhetünk angol paraszt-osztályról olyan értelemben, mint francia, német vagy magyar parasztságról.

¹ Az 1380-iki angol parasztlázadás, Wat, Straw, Ball és Hales vezetése alatt az 1349-iki nagy pestis-járványt követő nyomor következménye volt, melyet három évtizednél tovább a parasztság képtelen volt viselni. (V. ö. *Garnier*: *Annals of the British Peasantry* 57. és 69. ll.)

² Ebből magyarázható a koldusok nagy száma is; erre különben rátérünk a következőkben.

A XVIII. század második felében mind szükségesebbé válván a föld intenzívebb művelése, a földesurak kezdték belátni, hogy a leigázott paraszt képtelen munkaerejének teljes kifejtésére. Az elégedetlen ember soha sem dolgozik jól; a paraszt pedig elégedetlen volt sorsával Európa-szerte.

A földesurak azonban, bármily nagy volt is a szükség jó és értelmes s nem állatias, elbutult, szolgalelkű mezei munkásokra, nem voltak hajlandók jogaikról és kiváltságaikról egyszerre lemondani a parasztság javára. Így hát csak oly módokat kíséreltek meg a paraszt helyzetének javítására, melyek a rendi kiváltságok épségét nem veszélyeztették.

Németországban, helyenkint, már a XVIII. század elején találunk személyükre nézve szabad parasztokat, főképp a déli államokban. Hogy azonban e szabad parasztok el ne vándorolhassanak s így a földesur mezei munkás nélkül ne maradjon, örökhaszonbérletek létesülnek, vagyis a röghözkötöttség továbbra is megmarad. Az örökbérlő szabad paraszt mellett azonban mindenütt találunk jobbágyokat is (Leibeigene), kiknek helyzete ép oly nyomasztó, mint volt a parasztlázadásokat közvetlenül követő időkben.

A mi a paraszt és földesur közötti viszonyt illeti, ugy ennek öt főfajával találkozunk Németországban a XVIII. században, névszerint:

1. A paraszthübér (Zinslehen), mely a parasztra nézve a legelőnyösebb viszony volt s mely abban állott, hogy a földesur hübérül adta a telket a parasztnak, minek fejében ez utóbbi pénzszolgáltatással tartozott. A paraszt ura beleegyezése nélkül nem hagyhatta el a hübérül kapott telket; ha azonban ura megengedte, eladhatta a művelés jogát egy más parasztnak s saját családjával másfelé nézhetett munka után.

2. Az örökhaszonbérleti viszony, mely abban állott, hogy a telek használata, örök időre, a parasztot és annak jogutódjait illeti; ennek fejében évi bért tartozott fizetni a földesurnak. A paraszti hübér és az örökbérlet sokban hasonlók egymáshoz, de míg az előbbinél a pénzszolgáltatás jobbra igen jelentéktelen s inkább csak a földesur tulajdonjogának elismerését jelenti, addig az örökbérletnél a bérösszeg jóval magasabb s megfelelő a földjáradéknak. Az örökbérlő paraszt

továbbá telke használati jogát nem adhatja el a földesur beleegyezése nélkül, sem a telket adóssággal meg nem terhelheti; a mi körülbelül azt jelenti, hogy a paraszt röghöz van kötve, mert hiszen ép a munkaerő biztosítása képezi ez intézmény célját s így a földesur nem egykönnyen egyezett bele az eladásba, hacsak teljesen biztos nem volt az új örökbérlő jó egyéni tulajdonságai és képességei felől; hogy pedig a telek megterhelését sem nézte jó szemmel, az szintén valószínű. Ha mindemellett a földesur beleegyezett az eladásba, úgy a paraszt a használati jog fejében a másik részéről fizetett összegből a birtok értékének 5⁰/₀-át tartozott válttság, u. n. *laudemium* fejében a földesurnak beszolgáltatni; helyenkint a *laudemium* az érték 15⁰/₀-ára rugott. Ezenkívül a földesurnak joga volt az örökbérlőt egyszerűen elkergetni a telekről, ha a műveléssel nincs megelégedve.

3. A földesur bizonyos szolgáltatás, rendszerint természetben teljesítendő *laudemium* fejében a telek használatát átengedte a parasztnak, fenntartva ama jogát, hogy egyévi felmondással a parasztot elűzheti. Ez az u. n. »*Herrengunst*« vagy »*Freistift*«.

4. A földesur tized és *laudemium* fejében használatra átengedi a telket; a használati idő tartama: a földesur élete. A viszony megszűnik a használatot engedélyező földesur elhunytával. Ez az u. n. »*Neustift*«, melylyel leginkább egyházi birtokokon találkozunk.

5. A paraszt az előbbi feltételek mellett élethossziglan élvezi a használati jogot; a viszony a paraszt halálával szűnik meg. Ez az u. n. »*Leibrecht*«.

Látnivaló mindebből, hogy a paraszt a birtoknak csakis haszonélvezője; s még ez a haszonélvezeti jog is az esetek többségében megkötött jellegű, a mennyiben a paraszt a már létező viszonyt a saját jóvoltából meg nem szüntetheti. Ellenben ki van téve annak, hogy a földesur bármikor megszakítja a viszonyt s családostól hajléktalanná teszi. Az utolsó két esetben ez ugyan nem fordulhatott elő, viszont a paraszt számára is ki volt zárva az elköltözködés lehetősége.

Franciaországban a paraszt helyzete még nyomasztóbb; alig találunk egyéb viszonyt ott a szoros értelemben vett jobbagyínál, minélfogva az elköltözködés teljesen ki volt zárva

s a földesur a paraszt részéről teljesítendő szolgáltatásokat teljesen önkényesen szabhatta meg. Hogy e visszás állapot az 1789-iki nagy forradalomhoz és a szörnyű vérengzésekhez vezetett, az ismeretes a történelemből.

Hazánkban a földesur és jobbágy közti viszonyt Mária Terézia 1767-iki s II. József 1785-iki urbarialis patensei szabályozzák. Ezeknek értelmében a magyar jobbágy helyzete jóval kedvezőbb volt — illetőleg lehetett volna, ha a patensek rendelkezései mindenütt gyakorlati alkalmazást is nyertek volna — mint a többi európai államokban.

Az 1767-iki patens főbb pontjai ugyanis a következőket állapítják meg:

1. Ha a jobbágy tartozásainak eleget tett, félévi felmondás után bárhova költözhetik.

2. Gyermeküket tetszése szerint adhatja bármely életpályára s ehhez földesura beleegyezése nem szükséges.

3. Az uri-szék a jobbágy bírója, de ha a földesurral van ügyes-bajos dolga, a jobbágyot a megyei tiszti ügyész védi.

Ugyane patens megállapítja továbbá a jobbágy-telek nagyságát,¹ a jobbágy legeltetési, faizási, nádlási, makkoltatási stb. jogát s egyuttal a jobbágy kötelmeit is, a robotot és dézsmát.

Az 1785-iki patens még inkább előmozdítja a jobbágy személyes szabadságának biztosítását; ennek értelmében ugyanis:

1. A jobbágyot udvari szolgálatra a földesur nem kényszerítheti.

2. A jobbágy minden ingó és szerzett javaival, telkei haszonvételével szabadon rendelkezik.

3. Törvényes ok és megyei vizsgálat nélkül a jobbágyot nemcsak telkéről elmozdítani, de akarata ellenére más megyébe átszállítani sem szabad.

A magyar jobbágy tehát a XVIII. század vége felé már személyére nézve jobbára szabad. — Persze nem kell elfelejtenünk, hogy e rendelkezések csak a *telkes jobbágyokra*

¹ Egy egész telek nagysága megyénként s a föld minősége szerint változik. Ha a föld első minőségű, a terjedelem 22 hold, ha kevésbé jó, 40, sőt 60 hold.

vonatkoznak; ezeken kívül találunk még azonban u. n. *házas és házatlan zselléreket is*, kikre a fenti rendelkezések csak részben vonatkoznak. A Mária Terézia-féle patens ugyan elrendeli, hogy a házas zsellér 18, a házatlan 12 napot tartozik robotolni; mindemellett ezek a birtoktalan parasztok teljesen ki voltak szolgáltatva a földesur önkényének. Mint-hogy azonban e parasztok nem voltak birtokosok s inkább csak mezei bérmunkás számba voltak vehetők, úgy helyzetük e helyütt kevésbé érdekel.

A mi a magyar telkes jobbágyot illeti, úgy annak helyzete feltétlenül a legjobb volt, — vagy legalább lehetett volna — egész Európában. Ő is azonban csak haszonélvezője volt a földnek, arra se hitelt nem kaphatott, sem azt el nem idegeníthette; a paraszttelek ép úgy meg volt kötve, mint az egész nemesi birtok.

A XVIII. század végén tehát, mikor pedig már az intensív gazdálkodás kezd kifejlődni s az ipar és kereskedelem szabadsága mindinkább utat tör magának, az európai földbirtok még mindig a feudális bilincsekben sinylődik, melyek a gazdasági és társadalmi haladásnak útját állják.

10. §.

A megkötöttség gazdasági és társadalmi jelentősége.

A megkötöttségnek, bár úgy gazdasági, mint társadalmi szempontból mind nagyobb ellentétbe került a korszellemmel, meg voltak a jó oldalai is; sőt bizonyos tekintetekben nagyobb gazdasági és társadalmi előnyökkel járt, mint modern korunk szabadsága.

A megkötöttség gazdasági előnyei jóval jelentéktelenebbek, mint a társadalmiak; amazokban ugyanis csak a nemesi birtok tulajdonosa részesült, míg emezeknek inkább a parasztság, tehát számra nézve az akkori társadalom legjelentékenyebb osztálya, látta inkább hasznát.

A nemesi birtok tulajdonosa a megkötöttség következtében állandóan biztosíthatta magának a birtoka megműveléséhez szükséges munkaerőt. Bért egyáltalán nem, vagy csak igen elvétve fizetett, minek folytán olcsó volt a munka s így jelentéktelenebbek voltak a termelési költségek is. Igaz ugyan,

hogy ez a munka ritkán volt kiváló minőségű; de mégis jobb volt, mintha semmilyen sem lett volna s ez volt szintén egyik fontos oka annak, hogy a nemesség minden országban olyanmire ellenszegült a parasztok s evvel együtt a parasztbirtokok felszabadításának is.

A paraszt szempontjából gazdasági előnynek csupán az mondható, hogy ép a megkötöttség, főképp pedig a röghöz kötöttség folytán állandóan volt munkája és hajléka; s ha sok helyütt, a földesurak kapzsisága folytán, szűken kellett is élnie, legalább hajléktalanná nem lett.

Igy azután mai értelemben vett nyomorról, mely a legtöbb esetben a munkanélküliség következménye, egyáltalán nem, vagy csak kivételes esetekben lehetett beszélni. A hol a telkes parasztság száma nagy, ott koldusokkal, a hűbéri társadalom e munkanélküli, nyomorban sinylődő tagjaival, nem igen találkozunk; s a koldulás csak ott válik általánosabbá, a hol a földesurak a parasztságot megfosztják birtokaiktól. Ezért ölt legnagyobb mérveket a koldulás Angliában és Skóciában, a hol a tulajdonképeni birtokos parasztság már a XIV. század végén kihalófélben van.

A socialpolitika szempontjából szegény az, a ki saját erejéből, saját munkájával és tevékenységével, képtelen életfenntartásának feltételeit megteremteni. A földesur parasztjáról, bármily szűk viszonyok közt élt is, ez nem mondható; a meddig ura a telekről el nem űzte, addig megélhetése biztosítva volt. A jobbágyot ép oly kevésbé tekinthetjük szegénynek a fenti értelemben, mint a rabszolgát; munkájával ugy ez, mint amaz megteremtette életfenntartása feltételeit, s ha nélkülözni is volt kénytelen személyes szabadságát, se éhenhalástól, se hajléktalanságtól nem kellett tartania.¹

A földesur és paraszt közti viszony, socialpolitikai szempontból azonos a pártfogó és pártfogolt közötti viszonnyal; s a meddig e viszony fennáll, addig a pártfogó — vagyis a földesur — segítségére tartozik lenni a pártfogoltnak, — vagyis a parasztnak, — há elemi csapások vagy bármilyen más

¹ Igen jellemző a feudális felfogásra *Garnier* következő megjegyzése: »... In feudal time ... a landless man was regarded as an outlaw and a lordless one as a thief.« (Annals of the British Peasantry, 19. l.)

veszély annak jólétét veszélyeztetné. *A földesur e pártfogói szerepe képezi a hűbéri szervezet leglényegesebb socialpolitikai jellemvonását.*

A hűbéri államokban a földesur jégverés, rossz termés vagy tűzkár esetén köteles volt a jobbágyot felsegélyezni; továbbá gondoskodni tartozott róla, ha azt betegség vagy előregedés munkaképtelenné tették.¹ Vagyis azt mondhatjuk, hogy a földesur volt köteles mindazon teendőket elvégezni, melyek modern korunkban az állam legfőbb socialpolitikai feladatait képezik.²

Máskép állott a dolog azon esetben, ha a paraszt akár a földesur önkénye, akár saját hibája folytán, földönfutóvá lett.

Napjainkban a paraszt ilyen esetben jobbra számíthat arra, hogy a városi vagy egyéb iparüzemekben talál alkalmazást. A hűbéri szervezet korszakában a birtoktalanná vált parasztnak erre nem volt kilátása. Az ipar sem volt szabad, az ipar is csak a céhszabta szűk határok között fejthette ki tevékenységét; ipari alkalmazást csakis a szakképzett munkás találhatott s az is jobbra csak saját, honi céhe kötelékében. A parasztnak pedig nem volt sem kvalifikációja, sem valami céhez nem tartozhatott, mert hiszen a céh tagja csakis a városi polgár lehetett. Az ipar a XVIII. század elejéig mindenütt, még Angliában is, a városokra szorítkozik; s ha helyenkint találkozunk a vidéken is házilag üzött gyáriparral, e telepek száma még oly jelentéktelen, hogy nagyobb tömegben a birtoktalanná vált parasztság azokban sem találhatott alkalmazást. Nem maradt tehát más hátra, mint koldulni; s így keletkezett egyes országokban a birtoktalanná, földönfutóvá vált parasztokból egy számra nézve jelentékeny koldusosztály, mely csakhamar magára vonta az állami kormányzat figyelmét. Ámde támogatásban az állam a koldust csak Angliában részesítette, míg a continensen a legujabb időkig a koldulás csupán közrendészeti tekintetben nyert szabályozást.

¹ V. ö. *Buchenberger*: Grundzüge der deutschen Agrarpolitik, 9. lap.

² A magyar földesur kötelességei jobbágyaival szemben körülbelül azonosak voltak a hűbéri földesurak feladataival.

A continensen az állam a koldulás meggátlására tilalmakkal lép fel s a hűbéri társadalom e páriáival szemben határozottan ellenséges álláspontra helyezkedik. Maguk a vallási reformátorok — *Luther* Németországban, *Zwingli* Svájcban, *Vives* Franciaországban — a koldulás ellen prédikálnak, *Vives* egy röpiratot is tett közzé, melynek elvei szerint szabályozta *Ypres* városa a koldulást.¹ Az e városban létesített rendszer az egyedüli a continensen, mely, bár elitélendőnek nyilvánítja a koldulást, mégis szíven hordja a koldusok érdekeit is. Az állami törvényhozások ellenben mindenütt szigorú büntetésekkel sujtják a koldusokat s az 1531-iki V. Károly-féle u. n. pragmaticus szegény-törvény a koldulást illojális foglalkozásnak nyilvánítja. Csak a kolostorok részéről számíthatnak a hűbéri társadalom szegényei támogatásra; s a hol a reformatio megszüntette a kolostorokat és a szerzeteket, ott még ettől a segélytől is elestek.

A continens államai az idő folyamán mersékelték ugyan némileg a koldusokkal szemben tanúsított szigorukat, sőt a XVII. és XVIII. század folyamán sok helyütt a községek, vagyis a birtokos parasztok kötelességévé teszik a koldusokról, kik jobbára földönfutóvá lett jobbágyok voltak, gondoskodni s ezáltal a koldulásnak útját állani. Az állam maga, a XIX. század közepéig, igen keveset tesz a szegények érdekében s ha helyenkint elvállalja is a róluk való gondoskodást — mint pl. 1808-ban Bajorországban — azt csakhamar ismét a községek feladatává teszi.²

A continens államainak a koldusokkal szemben tanúsított ridegsége és szigora visszavezethető arra a törekvésre, mely a parasztnak röghöz-kötöttségét továbbra is fenntartani igyekezett. Az államok vezetői ugyanis úgy vélekedtek, hogy a paraszt, látva, minő siralmas sors vár rá, ha bárminő okból elveszti a földesur pártfogását, azon lesz, hogy jó viseletével és munkájával biztosítsa a maga számára ura jóindulatát; s

¹ Az ypresi városi tanács 1531-ben szintén egy röpiratot tett közzé, mely az Ypresben létesített rendszert ismerteti s melynek címe: »La Méthode de relivrance des pauvres pratiquée à Ypres et très profitable pour tout le monde Chrétien.«

² Bajorországban is már 1816-ban ismét a községek hatáskörébe tartozik a szegényügy rendezése.

arra egyáltalán nem fog gondolni, hogy személyes szabadságát és függetlenségét követelje, mikor a földesurtól való függés egyuttal létfenntartása biztosításának egyedüli lehetőségét képezte. Arról persze megfélelkeztek a vezető férfiak, hogy a paraszt sok esetben a földesur önkénye folytán kénytelen megválni földjétől, sőt hogy legtöbbször ebben keresendő a koldusok szaporodásának oka. Így azután a XIX. századig a földesur marad a paraszt egyedüli gyámolítója s így lesz maga a jobbágy is a megkötöttség híve; mert minél nagyobb ez a megkötöttség, annál kevésbé válhatik a jobbágy földönfutóvá s ezáltal koldussá. A megkötöttség e socialpolitikai jelentőségében keresendő tehát hosszú ideig való fennmaradásának egyik magyarázata; mert csakis azáltal, hogy a paraszt maga is előnyt látott a megkötöttségben, vált lehetővé a földesurak számára a felszabadításnak oly későre halasztása.

Lényegesen eltérő a viszonyok alakulása Angliában és Skóciában. Itt ugyanis, mint azt már előzőleg kifejtettük, a földesuri önkény kipusztítja a birtokos parasztságot. A hajdani birtokos parasztok egyrésze mint cseléd, a földesur szolgálatába szegődik, más része olyan vidékekre költözik, a hol a legelőgazdaság kevésbé általános, a hol tehát több mezei munkásra van szükség s ott örökhaszon-bérlővé, majd később független haszon-bérlővé válik; ámde egy igen jelentékeny része sem mint cseléd, sem mint örökbérlő nem képes munkát találni, — ebből fejlődik az Angliában és Skóciában oly jelentékeny koldusosztály.

A mig a koldulás kevésbé elterjedt, addig ugy az angol, mint a skót állam, ép oly ellenséges indulattal viseltetik a koldusok iránt, mint a continens államai. Az 1449. »Scotch Statute Book« mindennemű koldusok és csavargók szigorú megbüntetését rendeli el.¹

A szegényügy első állami rendezésével csak a reformatio kora után találkozunk, mikor is a kolostorok megszüntetése következtében a koldusok, kik most sehol sem részesültek támogatásban, garázdálkodni kezdtek.

¹ »Against sornares, overlyars, feinzieid fules, bairdes and maisterful beggars, with horse, houndes and uther gudes.« (*Garnier: Annals of the British Peasantry*, 120. l.)

Az első állami intézkedések mindenkit, a kinek nem volt telke, »manorial labour«-ra, vagyis a földesur udvarában végzendő szolgálatokra kényszerítettek. Az ilyen parasztokért a földesur minden tekintetben felelni s róluk gondoskodni tartozott.¹

Az első szegény-törvény, az első »Poor law«, mely a koldusokat állami támogatásban részesíti, VI. Jakab uralkodása idején, 1579-ben hozatott. Sokkal tökéletesebb kifejlését mutatja az állam pártfogói tevékenységének azonban az 1601-iki Erzsébet-féle »Poor Act«, mely a koldulás megbüntetésére vonatkozó összes régibb rendeleteket hatályon kívül helyezi, az u. n. »in-door relief«-et és »out-door relief«-et létesíti, s melynek intézkedései a XVIII. század végéig érvényben maradtak.

Látható tehát ezekből, hogy az állam csak ott vállalta magára az e fajta socialpolitikai feladatokat, a hol a földesur és paraszt közötti eredeti viszony megszűnt létezni. Egyebütt a paraszt csupán földesurától várhatott támogatást és védelmet; s az állam közönye vagy gyöngesége szükségessé tette ily módon a megkötöttség változatlan fenntartását.

A megkötöttség tehát, bármilyen hátrányos volt is sok szempontból, gazdasági és socialis tekintetknél fogva egyaránt szükséges volt mindaddig, míg az állam elég erős nem lett a pártfogó szerepét magára vállalni.

11. §.

A megkötött birtokok felszabadítása.

Egyrészt a gazdasági haladás, másrészt a korszellem új irányzata, mely az egyéniség kifejtésének szabadságát követelte, a megkötöttség megszüntetését elkerülhetlenül szükségessé tették; s a felszabadítás lehetővé vált, mihelyt az állam eléggé erős és rendezett volt a földesurakkal szemben kényszerítőleg, a paraszttal szemben pártfogólag fellépni.

¹ *Garnier* erre vonatkozólag ezeket mondja: »... Lords ... were responsible for the consequences of their servants theft. They were to pay the penalties incurred by the latter, when suspected of Papistry and they were liable for the profanation of the Lord's Day by Sunday labour.« (Annals of the Br. Peasantry, 121. l.)

A megkötött birtokok felszabadítása a személyes szabadság diadalrajutását vonta maga után. A hűbéri megkötöttség nemcsak magára a földre vonatkozott; korlátozta az egyuttal a nemes cselekvési szabadságát s teljesen megfosztotta attól a parasztot. Az új gazdasági és társadalmi irány pedig nemcsak a föld, hanem még inkább az egyén szabadságát is követelte; s így a föld felszabadításával egyuttal romba dől a régi rendi alkotmány, megszűnnek a kiváltságok, s jogilag minden egyén egyenlő lesz.

A felszabadítás különben az állami kincstárak érdekében is állott. Az európai államok kiadásai már a XVIII. század folyamán jelentékeny emelkedést mutatnak, mely emelkedés még fokozottabb lesz a XIX. század elején. Az állam e növekedett kiadásait a paraszt volt kénytelen fedezni, mert a nemesi rendek adót nem fizettek; s minthogy az adón kívül a paraszt földesurának is szolgáltatásokkal tartozott, a mindinkább nagyobbodó adótételek fizetésére idő folyamán képtelenné vált volna. Hogy tehát az állam kiadásai fedezve legyenek, szükségessé vált egyrészt az adófizetők számát emelni, másrészt pedig a fizetési képességet is növelni. Ezért törekszik az állam eltörölni a nemesi adómentességet, mi által növekedett volna az adófizetők száma, — s ez volt oka annak, hogy az állam, mely mindaddig konzervatíven ragaszkodott a régi jobbágyviszony fenntartásához, elérkezettnek látta az időt a jobbágyi szolgáltatások és terhek eltörlésére s a személyi szabadság visszaállítására. Így valósul meg a felszabadítás a gazdasági, társadalmi s adó-politikai viszonyok nyomása alatt.

A felszabadítás azonban az egyes országokban különböző időben megy végbe; és sok helyütt nem fejeződik be egy csapásra, hanem csak lassankint enyésznek el a régi hűbéri jogok és köteleességek.

Franciaországban az Assemblée Nationale az 1789. augusztus 4-iki dekretummal határozta el a megkötöttség eltörlését s a parasztság felszabadítását elvileg; a felszabadítás módzatait s gyakorlati keresztülvitelét pedig az 1792. június 18. és 20-iki s az 1793. július 17-iki dekretumok szabályozzák.

Evvel szemben a felszabadítás igen lassan megy végbe Németországban. Egyes német államokban már a XVIII. század elején találkozunk személyükre nézve szabad parasz-

tokkal; ezek azonban, mint már említettük, jobbára örökhaszonbérleők voltak. Legtöbb helyütt a paraszt még a XIX. század elején is szolgáltatásokkal tartozik földesurának.

Poroszországban Nagy Frigyes az első, a ki a felszabadítás érdekében lépéseket tesz. 1763-ban rendeletet bocsát ki, melynek értelmében az állami és királyi uradalmakon a paraszt udvari szolgáltatásokra nem kényszeríthető. Ugyanazon évben továbbá meghagyta, hogy Pommerániában a jobbágyi viszony (*Leibeigenschaft*) megszüntetendő s *Brenkenhoff* bárót bízta meg e rendelet foganatosításával. *Brenkenhoff* útnak is indult, bejárta Pommerániát s miután nem rokonszenvezett az uralkodó szabadelvü eszméivel, olyan értelmű jelentést terjesztett fel, hogy Pommerániában jobbágyok nem is léteznek, holott pedig az ottani parasztság valóságos rabszolgaságban sínylődött. Így azután Nagy Frigyes emberbaráti törekvéseit nem sok siker koronázta s csak épen az állami és királyi uradalmakon élő parasztság (*Domänen-Bauern*) helyzetén volt képes javítani.

Nagy Frigyes utóda, III. Frigyes Vilmos folytatta a nagy uralkodó megkezdett művét s már 1799-ben elrendeli, hogy az állami és királyi uradalmi parasztok örökáron megválthatják ugy a robotot, mint a dézsmát.

A felszabadítás egy nagy lépéssel halad előre az 1807. október 7-iki edictum rendelkezései folytán. Ennek értelmében ugyanis minden porosz állampolgár szerezhethet földtulajdont, s azt szabadon, saját tetszése szerint használhatja, adóssággal megterhelheti vagy elzálogosíthatja,¹ s a felszabadításnak 1810. Márton napjáig be kellett fejezve lenni, mert »e naptól kezdve a porosz államban csakis szabad egyének léteznek«.

A felszabadítás gyakorlati megvalósítása azonban III. Frigyes Vilmosnak s miniszterének, Stein bárónak minden törek-

¹ Az edictum erre vonatkozó passzusa kövctkezőleg hangzik: »Jeder Einwohner unserer Staaten ist ohne alle Einschränkung in Beziehung auf den Staat zum eigenthümlichen und Pfandbesitz unbeweglicher Grundstücke aller Art berechtigt. Der Edelmann also zum Besitze nicht bloß adeliger, sondern auch unadeliger, bürgerlicher und bäuerlicher Güter aller Art und der Bürger und Bauer zum Besitze nicht bloß bürgerlicher, bäuerlicher und anderer unadeliger, sondern auch adeliger Grundstücke.«

vése dacára is csak lassan haladt előre. A nemesi rendek ellene szegültek az edictumnak s Stein oly népszerűtlenné lett, hogy kénytelen volt lemondani. Méltó utódja akadt azonban Hardenbergben, a ki látva, hogy a felszabadítás, minden törvényes intézkedés daczára, sem válik valósággá, az 1811. szeptember 9-iki edictum kiadására készítette a királyt, melynek értelmében a telkét örökhaszonbérbe bíró paraszt teljesen szabaddá válik, ha ingatlanának $\frac{2}{3}$ -át átengedi a földesurnak; a megmaradó $\frac{1}{3}$ a paraszt tulajdonát képezi s annak fejében semmi nemű szolgáltatással nem tartozik. Hasonlóképen szabaddá s a telek tulajdonosává válik a telket hűbérül bíró paraszt is, ha ingatlanának $\frac{1}{3}$ -át engedi át váltság fejében.

A porosz nemesség azonban sehogy sem tudott belenyugodni a viszonyok illetén alakulásába s kérvényt intézett a királyhoz, melyben az eddigi rendelkezések visszavonását kérte. A kérvényezés eredményel járt s a király, a ki nem akart e válságos időkben a nemességgel viszálykodni, 1814-ben, hat hónappal a lipcei csata után, visszavonta az 1811-iki rendelkezéseket.

A parasztság érdekében ennek utána jó ideig mi sem történik. 1829-ben elrendeli ugyan egy edictum, hogy minden paraszt, a ki az 1811-iki rendelkezések értelmében telek-szolgáltatás által megváltja magát, személyére nézve független s a megmaradt telekrész birtokosa lesz, ha ez a maradék *legalább* 25 hold. Minthogy pedig ily nagy telkekkel a parasztok jobbára nem rendelkeztek, az edictum csak kivételes esetekben nyert alkalmazást.

Az összes reformokból csupán az a haszna van a parasztságnak, hogy a röghözkötöttség megszűnik; mert az 1807-iki edictum erre vonatkozó rendelkezései érvényben maradtak. Viszont azonban a paraszt, bizonyos kártérítés fejében, köteles volt a földtulajdonjogról a földesur javára lemondani, a mi majdnem azonos volt a hajdani »Bauernlegen«-nel.

Végtére az 1848-iki mozgalmak és forradalmak hatása alatt hozatott 1850-ben a március 2-iki törvény, melynek értelmében minden paraszt szabad birtokos lesz, ha szolgáltatásait a földesurtól pénzen megváltja; s ha ehhez a szükséges tőkével nem rendelkeznek, az ez alkalomból létesített állami járadékbank köteles a kívánt összeget előlegezni.

S hogy a jobbágyihoz hasonló viszony se keletkezhessek a jövőben, ugyanez a törvény kimondja, miszerint semminemű bérleti szerződés 30 évnél hosszabb lejáratu nem lehet; miáltal az örökhaszonbérlet is lehetetlenné volt téve.

A többi német államokban is, csekély eltérésekkel, hasonló volt a felszabadítás menete.

Teljesen eltérő ettől a felszabadítás módja hazánkban. A 30-as évekig mi sem történik a jobbágytság érdekében. Az 1832—36-iki országgyűlés azonban visszaadja a parasztnak szabad költözködési jogát, 1841-ben pedig a nem nemes honoratiorok jogot nyernek a birtokszerzésre. Evvel azonban még nem szűnik meg a megkötöttség s legkevésbé a jobbágy függési viszonya; s csak az 1848 : IX. törvénycikk (erdélyi 1848 : IV. tc.) szabadítja fel a parasztot s egyuttal az összes birtokokat is az ősiség szabta bilincsekből.

Az 1848 : IX. tc. eltörülvén az urbéert, az 1848 : XII. tc. (erdélyi V. tc.) az urbéri megszüntetett magán uri javadalmakat államadóssággá változtatta s a kártérítés módozatai is főbb vonásokban megállapítottak; a szabadságharc és az ez után következő események azonban a gyakorlati keresztülvitelt késleltették s így a 48-iki rendelkezések csak az 1853-iki (erdélyi 1854-iki) patenssel voltak megvalósíthatók.

E patens a földtehermentesítésnek két módját léptette életbe:

1. a kárpótlást,
2. a megváltást.

A kárpótlást az ország kizárólag állami eszközökből adta; a megváltást a kötelezett urbéri birtokos (vagyis a jobbágy) fizette mindennemű állami közbenjárás nélkül.

Megváltás alá estek:

1. az u. n. remanentialis földek, vagyis azok, melyek sem a földesur tulajdonképeni birtokához nem tartoztak, sem az urbéri telkek öslesztéhez, de jobbágy-kézen találtattak a fölméréskor;

2. a nem urbéri természetű tartozások, mint: irtványok, erdők, nádasok, szőlők utáni tartozások.

A kik már előbb szabad egyezkedéssel megváltották magukat, ha a föltételeket a patensig teljesítették, a szerződés érvényben marad minden kárpótlás nélkül.

A kárpótlási összegeket az állam fizette ki a nemesi birtokosoknak, a felszabadított parasztság hozzájárulása nélkül. Kárpótlás adatott Magyarország 47 megyéjében 236, 430 telekért s 340, 835 zsellérségért. Az állami fizetés nem készpénzben, hanem kötvényekben történt.¹

A jobbágyság felszabadítása s az urbéri váltság hazánkban nem állami kényszerből, hanem a nemesség saját jóvoltából volt keresztülvihető, a mi nemességünknek mindenestre érdemére válik.

A megkötöttség megszüntetése s a parasztság felszabadítása az agrárviszonyok legujabb kori fejlődésére messzemenő hatást gyakorolt; s leginkább érezhetővé vált e hatás a földbirtokok eloszlásánál s az örökösödésnél. A következőkben tehát első sorban avval fogunk foglalkozni, minő hatással volt a földbirtokviszonyok ez uj alakulása magára a mezőgazdaságra s azután át fogunk térni a szabad és egyéni földbirtok örökösödési rendszerére.

¹ Az utolsó kárpótlási összegeket az állam csak a 60-as évek folyamán fizette ki, mikor a kataszteri felmérés bevégezése után a megváltandó urbéri telkek kiterjedése és értéke pontosan meg volt állapítható.

Ily módon azután kifizettetett urbéri kárpótlás címén:

tőkében	156.701,460 frt
kamathátralékban	69.674,380 >
örökváltsági tőkében	973,922 >
magánosok birtokában levő tizedért tőkében	195.800,006 >
kamatban	1.066,756 >
összesen	424.216,524 frt.

A birtokos nemesség sokat vesztett azáltal, hogy a kötvények a kedvezőtlen pénzügyi viszonyok s a hitel hiánya következtében eredeti értéküknek 70—80%-ára szállottak alá.

III. KÖNYV.

A földtulajdon a szabad rendelkezés korszakában.

12. §.

A felszabadítás hatása a földbirtokviszonyokra.

A felszabadítás nemcsak a megkötöttséget s a személyi függést szüntette meg, hanem véget vetett többé-kevésbé minden egyéb, a hűbéri szervezetből keletkezett intézménynek és jogviszonynak is.

A megkötöttség megszüntetésének következménye volt, hogy a birtok úgy eladás, mint örökösödés esetében szabadon volt más egyénre ruházható; szükség esetén adóssággal lehetett a birtokot megterhelni vagy haszonbérbe adni, akár nemes, akár paraszt volt a tulajdonos.

A személyi szabadság helyreállításához első sorban szükséges volt a jobbágy u. n. urbéri terheit megszüntetni.

Az urbéri terhek egyrészt személyes szolgálatok, másrészt természetben teljesítendő szolgáltatások voltak; hazánkban előbbi robot, az utóbbi dézsma nevet viselt. Sok helyütt — így Magyarországon is — a jobbágy nemcsak földesurának, de a papnak is az u. n. tized szolgáltatásával tartozott.¹

¹ A jobbágyi szolgáltatások országonkint igen különbözők voltak. Így pl. Bajorországban a telkes jobbágy a termés egy tizedén s a robotmunkán kívül köteles volt egy kopót tartani a földesur számára, a zselér pedig valami kisebb vadászkutyát. Ha az ebeket a jobbágy nem részesítette kellő gondozásban, *1 font Pfennig* büntetést fizetett. Ugy ebből, mint egyáltalán mindennemű egyéb birságból az ispán az összeg felét kapta »in partem salarii«. (V. ö. Sebastian Hausmann: Die Grundentlastung in Bayern. Strassburg, 1892.) Hazánkban, a Mária Terézia-

A felszabadítás törvényhozása mind ennek véget vetett s más úton-módon kárpótolta a földesurakat, illetőleg a papságot.¹

Viszont azonban megszűntek a földesurak kötelezettségei is a paraszttal szemben. Már előzőleg kifejtettük, hogy a régi szervezet értelmében a földesur teljesítette mindazon socialpolitikai funkciókat, melyek ma az állam, illetőleg község feladatát képezik. A felszabadítás a paraszt függetlenítésével megszüntette a hajdani pártfogó és pártfogolt közti viszonyt is. Mikép a földesur nem tarthatott igényt a paraszt szolgáltatásra s szolgáltatásaira, ugy ez utóbbi sem számíthatott többé a földesur támogatására és védelmére. Socialpolitikai szempontból tehát azért is fontos a felszabadítás, mert most már a földesuri pártfogás helyét az állami kell, hogy elfoglalja.

Mindezekon kívül voltak még egyes földesuri és paraszti jogok, melyek a felszabadítás következtében szintén eltöröltettek, vagy melyeknek megszüntetését a törvényhozások legalább elvileg kimondották, ha a gyakorlati kivitelhez azonnal nem is láttak.

A hűbéri államokban már korán kifejlődik az u. n. »Bannrecht«. Ez eredetileg abban állott, hogy egyes erdőkben csakis a király, az uralkodó vadászhatott (Bannforste); a mely jelenséggel már a frank királyok korszakában találkozunk.²

féle urbáriális patens értelmében, a jobbágy kötelmeihez tartozott: 1. évenként 52 szekeres vagy 104 kézi robot, 2. négy telek tartozik 1 hosszú (két napig tartó) fuvarral, 3. a faizás fejében egy telek 1 öl fát vág és hord be a nemesi udvarba, 4. hajtóvadászaton 3 napot szolgál, 5. a föld termékeiből s az apró állatokból (pl. juhból, gödölyéből, méhrajból) kilencedet, szárnyasokból egy párt ad, szőlőből 7-edet vagy 8-adot, 6. füstpénzül 1 pengő frtot fizet.

Ezek a telkes jobbágyra vonatkozó rendelkezések, vagyis az olyan parasztra, kinek birtoka a törvényileg megállapított egész teleknek legalább $\frac{1}{8}$ -át képezte. Az olyan jobbágy, a kinek telke kisebb volt $\frac{1}{8}$ -nál, vagy a ki csupán csak házzal rendelkezett, volt az u. n. zsellér és házas zsellér; ezek füstpénz fejében szintén 1 frtot fizettek, de csak 18 napot szolgáltak; az olyan jobbágyok végre, kiknek még házuk sem volt, vagyis a házatlan zsellérek, 12 napot szolgálnak.

¹ Hazánkban a papság az 1848 : XIII. tc. értelmében lemond a tizedről s az alsó papság, a mennyiben ezáltal megélhetése érdekelve volt, állami kárpótlást nyert.

² V. ö. Buchenberger : Agrarwesen und Agrarpolitik, I. 140. l.

Az idő folyamán azonban mind általánosabbá vált, hogy az egyes földesurak is eltiltották parasztjaikat a vadászati jog gyakorlásától, s már a XVI-ik század elején a vadászat mindenütt a nemesi földesur kiváltságát képezi; sőt ugyanezen időben kizárják a parasztot a halászati jog gyakorlásából is.¹ A földesuri »Bann«-jogokhoz volt továbbá sorolható a bírászkodás joga is.

Ezeket a nemesi, kiváltságos jogokat, melyek olyannyira magukon viselik a hűbéri felfogás bélyegét, a felszabadítás egyszer s mindenkorra megszüntette.

Ugyancsak a hűbéri szervezet értelmében joga volt a földesurnak marháját a paraszti legelőkön, ugarokon és tarlókon legeltetni; most ez is megszűnik.

Nem irtotta ki azonban ily gyökeresen a felszabadítás törvényhozása azokat a paraszti jogokat, melyeket mezőgazdasági szolgálomaknak (servitudo) szokás nevezni, s melyek abban állottak, hogy a jobbágy a földesuri erdőket és sok helyütt a legelőket is használhatta (Forst- und Weideservituten). A törvényhozások ugyan mindenütt elrendelték, hogy ott, a hol községi erdő vagy legelő nincs, illetőleg az nem elegendő, a felszabadított paraszt köteles a földesuri erdő vagy legelő használatát megváltani. Ámde ez a része a törvényhozásnak csak igen csekély mértékben nyert gyakorlati alkalmazást; s legkevesbbé sikerült az erdei szolgálomakat megszüntetni. Ez utóbbiakhoz tartozott a faizás, a makkoltatás, a gubacs- és gyümölcsszedés, s ide sorolható a nádlás is.

E szolgálomak megszüntetése legtöbb helyütt igen nagy nehézségekkel járt. Egyrészt a földesurak nem akartak megválni erdeiktől s legelőiktől, másrészt pedig a parasztság nem rendelkezett a megváltáshoz elegendő tőkével. Ily módon azután a szolgálomak nagyon sok helyütt továbbra is fennállottak; a hol pedig a földesur, élve jogával, eltiltotta a kérdéses ingatlanok használatát, ott a parasztságot evvel igen

¹ Schiff úgy vélekedik, hogy a halászati és vadászati jognak nemesi kiváltsággá válása képezte egyik legfőbb okát a XVI-dik század parasztlázadásainak. Ez annyiban téves, mert a legtöbb helyütt ép a lázadások után vesztí el a parasztság végleg e jogait. (Dr. Walter Schiff: Österreichische Agrarpolitik seit der Grundentlastung. Tübinga, 1898.)

nagy csapás érte, főképp pedig a szegényebb elemeket, a kik ily módon elestek az ingyenes fűtőanyagtól.¹

Ennek dacára is azt kell mondanunk, hogy a szolgál-
makat, melyek még sok helyütt ma is léteznek, kártékony
hatással levén a mezőgazdaságra, főképp pedig az erdészetre,
lehetőleg meg kell szüntetni. A meddig a szolgálmak fenn-
állanak, addig a földbirtokos gátolva van ingatlanának zavar-
talan, szabad kihasználásában.² Ezért a modern agrárpolitiká-
nak erélyesen a szolgálmak megszüntetésére kell törekedni.³

Mindeddig a felszabadítás törvényhozásának csak azon
intézkedéseivel foglalkoztunk, melyek az ujonnan létesült *egyéni*
birtokokra vonatkoztak, akár nemesi, akár paraszti birtokok
voltak is azok hajdanában. Mint azonban már említettük, a köz-
ségi határhoz (Feldmark, yeomanry) tartoztak olyan telkek is,
melyeket az összes községi lakosok közösen birtak használatra, s
melyek, mivel a felszabadításkor jobbjágykézen találtattak, kár-
pótlás fizetése mellett szintén a parasztság tulajdonába mentek át.

E köztelkek a legtöbb esetben erdők s legelők voltak és
csak kivételesen szántóföldek. A felszabadítás után a közös
szántóföldek felosztásra kerültek a község lakosai között s csak
elvéve találunk napjainkban ilyen közös művelés alatt álló
földeket;⁴ ámde megmaradtak a községi erdők és legelők.

¹ A magyar törvényhozás, a méltányosság álláspontjára helyez-
kedve, az 1881—1890-ig terjedő időközben 125 ezer hold területet hasi-
tott ki az állami erdőkből a volt urbéresek számára a szolgálmak meg-
váltása címén. (V. ö. *Dr. Mariska Vilmos*: A magyar pénzügyi jog
kézikönyve, 145. lap. Budapest, 1900.) A fennmaradó szolgálmak körüli
visszaélések megakadályozása céljából pedig az erdőtörvény (1879: XXXI.
tc.) elrendeli, hogy a szolgálommal terhelt erdők is rendszeres gazda-
sági üzemterv szerint kezelendők s »a volt urbéreseket megillető szol-
galomnak -- úgy a mint az 1848. évi január hó 1-én érvényben volt
és a mint ma is gyakorlatban van — minősége, terjedelme és értéke,
valamint a szolgálmányosok által teljesített vagy teljesítendő viszont-
szolgáltatások minősége, terjedelme és értéke a gazdasági üzemtervben szin-
tén kimutatandó«. (17. §.)

² V. ö. *Schiff*: Österreichs Agrarpolitik, 57. l.

³ Az u. n. *dologi jogosítványok* (halászati, vadászati, italméresi,
husvágási jog stb.), jóllehet sokban hasonlók a szolgálmakhoz, szoros
értelemben ide nem sorozhatók. A mennyiben azonban mégis a feudális
korszak maradványai, megszüntetésük szintén kívánatosnak mondható.

⁴ Ausztria, Svájc és Franciaország egyes vidékein.

Az utóbbiakra addig, míg a háromnyomású gazdálkodás általános elterjedésnek örvendett, elkerülhetetlenül szükség volt, mert különben jobbára lehetetlenné vált volna a marhatartás; de már a XVIII-ik század folyamán érezhetővé válik hátrányos voltuk. Eltekintve attól, hogy a községi legelő öröklegelő levén, soha eke alá nem került, minek következtében az ott felgyülemelő trágya a gazdára nézve elveszett, nagy hátránya volt a községektől való jelentékeny távolság. A legelők kívül estek a nyomásokon, a marha kihajtása tehát sok időbe került. Ép ezért, mikor a régi hármasyomású rendszer helyébe intenzívebb gazdálkodás lép, a községi legelők javarésze is felosztásra kerül, szántófölddé lesz, s a marha táplálására inkább takarmány természetetik.

Mindemellett még a XIX-ik század közepén is jelentékeny területet foglal el az örök-legelő, főképp olyan vidékeken, a hol megmaradtak a régi hármasyomású gazdálkodás mellett. Sok helyütt ugyan maga az állam kényszerítőleg lépett fel s a legelők felosztását követelte, — így pl. Ausztriában és Poroszországban, de jobbára csak negatív eredményt ért el.

Tagadhatatlan, hogy a modern mezőgazdaságnak a nagy kiterjedésű legelők ellen kell állást foglalnia; mindemellett azok teljes megszüntetését, főképp socialpolitikai okoknál fogva, nem javasolhatjuk. S nem helyteleníthetjük *Goltz* ama állítását, hogy a hol köztelek nincs, ott olyat létesíteni kell.¹ Ép úgy áll ez a községi legelőkre, mint a községi erdőkre nézve is, mely utóbbiak gazdasági és socialis előnyeit kétségbe nem vonhatjuk.²

¹ Vorl. über Agrarwesen u. Agrarpol. 15. l.

² Ezt az elvet tartotta szem előtt a magyar törvényhozás is, midőn az 1894 : XII. tcikkel a közös legelőre vonatkozó szabályokat megállapította. A törvénynek a közös legelőkre vonatkozó lényegesebb rendelkezései közül felemlíthetjük a következőket:

Osztatlan közös tulajdont képező legelőknél az érdekelt birtokosok közgyűlése állapítja meg a legelő-rendtartást s a legeltetés módozatait. (6-ik §.)

A közös legelőre nézve a fenti közgyűlés állapítja meg a legelőre hajtható állatok számát, a legeltetési jog egyénenkénti gyakorlásának módozatait (7. §.) *Osztatlan közös tulajdont képező közlegelők csak akkor oszthatók fel, ha a földművelésügyi minister a felosztáshoz az engedélyt megadta.* (12. §.)

Ennélfogva a legelőknél észszerűtlen feldarabolása vagy elhará-

A köztelkek felosztását — legalább egyelőre — már csak azért sem javasolhatjuk, mert a felosztás folytán még nagyobb mérveket ölthet a feldaraboltság s az egyes birtokparcellák szétszórtsága, a mi pedig, különösen a felszabadítás óta, igen káros hatással van a mezőgazdasági haladásra.

Már a régi községi határban is az egyes birtokok nagy feldaraboltságával találkozunk. Az egy jobbágy művelése alatt álló telek csak ritkán képez kerek egészet; a telket alkotó parcellák elszórtan fekszenek a határban. Így van ez Franciaországban,¹ Németországban² s többé-kevésbé hazánkban is.

A feldaraboltság volt a leglényegesebb oka annak, hogy a hármasyomású gazdaság s a vetésforgási kényszer oly soká uralkodó maradt. A paraszt ugyanis, egy telekrésze idegen birtokok közé levén ékelve, kénytelen volt ugyanazt vetni, mint szomszédai, mert különben ki volt téve annak, hogy termését nem képes behordani; ha t. i. az ő telkén termelt vetemény aratása későbbi időpontban vált szükségessé, a szomszéd telkeken végzett aratási munkálatok folytán könnyen megsérült a termése, ha pedig korábban kellett aratnia, mint a szomszédoknak, sok esetben, utak híjján, nem juthatott telkéhez a szomszédos vetések megsértése nélkül. Ugyanolyan veteményt kellett tehát termelnie, mint a szomszédok, hogy a megmunkálás és az aratás egyöntetűen lehessen végezhető. Ily módon egész községek kénytelenek voltak a kevésbé intenzív hármasyomású rendszer mellett megmaradni, minek következtében a földet nem lehetett kellőleg kihasználni.³

csolása ki van zárva, mert a minister csakis indokolt esetben adja meg az engedélyt. Bármennyire hívei vagyunk is az egyéni szabadság korlátozatlanságának, teljesen jogosultnak véljük a kormány illetén való beavatkozását, mikor *gazdasági és socialis* szempontok egyaránt szükségessé teszik az objectiv ellenőrzést.

¹ A francia földbirtok nagymérvű feldaraboltságát már Young Arthur is kifogásolja (Travels in France, Part II. Chapter XI.), Foville szerint pedig: »Déjà Turgot, Necker parlent à leur tour de l'immensité des petites propriétés rurales«. (*Alfred de Foville: Le morcellement*, 45. l. Paris, 1885.) V. ö. továbbá ugyanott 51. l.

² V. ö. *Buchenberger: Grundzüge der deutschen Agrarpolitik*, 4. lap.

³ Hazánkban, sajnos, a helyett, hogy a nyomásos gazdálkodás lehető megszoritására törekednének, maga a törvényhozás veszi védő szárnyai alá a maradi gazdálkodás e rendszerét. A tagosítást a földadókataszter

Egy másik hátránya a feldaraboltságnak és szétszórtságának, hogy az egyik telekrészről a másikra való járkálás sok időt vont el a munkától. Meg volt továbbá nehezítve az ilyen telekrészek meliorálása is, mert sok esetben — például drainirozásoknál — előbb a szomszéd beleegyezését kellett kikérni. Ezenkívül sok mezei útra volt szükség, hogy a parasztok a különböző dülőkön fekvő telkeikhez juthassanak, minek az a hátránya, hogy nemcsak egy egész jelentékeny terület meddően fekszik, utaknak használtatván, hanem e mellett a fuvarozás az út mentén levő vetésben is sok kárt tesz.

A felszabadítás után mindenki szabadon rendelkezhetett telkével s *elvben* megszűnt a vetésforgási kényszer is. Ámde ennek nem sok hasznát látta a gazda, ha e mellett a feldaraboltság s az avval járó hátrányok mind fenmaradtak; s ezért a gyakorlatban a vetésforgási kényszer sem szűnt meg mindenütt, a mi a mezőgazdaság haladását, az intensivebb gazdálkodást gátolta.

A megkötöttség megszüntetése folytán a paraszt elidegeníthette birtokát vagy annak egy részét, illetőleg szabadon

elkészítése céljából úgy, a hogy végrehajtották (intézkedett ugyan már erre nézve az 1876 : X. és XI. tc. is); igen sok helyen azonban, egyrészt a végrehajtó közegek hanyagsága, másrészt a szűk anyagi viszonyok következtében a tagosítási munkálatok nagyon is illusorius jellegűek. Legvilágosabb bizonyítékát szolgáltatják a mi »soi disant« tagosításunk gyarló voltának az 1894 : XII. tc. ama rendelkezései, melyek a nyomásos gazdálkodásra vonatkoznak. Ezek szerint :

Hol a nyomásos gazdálkodás gyakorlatban van, az érdekelt birtokosságnak birtokarány szerint számított kétharmad többsége, az érdekelt birtokosságra kötelezőleg, a nyomásos gazdálkodást az illető törvényhatóság jóváhagyásával *jövőre is fentarthatja*, ha a külső birtok : a) tagosítatlan határookban vagy határrészekben fekszik ; b) tagosított határookban fekszik, de több dülőben van kiosztva ; c) réteknél oly kis parcellákból áll, hogy azok egyenkint alig alkalmasak a legeltetésre. (2. §.) Hat év elteltével a terület szerint érdekelt birtokosok tizedrésze kérheti a rendszer megszüntetését. (4. §.) Azt ugyan szintén kimondja a törvény, hogy ha a közgyűlés egyszer a szabad gazdálkodást mondja ki, e határozat többé meg nem változtatható. (5. §.) Csakhogy a paraszt, a ki ilyenekben mindig maradi velleitásokat tanusít, aligha fog a szabad gazdálkodás mellett állást foglalni. Ezért, nézetem szerint, ez is egy olyan eset, a hol az állam nyugodtan érvényesíthetné hatalmát az egyéni rendelkezési szabadság megsértése nélkül; csakhogy persze legelőbb a tagosítás gyökeres keresztülviteléhez kellene látni.

szerezhetett még egyéb telket is, ha elegendő vásárlási képességgel rendelkezett. Így a vásárlások és elidegenítések által még nagyobb mérvet öltött a feldaraboltság; egyrésztől mindjobban szétforgácsolódtak az egyes telkek, másrésztől pedig az egy paraszt birtokában levő parcellák el voltak szórva a határban. S a földbirtok ily módon való eloszlását a vásárlásokon és eladásokon kívül a szabad örökösödési osztály is nagyban elősegítette.

A földbirtokviszonyok ez egészségtelen irányu fejlődésnek előmozdításához nem csekély mértékben hozzájárulna a köztelkeknek a felosztása. A köztelek kívül fekszik a művelés alatt álló határon, a felosztás által tehát csak a szétszórtan fekvő parcellák száma gyarapodnék; s hogy ez minő káros hatása a gazdálkodás intenzitására, azt már előzőleg kimutattuk.

Nem tagadhatjuk azonban azt sem, hogy a köztelkek, főképp pedig a legelők, egytagban, művelésből kizárt nagyobb kiterjedésű területek levén, szintén hátráltatják a mezei gazdálkodást. Ezért a köztelkek egy részének okszerű felosztása előnyösnek volna mondható, ha ezáltal nem szaporodnék a szétszórtan fekvő parcellák száma.

A szétdaraboltság hátrányai jórésztben leküzdhetők a *tagosítás* által (*commassatio*, *Arrondierung* stb.). Már a *melioratiok* különböző fajainak ismertetésekor említettük, hogy a szétszórtan fekvő, egy birtokos tulajdonát képező parcelláknak egy tagban való egyesítése jelentékenyen előmozdíthatja a gazdálkodás intenzitását, miért is a tagosítás a *melioratiok* egy nemének tekintendő.

A tagosítás gyakorlati keresztülvitele azonban épenséggel nem könnyű s állami támogatás és felügyelet nélkül alig lehetséges.¹

Lényegileg a tagosítási eljárás abban áll, hogy az egész határ a község lakosai között új felosztásra kerül. Minden egyes birtokos minden egyes parcellája felbecsültetik s a parcellák összlet-értékének megfelelő új telek hasíttatik ki az egyesí-

¹ Sajátságos módon törvényhozásunk mindezideig nem látszott felismerni a tagosítás agrárpolitikai jelentőségét s annak csak adópolitikai szempontból tulajdonított fontosságot.

tett határból, egy tagban, az illető gazda számára. A nehézség abban rejlik csupán, hogy a föld különböző minőségű levén, arányosan megfelelő és teljesen pontos elosztás sokszor nem lehetséges; ilyen esetekben azután az új felosztás következtében jelentkező értékkülönbözések pénzben egyenlítendőek ki, a mihez a legtöbbször állami hozzájárulás szükséges.

A tagosítás gazdasági előnyeit részletezni fölösleges; elég ha azt mondjuk, hogy általa megszűnnek mindama hátrányok, melyek a szétdaraboltság következményei.¹

A határ tagosításával egyidőben vihető keresztül a köztelkek felosztása is. A felosztandó telkek összetételéhez kell ugyanis csatolni a köztelkeket is, illetőleg a köztelkek ama részét, melynek felosztása gazdasági és socialpolitikai hátrányokkal nem jár, miáltal a feldaraboltság elkerülhető.

A községi erdőknek illetően való felosztását azonban nem helyeselhetjük, mert ezáltal a szegényebb lakosok elesvén a faizástól, fűtőanyag s épületfa készletüket drágán kénytelenek beszerezni; s különben is egy gazda igen kevés hasznot húzhat egy azelőtti birtoka értékének megfelelő erdőrészből, ha e mellett egyéb birtoka nincs. Ezért azt mondhatjuk, hogy ha a közlegelők egy részének felosztása a mezőgazdaság s így az egyes községi lakosok érdekében áll is, az erdőfelosztásról ez nem állítható.

A felszabadítás tehát már eddig is lényegesen megváltoztatta az egyes országokban a földbirtokok eloszlásának képét. A kisebb területű birtokok száma növekedik, sőt sok helyütt szétforgácsolódásról beszélhetünk, viszont a paraszt földbirtoka, egészében véve, gyarapodhatik, mert vásárlás és örökösödés egyaránt a birtokszerzés forrásait képezik. Láthatjuk továbbá, hogy a szabad rendelkezés e korszakában olyan

¹ Jelen munka már a sajtó alá rendezés stádiumában volt, mikor *Krisztinkovich Ede* kitűnő tanulmánya megjelent a birtokrendezésekről. (Birtokrendezések Ausztriában, Bajorországban, Württembergben és Badenben. Budapest, 1901.) Krisztinkovich ép oly alapos tudással, mint körültekintéssel vitatja meg e fontos kérdést, pontosan s részletesen kijelöli mindazon elveket s eljárásokat, melyeket az államnak s a végrehajtó bizottságnak a tagosítás körül követnie kell s gazdáink érdekében igen kívánatos volna, ha az alkotandó új tagosítási törvény a Krisztinkovich által javasolt reformokat megvalósítaná.

intézkedések válnak szükségessé a birtokviszonyok szabályozására, melyek a régi agrárszervezet mellett keresztülvihetetlenek voltak, melyeknek alkalmazása azonban a modern mezőgazdaság fejlődésének nemcsak érdekében áll, hanem rövid idő múlva a haladás sine qua non-jává fog válni.

13. §.

Az örökösödés.

A személyi és rendelkezési szabadság helyreállításával az örökösödés módjának megállapítása is lényegileg a föld tulajdonosának szabad elhatározásától vált függővé. Ezt a szabad elhatározást a törvény korlátozta ugyan annyiban, a mennyiben a közvetlen leszármazottak az örökségből teljesen nem voltak kizárhatók;¹ egyebekben azonban teljesen szabad kezet hagyott a végrendelezőknek.²

E helyütt nem terjeszkedhetünk ki az örökösödésre vonat-

¹ Legelőször a Code civil intézkedik a köteles részről. (Art. CCIII. du liv. III-e 913.)

² Hazánkban 1848 előtt a végrendelező *szerezett* vagyona felett teljesen szabadon rendelkezett, »köteles részt« erre nézve törvényhozásunk egyáltalán nem ismer; az ingatlan vagyon, első sorban pedig a földbirtok, mint megkötött tulajdon, természetesen nem képezhetett szabad rendelkezés tárgyát. Az új aera, eltörülve a megkötöttséget, az örökjog terén is lényeges változásokat idézett elő. Eme jelentős változtatásokat az országbirói értekezlet léptette életbe, az örökjog végrendelezési szabadságát nemcsak a szerzett, hanem az ősi vagyon helyébe lépett öröklött vagyonra is kiterjesztve; minthogy azonban a végrendelezési szabadság illetően módon könnyen a legközelebbi hozzátartozók érdekeinek sérelmét eredményezhette volna, az országbirói értekezlet szükségesnek látta a *köteles rész* (legitima portio, törvényes osztályrész) intézményét hazai örökjogunkba is felvenni. E szerint a köteles rész megilleti: 1. a leszármazó egyenes örökösöket, 2. az életben levő szülőket, vagyis az életben levő apát és anyát. (L. erre nézve az ausztr. ált. polg. tvk. 14-ik fejezetét.) A mi pedig a köteles rész *mértékét* illeti, úgy az mindig fele annak, a mit az arra jogosultak az örökjog után, ennek végrendelet nélküli halála esetén, örökölnének. Törvényes kitagadás eseteiben (l. erre vonatkozólag HK. I. k. 52. és 53. cimeit s az ausztr. polg. tvk. 768—773. §§-ait) a leszármazó egyenes örökösök sem igényelhetik a köteles részt.

A mi magát az örökösödési eljárást illeti, erről az 1894: XVI. tc. rendelkezik, kiterjeszkedve a köteles részre is. (77. §. és a törvény végrehajtási rendeletének 88. §.)

kozó törvényhozások fejlődésének történeti ismertetésére; az örökösödésnek csupán ama fajaival fogunk foglalkozni, melyekkel a felszabadítás után találkozunk s első sorban a parasztbirtok örökösödése fogja fejtegetéseink tárgyát képezni.

Az örökösödés vagy végrendekezés alapján történik, vagy anélkül. A végrendeleti örökösödés a törvényes forma; s a végrendelet nélküli örökösödés csak olyan esetekben fordul elő, mikor az örökhagyó, hirtelen halála vagy hanyagsága következtében, nem végrendekezett.

A végrendeleti örökösödésnek rendszerint két fajával találkozunk: vagy felosztásra kerül az ingatlan a jogosult örökösök között, vagy pedig csak az egyik veszi át a birtokot osztatlan egészében s a társörökösöket másképp kárpótolja. *Az első esetben szabad osztályon alapuló örökösödésről, az utóbbiban törzsörökösödésről szoktunk beszélni.*

A szabad osztályon alapuló örökösödés volt az eredeti alakzat.¹ Mielőtt a hűbéri szervezet teljesen kifejlődött volna, az örökösödésnek más fajával nem találkozunk; s különösen dívik a szabad, egyenlő osztozkodás azokban az államokban, melyek hajdanában római tartományok voltak, s a hol a római jogfelfogás a hűbériség kezdetekor is még uralkodó maradt. A nők ebből az osztozkodásból rendszerint ki voltak zárva; a férförökösök azonban egyenlő részt kaptak az örökségből.²

¹ A germán örökjogban uralkodó elvet: »fratres equaliter dividunt« (melyet a lex Salicában, lex Baiuvariorumban, s legrészletesebben a lex Saxonumban lelhetünk fel), a *régi magyar jog* nem állapítja ugyan meg határozott szavakkal; de, hogy ugyanezen elv volt nálunk is uralkodó, azt következtethetjük Szt. István II. k. 2. fejezetének következő rendelkezéséből: »Consentimus igitur petitioni totius senatus, ut unusquisque domineter priorum, similiter et donorum regis, dum vivit; ac post eius vitam filii simili dominio succedant«.

² A germán törvények a nőnek is egyenlő osztályrészt juttatnak az ingó és szerzett vagyonból, — már a mennyiben törvényes lemenők. (V. ö.: *dr. Hajnik Imre*: Egyet. európai jogtörténet, 90. l. Budapest, 1896.) Az ingatlanokra nézve nőknek nem engedett örökösödést. Másképp hazai régi jogunk. Az Arany Bulla 4-ik cikke értelmében ugyanis: »Si quis serviens sine filio decesserit, quartam partem possessionis filia obtineat, de residuo sicut ipse voluerit, disponat«. (Quartalicium vagy quarta puellae.) Az 1293. decr. 75. c. szerint pedig a quartalicium kijár akkor is, ha magvaszakadás esetén a birtok a királyi fiscusra száll. A mi pedig az özvegyi jogot (jus viduale) illeti, ebben még tovább ment a régi

Idő folyamán azután kifejlődik az elsőszülöttségi jog (primogenitura), előbb a nagyobb birtokok örökösödésénél, később majd a kisebb, vagyis paraszti birtokoknál is. S így jön létre az u. n. törzsörökösödés, vagyis a birtoknak osztatlanul az elsőszülött fiura való átöröklődése.

A felszabadítás törvényhozása nem akarván gátolni a rendelkezési szabadság gyakorlását, a törzsörökösödést nem tiltotta el; ha az örökagyó jónak látta, hogy a birtok osztatlanul továbbra is biztosítva maradjon a család számára, úgy ebben mi sem akadályozta.

Mindemellett a törzsörökösödéssel a felszabadítás után csak elvétve találkozunk s azt mondhatjuk, hogy a szabad osztályon alapuló örökösödés az általános.

Az osztozkodásnak azonban, ha teljesen jogosult is s örökagyó és örökösök szabadságát miben sem korlátozza, meg voltak a hátrányai; s ezek a hátrányok leginkább ott váltak érezhetővé, a hol a felosztandó ingatlan csekély terjedelmű volt, vagy a hol az örökösök nagy számánál fogva az ingatlan túlságosan szétforgácsolódott.

A törvényhozók és tudósok egy része, látva a szabad osztozkodás következményeként jelentkező gazdasági és socialis hátrányokat, arra a meggyőződésre kezdett jutni, hogy az örökagyói akaratnak illetően való korlátatlansága épinséggel nem kívánatos; s alig egy-két évtizeddel a rendelkezési szabadság helyreállítása után, találkozunk már olyan tervezetekkel és javaslatokkal, melyek a szétforgácsolódás megakadályozása céljából a birtok megkötését s így a végrendekezési szabadság korlátozását javasolják.¹

magyar jog szabadelvüése, a mennyiben Szt. István II. k. 24. fejezete értelmében az özvegyen maradt nő, akár vannak gyermekei, akár nincsenek, *ujból férjhezmenetelig* férje birtokában marad és azt gyermekeivel vagy azok nemlétében egyedül haszonélvezi; halála után a birtok a férj rokonaira, illetőleg magvaszakadás esetén a királyra szállott. A »dos«-ra vonatkozólag jobbára megegyező a magyar jogfelfogás a germánal.

¹ Hazai törvényhozásunk nem ismeri a törzsörökösödést. Az 1894: XVI. tc. értelmében a hagyatékokhoz tartozó ingatlan mindig szabad osztozkodás tárgya — s meg nem egyezés esetén az egyest illető osztály per útján állapítható meg — kivéve, ha egy vagy több örököstársnak sem örökösödési joga, sem az egész hagyatékbl, vagy annak nem vitás

Tagadhatatlan, hogy a legliberalisabb gondolkozásu ember is kénytelen belátni a szabad osztozkodás hátrányait.¹ Az egyes birtokok az idő folyamán mind kisebb részekre oszlanak, oly kicsinyekre, hogy a tulajdonos szükségleteit nem fedezhetik, s így létrejön egy birtokkal rendelkező mezei proletariátus, a mi társadalmi veszélyt rejt magában; másrésről a földtulajdonnak tulságos szétforgácsolódása legtöbb helyütt nagy területeken, az összes törpe- és parcella-birtokokon, lehetetlenné teszi az intensív gazdálkodást, a mi egyértelmű levén a földnek kevésbé gazdaságos kihasználásával, gazdasági hátrányak minősíthető.

Evvel szemben a törzsörökösödésnél e hátrányok jó része elesik; mielőtt azonban eme állításunk igazolásához látnánk, szükséges a törzsörökösödés mivoltát a főbb vonásokban megismernünk.

A törzsörökösödésnél a birtok osztatlanul *egy* örökösre

részből őket illető örökösödési hányad nem vitás (76. §. *d*) pontja). Ebben az esetben csak a hagyatékhöz tartozó készpénz, értékpapírok és helyettesíthető ingó javak képezhetik osztály tárgyát; a többi vagyontárgyak pedig csak akkor oszthatók meg, ha az összes érdekeltek között az osztályra nézve egyezség jött létre. Ilyen esetekben tehát az örökösödési eljárás némi hasonlóságot mutat a törzsörökösödéssel, de kifejezetten annak még sem minősíthető. A törvény sohasem emel ki az örökösök közül *egy*et, a kinek valami külön jogosítványa vagy kötelezettsége volna; s épen ez a kiváltságos jelleg — ha sok esetben terhes is — képezi a törzsörökösödés leglényegesebb feudális vonását.

¹ *Stein* egész határozottsággal azt állítja, hogy az ingatlan hagyatékek szabad osztálya egyrészt kivihetetlen, másrészt pedig sohasem létezett. Szerinte: »Es ist von grosser Wichtigkeit für alle gegenwärtige und künftige Ordnung des Grundbesitzes, einmal für allemal darüber klar zu sein, dass trotz aller Grundsätze und Bestimmungen der römisch-französischen Erbrechte, die bei gewerblichem und Geldkapital allerdings vollkommen mögliche und daher auch berechnete gleiche Vertheilung der Hinterlassenschaft an die persönlich gleichberechtigten Erben bei bäuerlichen Besitzungen aller Art *weder an sich möglich, noch auch jemals dagewesen ist*«. (*Dr. Lorenz von Stein*: Bauerngut und Hufenrecht, 18. l. Stuttgart, 1882.)

Stein téved, mikor a szabad osztály történeti jogosultságát kétségbe vonja, mert hiszen úgy a régi germán-frank, mint a régi magyar jog a »*fratres equaliter dividunt*« elvét követi. Sőt a germán törvényhozás egy jóval későbbi, újkori alkotása, a Codex Maximilianus Bavaricus civilis (1756. január 2.) sem ismeri a törzsörökösödést.

száll, a ki a többi örökösöket pénzben vagy más módon elégti ki. Ehhez első sorban szükséges a birtok értékének pontos megállapítása; mivel ugyanis maga az ingatlan felosztásra nem kerül, törzsörökösnek és társörökösöknek egyaránt érdekében áll ama illetmények pontos megállapítása, melyeknek fizetésével tartozik, illetőleg a melyekre igényt tarthatnak. Természetesen, az érték megállapítása nem könnyű; ha a felbecsülés még az örökhagyó életében történik, könnyen megeshetik, hogy abban az elhalálozás bekövetkeztéig lényeges változás áll be; ha pedig a becslés az elhalálozás idején történik, ugy megeshetik, hogy elhamarkodják, vagy hogy esetleg akár a törzsörökös, akár a társörökösök befolyásukat arra használják fel, hogy a becslés rájuk nézve lehetőleg kedvező legyen. Ép ezért a becslést állami hatóságokkal kell végeztetni.

A törzsörökös a társörökösöket vagy egyszer és mindenkorra elégti ki, örökrészüknek megfelelő pénzösszeget fizetve ki azoknak, — vagy pedig az örökrész értékének megfelelő évi járadékot biztosít számukra. Ily módon a részesedésből nincsenek a többi családtagok kizárva s a birtok mégis osztatlan marad.

Mindebből világosan láthatjuk, miben állanak a törzsörökösödés ama előbb említett előnyei: egyes családtagoknak mellőzése nélkül a birtok egészének épségben tartása s ezáltal a szétforgácsolódásnak elkerülése. A törzsörökösödés hívei még hozzáteszik, hogy ezáltal elkerülhető a mezei proletariatus, mert a birtok sohasem lehet oly kicsiny, hogy abból az egyes örökösök képtelenek lennének megélni; s ha esetleg a következő generációkban az egyesre eső tőkerész vagy járadék csekély is, ez nem lehet társadalmilag hátrányos hatásu, mert a társörökös, birtokkal nem rendelkezvén, nincs a mezei munkához kötve s ipari alkalmazást kereshet. Továbbá, ha a törvény ugy szabályozza a törzsörökösödés rendszerét, hogy csupán az lehet törzsörökös, a ki maga is a birtokon lakik s az öröklött földet maga műveli, e rendszernek az is előnye volna, hogy a mezei gazdálkodás levén a tulajdonos egyedüli foglalkozása, jobb, megfelelőbb lehet a művelés, mert az ilyen örökös több szakértelemmel rendelkezik.

El kell ismernünk, hogy a törzsörökösödés tényleg mind ezen előnyökkel jár; viszont azonban optimistikusan sem sza-

bad felfogni e rendszert, mert van annak számos hátránya is, melyek igen sokat levonnak értékéből.

A törzsörökösödés folytán, igaz, a birtok osztatlan marad; egyuttal azonban többé-kevésbbé megkötött jellegüvé is válik.¹ A rendszer természeténél fogva ugyanis a törzsörökös a maga jóvoltából nem idegenítheti el a birtokot, csupán ha ehhez az összcs érdekelt társörökösök beleegyezésüket adják; különösen áll az akkor, ha a kárpótlás évi járadék fizetésében áll. Mihelyt a birtok eladódik, megszűnik a vagyon oszthatatlanságának szükségessége, mert hiszen a pénztőke felosztható minden gazdasági hátrány nélkül. Kérdés azonban, kívánatosnak vélik-e az egyes társörökösök örökrészüknek egyszerre való kiutalását s nem tartják-e előnyösebbnek az évi járadékot; kérdés továbbá, vajjon megfelelőnek találják-e a vételárt, vagy vajjon nincs-e elvi kifogásuk az elidegenítés ellen, ha pl. valamelyikük, mint következő törzsörökös, mezei gazdálkodást szeretne folytatni stb.

Ez azonban még csak csekélyebb mérvű megkötöttséget jelent, mert hiszen valószínű, hogy az örökösök beleegyeznek az előnyös eladásba, ha ezáltal örökrészük gyarapodik.

Vizsgáljuk már most, mi történik abban az esetben, ha a törzsörökös, mindjárt a birtok átvételekor, az összes társörökösöknek a rájuk eső örökrészt egyszerre pénzben kifizeti? A legtöbb esetben a törzsörökös nem fog annyi készpénzzel rendelkezni, hogy kötelezettségének eleget tehessen; tehát adóssággal kell megterhelnie a birtokot. Ez már magában véve is hátrány; ámde még sokkal nagyobb baj az, a mi az eladósdásból esetleg származhatik, ha a törzsörökös elemi csapások stb. következtében nem képes hitelezői követelésének eleget

¹ Ezt már keletkezésének természetéből bizonyíthatjuk. A törzsörökösödés ugyanis nem fejlődik egyébből, mint a *paraszti primogeniturából*, miáltal a parasztság a nemesség utánzására törekedett. S a mint a nemesi primogeniturából fejlődött a hitbizomány, ugy a parasztból származott a törzsörökös rendszer. Nem éreketlen, erre nézve *Chabot* következő megjegyzése: »À l'imitation des grands les roturiers voulurent aussi faire des avantages considérables aux aînés, dans l'espoir de relever leurs familles, et le droit d'aînesse fut établi pour les biens en roture, comme il l'avait été pour les fiefs«. (Tableau de la législation ancienne, 93. l. Paris, 1804.) Az elsőszülöttségi jogból fejlődő szigorított birtokmegkötöttségre vonatkozólag l. a köv. 15. §-t.

tenni. Ilyen esetben a birtok egy része árverés alá kerül s osztatlan egészében még sem lesz megtartható; sőt esetleg egészen veszendőbe mehet, ha a törzsörökös uzsorások kezébe jut.

Feltéve azonban, hogy a törzsörökös képes egyszerre kielégíteni a társörökösöket, a nélkül, hogy pénzzavarba jutna, ez még nem jelenti azt, hogy a birtok osztatlan marad. A társörökösök ki lévén elégtíve, a törzsörökös szabadon rendelkezik birtoka felett; ha tehát kedve tartja, vagy annak szükségét érzi, az egész birtokot, illetőleg annak egyes részeit, parcelláit elidegenítheti. Ezáltal ismét csak szétforgácsolódás következik be s a törzsörökösödés következésképen nem felelt meg céljának. A tapasztalás pedig azt mutatja, hogy a szétforgácsolódás rendszerint a parcellákban való eladásnak s csak részben az örökösödési osztálynak a következménye.¹

Összefoglalva a fentieket, azt mondhatjuk tehát, hogy a törzsörökösödés magában, mindennemű egyéb állami intézkedés nélkül, a szétforgácsolódást nem akadályozza meg minden körülmények között. Igen, megakadályozhatná abban az esetben, ha az ilyen törzsörökös birtok államilag lajstromozva, sem egészében, sem parcellánként nem volna elidegeníthető.² Csakhogy ez nem volna más, mint a régi, hűbéri megkötöttségnek feltámasztása, a személyes rendelkezési szabadságnak oly nagyfokú korlátozása, hogy abba a most már szabadsághoz szokott paraszt aligha tudna belenyugodni.

S vajjon lehetetlenné tenné-e a törzsörökösödés a mezei proletariatus keletkezését? Igaz, hogy azok a társörökösök, a kik csak pénzbeli kárpótlást nyernek, még pedig járadék alakjában, rendszerint elhagyják a mezei foglalkozást s ipari vállalatoknál néznek munka után. Minden következő generációban, új felosztás folytán, az egyes örökrészek, illetőleg az azoknak megfelelő járadékok mind csekélyebbek lesznek, s végtére csak igen jelentéktelen részét fogják képezni az egyes társ-

¹ V. ö. *Alfred de Foville*: Le morcellement, 157. l. Paris, 1885.

² A törzsörökösödés azonban rendszerint nem alapszik, eddig legalább, állami kényszeren. Sőt a rendszer vidékenként eltérést is mutat, amennyiben néhol az elsőszülött, másutt bármelyik családtag, kit a végrendelező erre kijelöl, törzsörökös lehet; legtöbbször az elsőszülött egyuttal a törzsörökös is.

örökös jövedelmének. Amde hagyján, ebben az esetben a törzsörökösödés, ha előnnyel nem is jár, ugy hátrányos sem lesz. Csakhogy megeshetik az is, még pedig leginkább abban az esetben, ha a törzsörökös az örökrészeket egyszerre, egészben fizeti ki, — hogy az illető társörökösök e tőkéjüket birtokvásárlásra fordítják; sőt ez az esetek többségben valószínű, mert a paraszt mindig földtulajdonra törekszik s legfőbb vágya: önállóan gazdálkodni. Mi lenne ebben az esetben az eredmény?

Egyrésztől szaporodnának a törpe- és parcella-üzemek, mert egy nagyobb birtok vásárlására az örökész aligha lenne elegendő; másrésztől pedig, ha az illető társörökös nagyobb birtokot vásárol, kénytelen a vételár egy részével adós maradni, a mi szintén káros hatású jelenség, mert könnyen tönkrejuttatáshoz vezethet. Akár számos törpe-üzem létesül, akár számos birtokvásárlás részben hitelre, — mindkét eset igen könnyen proletariatushoz vezethet. E bajon ugyan segíthet a hitel kitünő szervezése, mely egyrészt lehetővé teszi nagyobb birtokok megszerzését, másrészt pedig kevésbé veszélyezteti a vásárló vagyoni helyzetét. Mindamellettt növekedni fog az országot képező összes földbirtokra nehezedeő adósságteher; az agrárpolitikának pedig egyik lényeges feladata levén az eladósodás meggátlása s a már létező [adósságtehernek lehető csökkentése, a törzsörökösödési rendszer létesítése ellentétben lenne evvel az irányzattal. Első sorban megterhelésre volna szükség a társörökösök kielégítésénél, mikor is a törzsörökös kénytelen hitelét igénybe venni; másodsorban pedig növekednék az országos adósságteher a társörökösök birtokvásárlásai folytán. Azt mondhatjuk tehát, hogy a törzsörökösödés csak igen drága áron akadályozhatja meg a mezei proletariatus keletkezését.

Határozott állást mindazonáltal e helyütt nem foglalunk a törzsörökösödés rendszere ellen; csak *általános* alkalmazását nem tartjuk ajánlatosnak, s különösen hátrányosnak véljük, ha a törzsörökösödést állami kényszer elkerülhetlenné teszi s egyéb állami intézkedések nagyfoku megkötöttséget létesítenének — mint azt legujabban Poroszországban tapasztalhatjuk.

A törzsörökösödés, szerintünk, jól beválik olyan vidékeken, a hol éghajlati és talajviszonyoknál fogva, a gabonater-

melés az egyedül jövedelmező. Ilyen vidékeken a szétforgácsolódás rendkívül káros, mert parcella-birtokokon a gabonatermelés nem lehet jövedelmező; a szétforgácsolódás megakadályozása tehát itt sokkal fontosabb, mint egyebütt.

Olyan vidékeken azonban, a hol a kerti művelés, vagy egyáltalán minden olyan kultúra létesíthető, mely igen kicsinyben üzve is jövedelmező lehet, ott a törzsörökösödés már kevésbé fog bevélni, mert ott a szétforgácsolódás erélyes megakadályozása kevésbé szükséges.

Igen sok függ különben attól is, milyen a nép, a lakosság természete. Németországról általában azt mondhatjuk, hogy ott a törzsörökösödés alkalmazása leginkább helyén való,¹ mert a parasztság, tekintet nélkül arra, vajjon a szétforgácsolódott birtokon jövedelmező lesz-e a gazdálkodás vagy sem, csupán a földéhségtől üzve, a végletekig visszaélt és visszaél a felosztás szabadságával.² Franciaországban viszont — jóllehet ott is sok helyütt tulzásba vitték a felosztást parcellás vagy örökösödési osztály által — a már amugy is kicsiny birtoktesteket a parasztok maguk megóvják a további szétforgácsolódástól.³ Hazánkban pedig még egyelőre nem beszélhetünk tulságos szétforgácsolódásról sem parcellázás, sem örökösödési osztály következtében.

Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a törzsörökösödés ellentétben áll a paraszt természetével. A paraszt

¹ Épen ezért a legtöbb német államban törvényileg szabályozást is nyert; így Badenben (1808. március 23-iki edictum és 1888. május 23-iki tv.), a szász királyságban (1843. november 30-iki törvény), Szász-Altenburgban (1859. április 9-iki tv.), az ifj. ági Reuss-hercegségben (1866. április 30-iki tv.), Schwarzburg-Sonderhausen hercegségben (1857. július 16-iki tv.), Szász-Weimarban (1869. május 5-iki tv.). *Ausztriában* az oszthatatlanságot s ezzel együtt a törzsörökös rendszert az 1868. június 27-iki törvény *szüntette meg*; *tényleg* azonban még helyenkint — főképp Tyrolban — érvényben van.

² *Lette Adolf* egy hivatalos emlékiratában, már 1858-ban fel-említi, hogy a parasztok Németország egyes vidékein a birtokokat az eredetileg sem nagy kiterjedésű német »Hufe« $\frac{1}{16}$ -ára, sőt $\frac{1}{32}$ -ére osztották fel! (V. ö. *Dr. Adolf Lette*: Die Vertheilung des Grundeigentums, 133. l. Berlin, 1858.)

³ »Dans les régions très subdivisées, les petites parcelles rurales sont devenu, en fait, presque indivisible, (*de Foville*: Le morcellement, 157. l.)

rendszerint individualista, hogy ne mondjuk, önző;¹ s ezért csak nehezen tudja elviselni, hogy az örökségre jogosultak közül egy, a tözsörökös, a hagyaték legnagyobb részében részesüljön. Sőt a tudomány körében is hallható volt az az ellenvetés, hogy míg a szabad végrendelkezés és osztozkodás az egész család érdekét védi, addig a törzsörökösödésnél az ingatlan épségben tartása kedvéért fel kell áldozni az egyes egyének érdekeit.²

Épen ezért a paraszt maga csak kivételes esetekben nevez társörököst s lehetőleg a szabad osztozkodás alapján végrendelkezik; ezt a momentumot nem szabad figyelmen kívül hagyni. Sajátságos módon azonban ép azok a törvényhozók és tudósok, a kik a parasztság érdekeit igyekeznek előmozdítani, erre irányuló tervezeteiknél jobbára megfelelnek a parasztot jellemző pszichológiai momentumokról s így tervezeik a gyakorlati kivitelben csak kevés eredménnyel kecsegtetnek. A paraszt, a ki immár egy félszázad óta hozzászokott a szabadsághoz, nem egy könnyen mond le ennek az oly nehezen kivívott szabadságnak bármily csekély részéről is; ezért gyanakvással fogad minden új intézményt, melyben a régi urbéri viszony helyreállítására való törekvést vél felismerni. Az állam ugyan kényszerít gyakorolhat a parasztságra, úgy, hogy az kénytelen az újítást elfogadni; az ilyen kényszer azonban nem egyeztethető össze a szabadelvűen reformáló politikai irányzattal, mely korunk szellemének és gazdasági életének az egyedül megfelelő irányzat.

Végezetül meg kell még jegyeznünk, hogy ha a szabad örökösödési osztály tagadhatatlanul feldaraboláshoz is vezet, azért még az nem tekinthető az utolsó félszázad alatt oly

¹ *Brentano* erre vonatkozólag ezeket mondja: »Nach Allem, was gerade die Kenner der bäuerlichen Bevölkerung über den Charakter und Sitten erzählen, erscheint der Bauer, als die weitgehendste Verkörperung des Individualismus«. (Fick »Bauernbefreiung«-jának előszavában, X. lap. Stuttgart, 1895.)

² *Wolowski*, a »Société d'économie sociale« 1868. január 12-iki ülésén így nyilatkozott: »Notre régime actuel de succession est favorable à la famille, tandis que le système opposé a pour résultat de sacrifier l'homme à la chose, et l'intérêt de la famille à l'intégralité du patrimoine«. (L. Enquête sur l'état des familles et l'application des lois de succession. Paris, 1892.)

nagy mérveket öltött feldaraboltság leglényegesebb okának.¹ Az önkéntes s főkép a kényszereladások vezetnek leggyakrabban a szétforgácsolódáshoz s ezzel szemben a szabad végrendekezés eredményeként jelentkező feldarabolódás csak csekély jelentőségű.

14. §.

A hűbéri eszmék feltámadása Németországban.

A szétforgácsolódásnak nagy hátránya a már előbb említettek kivül az, hogy közvetve a mezőgazdasági népesség csökkenéséhez vezet. A hol a szabad osztozkodás dívik, ott könnyen befészkel magát a parasztság körébe az u. n. két-gyermek rendszer (Zweikindersystem), mely moralis és társadalmi szempontból egyaránt elítélendő; másrésről pedig a tulságos szétforgácsolódás, előmozdítva a telkekkel való üzérkedést, a kisbirtokoknak a nagybirtokok által való felszívatásához vezet, a mennyiben nagybirtokosok vagy vállalkozók az egyenkint csekély értékű parcellákat összevásárolva nagy birtokcomplexumokat létesítenek.

Mindkét esetben csökken a mezei lakosság; az elsöben a szaporodás mutat hanyatlást, a másodikban pedig a paraszt vagy a városba költözik, vagy más országokba és világrészekbe vándorol.

A viszonyok illetén alakulása az államra és a mezőgazdaságra, de főkép a mezőgazdasági nagyüzemre, egyaránt káros. Az államra azért, mert a népesség szegényedik vagy csökken,

¹ Ezen a nézeten van *Calonne* is. »On se persuade, que la division de la propriété est née de la Révolution. Rien n'est moins vrai. M. de Tocqueville prouve, que, vingt ans auparavant toutes les sociétés d'agriculture déplorent le morcellement exagéré des terres.« (*A. de Calonne: La vie agricole sous l'ancien régime*, 58. l. Paris, 1885.) *Lavergne* is azt tartja, hogy a forradalom törvényhozása következtében csak növekedett a már amugy is létező szétdaraboltság, melynek már előzőleg okai szerinte: Premièrement... le gaspillage des seigneurs, qui aimaient mieux vendre en lambeaux les terres paternelles que de faire fructifier leurs domaines en y résidant; sécondement, par *l'intervention de l'autorité royale*, qui avait attribué à plusieurs reprises, au moyen d'ordonnance et d'arrêts du conseil, une partie des terres incultes aux paysans cultivateurs. (*L. de Lavergne: L'agriculture et la population*. 179. l. Paris, 1865.)

a mezőgazdaságra pedig, mert a paraszt elköltözködése folytán sokhelyütt munkáshiány jelentkezik.

Gazdasági és társadalmi szempontból egyaránt kívánatos, hogy a birtokos parasztság száma ne csökkenjen, mint ezt még később alkalmunk lesz részletesen kifejteni. Eñnélfogva az államnak és a mezőgazdaságnak egyaránt érdekében áll a birtokos parasztot egyrészt megőrizni a tönkrejutástól, másrészt ott, a hol birtokos parasztság egyáltalán nem vagy alig létezik, ilyen birtokos paraszt-osztályt létesíteni.

E szempontokból indult ki a porosz törvényhozás, mikor az 1890. június 27-iki s az 1891. július 7-iki törvényekkel a járadékbirtok-rendszert létesítette.

A porosz törvényhozás e rendszerrel négyféle célt szándékozott elérni:

1. növelni és erősíteni a kisbirtokos paraszt-osztályt;
2. letelepítés által a nagyüzem számára mezei bérmunkásokat biztosítani;
3. a porosz nemzetiségi politikát előmozdítani;
4. jelenleg művelés alatt nem álló, de melioratiók által művelésre alkalmas állapotba hozható területeken mezőgazdasági üzemeket létesíteni.¹

Maga a rendszer lényegileg a következőkben áll:

A hol egyes birtokosok sokkal nagyobb földbirtokkal rendelkeznek, semhogy azt, rendelkezésre álló tőkéjükkel, intenzíven kihasználhatnák, vagy hogyha a műveléshez hiányzik a szükséges munkaerő s így azt csak munkások letelepítése által lehet megszerezni, — ott az ilyen birtokosok, birtokaik egy részét, átengedik letelepülni szándékozó parasztoknak, a kik az egyes, rájuk eső földbirtokrészek vételárát nem egyszeri tőkefizetéssel egyenlítik ki, hanem évi járadékot fizetnek, egyszersmind évenkinti törlesztési részletekben törlesztve a vételár-tőkét, illetve az esetleges vételárhátralékot. S hogy a nagybirtokosok ne legyenek kénytelenek minden évben a járadékok behajtásával vesződni s mivel a járadék különben is hátrányos annyiban, a mennyiben a földbirtokos könnyen kísértésbe jön a vételárnak megfelelő összeget is apránként, legtöbbször impro-

¹ V. ö. Die preussischen Rentengesetze nach Theorie und Praxis. Von Paul Waldhecher, Regierungsrath, 26. l. Berlin, 1894.

ductív kiadásokra fordítani, végtére pedig, hogy a nagybirtokosok egyszerre olyan nagyobb tőkéhez juthassanak, melylyel birtokaik egyéb, letelepítésre nem használt részein intensivebb gazdálkodást létesíthetnek: az állam járadékbankot létesített, mely a letelepülni szándékozó parasztnak a szükséges tőkét előlegezte. A paraszt így a földbirtokost egyszeri, teljes vételárfizetéssel kielégítette, s a járadékokat nem neki, hanem a kölcsöntnyújtó állami járadékbanknak fizeti.

A járadék-birtok tehát adóssággal van megterhelve, mely az állam, illetve a járadékbank részéről fel nem mondható kölcsön, a járadék-birtok tulajdonosa részéről azonban bármikor, a vételárhátraléknak egyszerre való lefizetése által törleszhető.

Ez a megterhelés azonban nem vonja maga után a járadék-birtok megkötöttségét; szabadon el lehet azt idegeníteni, csakhogy az elidegenítő járadék-birtok-tulajdonos nem kapja kezéhez az egész vételárt, hanem csakis a járadékbank még hátralévő követelésének az összes vételárból való levonása után fenmaradó összeget. Lehetséges továbbá a birtok felosztása, illetőleg egyes birtokrészeknek az elidegenítése is, de ebben az esetben is levonandó az illető részre eső adósság a vételárból.¹

Ebben áll a járadék-birtok alapeszméje; a porosz járadékrendszer azonban ettől némileg eltérő szervezést nyert. Különbözik pedig a porosz járadék-birtokrendszer az eredeti rendszertől annyiban, a mennyiben a kölcsön sem az állam, sem a paraszt részéről fel nem mondható; illetőleg a paraszt egyszeri tőkefizetéssel nem szabadíthatja fel birtokát az adósságteher alól, hanem kénytelen bevárni, míg a vételártőke az amortisatió útján, évek mulva törlesztve lesz.²

¹ V. ö. *Brentano*: Agrarpolitik, 133. l. Részletesen foglalkozik továbbá a járadék-birtokok rendszerével: *Waldhecker* (Die preussischen Rentengutsgesetze) és *Goltz* (Die ländliche Arbeiterfrage), s hazai irodalmunkban *Fellner Frigyes* (A járadék-birtokok rendszere és alkalmazása. Budapest, 1900.) Legujabban pedig igen érdekes monographia jelent meg, melynek szerzője Aal Arthur s címe: »Das preussische Rentengut, seine Vorgeschichte und seine Gestaltung in Gesetzgebung und Praxis. (Stuttgart, 1901.)

² Az 1890-iki törvény a járadék végleges, egyszeri tőkefizetés által való megváltását megengedi — s ezt az állami járadékbank által eszközendőnek nyilvánítja — hacsak a szerződő felek a szerződésben a megváltást ki nem zárták; a mi más szóval azt jelenti, hogy a járadék mindig

Kimondja továbbá a porosz törvény, hogy a paraszt a járadék-birtokot a járadék-birtok alapító — illetőleg a telepítés munkáját ellátó »Generalkommission« — beleegyezése nélkül sem fel nem oszthatja, sem el nem idegenítheti. Ez más szóval a rendelkezési szabadság nagyfoku korlátozását jelenti s épenséggel nem alaptalan *Brentano* ama állítása, hogy mindezek a megszorítások többé-kevésbé hűbéri jellegű függési viszonyt létesítenek földesur és paraszt között.¹ *Fellner* ugyan azt véli, hogy *Brentano* téved s tulszásba megy, mert »elfelejti, hogy ez a joga² a modern jelzáloghitelezőnek is megvan«. ³ Csakhogy *Fellner* viszont arról feledkezik meg, hogy lényeges különbség az, vajjon egy hitelintézet, vagy pedig egy érdekelt magánszemély gyakorol-e ilyen ellenőrzési, felügyeleti jogot.⁴ A hitelintézetnek

és minden körülmények között megváltható volt, mert a járadék-birtok-szerző, vagyis a letelepülő paraszt a járadékfizetéstől való függetlenítésnek eme lehetőségét semmi esetre sem zárta volna el maga elől. Lényeges eltérést tartalmaz már az 1891-iki törvény, melynek 1. §-a így hangzik: »Die auf Rentengütern von mittlerem oder kleinerem Umfange haftenden Renten können auf Antrag der Beteiligten durch Vermittelung der Rentenbank so weit abgelöst werden, als die Ablösbarkeit derselben nicht von der Zustimmung beider Teile abhängig gemacht ist.

Zur Stellung des Antrages is befugt: der Rentenberechtigte, soweit er die Ablösung von dem anderen Teile beanspruchen kann, der Rentengutsbesitzer, soweit er zur Ablösung der Rente ohne Zustimmung des anderen Theils berechtigt oder die Ablösung von dem andere Teile beansprucht ist.« (1. és 2. bek.)

A 4. §. pedig kimondja: Solange eine Rentenbankrente auf dem Rentengute haftet, kann die Aufhebung der wirthschaftlichen Selbständigkeit und die Zertheilung des Rentengutes sowie die Abveräusserung von Teilen desselben rechtswirksam nur mit Genehmigung der Generalkommission erfolgen«. A 6. §. 4. pontja pedig: »Eine Kapitalablösung innerhalb der ersten 10 Jahre nach Begründung des Rentenguts ist nur mit Genehmigung der Generalkommission zulässig«. (Ez vonatkozik olyan járadék-birtokokra, melyeknél a megválthatóság nem volt kölcsönös megállapodástól függővé téve.)

¹ Lujo Brentano: Gesammelte Aufsätze I. Erbrechtspolitik, 316. l. Stuttgart, 1899.

² T. i. a birtok eladásának vagy felosztásának ellenőrzése.

³ A járadék-birtokok rendszere, 110. l.

⁴ A »Generalkommission« sem egyéb, mint az érdekelt magánszemélyek képviselőtestülete. S egy testület, mely nagy fáradsággal végzi a telepítés munkáját, nem egykönnyen fog beleegyezni abba, hogy az elért eredmény egyszeribe semmivé váljék.

vagy általában a jelzáloghitelezőnek csupán az az érdeke, hogy követelése biztosítva legyen; a járadék-birtokot alakító nagybirtokosnak azonban egyéb, személyes érdekei vannak, első sorban pedig arra irányul a törekvése, hogy a paraszt el ne vándorolhasson s így munkáshiány ne jelentkezzék. Ennélfogva a nagybirtokos és járadék-birtokos között lényegesen más viszony létesül, mint jelzáloghitelt nyújtó nyilvános számadásra kötelezett intézet és adós között. Tagadhatatlan, hogy ez utóbbi, ha többé-kevésbé megkötöttséghez vezet is, nem tekinthető hűbéri jellegűnek; annál inkább azonban az előbbi, mert a járadék-birtokos az alapító földesurral szemben körülbelül ugyanolyan helyzetbe jut, mint a hajdani örök-haszonbérlő. Kissé túlzottnak tartjuk ugyan Brentano ama felfogását, hogy járadék-birtokrendszer és örök-haszonbérlet azonos fogalmak különböző elnevezések alatt; de, hogy a kettő között nagy a hasonlatosság, azt nem vonhatjuk kétségbe.¹

A járadék-birtoknak majdnem teljes megkötöttségéről beszélhetünk azonban, ha a járadék-birtokrendszerrel kapcsolatosan a törzsörökösödés államilag kötelezővé tétetik.² Minden szabadelvű agrárpolitikának állást kell foglalni az alapjában

¹ Különösen akkor, ha magánszemély s nem a Generalkommission volt az alapító.

² Az 1896. június 8-iki porosz törvény (betreffend das Anerbenrecht bei Renten- und Ansiedelungsgütern) a következő nagy horderejű rendelkezéseket tartalmazza a járadék-birtokokra vonatkozólag:

»Durch Eintragung der Anerbengutseigenschaft im Grundbuche werden Anerbengüter im Sinne dieses Gesetzes:

1. alle Rentengüter, welche gemäss § 12 des Gesetzes, betreffend die Beförderung der Errichtung von Rentengütern, vom 7. Juli 1891. durch Vermittelung der Generalkommission begründet sind oder künftig begründet werden, oder nach Massgabe der §§ 1, 2 oder 10 desselben Gesetzes der Rentenbank rentenpflichtig geworden sind oder künftig werden;

2. alle Rentengüter, welche vom Staate in Gemässheit des Gesetzes über Rentengüter vom 27 Juni 1890. begründet sind oder künftig begründet werden. (1. §.)

Die Eintragung der Anerbengutseigenschaft im Grundbuche erfolgt auf Ersuchen der zuständigen Behörde. Zuständig ist: 1. die Generalkommission, 2. die Behörde, welche den Staat bei Errichtung des Rentengutes vertreten hat. Die zuständige Behörde hat nach Anhörung des Eigentümers die Eintragung von Amtswegen nachzusuchen.« (2. §.)

véve oly előnyös járadék-birtokrendszer illetén való eltorzításával szemben; s ha vizsgáljuk azokat az okokat, melyek Poroszországban a járadék-birtokos személyes szabadságát korlátozó intézkedésekhez vezettek, rá fogunk jönni, hogy nem egy általános, minden egyes egyén jólétének fokozását célzó törekvés jellemzi a porosz agrártörvényhozókat, hanem céljuk csupán egy osztálynak, a nagybirtokoságnak, tulnyomó hatalmi állást biztosítani.

A hűbéri eszmék Németországban, különösen pedig Poroszországban, vertek legmélyebben gyökeret s azoknak teljes kiirtása a felszabadítás óta nem sikerült. A nagybirtokosok, az u. n. lovagi birtokok tulajdonosai (Rittergutsbesitzer) mindig fájó szívvvel gondoltak vissza arra az időre, mikor apáik még amolyan korlátlan, kis uralkodók voltak birtokaikon; mikor a paraszt még rabszolga volt, mikor paraszti jogokról még nem lehetett beszélni, mikor még a személyes rendelkezési szabadság csak a nemest illető kiváltság volt.¹

Gazdasági érdekek lényegesen hozzájárultak ez ép oly kevésbé liberalis, mint modern közfelfogáshoz; s különösen kezd kiélesedni az ellentét nemcsak nagybirtokosok és parasztok, de nagybirtokosok és egyéb társadalmi osztályok között akkor, mikor az agrárválság kezdetével a nagybirtokos jövedelme, a földjáradék csökkenésével, szintén kisebbedett.

A német, főképp pedig a porosz agráriusok nem voltak hajlandók belátni, hogy a mezőgazdaság válsága visszavezethető világgazdasági okokra. Ők ugy vélekedtek, hogy minden bajnak forrása a kiváltságok megszüntetése. Azelőtt a mezei munkás köteles volt ingyen dolgozni; most sokszor még bérért sem lehetett napszámost fogadni. Hajdanában a földbirtok tulajdonosának politikai túlsúlyt biztosított; most az ipar és kereskedelem vezetői nemcsak egyenrangú, de sok esetben még kiválóbb és jelentősebb szerepet játszottak politikai és társadalmi téren, mint a régi nevek és régi birtokok örökösei; s míg az utóbbiak jövedelme mindinkább csökkent, addig az előbbieket mind vagyonosabb lettek, mind nagyobb jólétben éltek s nagyobb fényűzést fejthettek ki, mint a föld régi urai. Így kezdődik azután ama napjainkat igen szomorúan jellemző ellen-

¹ Nálunk az e fajta feudalismus szerencsére ismeretlen.

tét és küzdelem agráriusok és merkantilisták, agrarismus és merkantilizmus között.

Az u. n. merkantil-osztály hatalmát az agráriusok képtelenek voltak, egyelőre legalább, megtörni s ezt be is látták; tehát olyan ellenfelet kerestek maguknak, a ki gazdaságilag gyöngébb lévén, könnyebben volt leküzdhető. S mi sem természetesebb, hogy a parasztban e gyöngébb ellenfélre találtak.

A paraszt ugyan a felszabadítás óta szívoosan ragaszkodott szabadságához; azt erőszakkal megnyirbálni nem lehetett, s szép szóra sem hajlott volna a paraszt. Így azután kapóra jött a járadékrendszer, mely minden nagy előnye mellett is magával hozta azt a hátrányt, hogy továbbfejlesztése folyamán könnyen helytelen irányba volt terelhető; olyan irányba, mely végeredményében a régi földesur és jobbágy közötti viszonyhoz sokban hasonló helyzetet létesített, a földesurnak ismét beleszólása lehetett a paraszt magánéletébe s minthogy a földesur a gazdasági hatalmat képviselte, melytől a paraszt függőben volt, csak természetes, hogy az előbbi e fölényét az utóbbi kihasználására fordította.

A porosz agráriusoknak ilyen irányu törekvése mind világosabbá vált az idő folyamán s épen nem jogosulatlan, ha egyesek — pl. elsősorban Brentano — »uj hűbériségről« beszélnék. Tagadhatatlan, a hűbéri eszmék feltámadtak Németországban! Tapasztalhatja ezt minden tárgyilagosan ítélő ember, a ki hosszabb időt tölt Németországban s nyitott szemmel jár.

Hogy mihez fog vezetni a német politikai és társadalmi viszonyoknak ilyenén alakulása, azt határozottsággal előre látni nem lehet. Annyi azonban bizonyos, hogy végzetes katasztrófához vezethet gazdasági és társadalmi téren egyaránt. Minden állam kötelessége védeni az agrárérdekeket, főképp napjainkban, mikor azok oly sokfelől veszélyeztetve vannak; de minden olyan politika elítélendő, mely egyes osztályokat tulságos előnyökben, kiváltságokban részesít más osztályok rovására. A régi hűbéri szervezet összeomlott, mert az új gazdasági élet minden egyes egyén egyenlő jogosultságát a haladás elkerülhetetlen feltételévé tette; s ezt a haladást egy önző, helyenkint nagy hatalommal rendelkező osztály ideig-óráig megakaszthatja ugyan, de annak elementaris, előre törekvő erejét megtörni képtelen.

Ezért azt kell mondanunk, hogy a járadék-birtokrendszer olyan alakban, mint a minőben avval Poroszországban találkozunk, ellentétben van a szabadelvű reformáló agrárpolitika egész lényével; s bármilyen előnyökkel jár is a járadék-birtok, bármennyire előnyös lehetne is a földbirtok eloszlásában helyenkint jelentkező aránytalanságok megszüntetésére eredeti, hamisítatlan mivoltában alkalmazva, — veszélyes és káros fegyverré válhatik egy olyan osztály kezében, mely igaz, sokat vesztett az utolsó félszázad alatt, de a melynek azért nincs joga a többi osztályoknak ugyanolyan vagy még nagyobb megkárosítására törekedni.

15. §.

A hitbizomány.

A hitbizomány a hűbéri korszak örökségekép maradt reánk. A feudális intézmények mindegyikét lényegesen módosította s alapjaiban erősen megingatta a modern aera törvényhozása; csak a hitbizomány (fideicommissum) áll fenn napjainkban is változatlan, régi alapjában.

Hitbizomány alatt értjük a földtulajdon-jog¹ olyan szabályozását, melynek értelmében a hitbizományi birtokot időlegesen birtokló egyén a birtoknak úgy eladására, mint elzálogosítására, illetőleg jelzáloggal való megterhelésére vonatkozó rendelkezési szabadságától megfosztatik. A hitbizomány kizárja továbbá a szabad osztályt; a birtokot egészében csak egy örökös² veheti át, a többi hagyatéki jogosult csak évjáradékra (apanage) tarthat igényt.³

¹ A hitbizomány tárgya lehet ingó vagyon, ingó érték is; e helyütt azonban bennünket csak a földbirtok-hitbizomány érdekel, mely különben a fideicommissum leggyakoribb megjelenése.

² Hogy ez az »egy örökös« ki legyen, arra nézve a törvényhozások különféleképen rendelkeznek. Általában három fajtát különböztethetjük meg a hitbizománynak: 1. az elsőszülöttségi (primogenitura); 2. az izelsőségi (majoratus); 3. idősbbiségi (senioratus) hitbizományt. A hitbizomány alapítója különben létesíthet u. n. »junioratus«-t, vagy »ultimogenitura«-t is. Ez azonban ritka jelenség. Hazánkban általános a majoratus.

³ *Buchenberger* a hitbizomány fogalmát következőleg határozza meg:

»Solche Güter, welche gemäss der Willenserklärung des Eigentümers (des Stifters) unter Beachtung der für solche Acte geltenden

A hitbizomány a már teljesen kifejlett hűbériség alkotása; sőt azt mondhatnók, hogy csak akkor keletkezik, mikor a monarchikus központi hatalom mindenhatósága kezdetét veszi.

A hitbizomány kétségtelenül az elsőszülöttségi intézményből, a primogeniturából származott.¹ Az összes hűbéri szervezetű államok törvényhozása megegyezik egymással abban, hogy lázadás vagy honárulás esetén a hűbéri birtok tulajdonosa fő- és birtokvesztéssel bünhődik. A meddig a szabad osztály általános, addig e rendelkezés foganatosítása csak csekélyebb mértékben érdeklí az öröklési joggal és képességgel bíró többi rokonokat. A primogenitura kifejlődésével azonban jelentékeny változás áll be; ha ugyanis az elsőszülött, a ki az *egész* birtok tulajdonosa, fő- és birtokvesztéssel bünhődik, az *egész* családi vagyon elvész a többi családtagokra nézve, mert a conscribált birtok a kincstárra háramlik. Így volt ez Angliában, Spanyol-, Francia- és Olaszországban, továbbá a nápolyi királyságban. Ezért ezen országokban a hatalmasabb és gazdagabb családok azon tagjai, kik a primogenitura következtében apanage-jukon kívül egyébre csak akkor tarthattak számot, ha az elsőszülött magtalan elhalása következtében örökjogukat érvényesíthették, zugalódní kezdtek a miatt, hogy az elsőszülött büneért valamennyi ártatlannak is lakolní kell. Ennélfogva azon voltak,

Rechtsnormen unveränderlich auf dessen Geschlechtnachfolger bis zum Ausgang des Geschlechts und Namens, oder bis zu einem vom Stifter fortgesetzten Zeitpunkt überzugehen haben, von ihren Besitzern nur unter gewissen erschwerten Voraussetzungen veräußert und schuldbelastet werden können und für deren Vererbung eine bestimmte Art der Individual-Succession vorgeschrieben ist, heissen Fideicommisses. (Agrarwesen u. Agrarpolitik, I. 458. l.)

Az ausztriai ált. polg. tvk. szerint pedig:

»A hitbizomány oly rendelkezés, melynél fogva valamely vagyon minden jövedő, vagy legalább több nemzedékekre, a család elidegeníthetlen jószágának nyilváníttatik«. (618. §.)

¹ V. ö. »L'usage s'établit donc (a Capetingek uralma idején) d'abord de donner toutes les possessions féodales à l'ainé mâle. Cet ancien droit est consigné dans l'assise de Geoffrey, comte de Bretagne, de l'an 1185: majores natu integrum dominium obtineant et junioribus, pro posse suo, provideant de necessariis, ut honeste viverent.« (Tableau de la législation ancienne sur: les successions et de la législation nouvelle, établie par le code civil, — par Chabot (de l'Allier), ancien Juris consult, membre de la Section de Législation du tribunal, 93. lap.) (Paris, 1804.)

hogy az elsőszülött személye lehetőleg elválasztassék a birtoktól, az elsőszülött annak csak élethossziglan birlalója, de ne birtokosa legyen.

A családi birtok tulajdonából kizárt fiatalabb családtagoknak és ifjabb ágaknak ez a törekvése annál inkább előtérbe lép, minél jobban kifejlődik a monarchikus központi hatalom, minek következtében az uralkodó mind nagyobb tényleges hatalommal rendelkezik a törvény szigorának érvényesítésére.

A kormányhatalom eleinte nem jó szemmel nézte ezeket a törekvéseket. Egyrészt a kincstár vagyoni érdekei voltak azok által veszélyeztetve: a hűbéri kincstárak jövedelmének ugyanis nem jelentéktelen részét képezték a confiskált jószágok; másrészt az uralkodó legfőbb hűbéruri hatalmának csorbításától tartottak, mely hatalom gyakorlásának igen lényeges támasza és biztosítéka volt az egész családokat sújtó birtok-elkobzási jognak gyakorlása.

Megváltozik azonban a központi hatalom magatartása a hitbizományi törekvésekkel szemben, mikor véglegesen sikerül a vazallusok hatalmát megtörnie s mindenható, souverain államhatalommá válik, mely a vazallusoktól ellenszolgáltatás nélkül követelhet. A leghatalmasabb főhűbérurak önállósága, a souverainéval vetélkedő hatalmuk megszűnik; kárpótlásul azonban ők játsszák az ez időtájt felpezsdülő udvari élet keretén belül a legelőkelőbb szerepet, az udvari nemesség corypheusaivá válnak. Eme lényeges átalakulással különben már előzőleg is foglalkoztunk (v. ö. 8. §.); s ugyanott kifejtettük azt is, hogy az uralkodók szorosán ragaszkodtak a birtokok megkötöttségéhez, mert ebben fényes udvaruk fennmaradásának biztosítását látták. Ez az oka azután annak, hogy míg a legszorosabb értelemben vett hűbéri szervezet korszakában az uralkodók idegenkednek a hitbizományok engedélyezésétől, most egyszerre a fideicommissumok pártolóivá lesznek, sőt maguk buzdítják leghatalmasabb és nagybirtoku főuraikat arra, hogy hitbizományt alapítsanak, — »ad maiorem splendorem familiae«. Ez a »splendor familiae«, illetőleg az ennek fenntartására irányuló törekvés az a momentum, mely a hitbizományoknak napjainkig való fennmaradását magyarázza.

Röviden vázoltuk a fentiekben a hitbizományok keletkezését; azok fejlődésének részletes történeti fejtegetésébe e helyütt

azonban nem bocsátkozhatunk, mert az agrárpolitika szempontjából inkább csak a hitbizományoknak a modern gazdasági és társadalmi viszonyokra gyakorolt hatása bir jelentőséggel.¹

A legrosszabb intézménynek rendszerint megvannak a jó oldalai, ha ezek a hátrányokkal szemben elenyészően csekélyek is; a hitbizomány azonban azon intézmények közé tartozik, melyeknél csak hátrányokról beszélhetünk, előnyök híján. A hitbizományok védelmezői ugyan azt hozzák fel az intézmény mellett, hogy megakadályozza a nagy urak pazarlását, útját állja a birtoktestek szétforgácsolódásának, állandó munkát nyújt a parasztság ama részének, mely a felszabadításkor birtok nélkül maradt és — last not least — biztosítja ama családok társadalmi állását, kik a nemzet történetében vezérszerepet játszottak s arra vannak hivatva, hogy ilyen vezérlő férfiakkal lássák el a hazát a jövőben is (!).² Következő fejtegetéseink során azonban világosan ki fogjuk mutatni, hogy mindezek csak képzelt előnyök s a valóságban nem is léteznek.³

A hitbizományok hátrányainak felsorolására térve át, oly nagy anyag áll előttünk, hogy annak teljes feldolgozása, rész-

¹ Hazánkra vonatkozólag meg kell azonban említenünk, hogy nálunk a hitbizomány intézménye igen későn honosul meg. Az 1687 : IX. t.-c. intézkedik legelőször a fideicommissumokról a főnemesi birtokokat illetőleg, az 1723 : L. t.-c. pedig kiterjeszti e rendelkezéseket a köznemesi birtokokra is. A hitbizományok felállítására vonatkozó e szabályok lényeges változást szenvedtek az 1852. évi november 29-iki ősiségi nyílt parancs következtében, melynek 13. §-a erre vonatkozólag az ausztriai polgári tvk. rendelkezéseit terjesztette ki. E patens határozmányait pedig az 1862. évi október 9-iki legfelsőbb királyi leirat még kibővítette.

Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy míg a külföldi államokban az uralkodó engedélyezte, önállólag, a hitbizományok alapítását, addig ez nálunk a törvényhozó testület hozzájárulásától volt és van függővé téve. (V. ö. Ausztr. ált. polg. tvk. 627. §.)

² *Goltz* : Vorlesungen über Agrarwesen u. Agrarpolitik 139. l.

³ *Gierke* azért foglalt állást a hitbizományok mellett, mert szerinte : »das Fideicommiss ist ein Rechtsgebilde, welches einen so gesunden germanischen Rechtsgedanken verkörpert . . . dass er den Kampf mit seinen zahlreichen Gegnern ungescheut aufnehmen kann«. (Idézve Buchenberger-nél. Agrarwes. u. Agrarpol. I. 457. l.). Ez sem áll azonban, mert ép a régi germán jog a »fratres aequale dividunt« elvét követi, minek tanubizonyosságát szolgáltatthatják a lex Baiuvariorum és lex Saxonum örökjogi rendelkezései. Hivatkozik erre *Fick* is. (Die bäuerliche Erbfolge im rechtsrheinischen Bayern 117. l.)

letes kifejtése túlhaladná ama terjedelmet, melyet a hitbizományokra vonatkozó fejtegetéseink e munka keretén belül igényelhetnek; így tehát csak a leglényegesebb momentumok tárgyalására fogunk szorítkozni.

Fel kell mindenekelőtt említenünk, bár fejtegetésébe nem bocsátkozunk, hogy a hitbizomány magánjogi szempontból érdeksérelmet jelent a többi családtagokra nézve. Az ezeknek jutó apanage sohasem áll arányban a hitbizomány értékével, sőt a legtöbb esetben jóval csekélyebb, mint a mennyi a törvény szerinti köteles résznek megfelelne. Ebben áll a hitbizomány magánjogi tökéletlensége.

Lássuk már most, mik a hitbizomány gazdasági és társadalmi hátrányai.

A hitbizományok első sorban igen káros behatással vannak a földbirtok-eloszlási viszonyokra. Minél nagyobb területet foglalnak el a hitbizományok, annál több földrészlet van kivonva a szabad birtokforgalom, az adás-vevés köréből. Minthogy ennek következtében a kínálat tárgyát képezhető föld a kereslethez viszonyítva, főképp helyenkint, aránylag csekély lehet, a föld ára erősen felszökik, sokszor jóval magasabbra, semhogy a tiszta hozadékkal arányba volna hozható. Ennek azután az a következménye, hogy az ily módon vásárolt birtok tulajdonosa vagy csak nagy küzködéssel tudja magát fenntartani, illetőleg tőkjét kamatoztatni, vagy pedig sok esetben tönkre jut.

A tapasztalat szerint a hitbizomány szerepe a szomszédos földrészletekhez a következő:

Ha a földbirtok után való kereslet csekély, — szóval ha az a, hitbizományok közelében elég ritka eset fordul elő, hogy a föld ára nem szökik fel — akkor a hitbizományos törekvése rendszerint e szomszédos területek megszerzésére s a hitbizományba való beolvasztására irányul. Kezére játszik a hitbizományosnak ez esetben az a körülmény, ha a szomszédos földterületek apró parasztbirtokok, melyek a hitbizományi nagyüzemmel szemben versenyképtelenek. Ebben az esetben majdnem biztosra vehető, hogy a hitbizomány felszívja a parasztbirtokokat, minek socialis és gazdasági hátrányai egyaránt nagyok lehetnek. A socialis hátrány abban áll, hogy a birtokából ilykép kisajátított parasztság sok helyütt kivándorol vagy

pedig mezei munkássá süllyed le. Bármily kicsiny is volt előbbi földbirtoka, a parasztnak mégis megélhetést és — a mi fő — hajlékot nyújtott; a vételár kamataiból pedig alig tud megélni. Mi tevő legyen hát? Vagy munkába szegődik s mint bérmunkás dolgozik a hitbizományi birtokon, sőt esetleg a hitbizományos feles-gazdájává lesz volt paraszti birtokán,¹ vagy pedig a városba tódul ez a birtokából kisajátított parasztság, a hol, feltéve, hogy egyáltalán talál munkát vagy alkalmazást, ép legjobb erőit, képességeit és tudását — azaz a mezőgazdaságiakat — nem érvényesítheti, így jövedelmezőbb keresetre csak kivételes esetekben tarthat számot s háttérbe szorul a képzett ipari és gyári munkással szemben. Hogy ez a baj minő socialis horderejű, azt különben még részletesen a mezei munkáskérdés tárgyalásánál fogjuk kifejteni.

Térjünk át most annak az eshetőségnek a vizsgálatára, mikor a hitbizományyal határos földek után nagy a kereslet, vagyis: ha a birtokárok magasak. Itt első sorban arra a körülményre kell tekintettel lennünk, vajjon parasztgazdaságokra vagy nagyobb birtokokra tagozódik-e a kérdéses terület. Ha a parasztgazdaságok száma a tulnyomó, ugy könnyű belátni, hogy a drágán vásárolt kisbirtok nem sok jóval kecsegtetheti a vásárlót. A kis-üzem csak igen ritka esetben — pl. városok közelében — képes magát a nagy-üzem tözsomszédtségében fenntartani. A földéhes parasztság azonban a legtöbb esetben figyelmen kívül hagyja ezt a momentumot s észszerűtlen keresletével felszökteti a birtokárakat. Magas vételár és kedvezőtlen üzleti kilátás, — vajjon lehet-e ennek egyéb eredménye, mint a tönkrementés, a birtok elárverezés? S ki szokott rendszerint az árverési vevő lenni? Ismét csak a hitbizományos, kinek törekvése a complexum gyarapítására irányul. A parasztbirtok tehát ebben az esetben is, bár kissé szövevényesebb processus után, de mégis felszivódik.

Sőt e sorsukat számos esetben a nagyobb birtokok sem kerülhetik el. A hitbizományi nagy-üzemekkel szomszédos középirtokokon létesített mezőgazdasági üzem is megérzi a tulhatalmas versenytárs közelségét. Minél magasabb volt a vételár, minél több a befektetés, annál inkább veszélyes ez

¹ Ez az eset nálunk igen gyakori.

arra a birtokosra, a ki tőkáját ily meggondolatlanul helyezte el. S ha nem rendelkezik annyi tőkével, hogy bevárja, míg a sok költséget igénylő, tökéletes gazdálkodás jelentékenyebb tiszta hozadékot is eredményez, — csak olyan sorsra jut, mint a parasztbirtokos: beolvad a hitbizományba.

Nincs ország, melyben a hitbizományi rendszer dívik, a hol ezt a felszívódást fel nem leljük. Legmeggyőzőbb bizonyítékát szolgáltatja azonban előző fejtegetéseink igazságának Skócia, a hol 1870-ben 1700 birtokos kezén volt az ország $\frac{9}{10}$ része! A legtöbb kisebb birtok beolvadt a hitbizományokba, melyekhez ott már a XVIII. század folyamán az ország $\frac{1}{3}$ része tartozott.

Tekintsük most a kérdés másik oldalát — s ez már szorosán vett *gazdasági kérdés* — vajjon előnyös-e a hitbizományokra, illetőleg a hitbizományosokra, ha a birtok-complexum a felszívások folytán állandóan növekedik?

Általánosan ismert tény, hogy a földbirtokos csak igen ritkán rendelkezik nagyobb készpénz-tőkével is. E tekintetben a hitbizományos sem képez kivételt; sőt a legtöbb esetben a birtok terjedelméhez viszonyítva, kevesebb tőkével rendelkezik, mint a mennyi a birtok intensív megműveléséhez szükséges.

Feltéve azonban, hogy rendelkezik elegendő forgalmi tőkével, a folytonos hozzávásárlások erősen megcsappantják annak állagát. Erre persze azt lehetne válaszolni, hogy ne vásároljon a hitbizományos új területeket; de a tapasztalat evvel szemben azt látszik bizonyítani, hogy a hitbizományos is csak olyan földéhes, mint a parasztgazda, sőt talán még nagyobb mértékben. Ez a földéhség annyira megy, hogy — különösen Németországban — a hitbizományosok még hitel igénybevétele mellett is vásárolnak új meg új földterületeket. S mivel az ily módon megnagyobbodott birtok intensív megműveléséhez tőkeerejük aligha elegendő, az eredmény rossz művelés, gazdaságilag tökéletlen kihasználás, — vagy pedig parcellabérlet és feles-rendszer, a mi tulajdonképen egy neme a föld-uzsorának.

A mint tehát ezekből láthatjuk, a hitbizomány olyan társadalmi és gazdasági hátrányokkal jár, melyek a »splendor familiae« fenntartásának értékével arányban épenséggel nem állanak.

És egyáltalán: szolgálja-e tényleg a »splendor familiae«

fenntartását a hitbizomány? Vagyis más szóval: megfelel-e létcéljának?

A hitbizomány főcélja az elsőszülött, illetőleg a családfő társadalmi, politikai állásának kiválóságát biztosítani. A hitbizományi birtok azért megkötött, azért nem terhelhető meg jelzálog-adóssággal, hogy időleges ura mindig el legyen látva elegendő költőpénzzel a család külső fényének csillogtatására. Az is célja továbbá, hogy a hitbizományból kizárt családtagok, állásukhoz illő (»standesgemäss«) ellátása állandóan biztosítva legyen, nehogy a hitbizományos csillogására árnyéket vethessenek; erre a célra szolgálnak az apanage-ok.

Ezeknek a célzatoknak a hitbizomány csak igen ritka esetekben felel meg. Jelentékeny pénztőkével a hitbizományos nem igen szokott rendelkezni; saját személyes szükségleteinek, az apanage-ok fizetésének s a birtokon szükséges befektetéseknél fedezésére tehát a *hitbizományi birtok jövedelme* szolgál.

A jövedelemnek eme megterhelése a legtöbb esetben ennél fogva nagyon súlyos. Ha az apanage-t igénylő családtagok száma igen nagy, vagy pedig jelentékeny mezőgazdasági befektetésre van szükség, akkor ennek a jövedelemnek nagy része felhasználódik s az eredmény: hogy maga a hitbizományos nem rendelkezik annyival, hogy pazar életével a »splendor familiae«-t dokumentálhatná. Szóval ép azt nem valósíthatja meg, a mit a hitbizománynak rég elhunyt alapítója elérni akart. Ez a jelenség napjainkban, — mikor a mezőgazdasági terményárak nagy hanyatlása folytán a mezei ingatlanok tiszta hozadéka jelentékenyen alászállott, s így a hitbizományok jövedelme is megcsappant, — mind gyakoriabbá válik.

A hitbizományi rendszer következtében továbbá sok helyütt lehetetlenné volt téve a mezőgazdasági üzemnek a haladó kor által igényelt intenzitását fokozni.

A modern, intenzív mezei gazdálkodás sokkal nagyobb tőkét igényel, mint a milyenek felett a legtöbb hitbizomány ura rendelkezett. Minden más gazda ilyenkor hitelét vehette igénybe; a hitbizományos azonban ezt illetőleg meg volt kötve, jelzálog-adóssággal nem terhelhette meg a birtokot¹ s személyi

¹ Az ausztr. ált. polg. tvk. szerint a hitbizomány birlalója a hitbizományi jószág egy harmadrészét eladósíthatja; két harmadrésznek mindig szabadon kell maradni. (635. és 636. §§.)

hitelét is a hitbizomány jövedelmének csupán azon részeig vehette igénybe, mely az összes évenként folyósítandó apanage-ok levonása után fenmaradt. Megint tehát a »splendor familiae« fenntartására hivatott személyes jövedelem szenved csorbát; a hitbizomány családpolitikai célzatával ismét kudarcot vall.

Egészen eltekintettünk a fentiekben attól a körülménytől, hogy a legtöbb hitbizomány jövedelme már előzőleg meg volt terhelve adósságokkal, melyek az esetek többségében *nem fructiv* befektetésekből származtak.

Minderre vonatkozólag ellenvetésül azt lehetne felhozni, hogy a jövedelemnek gazdasági befektetések és a személyi hitel igénybevétele folytán való csorbítása elkerülhető a bérleti rendszerrel. Elismerjük, hogy a hol erre alkalmas bérlőosztály létezik, a hitbizományi birtokoknak bérbeadása a fent felsorolt *gazdasági* hátrányok javarészét elhárítja. Ez azonban nem bizonyítja még azt, hogy a hitbizomány céljának megvalósulása a bérbeadás által biztosítva van. Az apanage-ok ebben az esetben is csak oly terhesek lehetnek; és ha nagy befektetésre van szükség, a bérösszeg, s evvel a hitbizományos jövedelme is ennek arányában alászáll. Igen valószínűtlennek tartjuk ugyanis, hogy napjaink modern felfogása mellett akadna olyan bérlő, a ki tisztán feudális alattvalói lelkesedésétől vezetve hajlandó volna a bérösszeg megfelelő leszállítása nélkül jelentékeny tőkét a birtokba fektetni csupán azért, hogy a »splendor familiae« fentartásában közreműködjék! A bérlet a gazdasági hátrányokat elháríthatja vagy legalább mérsékelheti; de az elavult intézményből nem fog »up to date«-t faragni.

Láthatjuk tehát mindezekből, hogy a hitbizományoknak mai nap már nincs létjogultságuk. Gazdasági céloknak sohasem szolgáltak, hanem vagy az általános, vagy a családi politikának;¹ napjainkban pedig már ez utóbbinak sem képesek szolgálni.

¹ I. Napoleon, a ki a nagy forradalom törvényhozása által eltörölt hitbizományi intézményt ismét visszaállította, fivéréhez, József nápolyi királyhoz 1806. június 3-ikáról keltezett levelében világosan kifejti a hitbizomány politikai célzatát: »Établissez le code civil à Naples. Tout ce qui ne vous sera pas attaché va se détruire en peu d'années et ce que vous voudrez conserver se consolidera. Voilà le grand avantage du code civil. Il consolide votre puissance puisque par lui tout ce qui n'est pas fideicommiss tombe et qu'il ne reste plus de grandes maisons

Mindemellett a hitbizományok nemhogy megszűnnének, sőt ellenkezőleg, számuk gyarapodik; sőt ép a legutóbbi évtizedekben, — annak daczára, hogy a tudomány kitünőségei majdnem kivétel nélkül¹ s a gyakorlati életnek is számos kiváló egyénisége, kimutatva a hitbizományok elavult, sőt káros voltát, azok ellen foglalt állást, — ez a szaporodás mind nagyobb méreket ölt. Összefüggésben áll ez a porosz »Junkerthum«-ból kiinduló ama reakcionárius irányzattal, melylyel az előző §-ban foglalkoztunk s mely úgy látszik, átlépi a német birodalom határait.²

Legáltalánosabb elterjedést a hitbizomány Angliában és Skóciában nyert. Az ott meghonosodott, kitünő bérleti rendszer folytán a fideicommissumok (fiefs and entails) káros gazdasági hatása kevésbé vált érezhetővé; a hitbizományok jövedelmének csökkenése azonban az általános mezőgazdasági termék-árdepressio következtében ott sem volt elkerülhető.³ Az élet drágasága, a családok szaporodása s evvel az apanageterhek növekedése mind érezhetőbbé tették a hitbizomány-szabta megszorítások hátrányos voltát *tisztán családi szempontból is*, miért is az angol törvényhozás szükségesnek látta a hitbizományi rendszer merevségét enyhíteni.

Ezt a célt igyekszik megvalósítani ez *entail*.

*Az entail a hitbizományi rendszernek azon alakzata, melynél a birtok megkötöttsége csakis egy-egy nemzedékre terjed.*⁴

que celles que vous érigez en fiefs. C'est ce qui m'a fait prêcher un code civil et m'a porté à l'établir.«

¹ Igy Brentano, Schäffle, Conrad, Schultze-Gävernitz, Leroy-Beaulieu, Gide stb.

² Hazánkban is a legtöbb hitbizomány az utolsó 30 év alatt létesült. Alapítottatott ugyanis: a XVIII. sz. előtt 6, a XVIII. sz. alatt 10, a XIX. században 75 hitbizomány (1894-ig). Ebből az 1870-től 1894-ig eső időre 54 alapítás esik. Azóta ismét gyarapodtak a hitbizományok (egy feloszlott), úgy, hogy számuk most meghaladja a 100-at.

³ L. erre vonatkozólag a jelen munka 19. §-át.

⁴ Némileg hasonlít az entail-hez az ausztr. ált. polg. tvk. *hitbizományi helyettesítése*. A 608. §. értelmében ugyanis az örökhatározó örökösét kötelezheti arra, hogy az átvett örökséget holta után vagy más meghatározott esetekben, egy második kinevezett örökösnek engedje át. Ezen rendelkezés hitbizományi helyettesítésnek mondatik. Az angol törvényhozásnak az entailre vonatkozó egyéb rendelkezéseihez hasonlót a polg. tvk.-ben nem találunk.

Az angol törvényhozás már VIII. Henrik uralkodása idején eltiltotta a hitbizományoknak örök időre szóló létesítését s a századok folyamán e szabály alól csak két kivételt engedett: Marlborough és Wellington hercegek javára. E helyett az entail-t léptette életbe, melynek lényegét — mai kifejelett állapotában — ezekben foglalhatjuk össze:

Minden örökhagyónak jogában áll birtokát egy előre és egy még születendőre hagyományozni, pl. fiára és attól születendő elsőszülött fi-unokájára. Minthogy tehát az örökhagyó ilyen esetben az unoka érdekét is szem előtt tartja, a fiu (az unoka apja) rendelkezési szabadsága hitbizomány módjára meg van kötve.

A törvény illetően való rendelkezése azonban involválja, hogy a birtok felett való rendelkezési szabadság, mely az egyik nemzedéken át szünetel, a következő nemzedékkel ismét életre kél. Vagyis az eredeti (első) örökhagyó unokája ismét szabadon végrendelkezhetik; vagy ismét e mód szerint — s akkor létrejön az entail — vagy pedig a törvényben megállapított köteles rész stb. szem előtt tartásával teljesen szabadon, belátása szerint.

Az entail-rendszer értelmében a birtok tehát csak egy nemzedéken át van megkötve; de még ez a megkötöttség is többé-kevésbé fictiv. Mihelyt ugyanis az unoka — tehát az entail-t, mint megkötött birtokot birlaló apa gyermeke — elérte nagykorúságát (21 év), s akár családi, akár gazdasági célokra a birtok megterhelését tartja szükségesnek, immár nagykoru fiával a hatóság (törvényszék) elé járulhat, s fia beleegyezésével feloldhatja a birtok megkötöttségét, avval a fenntartással, hogy a megkötöttség a hitelszükséglet kielégítése s a hitelező biztosítása után ismét visszaállítatik.

Egyebekben az entail nem különbözik a hitbizománytól; az apanage-ok itt ép úgy fizetendők s a különbség csupán az, hogy a várományos elsőszülött örökös nagyobb apanage-ra tarthat igényt, mint testvérei.

Az entailnek tagadhatatlanul előnye, hogy megszünteti a hitbizományok rideg megkötöttségét. Ép ennek következtében elenyészik azonban a hitbizományok egyetlen valamirevaló előnye: a jelzálog-tehermentesség. A megkötöttség alól való feloldottság idején ugyanis a birtokra jelzálog-adósság

tábláztatik be: szóval a kiváltságos, feudális birtok ugyanarra a sorsra jut, mint a melyre juthat bármely más közönséges birtok is. Az entail tehát biztosít bizonyos gazdasági előnyöket; de a hitbizományi célt még kevésbé valósítja meg, mint a közönséges fideicommissum. Hogy azonban a feudális színezet el ne enyészessen, a legujabb angol törvények kimondják, hogy a birtokon levő lakóház (manor, hall) és a park megkötöttsége soha fel nem oldható. Ebben is az a bizonyos angol conservatismus jut kifejezésre, mely mereven ragaszkodik némely régtől átvett szokáshoz, — ha evvel fontos gazdasági érdekek nem szenvednek sérelmet. — —

Ezekben foglalhatjuk össze a régi megkötött nemesi birtok maradványaira vonatkozó fejtegetéseinket.¹

¹ Minthogy e munka főcélja a modern, szabadelvű agrárpolitika általános vezérelveit ismertetni, a hitbizomány sajátosságainak részletesebb fejtegetésébe nem bocsátkozhatunk. Megjegyzendőnek véljük azonban a következőket:

1. *Bármennyire ellenkezik is elvi álláspontunkkal a hitbizomány intézménye, nem vonjuk kétségbe, hogy ott és olyan esetekben, a hol és a mikor a hitbizományos a földbirtokon kívül még egyéb, a birtok nagyságához viszonyítva jelentékeny ingó vagyonnal — első sorban pénzzel, tőkével — rendelkezik, a hitbizomány létjogosultságát is el kell ismernünk; helytelennek s tulzottnak tartjuk azt a felfogást, hogy a hitbizománynak nincs létjogosultsága csupán azért s eo ipso, mert feudális maradvány. Az ország érdekében kívánatosnak tartjuk, hogy azon esetben, ha a hitbizománnyal együttjáró megkötöttség és hitel-megszorítás a mezőgazdasági termelés intenzitását nem befolyásolja s a hitbizományi birtokból kizárt családtagok társadalmi állásuknak megfelelő ellátása egyéb vagyonalapokból kellőképp biztosítva van — miáltal a »splendor familiae« tényleg megóvatik — az ország legjobb s őseik kiváló szereplése, politikai ténykedése stb. folytán bizonyos társadalmi előjogokra hivatott és jogosult családai mindennemű eshetőséggel szemben a családi vagyonnak bizonyos »stock«-ját hitbizományi megkötöttséggel biztosítsák a jövő nemzedékek számára. A demokracia — az igazi demokraciáról s nem a csöcselék social-demokraciájáról beszélünk — jogokat akar adni; s lényegével ellenkeznék, hogy jogoktól foszszon meg ott és akkor, mikor azt sem social-, sem gazdaságpolitikai szempontok nem követelik feltétlenül.*

2. *Ott, a hol a hitbizományok tulságos nagy terjedelme következtében a fenti szövegben részletezett socialis kórtünetek jelentkeznek, nem követeljük azért a hitbizomány megszüntetését, hanem megelégszünk, ha a hitbizomány-tulajdonos őszintén fáradozik e kóros jelenségek megszüntetése körül. Erre nézve pedig mi sem volna alkalmasabb,*

Mielőtt azonban áttérnénk a modern mezőgazdaság termelési rendszereinek tárgyalására, meg kell említenünk néhány szóval a kötött birtokok még egy alakzatát, a *holtkéz birtokait*.

A gazdasági és socialpolitika szempontjából ezekről is ugyanolyan elítélőleg kell nyilatkoznunk, mint a hitbizományokról. Minthogy azonban egyébként céljuknak megfelelnek, nem tehetünk ellenük kifogást, főképp ha terjedelmük nem tulságos. Az olyan kiterjedt holtkézi birtokok azonban, mint a minőkkel Magyarországon találkozunk, semmiesetre sem lehetnek kedvezők az agrárviszonyok alakulására.¹

mint a nagy terjedelmű hitbizományok egyes részeinek a vidék birtoktalan parasztjaiból s napszámosaiból alakuló termelési szövetkezetek mezőgazdasági céljaira való bérbebocsátása. (E termelési szövetkezetek mivoltával a 26. §. foglalkozik s nézetünk szerint a Gurdon-féle assington-i cooperation volna legelőnyösebben gyakorlatilag megvalósítható.) Megszűnnének ezáltal úgy a gazdasági, mint a socialis hátrányok, melyek a hitbizományi litifundiummal járnak.

3. *Feltétlenül állást foglalunk új hitbizományok létesítésével szemben. A társadalmi osztályok békéje érdekében tiszteletben tartandónak véljük a bár elavult hagyományt is; de a legújabbkori feudalis irányu törekvésekkel semminemű józan agrárpolitika nem érthet egyet. S legkevésbébbé volna helyén az efajta reactionarismus hazánkban, mely ezer éves fennállása folyamán ment maradt a germán feudalismus minden befolyásától s a jelenben sem tekintheti követendőnek azt a német, főleg pedig porosz irányt, mely csupán az ottani, sajátos helyi viszonyoknak kóros fejleménye.*

¹ Buchenberger az *egyházi birtokokra* vonatkozólag ezeket mondja:

»Ein den Grundbesitz der Kirche gänzlich ausschliessendes staatliches Verbot, wie es unterschiedlich erlassen wurde, kann volkswirtschaftlich als eine Nothwendigkeit jedenfalls nicht angesehen werden.« (Agrarwesen u. Agrarpolitik I. 408. 1.)

IV. KÖNYV.

A mezőgazdasági termelés.

16. §.

A mezőgazdasági üzemek.

A birtokok terjedelmük szerint nagy-, közép-, kis- és törpe-birtokok.

A föld ilyenén való megosztásának államszervezeti és gazdasági okai vannak. Minden államszervezet, minden alkotmány azonban többé-kevésbé gazdasági alapon épült; ezért bizvást állíthatjuk, hogy a földbirtok-fajok keletkezésében a gazdasági indokok játszák a főszerepet.

A földbirtok megosztása minden egyes ország keretén belül más és más képet mutat; különböző az egyes országok gazdasági viszonyai és alkotmányi szervezete szerint.

A hűbéri rendszer, mint annak idején említettük,¹ módfelett kifejlesztette a nagybirtok jelentőségét Nyugat-Európában. A XVIII. század vége felé azonban, még inkább pedig a XIX. század elején, mikor az intenzív gazdálkodás kezd általánossá válni, a nagy birtok-complexumok jelentősége tetemesen alászáll. A jövedelem s így a gazdagság mérvét már *nem annyira a birtok terjedelme*, mint inkább a *megművelés módja* kezdi képezni. Egy intenzíven megművelt kisebb birtok nagyobb jövedelmet hozhat, mint egy hatalmas birtok-complexum, melyen extenzív gazdálkodást folytatnak.

Igy jön rá az európai emberiség, hogy a kis-, sőt a törpe-birtok is gazdasági jelentőséggel bírhat megfelelő gazdálkodás mellett. Az egyes ember társadalmi jelentőségét

¹ Lásd 7. §.

pedig jobbára gazdasági jelentőségének foka határozza meg.¹ S ezért, mihelyt a kisbirtok is már nagyobb gazdasági jelentőséggel bír, változás, javulás áll be művelőjének társadalmi helyzetében is. A paraszt felszabadítása s a kisbirtok gazdasági jelentőségének növekedése szoros okozati összefüggésben állnak egymással.

Ha a földbirtok-megoszlás történeti fejlődését az egyes államokban figyelemmel kísérjük, ugy azt látjuk, hogy e megoszlás végeredményében igen sok helyütt az alkotmánynak s az agrárszervezetnek a következménye.

Kisbirtokról, mint gazdasági egységről, csak a parasztfelszabadítás óta beszélhetünk. A kisbirtokok mai száma és terjedelme pedig az egykori agrárszervezettől függ. A hol az agrárszervezet kellő védelmet nyújtott a parasztságnak, ott nagyszámu s egyenkint nagyobb terjedelmű kisbirtokokat találunk, pl. hazánkban vagy Bajorországban; a hol azonban a hűbériséget jellemző »erősebb joga« (»Recht des wirtschaftlich Stärkeren«) teljesen érvényre jutott, — mint pl. Németországnak az Elbától keletre fekvő részeiben és Angliában, — ott a parasztbirtok eltűnik, nyomtalanul beleolvad a nemesi birtokba, a parasztból mezei bérmunkás lesz s a felszabadítás után kisbirtokkal alig találkozunk. Az u. n. »Bauernlegen«, a parasztbirtokoknak a nemesi birtokhoz való csatolása, Németországnak észak-keleti részein a nagybirtokok keletkezését idézte elő; ezért találunk e vidékeken mezei munkásokat, de paraszt kisbirtokosokat alig.

Angliában hasonlóképen nagyobbítják a földesurak birtokaikat, megfosztva a parasztokat földjeiktől. Csakhogy míg Németországban a »Bauernlegen« leginkább a XVII. században s a XVIII. elején dívik, addig Angliában a paraszt-

¹ Erre nézve azt mondhatná valaki, hogy egy teljesen vagyontalan grófnak ma is nagyobb társadalmi állása van, mint egy akármilyen vagyonos parasztnak. Ez tény. Különbséget kell azonban tenni társadalmi állás között az államgazdaság s a társadalmi élet, a társadalmi érintkezés szempontjából. S azt senki sem fogja kétségbevonni, hogy egy munkás, kitünően gazdálkodó parasztgazda társadalmi állása az államgazdaság szempontjából itélve sokkal jelentősebb, mint egy bármily előkelő megjelenésű dologtalan és vagyontalan grófé. Nem szabad továbbá elfelejteni, hogy modern társadalmi életünk még nem teljesen ment bizonyos hűbéri-izű felfogásoktól és előítéletektől.

jogoknak e letiprása már a XVI. század közepén tetőpontra hág. S míg a német földesurak a parasztoktól elvett telkeket jobbára gabonatermelésre fordították, addig az angol »landlord«-ok az ily módon szerzett területeket bekerítették s legelőnek használták.¹ A birkatenyésztés nagymérvű kifejlettsége és jövedelmezősége vitte rá a landlordokat e törvénytelenségre. Némely földesurnak 24—25 ezer birkája volt, s mikor a rendelkezésére álló legelő szűk lett, egyszerűen elüzte a parasztot telkéről, s legelőt csinált abból. Ép ezért úgy vélték a kormányzó közegek, hogy a birkanyájak számának redukálásával sikerülni fog e törvénytelenségeknek elejét venni; mert a hatalmas földesurak e jogtalan eljárása ellen direkte fellépni az angol uralkodók nem mertek. 1534-ben tehát VIII. Henrik egy edictumot bocsát ki,² melynek értelmében senkinek nyájai meg nem haladhatják a 2000 darabot. Egy másik edictum³ pedig 1536-ból korlátozó intézkedéseket tartalmaz a szántóföldnek legelővé való átváltoztatására vonatkozólag. Ezek az edictumok azonban nem voltak képesek a földesurakat meggátolni a paraszt-telkeknek jogtalan elfoglalásában. Bizonyítja ezt az 1548-iki parasztlázadás *Kett* vezetése alatt, mely abból keletkezett, hogy a birtokosok nagyon nagy területeket foglaltak le birka-legelőknél s ezáltal sok paraszttól elvették a megélhetés lehetőségét. A parasztlázadás előtti állapotokat különben igen érdekesen jellemzi egy 1581-ből származó röpirat (*A Discourse on the Common Weal of this Realm of England*), mely szerint olyan területek, melyek azelőtt 40 embernek nyújtottak megélhetést, 1544-ben egy ember tulajdonát képezték s birka-legelőnek használtattak.⁴

¹ Erre vonatkozólag Sir Thomas More (Morus Tamás) 1516-ban megjelent »Utópiá«-jában a következő megjegyzést találjuk:

»... Landlords, covetous and insatiable cormorantes... by cunning and fraud thruste owte the husbandmen of their owne, and compassed about and inclosed many thousand akers of grounde together with one pale or hedge.«

² 25 Hen. VIII. st. 3 c. 13.

³ 27 Hen. VIII. c. 22.

⁴ »I have knowen of late a docen plowes within lesse compasse than 6 myles aboute me laide down with in these VII. yeares, and wheare XL persons had theire lyvinges, nowe one man and his shephard hath the all.« (Idézve Garniernál: *Annales of the British Peasantry*, 100. l.)

Igy fejlődnek ki Angliában a nagybirtokok s így válik a parasztság jelentéktelenné, minek következménye, hogy Angliában mai nap kisbirtokról alig beszélhetünk.¹

Franciaországban a nagy forradalmat követő zavaros időkben mindenki annyi földbirtokot szerzett magának, a mennyit csak lehetett s ép ezért itt találjuk a birtokok legnagyobb megosztását s ennél fogva a legtöbb kisbirtokot is. 1000 lakos közül kbl. 234-nek van földbirtoka.

Hazánkban is jelentékeny a kisbirtokok száma, a mi ép annak tudható be, hogy a földesur — főkép Mária Terézia 1767-iki urbéri patense óta — a parasztot birtokáról el nem üzhette. A parasztbirtokok 1869-ben az összes területnek 32·3⁰/₀-át képezték s azóta a parasztbirtokok száma és kiterjedése folyton gyarapodott. A magyar középbirtokosok tönkretűtése folytán a parasztok sok területet aránylag olcsón vásárolhattak meg s ennek következtében a parasztbirtok 1900-ban az összes területnek már 46·5⁰/₀-át képezi. A parasztbirtok mellett hazánkban a nagybirtok játssza a legfontosabb szerepet, a mennyiben a területnek 39·13⁰/₀-át foglalja el szemben a középbirtokkal, mely csak 15·37⁰/₀-a az összterületnek. 1848 előtt számra és terjedelemre nézve a középbirtok állott első helyen; a jobbágyság felszabadítása folytán azonban csökkent kiterjedése s 1869-ben már csak 28·6⁰/₀-át foglalja el az összes területnek. A 70-es években keletkező agrárválság, középbirtokosaink könnyelműsége s a gazdálkodás hátramaradottsága a középbirtokos-osztály nagy részének tönkretűtését vonták maguk után, minek következtében a középbirtokok vagy parcellázva parasztkézre kerültek, vagy pedig beolvadtak a nagybirtokokba. Innen magyarázható a középbirtokok számának és terjedelmének rohamos csökkenése az utolsó két-három évtized alatt.

Általában véve azt mondhatjuk, hogy a XIX. század második felétől kezdve a kisbirtok Európa-szerte jelentékeny szerepet kezd játszani; s nemcsak Európáról áll ez, hanem az Egyesült-Államokról is, a hol az 1890-iki statisztika szerint a létező 4.564,641 farm közül kbl. 2.300,000 kisbirtok-

¹ Anglia és Wales összes földje 972,836, Skócia összes földje 132,131 s Írország összes földje 68,716 egyén tulajdonát képezi.

nak minősíthető. A kisbirtokok keletkezését nagyban előmozdítja mindenütt a szabad osztozkodás elvén alapuló örökösödési rendszer is.¹

A mezőgazdasági statisztikák hiánya, hogy nem adnak felvilágosítást a földbirtokosok számáról. A mezőgazdasági statisztikák ugyanis mind csak az üzemek számát adják;² az üzemek száma pedig még nem fejezi ki a földbirtokosok számát is, mert gyakran több üzem képezi egy és ugyanazon személy tulajdonát s vice versa. A mezőgazdasági üzemi statisztikák hibája továbbá, hogy az üzemek minémiségét a birtokok terjedelme szerint határozzák meg; a birtok terjedelméből pedig nem lehet teljes pontossággal az üzemre következtetni.

Mert mi a mezőgazdasági üzem? *A mezőgazdasági munka szervezésének módja*, — ép úgy, mint az ipari üzem alatt az ipari munka szervezésének módját értjük. *A mezőgazdasági üzem minémiségét pedig nem a birtok terjedelme, hanem a művelés intenzitása s a befektetett tőke nagysága határozza meg.*

Különbséget kell tennünk nagy-, közép-, kis- és törpebirtok, — és nagy-, közép-, kis- és törpe-üzem között. Hogy valamely birtok nagy-, közép-, kis- vagy törpebirtok-e, azt terjedelme határozza meg; hogy azonban minő üzem, azt a művelés intenzitása és a befektetett tőke nagysága határozzák meg.

Ennek alapján a mezőgazdasági üzemeket következőleg osztályozhatjuk:

1. *Nagy-üzemek*, melyeknél a birtok megszerzése s a művelés nagy tőkét kívánnak, *A vezetés* a birtokost vagy helyettesét teljesen elfoglalja, a nélkül, hogy ő maga keze munkájával hozzájárulna a föld műveléséhez.

2. *Közép-üzemek*, melyeknél jelentékeny tőke szükséges, de a vezetés a birtokost vagy helyettesét már nem foglalja el teljesen s jóllehet állandóan munkásokat tart, mégis ő maga is velük dolgozik.

¹ A tulságos szétforgácsolódás veszélyéről s az azt megakadályozni törekvő intézményekről a 13. §-ban volt szó.

² Anglia kivételével, a hol a mezőgazdasági statisztika nem üzemek, de birtoktulajdonosok szerint osztályozza a mezőgazdasági területeket.

3. *Kis-üzemek*: a forgalmi tőke jelentéktelen, a művelést az egész család közösen végezi.

4. *Törpe-üzemek vagy törpe-gazdaságok*: a művelés nem veszi az egész családot s annak összes idejét igénybe, mellékereset lehetséges.

5. *Parcella-üzem*: a parcella megművelése a család megélhetéséhez nem elegendő; a család tagjai mezei vagy ipari bér munkát végeznek, így szerevezve meg megélhetésük feltételeit. A parcella termékei, mint jövedelem, csak másodsorban bírnak jelentőséggel.

17. §.

A mezőgazdasági nagy-üzem.

Az intensív gazdálkodás általánossá válása előtt a nagy-üzem és nagybirtok jobbára azonos fogalmak. Nagy-üzemről, vagyis olyan gazdaságról, melynél sok tőkére van szükség s melynél a gazdaságot vezető egyén saját kézi munkájával nem járul a termeléshez, csakis nagybirtokokon lehet szó; minthogy pedig a nagybirtokok nemesek kezén voltak, azt mondhatjuk, hogy a nagy-üzem kezdetleges megjelenésével a nemesi birtokokon találkozunk.

A XVIII. század közepéig általános volt a nézet, hogy a nagybirtok a mezőgazdasági termelésnek legmegfelelőbb üzem. Az állam vezető férfiai a nagybirtokosok osztályából kerültek ki, egyéb államokban ép úgy, mint hazánkban, a mi a nagybirtoknak a gazdasági jelentőség mellett nagy politikai tulsulyt is biztosított. Ép ezért igyekeznek azokban az államokban, a hol a nagybirtoknak ez a kettős jelentősége leginkább kifejlődik, Angliában és Franciaországban, az egyes családok a családi birtok-complexumok integritását a hitbizományok útján biztosítani.

Az intensív gazdálkodás kezdetével még nem szűnik meg a nagybirtoknak e jelentősége. A kisebb területen folytatott gazdálkodás még nem viseli magán a nagy-üzem jellegét; csak nagy területen folytatott gazdálkodás minősíthető nagy-üzemnek.

A francia forradalom megrendíti a nagybirtokos osztály politikai és társadalmi állását s ezzel csökkenti a nagybirtok jelentőségét is. A politikai hatalmat oly férfiak ragadják magukhoz, a kik nem nagybirtokosok. E mellett sok nagy-

birtok szétdarabolódik a földesuri család kihalása vagy kívándorlása következtében; a közép- és kisbirtok jelentősége növekedni kezd.

Igy szűnik meg a nagybirtok és a nagybirtokos osztály praeponderáló jelentősége Franciaországban a társadalmi reform következtében.

Angliában a XVIII. század második felében egyrészt az intenzív gazdálkodás általánossá válása, másrészt az ipar és kereskedelem óriási kifejlése folytán veszi el a nagybirtok kizárólagos vezető szerepét. Az iparos és kereskedő osztályok rohamos gazdagodása emeli ez osztályok társadalmi jelentőségét s politikai befolyását. Az intenzív gazdálkodás pedig, mely igen sok tőkét kíván, szükségessé teszi a nagybirtoknak kisebb birtokokra való felosztását. A nagybirtokos ugyanis rendszerint nem rendelkezik annyi tőkével, hogy egész birtokát intenzíven megművelhesse; s bérlőt sem igen talál, a ki a rengeteg birtok-complexum intenzív megműveléséhez a szükséges tőkét előteremtteni képes volna. Így tehát apróbb részekre osztják az egész birtok testet és így adják bérbe több bérlőnek. A nagybirtokosok e tőke szegénysége mozdította elő leginkább a bérletrendszer nagymérvű kifejlését Angliában. A földbirtok-viszonyokban változás nem áll be, azt a hitbizományi rendszer lehetetlenné teszi, de a birtokegységek kiterjedése redukálódik. Már a XIX. század elején alig találunk nagyobb területet, 1000—1200 acre-nál, mely egy bérlő művelése alatt áll; s a XIX. század utolsó két évtizedében 800—1000 acre egy-egy egységes művelés alatt álló terület legnagyobb kiterjedése. Ezek a területek azonban, jóllehet terjedelmüknél fogva nem nagybirtokok többé, a régi felfogás szerint, — a művelés intenzitása s a befektetett tőke nagysága következtében nagy-üzemek.

Mínthogy azonban a tulajdonjogi viszonyokban változás nem igen történt Angliában, ép azért a nagybirtokos osztály politikai befolyását inkább megőrizte, mint pl. Franciaországban.

A nagybirtokos osztály jelentősége Németországban is tetemesen alászállott, bár több német agrárpolitikus, főképp pedig *von der Goltz*¹ ezt nem akarják elismerni. Szerinte a

¹ Lásd: Vorlesungen über Agrarwesen und Agrarpolitik, 139. 1. Jena, 1899.

nagybirtokos osztály teremtette meg Poroszország nagyhatalmi állását s a német politika vezérei ebből az osztályból kerültek ki. Ha ezt az állítást el is ismerjük a multa nézve, a jelenben ezt már nem tehetjük. A német politika s a német közigazgatás mai vezetői között igen sokakat találunk egyéb osztályokból s ha a nagybirtok egyes vidékeken még mindig a politikai befolyás mérvét képezi, — mint pl. keleti Poroszországban, — ugy ezt azért általánosságban nem mondhatjuk.

Hazánkban a nagybirtokos osztály társadalmi előbbkelősege szintén létezett, de a politikai jogokra és befolyásra nem volt oly hatással, mint a többi államokban. Oka ennek az volt, hogy a kiválóan nagy birtokkal rendelkező nemesek száma csekély volt, a középbirtokos köznemesekével szemben majdnem eltűnő. A nagybirtokos főnemesnek és a középbirtokosnak, az alkotmány szerint, egy és ugyanazon jogai, egy és ugyanazon kiváltságai voltak. Hűbéruraság nálunk nem létezett s így a köznemesek nagy tömegükkel irányították jobbra a belpolitikát. Később pedig, a XVIII. század elejétől kezdve, mikor a nagybirtokos osztály jelentékeny része a bécsi udvarhoz szegődik, a köznemesek a belpolitikában sokkal jelentékenyebb szerepet játszanak a nagybirtokú főnemesek átlagánál.

Általában azt mondhatjuk, hogy az alkotmányi és társadalmi reformok a nagybirtokos osztály politikai, az intensív gazdálkodás, mely a kisebb terjedelmű birtokokon eredményesebben volt alkalmazható, ez osztály gazdasági befolyását és hatalmi állását Európa-szerte alászállította.

E helyütt bennünket első sorban a nagybirtok gazdasági állapotának, helyzetének megváltozása érdekel.

A nagybirtok mai nap már nem jelent egyuttal mezőgazdasági nagy-üzemet is. Igaz ugyan, hogy nagy-üzem igen kis területen nem létesülhet; de egy birtoknak nem kell szükségkép a törvény értelmében vett nagybirtoknak lennie, hogy nagy-üzem lehessen.¹ Viszont a 300 holdnál kisebb területek

¹ Hogy terjedelménél fogva milyen birtok tekintendő nagybirtoknak, az országok szerint változó. Németországban a 100 hektárnál, hazánkban és Ausztriában az 1000 holdnál nagyobb területek tekintetnek nagybirtoknak. Franciaországban a 200 hektárnál, az Egyesült-Államokban az 500 acerenél nagyobbak.

sem tekinthetők nagy-üzemek, bármely intensív legyen is megmunkálásuk; kivételt képeznek azonban a szőlő- és gyümölcs-termő területek, melyek ilyen terjedelem mellett is rendszerint nagy-üzemeknek minősíthetők.

A nagy-üzemek legkifejlettebb és legmodernebb alakja az *uradalom* (latifundium); ez alatt egy olyan nagy kiterjedésű birtoktestet értünk, mely több egyesített nagy-üzemből áll. Minden uradalom központi vezetés alatt áll; de az uradalmat alkotó minden egyes üzem ismét külön központi vezetést és fővezetőt kíván, a kit az igazgatás munkája teljesen igénybe vesz.

Az ilyen értelemben vett uradalmak legszámosabban Angliában találhatók; számuk azonban igen jelentékenyen Németországban, Ausztriában és hazánkban is.¹

A tulajdonképeni nagy-üzem pedig minden olyan birtok, mely a befektetett tőke nagysága folytán egy kizárólagosan vezetéssel foglalkozó egyént teljesen elfoglal s nagy jövedelmet hajt.

A mezőgazdasági nagy-üzem sokban hasonló az ipari nagy-üzemhez. A munkamegosztásnak nagyfoku keresztülvitelét, a termelési eszközök tökéletesebb voltát a mezőgazdasági nagy-üzemnél ép úgy fellelhetjük, mint az iparinál.

Ha azonban a mezőgazdasági nagy-üzemet a kis-üzemmel összehasonlítjuk, úgy azt találjuk, hogy a kettő egymáshoz való viszonya eltérő az ipari nagy- és kis-üzem viszonyától.

Az ipari nagy-üzemnek a kis-üzemmel szemben az az előnye, hogy olcsóbban képes termelni s így olcsóbban is adhatja el termékeit. A mezőgazdaságban viszont azt tapasztaljuk, hogy a nagy-üzem olcsóbban termel a kis-üzemnél, de termékeit ugyanolyan áron adja el mindakettő.

Egy-két mezőgazdasági nagy-üzem tulajdonosa még nem szállítja le a termékek árát. S ezt nem is kísérelné meg egyik sem, mert ez semmi előnnyel nem járna reá nézve. A mezőgazdaság ugyanis fölösleget nem termel, tultermelésről nem lehet szó, mert a termékek mind elkerülhetlenül szükségesek a szükséglet kielégítésére. Ha tehát egyik-másik nagy mezőgazda olcsóbb áron adná el termelvényeit, ezáltal csak azt érné

¹ Ausztriában és hazánkban a legtöbb hitbizomány latifundium.

el, hogy az eladás napján alászállott árak a következő napon az elmaradhatlan kereslet következtében, ismét felszöknek s így mások termelvényeiket jobb áron adhatnák el, mint ő az előző napon; a mi az illető gazdára nézve veszteséget jelent, minthogy eladandó termelvények hijján az árak emelkedését ki nem használhatná. Máskép áll a dolog az ipari üzemeknél; ha ugyanis egy ipari nagy-üzem olcsóbban termel, s az árukat is olcsóbban adja el, ezáltal nagy vevő közönséget szerez magának s minden áruját értékesítheti a piacon. A növekvő keresletnek pedig megnövelt termeléssel képes megfelelni. És ép ebben rejlik a különbség mezőgazdasági és ipari termelés között. A mezőgazda, ha egyszer már learatott, eladhatja az egész termését, — de a jövő aratásig többet nem képes előállítani, mert a föld addig nem terem; a nagyiparos ellenben szünet nélkül szaporíthatja termelvényeit, belátás szerint. A mezőgazdasági üzem termelése tehát korlátolt, az iparié nem. Ennek következtében a kereslet is különféleképen alakul; a mezőgazdasági termékek után való kereslet korlátolt mennyiségre irányul, az egyéb termékekre irányuló kereslet korlátlan. Ennélfogva a mezőgazdasági termékek áralakulása a nemzetközi piacokon szűkebb határok közé van szorítva, mint az ipari termékeké. A mezőgazdasági termékek árai csak akkor szállnak alá, ha helyenkint nagyobb fölösleg mutatkozik; így pl. az utóbbi évtizedek árhanyatlásait a tengerentuli termelvény-fölöslegek idézték elő. Bármily nagy legyen is azonban ez az árhanyatlás közvetlenül az aratás után, az árakban mégis mindig emelkedés áll be, mikor a gazdasági év vége felé közeledik s a létező termény-mennyiség, a létező »stock«, csökkenni kezd, a kereslet pedig ugyanaz marad.

Minthogy tehát a nagy-mezőgazda egy bizonyos határon túl többet nem termelhet, törekvése arra irányul, hogy ezt a korlátolt mennyiségű árut lehetőleg *jó áron* adja el; ennek azután a kisgazda látja az előnyét, a mennyiben nem kell attól tartania, hogy a nálánál hatalmasabb nagy-üzem lenyomja az árakat.

A mezőgazdasági nagy-üzemnek tehát az az előnye a kis-üzemmel szemben, hogy olcsóbban termelt termékeit ugyanolyan áron adhatja el, mint a kis-üzem aránylag több termelési költséggel előállított termelvényeit, szóval, hogy *a nagy-*

üzem aránylag nagyobb tiszta hozadékot érhet el, mint a kis-üzem.¹

Ez azonban még nem jelenti azt, hogy a mezőgazdasági kis-üzem gazdaságilag jelentéktelenebb a nagy-üzemnél s hogy ennél fogva csak a nagy-üzem létezése jogosult. A nagy-üzem ugyanis nem létesíthető mindenütt; a talaj minősége és a termelvények minémősége határozzák meg, vajjon a nagy- vagy a kis-üzem alkalmazása előnyösebb-e. Megeshetik, hogy nagy-üzem folytatása egy bizonyos területen kevésbé gazdaságos lesz, mint a kis-üzemé; megfelelő talajon viszont a kis-üzem intenzívebb lehet.²

Hogy hol és mikor alkalmazandó a nagy-üzem, arra vonatkozólag általánosságban a következőket jegyezhetjük meg:

A hol a talaj megművelése sok munkát kíván, a hol sok és költséges melioratoria van szükség (pl. drainage-ra), szóval, a hol már csupán csak a talajnak termelésre alkalmas állapotba való hozása nagy tőkét kíván: ott a nagy-üzem helyén való. *Passy* szerint³ első sorban a talajminőség mérvadó arra nézve, vajjon nagy- vagy kis-üzem alkalmazandó-e. Agyagos vagy általában nehéz talajon a nagy-üzemmel, kevésbé nehéz, vagyis kevesebb megmunkálást igénylő talajon a kis-üzemmel érhető el kedvezőbb eredmény.

A gabona-, főképp pedig a buzatermelésre a nagy-üzem sokkal alkalmasabb. A nagy-üzem ugyanis olcsóbban termel a kicsinél, s a gabonatermelés napjainkban, az alacsony árak e korszakában, csak úgy fizeti ki magát, ha a termelési költségek lehetőleg csekélyek.

Az állattenyésztés némely ága is csak úgy fizeti ki magát, ha az nagyban történik. Így pl. a birka-tenyésztés kicsiben nem jövedelmező. *Goltz* szerint 300-nál kevesebb birkának a tar-

¹ »Non-seulement, par des installations diverses, la grande propriété bien conduite peut s'assurer une supériorité notable sur la petite, mais encore, même avec le matériel et les moyens de culture universellement employés, elle l'emporte sur celle-ci en beaucoup de cas.« (Leroy-Beaulieu: Économie politique II. 7. 1. Paris, 1896.)

² »La grande culture n'est pas toujours plus intensive, que la petite; c'est parfois le cas opposé.« (Leroy-Beaulieu: Économie politique, II. 2. 1. Paris, 1896.)

³ Journal des Économistes X. 108. 1.

tása nem fizeti ki magát. Egy ily nagy számu birkanyáj tartalása pedig csak nagy-üzem mellett lehetséges.

A mezőgazdasági ipar is csak nagy-üzemü birtokokon fejleszthető ki minden ágában előnyösen.

A mi már most a nagy-üzem előnyét illeti, az a termelési költségeknek előbb is hangoztatott, aránylagosan kisebb voltában áll. A munkamegosztás nagy fokban alkalmazható, a tőke befektetése, elosztása is előnyösebb.¹ Előnye és érdeme továbbá a nagy-üzemnek, hogy minden haladás a mezőgazdasági technikában innen indult ki.²

A nagy-üzemnek azonban vannak hátrányai is; s ezek a hátrányok jobbra *socialis* természetűek.

Említettük, hogy a nagy-üzem egyik legfőbb előnye abban áll, hogy általa nagyobb tiszta hozadék érhető el. E nagyobb, tiszta hozadék következtében felszökik a föld ára, illetőleg forgalmi értéke. A nagy-üzemet körülvevő kisbirtokok értéke ennek következtében alászáll, mert azok nem képesek oly nagy, tiszta hozadékot elérni, mint a nagy-üzemek. Ha már most a kisbirtokos földjét el akarja adni — vagy, a mi gyakoribb, eladni kénytelen — csak alacsony árat fog érte kapni. S még kérdés, kap-e birtokára egyáltalán más vevőt, mint a nagy-üzem tulajdonosát. Mert egy már létező nagy-üzem tözsomszédságában nem igen kecsegtető egy kis birtokot vásárolni, mikor a hatalmas konkurrens kezében tartja az előnyös termelés összes feltételeit. Így hát rendesen a nagy-üzem tulajdonosa vásárolja meg a kis-üzemet, még pedig jobbra a saját-maga szabta áron; a mi rendszerint a kisbirtokos károsodását jelenti az eladási üzletnél.

A nagy-üzem viszont lehetetlenné teszi a kis ember, a paraszt számára a birtokszerzést. Minthogy a föld forgalmi értéke nagy, a kisbirtokos, a ki birtokát nagyobbítani szeretné

¹ »Die grosse Gutswirtschaft hat ohne Zweifel den Vorzug einer leichteren Theilung und Vereinigung der Arbeit. Dasselbe kann von der Kapitalverwendung behauptet werden«. (Roscher: Nationaloekonomik des Ackerbaus. 167. l.)

² »Aller Fortschritt in der Bodencultur und Thierzucht ist von den grossen Wirtschaften ausgegangen; die bäuerlichen Wirtschaften sind nur langsam nachgefolgt.« (Philippovich: Grundriss der politischen Oekonomie, 53. l.)

vagy képtelen egy tulmagas árat megfizetni vagy pedig oly drágán vásárol, hogy szerzeményéből nem sok hasznot kaphat. Ilyen körülmények között pusztul a kisbirtokosság, a parasztság kivándorol, a városba költözik vagy nyomorba jut. Főképp nagy latifundiumok, nagy uradalmak szomszédságában tapasztalható ez. Az ilyen egyesített nagy-üzemek rendszerint felszívják a paraszt-birtokokat s az előbb birtokos parasztokból birtoktalan mezei munkások lesznek. S minthogy se közel, se távol nincs más birtok, melyen munkát találhatnának, kénytelenek a latifundiumon dolgozni, a nagy-üzem tulajdonosa vagy bérlője szabta feltételek mellett. Ez azután gyakran elégedetlenséghez, agrár-socialismushoz vezet. Hazánkban is az agrár-socialismus csak a nagy latifundiumok vidékein hatolt be parasztságunk közé. Ha azonban a nagy-üzemek és latifundiumok vezetése tapintatosan történik, úgy a nagy-üzem eme hátrányai elkerülhetők.

18. §.

A mezőgazdasági üzemek egyéb fajai.

A közép-üzem a mezőgazdasági munka szervezésének ama módja, melynél a vezetés, az igazgatás, a tulajdonost vagy annak helyettesét nem foglalja el teljesen s ő maga is, keze munkájával, hozzájárul a termeléshez.

A közép-üzemet nem szabad a középbirtokkal összetéveszteni. Az olyan birtok, melyet terjedelménél fogva középbirtoknak minősítünk, mai modern korunkban rendszerint nagy-üzem. A hol a középbirtok nem nagy-üzem, ott rendszerint pusztulásnak is indult. Láthatjuk ezt hazánkban is, a hol a középbirtokos osztály tönkrejutásának egyik legfőbb oka az volt, hogy birtokain a gazdálkodás még a 70-es években is jobbára extensiv volt.

A közép-üzemet a nagyobb terjedelmű kisbirtokon találjuk, az olyan birtokokon, melyeket paraszti nagy-gazdaságnak (grossbauerliche Wirtschaft) szoktunk minősíteni. Az ilyeneket legnagyobb számban Dél-Németországban és Franciaországban találjuk s azért fejlődött ki ott a közép-üzem rendszere is leginkább. Dél-Németország — főképp Bajorország és Baden — mutatja ez üzem legökéletesebb kifejlődését.

A közép-üzemű birtokok, vagyis a paraszti nagy-gazdaságok az 1895-iki német birodalmi mezőgazdasági statisztika szerint a mezőgazdasági művelés alatt álló összterületnek $30\cdot35\%$ -át képezték. E statisztika szerint a 20 hektártól 100 hektárig terjedő birtokok tekintendők paraszti nagy-gazdaságoknak (grossbauerliche Betriebe). Ezekben a birtokokon fejlődik ki a közép-üzem; s ezeknek a száma a fentemlített forrás szerint, Németországban 281,734 volt.

A közép-üzem e nagy elterjedése igen egészséges symptoma, mert ez üzemnek nagy gazdasági és socialis előnyei vannak.

Gazdasági előnye abban áll, hogy a birtokos, a nagy-parasztgazda, elegendő tőkével rendelkezik az intensív gazdálkodáshoz. Azáltal, hogy maga is együtt dolgozik munkásaival, jobban ellenőrizheti a munkát. Elegendő szarvasmarhát tarthat, nagyban üzheti a baromfi-tenyésztést, sőt esetleg kicsinyben a mezőgazdasági ipar némely ágával is foglalkozhatik.

Socialis előnye pedig az, hogy a nagy-parasztgazda a mezei bér munkásokkal együtt dolgozik, jobbára együtt is étkezik s így munkaadó és munkás között nem létezik a társadalmi állásnak ama nagy különbözősége, melylyel a nagy-üzemnél találkozunk. Németország a social-demokratikus törekvések leghálásabb talaja; ott azonban, hol a közép-üzem az uralkodó, semmi ilyen káros társadalmi jelenséggel nem találkozunk.

A közép-üzem tehát feltétlenül létjogosult s korunk szellemének minden tekintetben megfelel; gazdaságilag, a mennyiben az intensív művelést lehetővé teszi, társadalmilag, a mennyiben az egyéniség szabad kifejtésének, a melyre való törekvés korunkat jellemzi, útját nem állja.

Ép ezért Németország ama vidékei, a hol a közép-üzem az uralkodó, a leggazdagabbak és legboldogabbak.

Franciaországban a közép-üzemek száma még nagyobb, mint Németországban, az 1892-iki összeírás szerint 387,000. Amde ezek az üzemek távolról sem mutatják azt a kifejlődést, mint a német paraszti nagy-gazdaságok.

Hazánkban az 1895 : VIII. tcz. alapján végrehajtott mezőgazdasági statisztikai összeírás a 100 holdtól 1000 holdig terjedő gazdaságokat minősíti középgazdaságoknak. A mi meghatározásunk alapján azonban csak az 50 holdtól 200 holdig terjedő birtokokon fejlődhetik ki középgazdaság, illetőleg

közép-üzem, mert az ennél nagyobb birtokokon már a nagy-üzem helyén való. Az 1900-iki mezőgazdasági statisztika szerint az 50—200 holdig terjedő gazdaságok száma 46,307. (Összes kiterjedés 3.815,109 kataszt. hold.) A közép-üzemek száma e szerint hazánkban aránylag csekély. A Nagy-Alföld jómódu parasztlakta vidékein (Cegléd, Kecskemét, Szolnok vidéke) találjuk a közép-üzemeket leginkább elterjedve.¹

Igen nagy a közép-üzemek száma az Egyesült-Államokban is, hol az 1890-iki statisztika szerint a közép-üzemek az összes üzemeknek kbl. 35⁰/₀-át képezik.

Kis-üzem alatt az olyan üzemet értjük, melynél a birtokos egész családjával együtt műveli meg a földet; a befektetett tőke jelentéktelen, bér-munkások alkalmazása kivételes jelenség.

A kis-üzem vagy szoros értelemben vett parasztbirtok terjedelmét a német birodalmi mezőgazdasági statisztika 2—20 hektárban állapítja meg. S e szoros értelemben vett paraszt-üzemeket is két csoportra osztja: a 2—5 hekt.-nyi kiterjedésű birtokokat *kis-paraszi*, az 5—20 hekt.-nyi kiterjedésűeket paraszti közép-birtokoknak minősíti. Ezt a megkülönböztetést fölöslegesnek tartom azért, mert a 2—5 hekt.-nyi s az 5—20 hekt.-nyi terjedelmű paraszt-birtokokon kifejlődő gazdaság egy és ugyanazon jellegű s feltétlenül csakis kis-üzemnek minősíthető. Az e fajta megkülönböztetés tehát csak az áttekintést nehezíti meg.

A kis-üzem napjaink mezőgazdaságában igen fontos szerepet játszik; az érdekelt egyének nagy számánál fogva gazdasági és socialpolitikai szempontból egyaránt jelentős.

Nagy vitakérdést képez, vajjon a nagy-üzem s az avval sokban rokon közép-üzem, avagy a kis-üzem jár-e nagyobb gazdasági előnyökkel. *Buchenberger*² szerint a nagy-üzem fölé-

¹ A Keleti Károly által a 60-as évek végén közzétett statisztika igen helyesen különbséget tesz »kis középirtok« és »valódi középirtok« között. Az első kiterjedése 30—200 hold, az utóbbié 200—1000 hold. E statisztika adatai szerint a »kis középirtokok« száma 118,981. Mint-hogy azonban az 50 holdnál kisebb birtokok üzeme inkább kis, mint közép-üzemnek minősíthető, úgy vélem, hogy az 1900-iki statisztika, mely-nél mint közép-üzemeket csak az 50—200 hold terjedelmű birtokokat vettük fel, a valóságnak inkább megfelel.

² Agrarwesen und Agrarpolitik. I. 390. l.

nyét kétségbe vonni nem lehet s erre az álláspontra helyezkednek jobbra az angol gazdasági írók is.

Leroy-Beaulieu viszont azt véli, hogy a kis-üzem gyakran aránylag jövedelmezőbb lehet a nagy-üzemnél.¹ *Roscher* azon a nézetten van, hogy a nagy-, közép- és kis-üzemek arányos eloszlása a legegészségesebb s leggazdaságosabb, mert így mindegyik üzem előnyei érvényre juthatnak.² Hazai irodalmunkban ugyanígy vélekednek *Földes*³ és *Gaál*⁴ is. A különböző üzem-fajok arányos eloszlását tartja maga *Buchenberger* is »ideális állapot«-nak, jóllehet szerinte a nagy-üzem a leggazdaságosabb, mert ezáltal érhető el aránylag a legnagyobb tiszta hozadék.⁵ *Goltz* szerint kívánatos, hogy a mezőgazdaságilag művelt terület legnagyobb része a parasztok birtokában kis-üzem legyen.⁶ *Passy* úgy vélekedik, hogy a nagy-üzemnek ép úgy megvannak az előnyei, mint a kis-üzemnek.⁷ *Philippovich*⁸ pedig elfogadja *Auhagen* nézetét, mely szerint a kis-üzemnek gazdasági előnyei nagyobbak, mint a nagy-üzeméi. *Auhagen*nal együtt a kis-üzemnek fölényét a következőkben állapítja meg: 1. A kis-birtokos földjét jobban műveli meg, mert nem kénytelen idegen munkásokkal dolgoztatni. 2. Az egyes munkálatok mindig idején elvégezhetők, mert a kis-birtokos családja aránylag nagyobb munkaerőt képez, mint a minő a nagy-üzem rendelkezésére szokott állani. 3. A kis-üzem mellett sok oly munkálat lehetséges, mely nagy-üzem mellett ki van zárva, pl. hernyózás stb. 4. Az aratásnál a kis-üzem veszteségei jelentéktelenek, mert a kedvező időjárást gyorsan és könnyebben felhasználhatja. Mindemellett *Philippovich* is szükségesnek véli a különböző üzemek arányos elosztását.⁹

Mi is e helyütt azt az álláspontot foglaljuk el, hogy nagy-, közép- és kis-üzemek arányosan eloszolva és kölcsönösen

¹ *Economie Politique* II. 2 l.

² *Nationaloekonomik des Ackerbaus*. 188 l.

³ *Társadalmi gazdaságtan* II. 27 l.

⁴ *A nemzetgazdaságtan rendszere* II. 31 l.

⁵ *Agrarwesen und Agrarpolitik* I. 420 l.

⁶ *Vorlesungen über Agrarwesen und Agrarpolitik*, 89 l.

⁷ *Systèmes de culture* 36. és 115 lap. Paris, 1853.

⁸ *Politische Oekonomie* II. 37 l.

⁹ *U. o.* 39 l.

összemüködve gazdasági és socialis szempontból egyaránt a mezőgazdaságra nézve legelőnyösebbek.

Az már most a kérdés: *hol helyén való a kis-üzem?* Általában véve azt mondhatjuk, hogy mindenütt, a hol talaj, fekvési, közlekedési vagy klimatikus viszonyok a kapitalisztikus termelést nem teszik elkerülhetlenül szükségessé. A hol az intenzitás egy nagyobb foka csak nagyobb tőkebefektetés révén érhető el, ott a kis-üzem képtelen prosperálni; ott azonban, a hol az intenzitás s így a hozadék fokozása csupán *munka-többlettel* elérhető: ott a kis-üzem helyén való. Az ilyen földterületeken a kis-üzem jobban fizeti ki magát, mint hogyha ugyanazon a területen nagy-üzemű gazdaság létesülne.

E szerint a kis-üzem alkalmazandó a kerti-művelés vidékein, ott, a hol konyhakertészet, gyümölcs és szőlőművelés virágzik s a hol kereskedelmi-növények természetnek (pl. dohány). A gabonatermelés kis-üzemekben, a mai alacsony árak mellett, nem lehet jövedelmező. Különösen virágzó a kis-üzem nagy városok közelében, a hol a több munkával elért *jobb minőségű* termékek előnyös értékesítése könnyen lehetséges. Épen azért nagy városok tőszomszédságában sohasem találunk nagy-üzemekkel vagy csak elvétve.

Társadalmi tekintetben a kis-birtoknak szintén meg van a maga előnye. A nagyszámu kis-birtokos osztály az államnak erős támasza s egyéb néposztályok izgága törekvéseivel szemben a conservativ-elveket képviseli.

Ámde a kis-üzemnek meg vannak a gazdasági és társadalmi hátrányai is. Nem akarjuk evvel a kis-üzem jelentőségét alábbszállítani, csak utalni akarunk arra, hogy ép e hibák, e hátrányok kölcsönös ellensúlyozása miatt kell a különféle üzemek aránylagos eloszlása mellett állást foglalni. Gazdaságilag nagy hátránya a kis-üzemnek, hogy az egyes gazdák értelmisége csekélyebb s ezáltal a haladó mezőgazdasági technika csak lassabban tud tért hódítani. A kis-gazdának továbbá nincs üzleti tapasztalata s ép ezért ki van téve a megcsalásnak, mihelyt termékeinek üzleti értékesítésére kerül a dolog.

Socialis hátránya pedig abban áll, hogy a népesség szaporodása következtében nagy feldarabolásnak van kitéve, a mint arról az örökösödés rendszereinek tárgyalásánál megemlékeztünk. Ez a szétforgácsolódás pedig a végletekig nem mehet,

mert különben egy óriási mezei proletariatus keletkezhetik. A modern agrárpolitika egyik leglényesebb socialis feladata a kis-üzemek eme széttörlését s így a mezei proletariatus kifejlését megakadályozni; s minthogy ezt eddig az örökösödési törvényhozás útján nem sikerült elérni, olyan eszközökhöz kell folyamodnia, melyek eredménnyel kecsegtethetnek.

A mi a kis-üzemeknek az egyes országokban való eloszlását illeti, ugy természetszerűleg számra nézve a kis-üzemek messze túlhaladják a nagy- és közép-üzemeket.

A német birodalmi statisztika szerint a kis-üzemek száma 2.005,930; ebből 5—20 hekt.-nyi kiterjedésű 989,701, 2—5 hekt.-nyi kiterjedésű pedig 1.016,239. Franciaországban a tulajdonképeni kis-üzem 5 hektárnál kezdődik; az ennél kisebb terjedelmű üzemek törpe-gazdaságoknak minősítettek. Az 5—20 hekt.-nyi terjedelmű birtokok száma 1892-ben 1.217,700 volt. Angliában a kis-üzem 5 acre-nél kezdődik, a 100 acre kiterjedésű pedig már közép-üzemnek minősítetik. Ilyen alapon a kis-üzemek száma 211,106. Megjegyzendő, hogy ezek a kis-üzemek Angliában különböznek a kontinens mezőgazdasági kis-üzemeitől annyiban, a mennyiben az előbbiek nagyrészt bérbeadott töredékei nagy birtokoknak, az utóbbiak pedig rendszerint művelők tulajdonát képezik. Hazánkban az 5—20 holdnyi birtokok tekintendők kis-üzemeknek; számuk 1900-ban 1.049,097-re rugott. (Kiterjedés: 14.725,289 kataszt. hold.)

Végezetül meg kell még jegyeznünk, hogy a kis-üzemek elterjedése nemcsak gazdasági okoktól függ, hanem nagyban hozzájárul ezekhez a nép karaktere is. A hol ugyanis a parasztság minden áron földtulajdon után törekszik, ott a kis-üzemek száma állandó emelkedést mutat. Már Roschernél is találunk erre nézve utalást.¹

Meg kell még emlékeznünk a törpe- és a parcella-üzemről is. A statisztikák, sőt még a gazdasági íróknak is javarésze, e két üzem-faj között nem tesz megkülönböztetést. *Buchenberger* és *Brentano* azonban a tulajdonképeni kis-üzemnél is csekélyebb munkát igénylő gazdaságokat megkülönböztetik egymástól; a mit mi itt törpe-üzemnek nevezünk, az náluk a »Nährwirtschaft« s e mellett külön említik a parcella-üzemet

¹ Nationalökonomik des Ackerbaus, 179 l.

is. A statisztikákban azonban ilyen megkülönböztetés ez ideig nem található.

Pedig törpe- és parcella-üzem között lényeges a különbség. Az elsónél ugyanis a mezőgazdasági foglalkozás a lényegesebb s a mellékkereset csak másodrendű, az utóbbinál pedig épen a mezőgazdasági foglalkozás mellékkereset jellegű.

A törpe-birtokos földje rendszerint oly csekély kiterjedésű, hogy annak megművelése kevesebb munkát és időt vesz igénybe, mint a mennyivel a birtokos és családja rendelkeznek s e mellett a jövedelem sem akkora, hogy abból az egész család megélhetne. A család egyes tagjainak tehát mellékkereset után kell látni. A hol a törpe-birtokos lovat tart, ott a ló nemcsak mezei munkát végez, hanem fuvarozásra is használják; a hol tehéntartást találunk, ott a tej értékesítése képezi a mellékkeresetet. E mellett a család azon tagjai, kiket a birtok megművelése s az említett mellékkeresetek valamelyike nem vesz igénybe, munkába szegődnek. Ez a munka rendszerint mezőgazdasági, gyakran azonban, főkép városok vagy nagy gyártelepek közelében, ipari is szokott lenni.

A parcella-tulajdonos lényegileg nem is tekinthető hivatásos mezőgazdának, földművelőnek. A parcella-birtokosok legnagyobb része ipari munkás vagy alkalmazott s a parcella megművelése többé-kevésbé mellékkereset vagy kedvtelés számba megy. A parcella-birtokokat legnagyobb számban olyan országokban találjuk, a hol a nép *földéhsége* a legnagyobb; innen a parcellák nagy száma Franciaországban.

A törpe- és parcella-gazdaságnak socialis előnyeit letagadni nem lehet; a törpe-birtokos hajlékot lel kis földcskéjén s a parcella-tulajdonos kis méretű háztartásában jelentékeny szerepet játszik az a csekélyke jövedelem is, mely a parcellából szerezhető. A mezőgazdaság szempontjából azonban a törpe- és parcella-üzem határozottan hátrányosnak mondható. Nagy városok tőszomszédságában, a hol a kis földterület konyhakertészetre használható, még megállja a helyét; a vidéken falvak közelében azonban nincs létjogosultsága. És utóbbi esetben a törpe- és parcella-gazdaságok a mezőgazdasági művelés tekintetében rendszerint elmaradt területek. A családi osztozkodások folytán a törpebirtokok mindinkább parcella-üzemekké forgácsolódnak szét, s a parcella tulajdonosától, a kinek a

földművelés csak mellékfoglalkozása, nem várhatunk a föld mintaszerű megművelésére irányuló nagy ambíciót. Minthogy így meglehetősen nagy kiterjedésű területek intenzív megművelése lehetetlenné válik, a mezőgazdaság szempontjából ez üzemműfajok határozottan károsoknak mondhatók. Ezenkívül a törpe- és parcella-üzemek tulszaporodása s mind apróbb részekre való orgácsolódása könnyen mezőgazdasági proletariatushoz vezethet. Ennyiben tehát még socialis hátrányról is lehet szó.

A törpe és parcella-üzemek száma természetesen nagyobb az egyéb üzemek számánál, sőt néhol, mint pl. Franciaországban, az összes egyéb üzemek számának 2—3-szorosát teszi.

Franciaországban az 5 hektárnál kisebb kiterjedésű üzemek száma 4.064,700; az összes üzemek száma pedig 5.702,700. Németországban a 2 hektáron aluli birtokok száma 3.235,169. Nagy-Britanniában azonban csak 117,968. Hazánkban az 5 holdnál kisebb birtokok száma 1.279,718. (Terjedelm: 2.155,168 kat. hold.) Minthogy pedig az összes üzemek száma 2.388,482, azt mondhatjuk, hogy hazánkban a törpe- és parcella-üzemek jelentősége jóval csekélyebb, mint Német- vagy Franciaországban.

19. §.

A mezőgazdasági termelés rendszerei.

Az előzőekben a mezőgazdasági munka szervezésével foglalkoztunk; most pedig áttérünk ama viszony tárgyalására, mely a föld művelője, a mezőgazda és a megművelt föld között fennáll.

A leggyakoribb ilyen viszonyok: a *felesség* (métayage), az *örökhaszonbérlet* (emphyteusis), a *haszonbérlet* és az *önkezelés*. E viszonyok mindegyike kifejlett rendszer alakjában jelentkezik s vidékek és országok szerint változó.

1. *A feles-gazdaság rendszere.* (Métayage, mezzadria, Teilbau.)

E rendszernél a föld tulajdonosa szolgáltatja a földet és a tőkét, mely jobbára a fundus instructusban áll, s a föld művelője ennek fejében a hozadék egy részét, rendszerint felét, köteles a föld tulajdonosának átengedni; ezért nevezik a rendszert *feles-gazdaságnak*.

Ez a rendszer már igen korán kifejlődik. Találkozunk vele már az ó-korban is, főképp Görögországban és a római birodalomban. A középkorban a XIII. század körül fejlődik ki nagyobb mértékben a feles gazdálkodás rendszere, főleg a városok közelében; napjainkban pedig Olaszországban, Spanyolországban s Franciaország déli részein van leginkább elterjedve.

A hűbériség s a földesuri hatalom korszakában ez a rendszer leginkább az olyan vidékeken fejlődik ki, a hol a termékek minéműségénél fogva gondos és lelkiismeretes megmunkálásra volt szükség, a paraszt maga pedig nem rendelkezett elég tőkével, hogy a műveléssel járó költségeket fedezze. A földesur tehát nemcsak a földet adta megmunkálás végett a parasztnak, hanem az álló és forgó forgalmi tőkéről is gondoskodott; s hogy a parasztnak nagyobb kedve legyen a munkához, nagyobb személyi szabadságot engedélyezett neki. Nem volt határozottan kikötve, hogy mennyit kell a parasztnak beszolgáltatni; ez teljesen a termés nagyságától függött. Minél nagyobb volt az, annál több maradt a parasztnak is, mert a nagyobb termés következtében növekedett a tiszta hozadék is s csak annak a felezésére volt a földműves, a felesgazda kötelezve. Épp ezért a földesuraság korszakában a felesgazdaság vidékein találjuk a mezőgazdaság legnagyobb kifejlését, s a népesség nagyobb szabadságát és jólétét. A hűbéri rendszerű gazdálkodások között a felesgazdaság védte és mozgította elő leginkább a paraszt érdekeit.

A paraszt-felszabadítás után a felesgazdaság nem szűnik meg. Helyenkint ugyan, a hol a paraszt azonnal képes megváltani földjét, természetszerűleg az önkezelési-rendszer lép helyébe. A felesgazdasági művelés alatt álló területek azonban rendszerint igen értékesek (gyümölcs, szőlő-termő területek, dohánykertek stb.) s a paraszt csak kivételesen rendelkezik annyival, hogy az általa megművelt föld tulajdonjogát is megszerezhesse. Épp ezért érvényben marad továbbra is a felesgazdasági rendszer s változás csak a tiszta hozadékból beszolgáltatandó kvóta meghatározásában áll be. A földesuraság korszakában a földesur egyszerűen ráparancsolt a parasztra, hogy a tiszta hozadék felét, vagy esetleg kétharmadát, beszolgáltassa; most, minthogy a paraszt szemé-

lyére nézve szabad, a földbirtokos szerződést köt vele s így állapíttatik meg közösen, hogy a tiszta hozadéknak minő hányada illeti a földbirtokost, minő a feles-gazdát.

A feles-gazdaságot ilyen alakban nagyon elterjedve találjuk Olaszországban s Dél-Franciaországban, továbbá az Egyesült-Államok déli államaiban. Általában az olyan vidékeken, a hol gyümölcs-, szőlő-, dohány- vagy gyapottermelés kisüzemekben való gazdálkodást kívánnak, s a hol a kulturák értékes volta azok megőrzését és kimélését szükségessé teszi; a mi legjobban úgy érhető el, ha az a nembirtokos földműves érdekében is áll.

A feles-gazdaság azonban mindamellett nem felel meg korunk követelményeinek. A feles-gazda rendszerint szegény ember, a ki tőkével nem rendelkezik; hogy intensive gazdálkodhassék, a földbirtokos tőkét kell igénybe vennie. Kérdés azonban, rendelkezik-e maga a földbirtokos elegendő tőkével? A hol nagy latifundiumok oszlanak feles-gazdaságokra, ott a földbirtokos tőkéje rendszerint aránylag jelentéktelen; minek következtében a gazdálkodás intenzitása szenved az egyes feles-gazdaságokban. E mellett a feles-gazda, rendszerint szegény és egyszerű ember lévén, nem rendelkezik kellő tudással és értelmiséggel, hogy a gazdálkodást a szükséges nagy intenzitással folytassa; ép ezért a földbirtokos ellenőrzésére szorul s a hol ez vagy nem törődik a gazdálkodással, vagy nem ért a mezőgazdasághoz,¹ ott a feles gazdaságok termelése távolról sem mondható intenzívnek. A hol viszont a földbirtokos az ellenőrzést tulságba viszi, ott a paraszt ebben gazdasági szabadságának korlátozását látja, elkeseredik, s vagy rosszul műveli meg a földet, vagy kivándorol; példa erre Olaszország, főkép Lombardia. Másrészt meg a birtokosnak nem

¹ Ez az utóbbi eset főkép Olaszországban gyakori. A városban lakó mesteremberek, kishivatalnokok stb. gyakran vásárolnak nem messze a várostól kisebb kerteket, gazdaságokat s azokat egy feles-gazdával műveltetik. Minthogy ilyen esetekben a tulajdonosok maguk nem értenek a mezőgazdasághoz, egyrészt az intenzitás nem fokozódik — mert a paraszt magára hagyva jobbára maradi — másrészt pedig a birtokos a paraszt részéről megcsalatsának van kitéve. Hogyha pedig az utóbbi eshetőséget elkerülendő, a birtokos szigoruan ellenőrzi a parasztot, evvel elkeseríti, s csak azt éri el, hogy a termelés még kevésbé lesz intenzív.

szabad tulságos bizalmat helyezni a feles-gazdába, főképp akkor nem, ha nagyobb forgalmi tőkét bocsátott annak rendelkezésére. Hogy a nagyobbodott forgalmi tőke következtében a hozadék mennyivel növekedett, arról a birtokos csak úgy győződhetik meg, ha ellenőrzi a parasztot; ha ezt nem teszi, úgy ez a hozadék egy részét könnyen letagadhatja, s azzal a birtokost megkárosíthatja. Így azután, mint látjuk, ez a kölcsönösségi viszony, a hozadékban való e közös érdekelt-ség, könnyen torzsalkodásokhoz vezet, melyeknek socialis és gazdasági hátrányai egyaránt nagyok lehetnek.

*Buchenberger*¹ azt mondja ugyan, hogy a feles-gazdaság rendszere sokkal több előnnyel jár, mint a haszonbérleti rendszer; *Zolla*² ugyanezen a nézeten van s úgy vélekedik, hogy a feles-gazda kétszer annyit kereshet, mint a mezei bér-munkás. De hát akkor miért vándorolnak ki a parasztok Olaszországból?

A gazdasági írók javarésze a feles-gazdaság *ellen* foglal állást. *Leroy-Beaulieu* szerint a feles-gazdaság csak ott tart-ható fenn, a hol a mezőgazdaság általánosságban még kevésbé intenzív.³ *Roscher* azt mondja, hogy sem a feles-gazda, sem a birtokos nem hajlandók a gazdaság érdekében áldozatot hozni; ebben látja a feles-rendszer legnagyobb gazdasági hibáját.⁴ *Brentano* szerint a tapasztalás azt mutatja, hogy a feles-gazdaság rendszere szerint megművelt területek, jóllehet ép ezek gondos művelést kívánnak, ritkán vannak jó karban: ugyanezt állítja *Eheberg* is.⁵

Mi is ehhez a felfogáshoz csatlakozunk; el kell azonban ismernünk, hogy egyes *kivételes esetekben* a feles-gazdasággal igen szép eredmények érhetők el. Ott, a hol a földbirtokos nem átall nagyobb befektetéseket tenni az intenzitás fokozá-sára s e mellett tapintatos ellenőrzés és jó bánásmód révén a feles-gazdákat mintegy rákényszeríti a becsületességre, a feles rendszer is előnyös lehet; alkalmazása pedig gyakran szüksé-

¹ Agrarwesen und Agrarpolitik I. 216 l.

² *Daniel Zolla*. Les questions agraires d'hier et d'aujourd'hui, 2. Série. Paris, 1895.

³ Économie Politique II. 22 l.

⁴ Nationalökonomik des Ackerbaus, 215 l.

⁵ Agrarische Zustände in Italien, Schr. d. Ver. f. Sozialpol. Bd. 29.

gessé válik ott, a hol a kis-üzem helyén való s a mezőgazdasági népesség sem nem elég értelmes, sem nem elég vagyonos a haszonbérleti rendszer behozatalához.

Legelterjedtebb a feles-gazdaság rendszere Olaszországban. Az 1871-iki mezőgazdasági statisztika szerint 1.503,476 volt a feles-gazdák száma. A feles-gazdaság egy válfaját képezik Olaszországban az u. n. *contratti a miglioria* (földjavító szerződések), a melyek rendszerint úgy intézkednek, hogy a birtokos adja a földet s a melioratiokhoz szükséges tőkét, a paraszt pedig megműveli a földet s keresztül viszi a melioratiokat. Abban az esetben, ha egész új termelési ág honosítatik meg (pl. új szőlő stb.), az első időben az egész termés a parasztot illeti, s csak később, néhány év múlva, tartozik a birtokosnak szolgáltatással. Ily módon a feles-gazda kedvet kap az intenzív gazdálkodásra.

Franciaországban az 1892-iki mezőgazd. statisztika szerint a feles-gazdaság szerint megművelt terület az összes területnek $10\cdot85\%$ -át képezte (4.539,322 hektár). A feles-gazdaság francia rendszere szerint a viszony felbontásakor az élő inventarium fele a parasztot illeti.

Igen elterjedt e rendszer továbbá az Egyesült-Államokban is, a hol az a szokás dívik, hogy a feles-gazda a birtokátvételnél szerszámokat, gépeket, ígás-marhát, egyszeri vetésre való vetőmagot s a legelső aratásig elegendő takarmányt is kap a birtokostól.

2. *Az örökhaszonbérlet rendszere.* (Emphyteusis, Erbpacht.)

Az örökhaszonbérlet abban áll, hogy a föld tulajdonosa birtokát bérbe adja, még pedig azzal a kikötéssel, hogy a bérleti viszony a bérlő halálával nem szűnik meg, hanem annak örököseire is átháramlik. Az örökhaszonbérlő a bérlet megkezdésekor előre fizet egy bizonyos összeget, melylyel mintegy az örökhaszonbérleti jogot megvásárolja; e mellett a birtokosnak évi bér (canon) fizetésével tartozik. Ez az évi bér vagy pénzben fizetendő, vagy pedig természetben, a birtok terményeinek egy részével. Gyakran előfordul, hogy a birtokosnak ezenkívül a termékekre elővételi joga van.

Az örökhaszonbérlet már a római császárság korában fejlődik ki s törvényes rendszabályozást Justinianus codificatioja

által nyer; legnagyobb elterjedését a byzanci császárság területén találjuk.

Az örökhaszonbérlet alapját szabad szerződés képezi, melyet jogilag egyenlő, szabad felek kötnek egymással. Épen azért a hűbéri rendszerű államokban a XVIII. század elejéig nem is találkozunk e rendszerrel; hiányzott a szerződéskötéshez szükséges, jogilag egyenlő és szabad második személy.

Németország egyes vidékein (Mecklenburg, Braunschweig) a XVII. század vége felé egy sajátos rendszerrel találkozunk, mely az örökhaszonbérleti és hűbéri-függési viszonyoknak a keveréke. A földesur ugyanis bizonyos váltság fejében bérbe adja a birtokot a parasztnak évi bérért avval a kikötéssel, hogy örökösei is e birtokon, mint bérlők, tovább fognak gazdálkodni; ámde az örökhaszonbérelő paraszt az évi bérösszeg fizetésén kívül bizonyos személyes szolgálatokat is tartozik végezni. Ezek a személyes szolgálatok azonban jóval csekélyebbek, mint a minőket a jobbágy-parasztok kötelesek végezni. S így az örökhaszonbérelő-paraszt a többi parasztsággal szemben kiváltságos helyzetbe jut.

Tulajdonképeni örökhaszonbérletnek ezt azonban nem minősíthetjük, mert az egyik szerződő fél jogilag nem egyenlő állású a másikkal.

A XVIII. század folyamán azonban meghonosul Németországban a valódi örökhaszonbérlet. A megkötött parasztbirtok tárgyalásánál¹ említettük, hogy ez időtájt a német parasztságot két nagy csoportra oszthatjuk: a személyükre nézve szabad parasztok s a tulajdonképeni jobbágyok csoportjára. Említettük továbbá ugyanott, hogy a személyére nézve szabad paraszttal legelőször a XVIII. század elején találkozunk, még pedig a dél-német államokban; ép ezért ezen államokban — első sorban Bajorországban és Badenben — fejlődik ki a szoros értelemben vett örökhaszonbérleti rendszer.

A személyére nézve szabad paraszt ugyanis jogilag egyenlő a földesurral, épen csakhogy a földtulajdonjogot kell nélkülöznie; ez a körülmény azonban a szabad szerződéskötés akadályát nem képezheti.

Az örökhaszonbérlet által a személyére nézve szabad

¹ L. e munka 9. §-át.

paraszt veszt szabadságából; mert a személyére nézve szabad legnagyobb kiváltsága, a jobbágygal szemben fölénye, hogy szabad költözési joga van. Az örökhaszonbérlet által pedig elveszti ezt a szabadságát, kötve van a föld rögéhez. Azt mondhatjuk tehát, hogy az örökhaszonbérlet bizonyos tekintetben visszafejlődésnek tekinthető.

A földesurak Dél-Németországban mindenáron iparkodtak a személyükre nézve szabad paraszttal örökhaszonbérleti szerződéseket kötni, mert ezáltal munkásokat biztosítottak maguknak s nem kellett attól tartaniok, hogy a személyükre nézve szabad parasztok elhurcolkodása következtében, nem fognak elég munkaerővel rendelkezni birtokaik megművelésére. Ennek következtében az örökhaszonbérlet Bajorországban, Meiningenben, Lippe-Schaumburgban, Braunschweigban, a két Mecklenburgban, Badenben és szász Altenburgban általánossá válik. Poroszországban e rendszerrel csak elvétve találkozunk, mert itt a személyére nézve szabad paraszt is ritka jelenség.

Azonban nemcsak a parasztok és földesurak között létesülnek örökhaszonbérleti szerződések. Az örökhaszonbérlet megnyitotta a mezőgazdaságot azok számára is, a kik a parasztosztályhoz nem tartoztak, személyükre nézve szabadok voltak, de a rendi alkotmány értelmében földtulajdont nem szerezhettek, szóval: *az örökhaszonbérlet lehetővé tette a városi polgárok számára is a gazdálkodást.* A XVIII. században már egész Németországban — Poroszországot sem véve ki¹ — nagy számmal találunk polgári származásu mezőgazdákat, a kik mint örökhaszonbérlelők nemesi és királyi birtokon vagy uradalmaikon gazdálkodnak. Hogy az örökhaszonbérlet a paraszt-birtok felszabadításánál minő szerepet játszott, arról már előzőleg volt szó.

Az újabb német törvényhozás megtiltja az örökhaszonbérletet; Poroszországban az 1850. március 2-iki törvény szünteti meg a rendszert, mely Bajorországban a 70-es évekig érvényben marad. Egyes kisebb német államokban azonban, — mint pl. Braunschweig, Mecklenburg, Lippe-Schaumburg stb., — az örökhaszonbérlet napjainkban is létezik. Különben a porosz

¹ Poroszországban 1710-ben megszüntették az örökbérletet s csak Nagy Frigyes hozta be újra e rendszert.

járadékbirtokok rendszere ismét közeledést mutat e rendszer felé, — miről előzőleg már szintén volt szó.¹

Az angol és francia törvényhozások nem tiltják el az örökhaszonbérletet, de a bérlet idejét korlátozzák.² Nagyobb elterjedést e rendszer egyik országban sem nyert.

Hazánkban nincs az örökhaszonbérlet törvényhozásilag kizárva; de az örökhaszonbérlet a szabad költözködési jogot kizárja, személyes függési viszonyt létesít, minélfogva az örökhaszonbérlet egész jogfelfogásunkkal ellenkezik s így a gyakorlatban e rendszerrel nem találkozunk. A 48-iki törvényhozás előtt pedig a paraszt személyére nézve nem volt szabad s így örökhaszonbérlet akkor sem létesülhetett.

A mezei gazdálkodás szempontjából az örökhaszonbérletnek elvitázhatlan előnyei vannak. Az örökhaszonbérlet tudatában levén annak, hogy a birtok utódaira is átháramlik, hogy ugyanaz a birtok fogja örököseinek is a megélhetést nyújtani, gondosan gazdálkodik, s nem áttal befektetéseket tenni; hiszen mind ennek utódai is hasznát látják. Mai korunknak mindamelllett nem felel meg, mert az egyéniség szabadságának útját állja.

3. *A haszonbérlet.* (Zeitpacht, fermage, land-tenure.)

A haszonbérlet abban áll, hogy a földbirtokos a föld használatát, szerződésileg megállapított évi bér fejében s meghatározott időtartamra, átengedi egy más, a mezőgazdasághoz értő egyénnek, a ki egyszersmind elegendő tőkével is rendelkezik a gazdálkodás folytatásához.

A haszonbérlet teljesen megfelel korunk szellemének; szabad teret enged az egyéniség kifejtésének s a tőkebefektetésnek.

A haszonbérlet keletkezési okát az intenzív gazdaság kifejlésében kell keresnünk. Az intenzív művelés ugyanis

¹ Lásd 14. §. A hűbéri eszmék feltámadása Németországban.

² Az örökhaszonbérlet gyakori Angliában a városi telkeknél. London p. o. néhány földesur telkén épült, a kik 90 évre bérbe adták a házakat. Ez az u. n. »house-lease«. Ezek a bérletek szintén örökhaszonbérletnek minősíthetők, mert 90 esztendő két emheröltőnek felel meg. A mezőgazdasági földbirtokoknál az örökhaszonbérlettel csak nagyon elvétve találkozunk, mert az angol mezőgazdák inkább a rövid haszonbérletek hívei. Franciaországban a Code civil 530. szakasza értelmében, az örökhaszonbérleti viszony legfeljebb 99 évig terjedhet.

nagyobb tőkét s nagyobb mezőgazdasági ismereteket tesz szükségessé; a föld birtokosa pedig gyakran egyikkel sem rendelkezik. Ez annál inkább áll, minél nagyobb a földbirtok.

A földbirtokos vagyonának legfőbb részét a föld maga képezi; pénz-tőkével rendszerint alig rendelkezik. Minél nagyobb a birtok, annál több tőkére van szükség az intenzív megműveléshez; a földbirtokos maga tehát nem képes az extenzívebb rendszerről egy intenzívebbre áttérni, nem volt képes főképp abban az időben, mikor a földhitel mai kifejllettségéről még nem volt szó. Hogy tehát a birtok hozadéka ne csökkenjen s hogy terhes adósságokat ne kelljen elvállalni, a földbirtokosok a föld használatát átengedték olyan egyéneknek, kik a műveléshez szükséges tőke birtokában voltak, s kik hajlandók voltak e használat fejében a tiszta hozadék egy részét a földbirtokosnak beszolgáltatni. Ezért fejlődik ki a haszonbérleti rendszer legelőbb azon országokban, a hol az intenzív gazdálkodás korán kifejlődik, tehát Angliában, Belgiumban, Hollandiában és Franciaországban.

A haszonbérleti rendszer azonban csak ott fejlődhetik ki, a hol sok tőke vár elhelyezésre, más szóval, a hol nagy a gazdagság; ez pedig legnagyobb azon államokban, a hol az ipar és kereskedelem kifejllett.

Általában azt mondhatjuk, hogy a polgárság van ilyen elhelyezésre váró tőkék birtokában; s mikor ezeknek a tőkéknek elhelyezése az ipari vagy kereskedelmi vállalatokban, a nagy kínálat miatt, már nem eléggé jövedelmező, e tőkék tulajdonosai a mezőgazdaságra kezdik figyelmüket fordítani, melynél a befektetett tőke nagyobb jövedelmet hozhat, mint az ipari vagy kereskedelmi vállalatba ruházott.

A földbirtokosok tőke után való kereslete, s a polgári középosztály tőke-kínálata így találkozik; s létesül a mezőgazdasági haszonbérlet. Nagy körvonalakban így jellemezhetjük e rendszer keletkezését.

Hogy valamely országban a haszonbérleti rendszer elterjedést nyerhessen, ahhoz első sorban szükséges egy értelmes és vagyonos bérlő-osztálynak a létezése.

Hogyan keletkezik ez a bérlő-osztály?

Említettük már, hogy a polgári osztály egy része, nagyobb jövedelmezőséget remélve, tőkét a mezőgazdaságban igyekszik

értékesíteni; így azután a bérlő-osztály egy jó része is a polgárságból, a tulajdonképeni középosztályból kerül ki.

A bérlő-osztály egy másik, bár kisebb része, magukból a földbirtokosokból fejlődik. A kisebb birtokok tulajdonosai ugyanis elegendő tőkével nem rendelkezvén az intensív gazdálkodáshoz, szintén gyakran kénytelenek birtokaikat bérbe adni. A bérbe adott birtokból azonban csak a tulajdonképeni földjáradék illeti a birtokost, mert a vállalkozói nyereség most már a bérlő jövedelmét képezi; az egész tiszta hozadék megszik birtokos és bérlő között. A kisebb birtokok összes tiszta hozadéka csekélyebb levén, a birtokosnak jutó földjáradék nem elegendő életfenntartásához. Mit tevő legyen hát? Vagy eladja birtokát s maga is bérlővé lesz valami nagyobb birtokon; vagy pedig, ha birtokán kívül még némi tőkével is rendelkezik, bérbe vesz egy kisebb birtokot, melynek intensív megműveléséhez a rendelkezésére álló tőke elegendő, s így birtokos is, bérlő is lesz egyszerre két különböző birtokon. Gyakoribb azonban, hogy az ilyen birtokos eladja kisebb terjedelmű birtokát s kizárólagosan bérlővé lesz valami nagyobb birtokon.

Ebből a két elemből keletkezik azután a bérlő-osztály. A keletkezés ideje különböző; Angliában már a XVII. században kezdődik, Franciaországban, Belgiumban és Hollandiában a XVIII. században, Németországban, Ausztriában és hazánkban — már a mennyiben magyar bérlő-osztályról beszélhetünk — még később.

A hol a bérlő-osztály legszámosabb s tőkében a leggazdagabb, ott fejlődik ki a haszonbérleti rendszer is legtökéletesebben s ott válik leginkább általánossá.

A bérlő-osztály fenmaradásához és szaporodásához azonban elkerülhetetlenül szükséges a haszonbérleti viszonynak törvényhozásilag való alapos szabályozása.

A haszonbérleti viszony a haszonbérleti szerződésen alapszik; ezeket a szerződéseket pedig úgy kell megszerkeszteni, hogy annak se a földbirtokos, se a bérlő ne vallja kárát. A törvényhozási szabályozás épen ezért meglehetősen kényes és nehéz; mindkét fél érdekét szem előtt kell tartani s ez érdekek nagyon különböző irányuak. Figyelemmel kell lenni arra is, hogy a gazdálkodás szabadságát mi sem korlátozza, — viszont azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a tulsá-

gos szabadság esetleg rablógazdasághoz vezethet. A tökéletes haszonbérleti szerződésnek általános schemáját nem lehet megalkotni, mert a talaj- és földbirtok-viszonyok s a nemzeti karakter, melyek ország és nép szerint változóak, szintén figyelembe veendőek. Ép ezért azt mondhatjuk, hogy a haszonbérleti szerződés törvényhozási szabályozásánál az általános elvek mellett tekintettel kell lenni a localis viszonyokra is. A bérleti szerződés legtökéletesebb szabályozást Angliában nyert, a hol mind e szempontokra tekintettel voltak.

A bérletek nagyságára vonatkozólag általában ugyanazokat az elveket állíthatjuk fel, mint az üzemek nagyságára vonatkozólag. A hol a nagy-üzem helyén való, ott nagy-bérletnek kell létesülnie, a hol a közép-üzem, ott a bérelt terület terjedelme is közepes legyen és így tovább.

A mi az u. n. *óriás-bérleteket* illeti, vagyis az olyan haszonbérleteket, melyek nagy terjedelmű latifundiumokon létesülnek, úgy azokra nézve meg kell jegyeznünk, hogy azok csak akkor helyén valók, ha a bérlő igen nagy tőkével rendelkezik. Minthogy pedig az intensív gazdálkodáshoz napjainkban a föld forgalmi értékének kbl. 35—40°/_o-át tevő tőke szükséges, az ilyen nagy tőkével rendelkező bérlők meglehetősen ritkák. Természetesen, ha a bérlő rendelkezik a szükséges tőkével s a kellő üzleti szellemmel is, mely egy ilyen nagy birtok-complexum igazán intensív kihasználásához elkerülhetetlenül szükséges, úgy gazdasági szempontból nem vitathatjuk el ez óriás-üzemek előnyét. Socialis tekintetben azonban az óriás-bérletek hátránya abban áll, hogy a latifundiumok társadalmi hátrányai nem szűnnek meg, mert külső megjelenésében a haszonbérleti birtok mégis csak latifundium marad; holott ha a latifundiumot több nagy-üzemre bontva adják bérbé, a latifundium nagy, egységes tömege, mely a szomszédos kisebb üzemeket elnyomja, megbomlik, a nagy-bérletek külső megjelenésükben és socialis hatásaikban csak nagy-üzemek lesznek s ezáltal a latifundium socialis hátrányai vagy teljesen elenyésznek vagy kevésbé kiélesedett alakban jelentkeznek.

A latifundiumoknak a bérbeadásnál való ilyetén felosztását látjuk Angliában, a hol a haszonbérleti művelés alatt álló nagy-üzemek átlag-terjedelme 800—1000 acre. Hasonlót észlelhetünk Francia- és Németországban. Skóciában, Olasz-

országban, Ausztriában és hazánkban azonban az óriás-bérletek még igen jelentékeny szerepet játszanak.

Általában azt mondhatjuk, hogy a közepes terjedelmű bérletek járnak a legnagyobb gazdasági és socialis előnyökkel. Az ilyen birtokok intensív megművelése nem kíván tulságosan nagy tőkét s így hamarább akad bérlő, a ki a szükségessel rendelkezik; e mellett a verseny és a jövedelemeloszlás is arányosabb lesz.

A kis-bérleteknek szintén megvan a maguk jó oldala, bár a kis-birtoknak az önkezelési rendszer felel meg leginkább; azonban, a hol a culturák értékes volta következtében a föld ára igen magas — mint pl. Franciaországnak kertileg művelt s szőlő-termő vidékein — s a hol a birtokszerzéshez ennek következtében a kis-ember, a kis-gazda nem eléggé jómódu, a kis-bérleteknek meg van a jogosultsága; mindenestre előnyösebb a kis-bérlet, mint a feles-gazdaság.

A mi a törpe- és parcella-bérletet illeti, ugy azoknak sok gazdasági iró sokkal nagyobb socialis jelentőséget tulajdonít, semmint méltányos volna. Így pl. ujabban *Kaerger*¹ ugy vélekedik, hogy e bérletek számának szaporítása a munkás-kérdés egyik megoldását képezhetné. Ámde már a törpe- és parcella-üzemek tárgyalásánál² kifejtettük ez üzemek gazdasági hátrányait; ugyanott utaltunk továbbá arra is, hogy a tulságos szétforgácsolódás következtében socialis bajok is keletkezhetnek. A törpe- és parcella-bérletre vonatkozólag ugyanez áll s ezért ugy vélekedünk, hogy a munkás-kérdésnek *Kaerger* által javasolt ilyenét megoldása aligha volna ajánlatos. Nagy városok tőszomszédságában, a hol a termelvények kiváló minőségeit jól lehet értékesíteni a piac közelsége folytán, az ilyen bérletek még ugy a hogy megállhatnak; távol a nagy központoktól azonban feltétlenül hátrányosak. A törpe- és parcella-bérletek megfelelhetnek egyes spekulánsok üzérkedő izlésének, a helyes irányzatu agrárpolitikának azonban a haszonbérletek e fajai ellen határozottan állást kell foglalnia.

Hogy a haszonbérlet a mezőgazdaságra előnyös legyen, az jórészt a bérlő egyéniségétől, egyéni tulajdonságaitól függ. A mezőgazdasági ismeretekkel bíró, elegendő tőkével rendel-

¹ Die Arbeiterpacht, Berlin, 1893.

² L. 18. §.

kező, becsületes bérlő rendszerint előmozdítója a mezőgazdaság haladásának s evvel együtt a birtok értékét is emeli; viszont a tanulatlan, csakis nagy hozadékot elérni törekvő bérlő tönkre teheti a birtokot. Épen ezért igen óvatosnak kell lennie a földbirtokosnak, mikor birtokát bérbbe adja. Nem szabad könnyelműen, az első jött-mentnek a birtokot odaadni, még akkor sem, ha ez esetleg a legtöbbet ígérő fél is. Mert mi haszna van abból a birtokosnak, hogy néhány esztendőn keresztül magas bérösszegeket kap, ha ezen idő alatt valami lelkiismeretlen bérlő rablógazdaságot folytat a birtokon s azt olyannyira kimeríti, hogy a hozadék a bérlet lejártakor tetemesen alászáll s az új bérlő csak igen jelentéktelen ajánlatot tehet; sőt az is megeshetik, hogy nem akad vállalkozó szellemű bérlő, a ki elég merész lenne a birtoknak karbahelyezését megkísérteni. A birtokosnak ennél fogva a bérbeadásnál első sorban a bérlő egyéniségére, képességeire és képzettségére kell tekintettel lenni s csak másodsorban a kínált bérösszegek nagyságára. Épen ezért a bérlet-árverések nem mondhatók előnyös intézményeknek, mert itt csakis a kínált bérösszeg nagysága a mérvadó.¹

Áttérünk most a bérlő és birtokos közti viszony szabályozásának tárgyalására.

Mint említettük, e viszonyt a haszonbérleti szerződés állapítja meg. E szerződés határozza meg a bérletösszeget, a bérlet időtartamát s a birtok megművelésére vonatkozólag kölcsönösen megállapított feltételeket.

A bérletösszegekre vonatkozólag azt véljük, hogy annak arányosnak kell lenni, vagyis más szóval: meg kell felelnie

¹ Mindemellett a birtokok bérbeadása igen gyakran árverés útján történik; sőt jogi személyek birtokainak bérbeadásánál ez a szokásos mód. A községi háztartásról szóló 1883: XV. tc. nálunk elrendeli, hogy a községi vagyon bérbeadása árverésen eszközöndő; csak ha ez sikerre nem vezet vagy a község érdeke *kivételesen* a magánúton való egyezkedést javálja, történhetik a szabad kézből való bérbeadás. (V. ö. Dr. Kmety Károly: A magyar közigazgatási jog kézikönyve, 200. l. Budapest, 1900.) Agrárpolitikai kormányzatunknak feladata volna az e fajta káros hatású rendelkezéseket törvényhozásunkból kiküszöbölni. Elismerjük a törvény e rendelkezésének helyes célzatát: a községi bérbeadásoknál közrejátszható protekcionismust stb. kizárni; ezt azonban — nézetünk szerint — más úton is el lehet érni.

a birtok tiszta hozadékanak. A haszonbérletnél a birtokost csak a tulajdonképeni földjáradék — az u. n. »unearned increment« — illeti meg; a bérösszeg tehát ne legyen soha magasabb a földjáradéknál. Persze nem könnyű annak megállapítása, a hozadéknak melyik része tekintendő vállalkozói nyereségnek s melyik földjáradéknak. Tőkebefektetések, melioratiók révén emelkedik a földjáradék; ámde ezeket a melioratiókat a bérlő végezi a saját tőkéjével. Méltányos tehát, hogy a növekedő tiszta hozadékból neki is nagyobb része legyen; azt azonban ropant bajos megállapítani, hogy a tőkebefektetésnek megfelelőleg, a növekedett hozadékból mennyi tekinthető a vállalkozói nyereség s mennyi a földjáradék gyarapodásának. A kölcsönös méltányosság ez esetben a helyén való. Ha a birtokos a hozadék gyarapodását látva a bérleti szerződés lejártakor, az új szerződést csak magasabb bérösszeg kikötése mellett akarja elfogadni, úgy ezáltal a bérlő kedvét veszti s a következő ciklusban aligha lesz hajlandó újabb befektetésekre, mikor fokozott áldozatkészsége és munkája negatív eredménnyel jár. Sőt megeshetik az is, hogy rablógazdálkodással igyekszik visszaszerezni azt, a mivel a birtok hozadéki értékének gyarapításához az előbbi ciklusban hozzájárult. A birtokosnak továbbá tekintettel kell lenni az áralakulásokra is. Csökkenő árak mellett rendszerint csökken a tiszta hozadék is, s hogy a bérlőt el ne kedvetlenítse, inkább engednie kell a bérösszegeből. Hogy a birtokos ilyen méltányossága milyen jótékony hatással van az egész mezőgazdaságra, annak remek példáját szolgáltatja Anglia.¹

¹ A bérletösszegek csökkenését *Wiltshire* grófságban mutatja a következő táblázat:

A birtok terjedelme	Bérletösszeg		Csökkenés %-okban
	1881-ben	1894-ben	
1600 acre	£ 1000	600	40
1000 »	800	360	55
1020 »	570	300	48
555 »	470	270	43
400 »	550	300	46
430 »	400	220	45
1730 »	1300	700	46
470 »	400	200	50
1000 »	1100	570	48

(L. Koenig: Lage d. engl. Landw. 49. l. Jena, 1896.)

A birtokosok szívesen engedtek a bérletösszegekből, hogy ezáltal bérlőik helyzetén könnyítsenek s a jó bérlőket megtarthassák. *Koenig* állítása szerint az angol birtokos az utóbbi évek folyamán hajlandó volt a bérlő minden kérését teljesíteni, ha az csak egyáltalán lehetséges volt.¹ Ily módon azután sikerült is az ideiglenes agrárválságot jobbára leküzdeni; s ma már ismét a bérösszegek emelkedése tapasztalható.

A mi a bérlet időtartamát illeti, ugy erre nézve igen bajos határozott szabályt fellálítani. Általában az a nézet, hogy az időtartam ne legyen tulságosan rövid, mert a rövid lejáratu bérletnél a bérlő ki van téve annak a veszélynek, hogy esetleges tőkebefektetéseinek gyümölcsét esetleg utóda élvezheti csak, ha a birtokos nem volna hajlandó a bérletszerződés meghosszabbítására. Ily módon azután megeshetik, hogy a bérlő sajnál tőkét és munkát fordítani a birtokra. A hosszabb lejáratu bérletnél ellenben kilátása van arra, hogy munkájának gyümölcsét is ő maga élvezheti. Mindamellett Angliában az egy évi tartamu bérlet divik; s az angol bérlők annyira megszokták ezt, hogy hosszabb bérletekről hallani sem akarnak. Oka ennek abban rejlik, hogy az áruk nagy hullámzása, főkép pedig azoknak az utóbbi időben tapasztalt csökkenő irányzata következtében a bérlők félnek egy oly bérösszegnek hosszú időre való megállapításától, melynek fizetésére rohamosan hanyatló áruk mellett képtelenek lehetnének. S ezért ragaszkodnak az egyévi lejáratuhoz, bizva a birtokosok méltányosságában, hogy a jó és becsületes bérlőt meghagyják bérletben mindaddig, míg munkájának eredményét is élvezheti.

Másutt, pl. Skóciában, Francia- és Németországban, Ausztriában és hazánkban a hosszabb lejáratu bérletek a szokásosak. (Skóciában a bérlet időtartama nem szokott kevesebb lenni 19 esztendőnél.) Ezeknek az az előnyük, hogy a bérlő inkább merészel nagyobb tőkebefektetéseket tenni, számítva arra, hogy a következő esztendőkből majd elnyeri jutalmát. Továbbá előnye a hosszú bérleteknek, hogy a bérlő már saját érdekénél fogva sem folytathat rablógazdaságot; megesik ugyan, hogy lelkiismeretlen bérlők ép a bérlet utolsó éveiben kimerítik a földet s így az új bérbeadást tetemesen megnehezítik.

¹ Die Lage der englischen Landwirtschaft, 109. l. Jena, 1896.

A hosszú bérletek ama hátrányát, hogy a csökkenő gabona-árakkal szemben a bérösszeg állandóan változatlan marad, avval lehet ellensúlyozni, hogy a bérösszeg nem fix pénzösszegben határozatik meg, hanem csak az köttetik ki, hogy bizonyos megállapított terményből ennyi és ennyi métermázsának valamely megállapított piacon, a fizetés napján megfelelő értéke fizetendő. *Leroy-Beaulieu* pedig egy lejtő-skála alkalmazását ajánlja, melynek értelmében csökkenő árakkal csökkenjen a bérletösszeg, növekedő árakkal pedig emelkedjék, még pedig évente.¹

A bérlő biztosítása végett igen fontos még az is, hogy a birtok tulajdonjogi viszonyában beállott változás a bérlet-szerződést ne befolyásolhassa. A német birodalmi törvénykönyv éppen ezért, tekintettel mindennemű bérleti szerződésekre, kimondja, hogy az eladás a bérletviszonyt nem változtatja. (»Kauf bricht nicht Miethe.«)² Szükséges továbbá a szerződésben a bérleti jogok átruházási jogát is biztosítani a bérlő számára; így azután abban az esetben, ha a bérlő a szerződés lejártá előtt elhalna, a bérlet átszáll örökösire.

A szerződés igen lényeges részét képezi továbbá a föld-birtok művelésére vonatkozó közös megállapodás. A szerződés e részét a legnehezebb megszerkeszteni, mert ez a szabályozás könnyen a bérlő cselekvési szabadságának korlátozásává

¹ »Il suffit de stipuler dans le bail une échelle mobile du fermage en argent, suivant les prix moyens qu'atteindront chaque année tel et tel, produits qui forment la base de chaque exploitation.« (Économie Politique II. 28. l.) Ez a rendszer gyakorlati alkalmazásra talált *Aveyron* departmentben, a roquefort-sajtgyártó pincék és barlangok béreinek megállapításánál.

² Kisajátítás esetén azonban a bérleti szerződés is felbontható az érdekelt bérlőnek fizetendő kárpótlás fejében. Hazai törvényhozásunk is erre az álláspontra helyezkedik. Az 1881 : XLI. tc. 28. §-a szerint ugyanis bérlők (haszonbérlők) a kisajátítást nem gátolják és rendszerint a kártalanítási összegből s illetőleg annak törvényes kamataival, egyenlítődk ki. A 29. §. pedig arra az eshetőségre vonatkozólag, ha a bérlő maga követelné kisajátítás esetén a szerződés megszüntetését, elrendeli, hogy erre a bérlő csak abban az esetben jogosult, ha

a) az egész bérlemény kisajátíttatik ;

b) ha a bérlemény egy részének kisajátítása folytán a szerződés feltételei többé nem teljesíthetők, vagy a bérlemény olyan változást szenved, hogy előbbi rendeltetésének többé meg nem felelhet.

válhatik; viszont a földbirtokos is kénytelen birtokát a bérlő esetleges rablógazdasága ellen biztosítani. A földbirtokos nem egyezhetik bele olyan növények állandó, szünet nélkül való termelésébe, melyek a talajt tulságosan kimerítik. Így pl. rendszerint kikötik, — különösen Poroszországban, — hogy két egymásra következő esztendőben répa nem termesztendő ugyanazon a területen. A jó művelésnek a háziállatok és gépek tartása elkerülhetetlen feltétele lévén, a földbirtokos követelheti a bérlőtől ezeknek beszerzését és fenntartását. Pontosan meg kell állapítani ezenkívül a szerződésben, hogy a bérlet lejártakor az inventarium minő része illeti a bérlőt stb.

A bérlő rablógazdálkodásától leginkább a rövid lejáratu haszonbérleteknél lehet tartani; említettük azonban már előzőleg, hogy a hosszú lejáratu bérleteknél is előfordulhat rablógazdálkodás a haszonbérlet utolsó éveiben. Az első esetben a földbirtokos avval akadályozhatja meg a bérlő rablógazdálkodását, hogy a jól gazdálkodó bérlőnek előnyös feltételek mellett a bérletviszony további fenntartását helyezi kilátásba. Így azután a bérlőnek saját érdeke jól gazdálkodni. A második esetben a földbirtok újból való bérbeadását nem szabad a bérlet utolsó, lejáratu évéig halasztani, hanem az új szerződést már három, sőt négy évvel a bérlet lejárt előtt meg kell kötni. Ha az új bérleti szerződést a birtokos a régi bérlővel köti, úgy nem kell attól tartania, hogy az rablógazdaságot fog üzni, mert hiszen evvel maga alatt vágná a fát; ha pedig új bérlővel köt a földbirtokos szerződést, úgy ennek lesz arra gondja, hogy a régi bérlő még hátralevő bérlet ideje alatt vissza ne élhessen a föld termelő képességével. A jövő bérlő szigoruan ellenőrzi a régít, nehogy ez egy kimerült birtokot hagyjon hátra számára.

A haszonbérleti szerződésnek továbbá pontosan meg kell állapítania, hogy a birtokon létező épületeken szükségessé vált javítások költségeinek minő részét köteles a birtokos, s minő részét a bérlő viselni. A haszonbérleti szerződések rendszerint azt a határozatot tartalmazzák, hogy a kisebb költséggel járó javításokat a bérlő, a költségesebbeket a birtokos tartozik fedezni. Ámde ez a meghatározás: kis és nagy költséggel járó javítás, igen relativ; a birtokos valami reparaturát jelentéktelennek tarthat, a bérlő pedig azt már költségessnek vélheti.

Igy azután bérlő és birtokos között könnyen surlódások támadhatnak; ennek pedig a mezőgazdasági termelés szokta megadni az árát. E surlódások elkerülése végett a leghelyesebb, ha a szerződések a javítások elvégeztetését a bérlőre bizzák. A bérlet kezdetekor s lejártakor az épületek értékét hatóságilag meg kell becsülni; ha a bérlet végén azután ez a becslés azt bizonyítja, hogy az épületek értéke emelkedett, — a mi más szóval azt jelenti, hogy a bérlő jelentékeny tőkét fordított az épületek karbahelyezésére, — a két becslés között mutatkozó értékkülönbséget a birtokos a bérlőnek megtéríteni tartozik. Azon esetben pedig, hogy a második becslés eredménye az elsőnél kedvezőtlenebb, — a mi azt jelenti, hogy a bérlő használta az épületeket a nélkül, hogy azok karbantartásáról gondoskodott volna, — az értékkülönbséget a bérlő köteles a birtokosnak megtéríteni. Evvel a rendszerrel bérlő és birtokos között a surlódások, legalább a bérlet tartama alatt, jobbra elkerülhetők. Ugyanilyen módon lehetne eljárni ott is, a hol melioratiók alkalmazása vált szükségessé. Ha e melioratiók által a birtok értéke emelkedett, méltányos, hogy a birtokos ez értékemelkedésből a bérlőnek is juttasson valamit; ha pedig a bérlő elhanyagolta a művelést, megérdemli, hogy büntetésképen a birtokosnak kártérítést fizessen. Ez a módszer legalkalmasabb az intenzív és józan gazdálkodás biztosítására.¹

Angliában az újabb időben u. n. »*land-court*«-okat akarnak meghonosítani, melyeknek feladata volna:

1. a bérletösszegeket megállapítani,
2. a bérlet tartósságát biztosítani,
3. a bérlőnek a birtokba befektetett tőkéjét méltányosan jutalmazni.

Az ilyen semleges közegek közbenjárása bérlő és birtokos között feltétlenül előnyösnek mondható. Hogy Angliában mindemellett a »*land-court*«-ok eszméjével maguk a bérlők legkevésbé akarnak megbarátkozni, annak magyarázatát abban

¹ Az ausztr. ált. polg. tvk. erre vonatkozólag csak a következő rendelkezést tartalmazza:

»Ha a bérbevevő a bérbeadót illető szükséges vagy hasznos kiadást tett a bérleményre: megbízás nélküli ügyvivőnek tekintetik; de a megtérítést a bérlemény visszaboecátása után legfeljebb hat hónap alatt kell, hogy bíróilag követelje, különben keresete elenyészett« (1097. §.).

lelhetjük, hogy a birtokosok Anglia legtöbb vidékén oly méltányosak bérlőkkel szemben, hogy a haszonbérleti viszony szabályozása nem szorul ilyen semleges elemek beavatkozására.¹

A jó szerződésen alapuló haszonbérlet a mezőgazdaságra nézve rendkívül előnyös. A hol a bérletviszonyok helyes szabályozást nyertek, ott a haszonbérleti művelés alatt álló területek jobbra mintagazdaságok. A haszonbérleti viszony lehetővé teszi az arányosabb jövedelemeloszlást, a tultengő tőke számára levezető csatornát képez s a tehetséges, tanult, de saját birtokkal nem rendelkező mezőgazdák képességeinek kifejtésére tág teret nyújt. Épen ezért a haszonbérleti rendszer behozatala ajánlatos mindenütt, a hol a birtokos az intensív gazdálkodáshoz se elég tőkével, se elég mezőgazdasági ismerettel nem rendelkezik, szóval leginkább a terjedelmüknél fogva nagy vagy közép birtokoknak minősíthető területeken.

A legtöbb gazdasági író is a haszonbérleti rendszer mellett foglal állást, így Roscher,² Leroy-Beaulieu,³ Lavergne,⁴ Marshall,⁵ Brentano, Goltz,⁶ Philippovich,⁷ hazai irodalmunkban Földes⁸ és Gaál;⁹ a social-demokratikus irányú írók, mint pl. George¹⁰ és Kautsky¹¹ is kénytelenek elismerni a bérletrendszer előnyeit s maga a social-demokratikus agrár-reform az állami bérlet eszméjén alapszik, mi által megszűnnék (?) az egyéni jövedelmet képező »unearned increment«. Buchenberger

¹ *Koenig* felemlíti, hogy Lincolnshire, Wiltshire s általában a legtöbb grófságban a bérlők határozott állást foglalnak a landcourtok ellen. (Lásd: *Lage d. engl. Landw.*, 113. lap.) Jellemző továbbá, hogy mikor a richmondi herceg bérlőinek azt az ajánlatot tette, hogy az egy évi tartamu, u. n. »tenancy at will« helyébe a hosszabb lejáratu bérleteket léptessék, a bérlők ezt avval a megokolással utasították vissza, hogy feltétlenül biznak a herceg méltányosságában s inkább megmaradnak a régi rendszer mellett, melyhez hozzászoktak s melynek számos előnye van.

² *Nationaloekonomik des Ackerbaus*, 222. l.

³ *Économie Politique*, II. 24. l.

⁴ *L'agriculture et la population*, 179. l. Paris, 1865.

⁵ *Principles of Economics*, 735. l.

⁶ *Vorl. über Agrarwesen u. Agrarpolitik*.

⁷ *Politische Oekonomie*.

⁸ *Társadalmi gazdaságtan*, 43. l.

⁹ *A nemzetgazdaságtan rendszere*, 33. l.

¹⁰ *Progress and Poverty*, 261—267. l. London, 1890.

¹¹ *Die Agrarfrage*. Stuttgart, 1899.

az egyetlen az újabb irodalomban, a ki a haszonbérletrendszerben több hátrányost, mint előnyöst vél fellelhetni. Szerinte a bérletösszeget igazságosan megállapítani alig lehet s épen ez a bérletrendszer Achilles-sarka; sőt azt állítja, hogy épen ezért a feles-gazdaság rendszerének több előnye van, mint a haszonbérletnek.¹ Előző fejtegetéseink azonban, úgy véljük, kellőképp megcáfolják a Buchenberger-féle felfogást.

A mi végtére a haszonbérleti rendszer elterjedését illeti, úgy arra vonatkozólag azt állíthatjuk, hogy a bérbeadott mezőgazdasági területek kiterjedése minden országban emelkedést mutat.

Angliában az önkezelési rendszer szerint megművelt terület a haszonbérleti művelés alatt állónak csak csekély részét teszi. Az 1895-iki statisztika szerint a haszonbérleti művelés alatt álló terület kiterjedése 27.937,470 acre, az önkezelési rendszer szerint művelté ellenben csak 4.640,043 acre.

Franciaországban a haszonbérbe adott birtokok kiterjedése 12.628,800 hektár, az üzemek száma pedig 1.078,184, Belgiumban az üzemek száma 445,528, Németországban pedig 2.607,210. A haszonbérleti művelés alatt álló német birtokok kiterjedése 5.360,041 hektár.

Hazánkban a bérletrendszer nagyobb kifejlődésével, sajnos, még nem találkozunk. Legfőbb oka ennek az, hogy nincs bérlőosztályunk; nincs pedig azért, mert egyrészt az ország nem eléggé gazdag, másrészt, mivel u. n. középosztályunk, a »gentry«, nem bír a kellő ismeretekkel. A kisbérlet népünk karakterének nem felel meg; a mi parasztságunkat csak a valódi *földtulajdon* elégíti ki, földtulajdon-surrogatumok a paraszt földéhségét nem csillapítják. Így hát kis-üzemeink jobbra az önkezelési rendszer szerint műveltetnek. A nagybérlethez pedig, mely sok tőkét kíván, középosztályunk — már a mennyiben magyar középosztályról, nyugat-európai értelemben szó lehet — nem eléggé vagyonos. Így azután hiába hangoztatják agrárgyűléseink, hogy meg kell teremteni a bérlő-osztályt. Ez nálunk csak akkor lesz elérhető, ha a társadalmi reform keresztülvitele után igazi, valódi középosztályunk lesz, még pedig egy iparral és kereskedelemmel foglalkozó *vagyonos* középosztályunk.

¹ Agrarwesen und Agrarpolitik, 172. és 216. l.

Ép azért igen elismerésre méltók az 1900-iki kassai agrár-gyűlésnek ama határozatai, melyek e középosztály megalkotásához szükséges utmutatásokat tartalmaznak.

4. *Az önkezelési rendszer.* Az önkezelési rendszer, vagyis a birtoknak a tulajdonos által való megművelése volna a legtermészetesebb. A gazdasági és társadalmi viszonyok alakulása azonban már az ó-korban gyakran szükségessé tette a birtoknak haszonbérbe, illetve örökhaszonbérletbe, egyszóval idegen megművelésbe való adását. Nagyobb mérvben azonban e szükségesség csak akkor kezd kifejlődni, mikor az intenzív gazdálkodás általánossá válik, szóval a XVIII. század óta; a XIX. század folyamán pedig mindig nagyobb és nagyobb területek vonatnak ki a tulajdonos művelése alól.

Nem szabad azonban ebből arra következtetni, mint-hogy ha az önkezelés kevesebb gazdasági előnnyel járna, mint valami egyéb rendszer. A hol a birtokos elegendő tőkével és ismerettel rendelkezik, ott az önkezelési rendszer a legnagyobb gazdasági előnyökkel jár; leginkább helyén való pedig az olyan birtokokon, a hol a termelés intenzitása jelentékeny tőke nélkül, csak nagyobb és gondosabb megmunkálás által is fokozható, vagyis: a kis parasztbirtokokon.

A kis mezőgazda mindig több gondot fordít a föld megművelésére, ha az tulajdonát képezi, minthogy ha idegen földet kénytelen művelni; a legjobb parasztbérlő sem gazdálkodik oly gondosan a bérelt birtokon, mint gazdálkodik sajátján. Ennek következtében azon országokban, a hol a kisbirtok nagyon elterjedt, az önkezelési rendszer ezeken a birtokokon gyakoribb, mint bármely más rendszer. Angliában, a hol a nagybirtok az uralkodó, az önkezeléssel ritkábban találkozunk; minden egyéb államban, mutassa az a haszonbérleti és egyéb rendszereknek bárminemű kifejlését, mégis az önkezelési rendszer az uralkodó. Franciaországban pl. a haszonbérleti rendszer rendkívül kifejlett; mindemellett az 5.702,700 mezőgazdasági üzemből csak 1.078,184 áll haszonbérleti s 349,338 feles rendszerű művelés alatt. Szóval az üzemek többsége a birtokos művelése alatt áll. Ugyanez áll Németországra, Ausztriára és Magyarországra vonatkozólag is. Főkép hazánkban elterjedt az önkezelési rendszer parasztságunk körében s a parasztbérlet aránylag ritka jelenség.

A nagyobb kiterjedésű birtokoknál az önkezelés rendszere már nem jár annyi előnnyel, mint a kisbirtoknál, vagy a törpe- és parcella-üzemelnél, melyeknek egyedül önkezelési megművelése helyén való s gazdasági és socialis szempontból egyaránt előnyös.

A haszonbérleti rendszer tárgyalásánál kifejtettük, hogy a nagybirtokok tulajdonosai nem rendelkeztek elegendő tőkével s azért adták bérbe birtokaikat. Ha a birtokos tőkeszegénysége dacára is maga gazdálkodik, úgy az önkezelés rendszere feltétlenül gazdasági hátrányokkal jár, mert az intenzív gazdálkodás kifejlését lehetetlenné teszi. Ugyanez áll abban az esetben is, ha a birtokos nem rendelkezik kellő mezőgazdasági ismeretekkel.

Ezzel az utóbbi jelenséggel a legtöbb államban a XVIII-ik század óta találkozunk. Az udvari élet kifejlődése következtében a vagyonosabb birtokos-nemesek birtokaikról a városba, a királyi vagy császári udvar közelébe költöznek; létrejön az u. n. udvari nemesség (Hofadel, noblesse de la cour, court nobility). Ezek a birtokosok az udvarnál különböző tisztségeket foglalnak el, melyek a városi tartózkodást szükségessé teszik; így jön létre az u. n. *absentismus*, vagyis a birtokosoknak a birtoktól való távolmaradása. S ez az *absentismus* legtöbb helyütt ép abban az időben fejlődik ki, mikor az intenzív gazdálkodás értelmes és egyöntetű vezetést kezd szükségessé tenni. Minél nagyobbak a birtokok, annál károsabb hatású az *absentismus*, mert annál nagyobb területek vannak kizárva a mezőgazdasági haladásból.

Az *absentismus* legnagyobb hátránya az, hogy a birtokos utódai is udvaroncoknak vagy katonáknak neveltetnek, a mezőgazdasághoz pedig mitsem értenek; különösen általános ez ott, a hol a hitbizományi rendszer kifejlett, s a hol a »splendor familiae«-nak fentartása megkívánja, hogy a nemes földesur és udvaronc vagy magas állami hivatalnok is legyen egy személyben.

A birtokától magát »absentáló« földesur egy hivatalnokra, egy gazdasági intézőre, jószágigazgatóra bizza rendszerint a gazdaság vezetését; minthogy pedig ennek a hivatalnoknak nem áll érdekében többet dolgozni, mint a mennyi elkerülhetlenül szükséges, vagy pedig gyakran a földesur adta

utasítások intézkedési szabadságát korlátozzák: a gazdasági haladás is jelentéktelen vagy épenséggel semmi. Így teszi az absentismus is, a tőke és ismeretek hiánya mellett, a nagybirtokok bérbeadását elkerülhetlenül szükségessé mindenütt, a hol az udvari nemesség kifejlődik. S ha a földbirtokosok vonakodnak birtokaikat bérbeadni, eladósodnak, sőt sokszor teljesen tönkrejutnak.

A tapasztalás napjainkban azt mutatja, hogy a terjedelmüknél fogva közép- vagy nagybirtoknak minősíthető mezőgazdasági területek birtokosai rendszerint nem rendelkeznek elég tőkével birtokaik intenzív megmunkálására. Ezért a birtokosok legjobban teszik, ha az önkezelésről lemondanak s birtokaikat bérbeadják olyanoknak, a kik a szükséges tőkével rendelkeznek; a hol egy tőkével rendelkező bérlőosztály nem létezik, ott az ilyen birtokok gazdaságilag hátramaradnak, csekély hozadékat hoznak s birtokosaik rendszerint tönkre jutnak. Szomorú példa erre hazánk középbirtokos osztályának pusztulása, melyet jórészt az a körülmény idézett elő, hogy mikor az intenzív gazdálkodás elkerülhetlenül szükségessé vált, a birtokosok nem találtak olyan egyéneket, kik vagyონosságuk és mezőgazdasági képzettségük folytán alkalmas bérlők lehettek volna.

A kisbirtok tehát napjainkban az önkezelésre leginkább alkalmas terület. A munka fokozásával igen nagy intenzivitás érhető el s a különféle mezőgazdasági szövetkezetek sok oly előnyt biztosíthatnak a kisbirtokosoknak, melyek a legújabb időkig a nagybirtok és nagybirtokosok kiváltságát képezték.

Az önkezelésre vonatkozó irányelveket tehát a következőkben foglalhatjuk össze:

Ott, a hol a mezőgazdaság túlnyomólag csak földművelésben és állattenyésztésben áll, szóval, a hol a gazdálkodás kizárólagosan mezőgazdasági jellegű, ott az önkezelési rendszer semmi hátránnyal nem fog járni; a hol azonban a gazdálkodás már nem kizárólagosan mezőgazdasági jellegű, hanem a hol a kifejlett gazdasági viszonyok különböző technikai, ipari és kereskedelmi tudást és tapasztalatot is szükségessé tesznek, ott a haszonbérleti rendszeré a jövő.

V. KÖNYV.

Mezőgazdasági hitelügy és biztosítás.

20. §.

A mezőgazdasági hitel általában.

A mezőgazdasági üzem folytatásához tőkére van szükség.

Minél nagyobb az üzem és a művelés intenzitása, annál inkább növekedik ez a tőkeszükséglet s annál többféle alkalmazást nyer a tőke. Az intenzitásnak kizárólagosan csak munkával való fokozása csupán kis terjedelmű birtokokon lehetséges, nagyobb birtokokon az intenzitás növelése fokozott tőkebefektetést kíván. Azt mondhatjuk, hogy a mezőgazdasági tőke jelentősége az intenzitás fokozásának megfelelő arányban növekszik.

A tőkének a mezőgazdaságban épügy, mint minden egyéb termelési ágban, *két fajtáját* különböztethetjük meg: az álló tőkét és a forgalmi tőkét.

Az álló tőkét a mezőgazdaságban a föld, illetőleg az annak megszerzésére fordított pénzösszeg vagy gazdasági szolgáltatás képezi.

A mezőgazdasági forgalmi vagy üzemi tőke a gazdálkodás folytatásához szükséges.

Ha valaki földtulajdonnal nem rendelkezik s azt meg akarja szerezni, a tulajdonjogot meg kell vásárolnia; az e vásárlásra fordított tőke álló tőkének minősítettik s neve: *birtokszerző tőke*.

Minden egyéb tőke, mely nem a birtokszerzésre fordítatik, a mezőgazdaságban a forgalmi tőke jellegével bír, s ez a forgalmi tőke szükséges az üzem folytatásához és javításá-

hoz. Az üzem folytatására használt tőke a *tulajdonképeni forgalmi vagy üzemi tőke*; az üzem javítására fordított pedig az u. n. *melioratio tőke*.

Ilyképen osztályozhatjuk a modern mezőgazdaságban alkalmazást leelő tőkét.

Az intenzív gazdálkodás kifejlődésével első sorban a forgalmi tőke két fajának jelentősége növekedett; a modern gazdasági üzem több tőkét kívánt, s különösen sokat a melioratiók.

Az intenzív gazdálkodás s a melioratiók folytán növekedett a hozadék, s így a föld hozadéki értéke is; minthogy pedig a földvásárlásnál az ár a hozadék nagysága szerint alakul, a forgalmi érték is nagyobb lett.

A modern mezőgazdaság kifejlődésének *közvetlen* hatása tehát a forgalmi tőke fokozása; *közvetett* hatása pedig a föld árának emelkedése.

A földbirtok megkötöttségének megszűnésével a föld is, épügy, mint valamely árú, a szabad kereskedelmi forgalom tárgya lett; de míg minden egyéb jószág ára a kereslet és kínálat egymáshoz való viszonya szerint alakult, addig a föld árát első sorban a hozadék nagysága szabta meg. A föld azonban ezáltal nem veszi el a szabad forgalom tárgyát képező áru jellegét; *de mint árú különbözik az egyéb áruk-tól* épen e különleges áralakulás folytán.

Hogy a föld tényleg árú, azt legjobban bizonyítja az, hogy, a megkötöttség megszüntetése óta, mindenki földet szerezhethet, a ki a birtokszerzéshez szükséges tőkével rendelkezik; s viszont a földbirtokos is bármikor megválhat birtokától, ha azt előnyösnek vagy szükségesnek véli.

A meddig a hűbériség s a birtokmegkötöttség létezik, addig a földbirtokszerzés nem üzlet, de kiváltság; napjainkban gazdasági jellegű kiváltság nem létezik, s a földbirtokszerzés épügy üzlet, mint bármi más.

Miért válik meg valaki birtokától s miért szándékozik egy másik földbirtokot szerezni, annak számos különböző oka lehet. Altalában azt mondhatjuk, hogy ez okok rendszerint gazdasági, s csak kivételesen családi, illetőleg személyes jellegűek.

A birtokszerzéshez napjainkban első sorban tőke szük-

séges; annak tehát, a ki bárminő okból birtokot akar szerezni, tőkével kell rendelkeznie.

A birtokszerzésre szintén gazdasági vagy családi, személyes okok készíthetnek valakit; gazdasági okok, ha tőkéjét a mezőgazdaságban véli legbiztosabban elhelyezhetni, személyes okok pedig akkor, ha a földbirtok társadalmi állásának vagy politikai befolyásának megszilárdítását segítheti elő. Evvel az utóbbi jelenséggel főképp napjainkban találkozunk gyakrabban s különösen nagyobb birtokvásárlásoknál. A nagybirtok, mint előzőleg kimutattuk, sokat vesztett gazdasági és társadalmi jelentőségéből; ámde bizonyos körök társadalmi életéből még nem enyésztek el azok a középkori, mondhatnók feudális felfogások teljesen, melyek a társadalmi állást, ha nem is teszik a birtok nagyságától függővé, mint hajdanában, de mindenestre pozíciót biztosítottak az ilyen nagybirtok tulajdonosának egy olyan körben, melyhez származása folytán nem tartozik s a hova személyes tulajdonságai és képzettsége révén csak nehezen juthat be.

Ha ez utóbbi kategóriába sorozandó esetek napjainkban gyakoribbak is, mindemellet kivételes jelenségeknek minősíthetők s a gazdasági indokokból eredő birtokvásárlás tekinthető általánosnak. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy főképp a »kis ember«, a paraszt birtokvásárlásánál gazdasági és személyes indokok egyaránt közrejátszanak. Az, a mit a paraszt »földéhségének« szokás nevezni, tulajdonképen ép oly személyes jellegű indító oknak tekinthető, mint mikor a meggazdagodott bankár vagy nagyiparos birtokot vásárol, hogy ezáltal külső társadalmi állását emelje. A parasztot a birtokvásárlásnál nemcsak a nagyobb jó módra való törekvés vezeti; nagy szerepet játszik a paraszt hiúsága is, a mennyiben a nagyobb birtoku parasztgazda a községben kiválóbb helyet szokott elfoglalni s egész családja tekintélyesebb lesz a birtokszaporodás folytán. A parasztot általában, minden országban jellemző eme pszichologiai momentumot nem szabad szem előtt téveszteni sohasem, mikor valamely országban a kisbirtokviszonyok állami rendezése válik szükségessé.

A birtokvásárló azonban nincs mindig annyi tőke birtokában, mint a mennyi a birtok megszerzéséhez szükséges; s legtöbbször előfordul ez akkor, mikor a személyes indokok

a birtokvásárlási szándék megérlelődésénél jelentékeny szerepet játszanak a gazdasági indokok mellett; más szóval: leggyakrabban a paraszti birtokvásárlásoknál.

Hasonlóképen jelentkezhetik ilyen tőkehiány akkor is, mikor valaki már meglevő birtokán az üzemet nagyobbítani, az intenzitást fokozni akarja, vagy földjavításokat szeretne eszközölni.

Mindegyik esetben, akár földbirtokvásárlásról, akár az intenzitás fokozásáról, akár melioratiók alkalmazásáról van szó, a tőkében jelentkező hiányt az érdekelt birtokos pótolhatja az által, hogy hitelét veszi igénybe s a hiányzó tőkét vagy tőkerészt kölcsön útján szerzi meg.

A hitel fogalma ismeretes; nem egyéb az, mint egyoldalú szolgáltatás a jövőben teljesítendő viszonzatszolgáltatás reményében.¹ A hitel fogalmának részletes fejtegetésébe itt nem bocsátkozhatunk; ez az általános nemzetgazdaságtani elmélet feladata. Csak azt kell megjegyeznünk, hogy a hitel lényegét a bizalom képezi, a mely annál nagyobb, minél jelentékenyebb a hitelt igénybe vevő egyén vagyona vagy minél kiválóbbak ama tulajdonságai, melyek a productiv munkásságra képesítik.

A föld, mint a legingatlanabb jellegű tulajdon, a bizalom nagy fokát teszi lehetővé; sőt vannak gazdasági írók, a kik azt mondják, hogy a földbirtokos hitele már nem is alapszik bizalmon, de biztosságon.²

A hitelnek ama fajtát, melyet a mezőgazda igénybe vehet, *mezőgazdasági hitelnek* nevezzük; s ez a hitel, az igénybevétel

¹ *Ihering* azt mondja: »Credit ist die oekonomische Ausgleichung des Deficits der Gegenwart mit dem Ueberfluss der Zukunft.« *Wagner Adolf* szerint: »Credit ist das freiwillige Hingeben und Empfangen wirtschaftlicher Güter im Vertrauen auf die Zusicherung künftiger Gegengaben.« *Földes* szerint: »A hitel . . . tárgyi tartalma abban áll, hogy javakat hoz forgalomba oly módon, hogy a kölcsönös szolgáltatások nem teljesítetnek egyazon időpontban. (Társad. gazdaságtan II. k. 259. l.) *Gaál* szerint: »A hitel alapját a bizalom képezi, melylyel valaki iránt arra nézve viseltetnek, hogy a kölcsönkapott értéket a meghatározott későbbi időpontban a kikötött módon személyes tulajdonságai s anyagi helyzeténél fogva képes és kész lesz viszonzatszolgáltatni.« (A nemzetgazdaságtan rendszere, II. k. 295. l.)

² *Dr. Eugen Jäger*: Der ländliche Personalcredit, 6. lap. Berlin, 1893.)

oka szerint lehet *földhittel* (a tulajdonképeni jelzáloghittel), *üzemi-hittel* és *melioratio-hittel*.

A mezőgazdasági hitel ilyenén való osztályozása újabb keletű. *Rodbertus* a mezőgazdasági hitelnek két fajtát különbözteti meg: az u. n. ingatlanszerzési hitelt (Immobiliencredit = Hypotheken-Capital) s a személyi hitelt (Personencredit = Betriebs-Capital, Wechselcapital).¹ *Goltz* szerint kétféle mezőgazdasági hitel létezik, real- és személyi hitel. A real-hitel ismét kétféle lehet; »immobiliár« (ingatlan) hitel, melynél a bizalom alapját, biztosítékát maga a föld s az azon levő épületek képezik, — s »mobiliár« (ingó) hitel, melynél a tulajdonképeni biztosíték az élő és holt inventariumban, vagy esetleg a felhalmozott mezőgazdasági termelvényekben áll, de e mellett jelentékeny szerepet játszik a hitelt igénybe vevő egyénisége, képessége is.² *Buchenberger* a hitelalakzatokat következőleg osztályozza: real-hittel és személyi hitellel. A real-hittel ismét lehet tulajdonképeni földhittel (Hypothekendarlehen) vagy záloghittel (Faustpfanddarlehen) s esetleg mobiliár- vagy lombardhittel; a személyi hitel pedig vagy váltóhittel, vagy kezességi hitellel (Wechsel- oder Bürgschaftsdarlehen). A viszontszolgáltatás teljesítési ideje és módozatai szerint pedig hosszú és rövid lejáratú, felmondható és fel nem mondható, határidőhöz kötött s határidő nélküli hitelt különböztet meg.³

Mindezek az osztályozások teljesen helyesek s a különbség köztük és a mi osztályozásunk között csak abban áll, hogy míg az említett írók a biztosítékok különböző alakzatait vették osztályozásuk alapjául, addig mi a hitel igénybevételének indító okaiból indultunk ki.

A mit mi földhittelnek nevezünk, az megfelel a fenti osztályozások »real«-hitelének; az üzemi és melioratio hitel pedig jobbjára a fenti osztályozások értelmében vett személyi hitel.

E szerint, *a mi meghatározásunk értelmében földhittel (hypotheka, jelzáloghittel) a mezőgazdasági hitelnek az a faja, mely a birtokszerzéshez szükséges hiányzó tőke megszerzését lehetővé teszi; biztosítékát maga a föld képezi.*

¹ Credithnoth 3. lap 2. kiadás, 1893.

² Vorlesungen über Agrarwesen und Agrarpolitik 187. l.

³ Agrarwesen und Agrarpolitik, II. k. 5—6. lap.

Az üzemi hitel a gazdaság nagyobbításához, új épületek emeléséhez stb. szükséges tőke megszerzésére szolgál; biztosítéka az élő és holt inventarium vagy egyéb készletek. Tekintetbe jön e mellett rendszerint a mezőgazda egyénisége is.¹

A melioratio hitelt a mezőgazda a melioratiók megtételéhez szükséges tőke megszerzése céljából veszi igénybe; a biztosítékot csak részben képezi a föld, csakis annyiban, a mennyiben a talaj minémisége a melioratiók sikerét lehetségessé teszi. A bizalom súlypontja, a legfőbb biztosíték, magának a mezőgazdának egyéniségében, képességeiben fekszik, melyek a melioratióknak minden valószínűség szerint sikeres keresztülvitelét kilátásba helyezik s az így elért nagyobb hozadék következtében biztosítják a hitelnyújtót a felől, hogy bizalmával nem fog kárt vallani.

Ennek következtében azt mondhatjuk, hogy a földhitel biztosítékát a föld, az üzemi hitelt a fundus instructus s részben a mezőgazda egyénisége, a melioratio hitelt pedig majdnem kizárólagosan a mezőgazda képzettsége képezi. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a hitel szempontjából a mezőgazda egyéniségének jelentősége annál inkább növekszik, minél inkább kifejlődik a mezőgazdasági művelés intenzitása.

A mezőgazdasági hitel, természetére nézve, némileg különbözik a többi hitelfajoktól; ennek a különbségnek az okát a mezőgazdaság sajátos természetében kell keresnünk.

Az iparban, a kereskedelemben a termelési processust mi sem korlátozza; ha a keresleti viszonyok kedvezőek, ugy a termelést tetszés szerint lehet fokozni és vice-versa. Máskép áll a dolog a mezőgazdaságnál; a termelést itt is nagyobbítani lehet a birtok nagyobbítása, az üzem kifejtése vagy melioratiók útján. Ámde ez a nagyobbodás nem következhetik be egyszerre; s a mi fő, nem függ teljesen a mezőgazda, a termelő akaratától és képességeitől. A termelési processus hosszabb időt kíván; a föld, legalább Európában, évente csak egyszer terem s legfeljebb a mezőgazdasági mellékfoglalkozások nyújthatnak az egész év folyamán jövedelmet (pl. a tejgazdaság).

¹ Mint bankszerű üzlet, ez is jelzáloghitelnek minősítettetik, ha a követelést betáblázzák.

Vagyis azt mondhatjuk, hogy a mezőgazdaságba fektetett tőke csak idő folytán kezd jövedelmezővé válni.

E mellett a mezőgazdaságba ruházott tőke jobbra ingatlan jellegű; a föld, az épületek s maguk a melioratiók is ingatlan javak s csak a háziállatok és a gazdasági gépek mondhatók ingóknak. A föld, a birtok, a beléje fektetett tőkét nagy mérvben leköti, a tőke egy része a föld termelő állagává válik (pl. a melioratioknál), s a birtokos egyáltalán nem vonhat vissza a befektetett tőkéből semmit. A mezőgazda tehát nagy zavarba jöhet, ha egyszerre nagyobb pénzszolgáltatásra levén kényszerítve, tőkére van szüksége; hisz ép ez kényszeríti rá a hitel igénybevételére is. A hitel szolgáltatása a mezőgazdaságban jobbra pénzkölcsönben áll, csak ritkábban egyéb javak köncsönzésében; ha már most a vizontszolgáltatás feltételei azt követelik, hogy a mezőgazda a kölcsönkapott összeget vagy jószágot, bizonyos idő elteltével, egyszerre és egészben szolgáltatassa vissza a hitelnnyújtónak, úgy megint csak tőkeszükség, tőkehiány áll elé, a gazda csöbörből vederbe jut s hogy régi kötelezettségének eleget tehessen, újból hitelét kell igénybe venni, vagyis új kölcsönhöz folyamodik. Teljesítési köteletségének esedékessé válásakor nem vonhatja vissza a beruházott tőkét, mert az a beruházás folytán elvesztette ingatlan jellegét; s bármily gyors és bármily jelentékeny legyen is e befektetett tőke jövedelmezősége, még sem lehet akkora, mint volt maga a beruházott tőke. Egy szóval: a gazda önerejéből képtelen elvállalt kötelezettségének eleget tenni.

Hogy tehát a mezőgazda ilyen zavarba ne jusson, a hitelnek alkalmazkodnia kell a mezőgazdaság s az abba befektetett tőke sajátos, különleges természetéhez. Vagyis a vizontszolgáltatásnak olyan módozatát kell megállapítani, mely megfelel a mezőgazdasági termelés sajátos korlátoltságának.

Az iparban, a kereskedelemben a beruházott kölcsöntőke, kedvező viszonyok mellett, egyszeribe megtérülhet; a mezőgazdaságnál ez, még a legkedvezőbb viszonyok mellett is, lehetetlen. Épen ezért a mezőgazdasági hitel nyújtotta kölcsöntőke vizontszolgáltatása nem követelhető egyszerre, hanem csak részletekben; s e részletek nagysága a birtok hozadékának megfelelő kell hogy legyen. Így azután a mezőgazda képes kötelezettségének eleget tenni, új tőkehiánynak — hacsak

elemi csapások nem sujtják — nincsen kitéve, az adósságot törlesztheti s e törlesztés megtörténtével a befektetett tőke, mely a föld nagyobb hozadékában, illetőleg értékében jut kifejezésre, tulajdonává válik.

Rodbertus volt az első, a ki a hitelnek a mezőgazdasági termelés sajátossága folytán szükségessé tett eme alkalmazkodási kényszerűségét felismerte s mondhatnók tudományos rendszerbe foglalta; ez a *rendszer az u. n. járadékrendszer vagy járadékelv* (Rentenprincip).

Rodbertus abból indul ki, hogy a föld értékét csakis a tiszta hozadék nagysága szabhatja meg; ezt a tiszta hozadékot ő »Rente«-nek, vagyis járadéknak nevezi s nem tesz különbséget a tiszta hozadék két része között, melyek, mint azt már előzőleg kifejtettük,¹ vállalkozói nyereség és tulajdonképeni földjáradék. Rodbertus eme hibája azonban nem befolyásolja a mezőgazdasági hitelre vonatkozó fejtegetéseinek helyességét; a »Rente« kifejezés azonban, a mai felfogás szerint értelmezve, némileg zavaró lehet. Ezért nem szabad elfelejtenünk, hogy mikor Rodbertus »Rente«-ről beszél, ez alatt a mai értelemben vett tiszta hozadék értendő.

Magát a földet tőkének nem tekinti, mert a föld ingatlan jellegű; s azért a földbirtokos csak földdel és járadékkal — vagyis tiszta hozadékkal — rendelkezik. A mezőgazda tehát, tőke birtokában nem levén, semmi olynemű kötelezettséget nem vállalhat magára, mely tőkeszolgáltatással jár; *de igenis, a járadék birtokában levén, magára vállalhat olyan kötelezettségeket, melyek járadék szolgáltatást tesznek szükségessé.* Vagyis: a mezőgazda aggodalom nélkül magára vállalhat egy olyan adósságterhet, melyet évi járadék-összegekben törleszthet; de minden olyan adósságteher, mely egyszeri tőkeszolgáltatással törlesztendő, romlását vonja maga után. Ennek a ténynek a szem előtt tartását követeli Rodbertus minden oly esetben, mikor a mezőgazda a gazdaság megszerzése vagy fejlesztése érdekében kénytelen adósságokat elvállalni; továbbá akkor is, mikor a hitel igénybevételét az örökös-társaknak pénzben való kielégítése teszi szükségessé.²

¹ Lásd 5. §.

² Creditnoth, 129. és köv. lapok.

Lényegileg ebben foglalható össze a Rodbertus-féle járadék-elv. Az okoskodásban itt-ott találunk ugyan hibákat, — így pl. a tőke fogalmát helytelenül értelmezve, a földet nem tekinti tőkének, — de végeredményében helyes, mert tulajdonképpen a mezőgazdasági termelés sajátosságának helyes felismerésén alapszik.

A hitel igénybevétele leggyakoribb azokon a vidékeken, a hol a talaj, intensívebb üzem s melioratiók alkalmazása mellett, jelentékeny hozadék-emelkedéssel kecsegtetett s a hol a bérlőosztály vagy csak gyéren létezett, vagy maga sem rendelkezett elegendő tőkével; továbbá ott, a hol a földbirtokok igen gyakran tulajdonost cseréltek, vagy a hol a törzsörökös rendszer volt érvényben.¹ A tulajdonosok gyakori változásainak oka rendszerint e birtokosok kedvezőtlen anyagi viszonyaiban keresendő; a földbirtokos osztály standard of life-ja Európaszerte — talán Angliát² kivéve — mindenütt magasabb volt, semmint az a földbirtok hozadéki viszonyaiban beállott változás mellett fenntartható lett volna. A birtokokat adósságok terhelték, melyek azonban nem tekinthetők productíveknek, mivel jobbára ép a magas standard fenntartása céljából kontraháltak; mikor azután intenzív művelésre került volna a dolog, a birtokosok nem voltak se tőke, se hitel birtokában. Így váltak egyes vidékeken a gyakori birtokeladások szükségessé. Azok, a kik a birtokokat megvásárolták, ha a vásárláshoz szükséges tőke birtokában voltak is, annyival már rendszerint nem rendelkeztek, hogy a hátramaradt üzemet karba helyezhették s melioratiókat eszközölhettek volna; kénytelenek voltak tehát üzemi- és melioratio-hitelüket igénybe venni. Ezért vált a hitel oly fontossá s fejlődött ki rendszerint tökéletesebben az ilyen vidékeken. A hol pedig a törzsörökös rendszer

¹ V. ö. *Buchenberger*: Agrarwesen und Agrarpolitik, II. k. 10. l.

² Hogy a csökkenő jövedelem következtében az angol bérlő mennyire alászállította standard of life-ját, azt bizonyítja *Koenig* következő állítása: Der Luxus des Jagdstalles und das Reiten der Pächtertöchter zur Fuchsjagd mit ihrem Bediensteten hinterdrein, wie es früher Sitte war, ist zum grössten Theile verschwunden Wo früher 4—6 Dienstboten im Haushalt gehalten wurden, findet man heute die Hälfte. und die Töchter helfen jetzt vielfach im Haushalt mit, wo sie früher zur Fuchsjagd ritten.« (Die Lage der engl. Landw., 153. l.) Hasonló észleleteket tettem magam is Hampshire és Sussex grófságokban.

volt érvényben, — vagyis jobbra ott, a hol a népesség sűrű, az egyes birtokok terjedelme pedig aránylag csekély volt s a szétforgácsolódásnak végletekbe való menésétől lehetett tartani, — az örökös társaknak pénzben való kielégítése szintén szükségessé tette a hitel kifejlését.

A hitelnyújtás maga vagy egyes tőkével rendelkező magánszemélyek, vagy pedig állami-, szövetkezeti- és részvénytársulati hitelintézetek által történik. A hitelintézetekkel részletesen a következő §-ban fogunk foglalkozni; itt csak néhány szóval a magánszemélyek vagy ilyeneknek tekintendő jogi személyek által nyújtott mezőgazdasági hitelről kell megemlékeznünk.

A hitelnyújtás e faja a régibb, sőt azt mondhatnók, hogy a mezőgazdasági hitelintézetek és intézmények csak az utolsó évtizedek vívmányai.

A magánszemélyek nyújtotta hitel nem felel meg a mezőgazdaság követelményeinek; még pedig azért nem, mert az ilyen magánhitel csak nehezen alkalmazkodhatik a mezőgazdaság előbb említett sajátosságához. Legnagyobb hátránya az ilyen hitelnek, hogy rendszerint, meglehetősen rövid felmondási idő után, felmondható. Azt pedig már kifejtettük, hogy a mezőgazda nem képes egyszerre nagy tőkét kivonni a gazdaságból, vagy ha talán képes volna is annyit elvonni, a mennyivel az adósságot törleszthetné, ez mindenesetre az üzem intenzitásának s így jövedelmezőségének rovására történhetnék csupán. Az ilyen rövid felmondású kölcsönnél tehát a mezőgazda ki van szolgáltatva a hitelt nyújtó kénye-kedvének. Ha ez utóbbi nem üzérkedik s hitelt egyáltalán csak azért nyújt, hogy tőkéjét biztosan és emellett jövedelmezően elhelyezze, — még hagyján, bár ebben az esetben is a mezőgazda ki van téve a hirtelen felmondásnak, a hitelnyújtó halála, anyagi zavara stb. következtében; de ha a hitelnyújtó magánszemély üzérkedés, nyereségelhajzás kedvéért ad kölcsönököt, úgy a mezőgazda anyagi romlása majdnem biztosra vehető. A hitel hirtelen felmondása következtében ugyanis a mezőgazda nagyobb összeget kénytelen kifizetni, rendszerint egy olyan összeget, a melylyel nem rendelkezik; ha tehát kötelezettségének mindenképen meg akar felelni, vagy el kell adnia birtokát, — s az ilyen hirtelen eladás rendszerint veszteséggel jár, — vagy pedig új adóssá-

got kell csinálnia. A mezőgazdasági hitelnyújtással üzérkedő egyének rendszerint a gazda kényszerhelyzetét használják ki. Vagy potom árért maguk megveszik a birtokot, levonva persze a vételárból a mezőgazda régi tartozását, minek következtében ez utóbbinak rendszerint igen csekély összeg jut, — vagy pedig hajlandók új hitelt nyújtani a gazdának, de csak súlyosabb feltételek mellett. Így azután, e művelet többszöri ismétlése által, az adósságterhet oly magasra szöktetik fel, hogy az a birtok értékével egyenlő lesz s mikor már ezt elérték, több hitelt nyújtani nem hajlandók, a gazda pedig fizetéseképtelen s elveszti birtokát; jó, ha néha még valami csekély bánatpénzt kap. *A magánszemélyeknek a mezőgazdasági hitellel való ilyen üzérkedést nevezzük mezőgazdasági uzorának.*^{1 2}

Sajnos, hogy ez uzorával igen gyakran találkozunk, leginkább pedig ott, a hol a kisbirtokok száma nagy s az önkezelési rendszer az uralkodó. A kisbirtokos, a paraszt az uzorás legkönnyebben hálóba keríthető áldozata. A paraszt rendszerint kevésbé értelmes, készpénze alig van s üzleti ismeretekkel vagy jogi tudással egyáltalán nem rendelkezik; így azután teljesen ki van szolgáltatva az uzorásnak. Rendszerint a paraszt földéhségéből származó új birtokvásárlások döntik a parasztot adósságba, mely azután végromlásához vezet, koldusbotra jut-

¹ A mezőgazdasági vagy földuzorának számos alakzatait a tudományos irodalom igen kimerítően tárgyalja. Az erre vonatkozó munkák közül különösen figyelmet érdemel: *Eheberg*: Über den gegenwärtigen Stand der Wucherfrage. (Jahrb. f. Ges. u. Verw. Bd. 4. (1890.) S. 55. ff. és *v. Lilienthal*: Der Wucher auf dem Lande, 1888.)

² Hazánkban az 1883: XXV. tc. (uzoratörvény) tiltja és vétségnek minősíti azon hitelezést, mely más szorultsága, tapasztalatlansága vagy könnyelműsége felhasználásával oly kikötések mellett történik, melyek a hitelezőnek vagy egy harmadiknak engedett túlságos mérvű vagyoni előnyök által az adós anyagi romlására vezetnek vagy oly mérvűek, hogy az eset körülményeihez képest a szolgáltatás és ellenszolgáltatás között szembetűnő aránytalanság van. Ha egyes községekben vagy vidékeken az elszegényedés általános és gyanu van, hogy ezt az elharapódzott uzora okozza, vagy más jelek mutatnak az uzora elharapódzására, a közigazgatási bizottság nyomozást rendel, s ha a gyanút alaposnak találja, felterjesztést tesz az igazságügyi ministerhez, ki annak alapján ott az uzorásoknak hivatalból való üldözését rendelheti el.

Ennek az igen helyes törvénynek persze ép oly kevés volt a gyakorlati haszna, mint a német, francia, angol stb. uzoratörvényeknek.

tatja. És sajtóságon módon, a parasztság java része még mai nap is szívesebben fordul magánszemélyekhez kölcsönért, mint a hitelintézetekhez. Ennek okát a paraszt maradiságában, tulhajtott conservatismusában kell keresnünk. »Az apám is a boltos zsidótól kölcsönzött, én is ahhoz megyek«, — így okoskodik a paraszt; s bizalmatlan minden hitelintézettel szemben, a mit a »városi urak csinálnak«. Tapasztalhatjuk ezt mindenütt, hazánban épügy, mint Német- vagy Franciaországban; így azután vidékenkint kipusztul a kisbirtokos parasztság. S a mezei uzsora nem fog megszűnni mindaddig, a mig nem sikerül a parasztságnak a hitelintézetekkel szemben tanúsított bizalmatlanságát és előítéleteit leküzdeni; ezt a nehéz, de rendkívül fontos feladatot pedig csak egy mérsékelt, tapintatos, de alaposan eljáró agrárpolitika képes megoldani.

A jogi személyek (pl. alapítványok, árvaszékek stb.) nyújtotta mezőgazdasági hitel természetesen nem lehet uzsora s így mindenesetre előnyösebb, mint a közönséges magánszemély hitelnyújtása. Az agrárpolitika szempontjából nem is lehet kifogásunk az efajta hitelnyújtás ellen, bár az ilyen hitel rendszerint sohasem oly olcsó, mint a milyet az intézetek képesek nyújtani. Minthogy azonban a mezőgazdasági hitel nem szabad, hogy könnyen felmondható legyen, az így kikölcsönzött tőke rendkívül megkötött jellegű; s az ilyen jogi személyek, leginkább pedig az árvaszékek, könnyen zavarba jöhetnek, ha nagyobb összegek folyósítása válik szükségessé s a tőke legnagyobb része hosszú lejáratu, járadékos kölcsönökben van lekötve. Ha a jogi személyek e hitelnyújtása a kellő korlátok között marad, úgy nincs semmi baj; ámde ha tulságba megy, igen veszélyes lehet s nagy zavarokat idézhet elő.

A magánhitelt, mint már előbb is említettük, leginkább a paraszt veszi igénybe; ámde, sajnos, elég gyakori, hogy az uri osztályokhoz tartozó birtokosok, még napjainkban is, inkább az uzsorához fordulnak, semmint a hitelintézetekhez. Német- és Franciaországban már ritkább ez a jelenség; hazánkban azonban még elég gyakori. Okát abban kell keresnünk, hogy a magyar földesur, különösen két-három évtizeddel ezelőtt, nem fordulhatott hitelintézetekhez, mert azok nem léteztek kellő számban; később, még napjainkban is, pedig sokan azért nem fordulnak ez intézetekhez, mert röstellik megszorultságú-

kat nyilvánosságra hozni. Az ilyen álszégyen azután nem egy birtokos romlásának volt az okozója. Egyáltalán azt mondhatjuk, hogy hazánkban a mezőgazdasági magánhitel még sokkal nagyobb szerepet játszik, mint egyéb államokban. Az összes magyar föld adóssága 2331 millió 913 ezer forintra rug s ebből 1396 millió 693 ezer forint magánkölcson, szemben 935 millió 220 ezer forint bank- és hitelintézeti kölcsönnel. Azt, hogy a magánhitelből eredő kölcsönökből mennyi az uzsora-adósság, azt természetesen a statisztika nem tüntetheti fel. Hogy azonban a számos körülmény között, mely középirtokosságunk pusztulását előidézte, az uzsora elterjedtsége igen jelentékeny szerepet játszott, azt, sajnos, nem lehet kétségbe vonni.¹

A modern gazdasági és társadalmi fejlődés, a termelési költségek és a standard of life általános emelkedése, a mezőgazdasági hitel igénybevételét mind gyakoribbá tette. Hozzájárult ehhez még a hitelnnyújtás szabályozása, az elhelyezésre váró tőke nagy felszaporodása, a hitelszerzés megkönnyítése és a hitel olcsóvá válása; s nem egészen alaptalan *Buchenberger* áma állítása, hogy ha még néhány évtizeddel ezelőtt hitelszükségről, hitelhiányról volt szó, úgy viszont napjainkban a hitelnek tulságos igénybevételéről beszélhetünk.²

Tény, hogy a mezőgazdaságilag művelt földterületek adósságterhe az utolsó 2 évtized óta rohamosan emelkedett.

A földbirtok eme általános, mondhatnók nemzetközi eladósodásának igen számos oka volt. Alapjában véve, mint már említettük, a gazdasági és társadalmi átalakulására vezethető vissza; az első az üzemi- és melioratio hitel, az utóbbi inkább a tulajdonképeni földhitel igénybevételét tette gyakorivá. A modern mezőgazdasági üzem sok tőkét kívánt, a mint ezt már előzőleg több helyütt kimutattuk. A földbirtokok megkötöttségének megszűntetése óta pedig a birtokvásárlásnak mi sem állotta útját. Ezt a szabadságot leginkább kihasználta és kihasználja napjainkban is az az elem, mely a legkevesebb pénztőke birtokában van, melynek azonban mindamellet leg-

¹ Az uzsora történetére és jelentőségére vonatkozó irodalomból figyelmet érdemelnek a következő munkák: *Neumann*: Geschichte des Wuchers in Deutschland. Halle, 1865.; *Chorinsky*: Der Wucher in Oesterreich. Wien, 1877.; *L. Caro*: Der Wucher. Leipzig, 1893.

² Agrarwesen und Agrarpolitik, II. k. 13. l.

nagyobb a »földéhsége«: a parasztság; de egyéb osztályoknál is gyakran előfordulnak birtokvásárlások, melyeknek indoka nem minősítettik ugyan földéhségnek, de a mely lényegében ugyanaz, mert jobbra társadalmi nézetek, felfogások, sőt mondhatnók előítéletek vezérlik az illetőket a vásárlásban. Ezek az előítéletek erősebbek a józan belátásnál; s így gyakran megesik, hogy valaki birtokot vásárol, még pedig több-kevesebb adósságterhet vállalva magára, a helyett, hogy bérelne, a mihez elegendő személyes vagyonnal rendelkezik.¹

A gazdasági írók az eladósodást sokféle specialis okra vezetik vissza. *Stein*² szerint a földbirtok-adósságok háromfélék: családi, vételárhátralék és befektetési adósságok, a szerint, a mint családi körülmények, új birtokvásárlások, vagy új befektetések tették a hitel igénybevételét szükségessé. *Goltz*³ azt mondja, hogy főképp Németországban, a földbirtok hozadéki értékének a vásárlásoknál s örökösök közötti kiegyezéseknél gyakran előforduló tulbecsülése, továbbá számos birtokosnak hiányos képzettsége s gyarló egyéni tulajdonságai vezettek az eladósodáshoz. *Buchenberger*,⁴ különös tekintettel a badeni nagyhercegség mezőgazdasági viszonyaira, az adósságteher gyarapodásának okait a következőkben látja: 1. Elemi csapások. 2. Általános gazdasági helyzet. 3. Családi körülmények és betegségek. 4. Birtoktesteknek kényszerüségéből eredő, előnytelen átvétele az örökösödés számos esetében. 5. Könnyelmű, önkéntes birtokvásárlás. 6. Az üzem-vezetésben előforduló hibák. 7. A szorult helyzeteknek üzerek által való kihasználása. 8. A birtokosok saját gondatlansága.

Hasonló felfogást találunk Leroy-Beaulieunél, Gidenél, Brentanonál és másoknál.

Hozzátehetjük még mindehhez, hogy a *földadó terhének* növekedése szintén lényegesen hozzájárult az eladósodáshoz. Az európai államok kiadásai a 70-es évek óta rohamos emelkedést mutatnak. Legfőbb oka ennek, — mint *Lord Avebury*

¹ V. ö. *Buchenberger*: Grundzüge der deutschen Agrarpolitik, 98. l. Berlin, 1897.

² *Dr. Lorenz von Stein*: Die drei Fragen des Grundbesitzes und seiner Zukunft, 167. l. Stuttgart, 1881.

³ Vorlesungen über Agrarwesen u. Agrarpolitik, 129. l.

⁴ Agrarwesen u. Agrarpolitik, II. K. 29. l.

legutóbb kimutatta — a nagy állandó hadseregek tartásának és a koloniális csatározásoknak rengeteg költségeiben kerecsendő.¹ A szaporodott állami kiadások következtében nagyobodtak mindenféle az adótételek; igaz, hogy a népesség is nagy szaporodást mutat, a teher jobban eloszlik, de mindemellett az egyes emberre eső teher nagyobb, mint volt 30 esztendővel ezelőtt. S az adótételeknek ez a növekedése ép abban az időben kezdődik, mikor a mezőgazdaság a tengerentuli verseny s a termelési költségek nagyobbodása következtében kezd kevésbé jövedelmező lenni.

A mezőgazdasági adósságtehernek illetően való félelmes gyarapodása sok helyütt az egyes *birtokoknak tulterhelését vont maga után.*

Valamely birtok tulterheléséről, általánosságban, akkor beszélhetünk, ha az adósság nagyobb a hozadéki érték felénél. Goltz² azt tartja, hogy ha a birtok alacsony kamatu $3\frac{1}{2}$ — $4\frac{0}{0}$ -os törlesztéses járadékkölcsonnel van terhelve, úgy nem tekinthetjük tulterhelésnek még azt sem, ha az adósság a birtok hozadéki értékének $\frac{3}{5}$ -ét, sőt esetleg $\frac{2}{3}$ -át képezi is; hangsulyozza azonban, hogy annak megítélésénél, vajjon tulterhelés esete forog-e fenn vagy sem, csakis a birtok tényleges hozadéki értékét szabad a számítás alapjául venni és sohasem szabad

¹ Lásd Journal of the Royal Statistical Society, 30 h. March, 1901. Vol LXIV. Part I. page 79. Lord Avebury: The Growth of Municipal and national Expenditure. — Ugyanott a következő táblázat mutatja a kiadások emelkedését 1870 óta a főbb államokban:

	A kiadás		
	1870-ben	1890-ben	1897-ben
	£	£	£
Nagy-Britannia	68.865,000	86.083,000	101.477,000
Franciaország	83.612,000	149.787,000	140.900,000
Egyesült-Államok	64.481,000	74.712,000	110.913,000
Oroszország	74.266,000	103.869,000	149.500,000
Olaszország	44.466,000	78.086,000	70.200,000
Németország	26.000,000	55.534,000	72.000,000
Ausztria	34.288,000	46.633,000	62.400,000
Magyarország	—	32.242,000	45.700,000

² Vorlesungen über Agrarwesen u. Agrarpolitik, 130—131. l.

tekintettel lenni arra, milyen árt fizettek a birtokért a legutolsó tulajdonbavételnél.

Ugyanezt emeli ki *Buchenberger*¹ is. Szerinte a földbirtok forgalmi értéke nem szolgálhat semmi ilyen számítás alapjául, mert az egyes birtokok áralakulása teljesen anormalis. Így pl. megemlékezik egy holstein-i birtokról, mely a XIX. század eleje óta következő árak mellett cserélt gazdát: 1819-ben 28,000, 1852-ben 80,000, 1856-ban 114,000, 1862-ben 170,000, 1863-ban 206,000, 1871-ben 285,000, 1877-ben 214,000 tallér volt a birtok ára. A mi más szóval a forgalmi értéknek egy század folyamán 1000%-nyi emelkedését jelenti; a hozadék pedig ennyivel semmiesetre sem emelkedett. Általában a forgalmi érték, bár helyesen a hozadéki érték szerint kellene alakulnia, sokszor egészen más, nem gazdasági, hanem személyes jellegű viszonyok és körülmények behatása alatt alakul, az ilyen áralakulás pedig nem vehető egy konkrét számítás alapjául; tehát mindig csakis a hozadéki értékre kell tekintettel lenni.

Igen érdekesen fejti ki továbbá *Buchenberger*,² hogy a birtok eladósodási határa (*Verschuldungsgrenze*) annál magasabbra tehető, vagyis a birtok annál több adósságot képes viselni hátrányos következmények nélkül, minél kevesebbet költ a birtokos saját háztartására. Ezt a tételt a következő táblázattal bizonyítja:

A birtokos személyes kiadásai	A birtok értéke az inventárral együtt	Tiszta hozadék	Fölösleg	Elviselhető adósságteher	
				márkákban	a birtokhozadéki értékének hány százaléka?
m á r k á k b a n					
4000	100,000	4,000	—	—	—
5000	150,000	6,000	1000	20,000	13
5000	200,000	8,000	3000	60,000	30
5000	300,000	12,000	7000	140,000	46
6000	200,000	8,000	2000	40,000	20
8000	300,000	12,000	4000	80,000	26

Ebből láthatjuk tehát, hogy nagyon nehéz megállapítani, mikor beszélhetünk túlterhelésről. Egy nagyobb hozadéki értékű

¹ Agrarwesen u. Agrarpolitik, II. 51. l.

² U. o. 62. l.

birtok is tul lehet terhelve még kisebb adósságteherrel is, ha a birtokos »standard of life«-ja tulságosan, aránytalanul magas.

Igy a nagyobb hozadéki értékkel biró birtokoknál. Még nehezebb azonban a megítélés a törpe- és parcella-üzemeknél. Ezeknek a hozadéki értéke még nem mérvadó, mert a munka intenzitásának fokozásával jelentékenyen nagyobb tiszta hozadék érhető el; ez pedig a birtokos egyéniségétől függ. Azt mondhatjuk azonban, hogy e birtokok tulterhelése aránylag kevésbé hamar következik be, mint a nagyobb birtokoké; egyrészt azért, mert a kis ember több munkával szükség esetén növelheti a tiszta hozadékot s így nagyobb adósságteher viselésére is képes lehet, másrészt, mert az ilyen gazda inkább hajlandó kiadásait redukálni, ha veszély fenyegeti, mint a nagyobb birtok tulajdonosa, kit nem fenyeget oly közvetlenül a tönkretetés veszedelme.

Bármily nehéz is azonban annak megállapítása, tulterhelés forog-e fenn vagy sem, általánosságban azt mondhatjuk, hogy az európai föld-adósság terhének növekedése az utolsó évtizedek alatt határozottan egészségtelen jellegű. S ezért a hitel szervezése mellett nem csekélyebb jelentőséggel birnak azok az intézmények, melyek az eladósodás meggátlására irányítvák. A modern agrárpolitikának napjainkban, mikor a hitel szervezése már oly nagy tökélyre emelkedett, talán egyik legfontosabb feladata ez eladósodást nemcsak megakadályozni, hanem a már létező adósságteher csökkentését is megkísérteni.

21. §.

A mezőgazdasági hitelintézmények.

A mezőgazdasági hitelintézmények kétféle célnak szolgálhatnak:

1. a *hitelnyújtásra*; erre *szolgálnak a hitelintézetek*;
2. az *eladósodás meggátlására és a már létező adósságteher csökkenésére*; ezek a *tulajdonképeni hitelintézmények*.

A hitelintézetek első sorban gazdasági jelentőséggel birnak s csak másodsorban társadalmival; a hitelintézményeknél pedig a socialpolitikai jelleg erősebb a gazdaságinál.

Az agrárpolitika s az egész társadalmi élet szempontjából a mezőgazdasági hitelintézmények mindegyik faja rendkívüli

fontosságu, s az agrárpolitika egyik leglényegesebb feladata, ezeknek az intézményeknek helyes szervezéséről gondoskodni. A következőkben tehát először a mezőgazdasági hitelintézetekkel, majd azután az eladósodást csökkenteni és meggátolni törekvő intézményekkel fogunk részletesen foglalkozni.

I. *A mezőgazdasági hitelintézetek.*

Mezőgazdasági hitelintézetek a jelzáloghitel- vagy *földhitelbankok* (Hypothekenbanken, Banque du credit foncier) és a *mezőgazdasági hitelszövetkezetek*; ide sorozandók továbbá a szövetkezeti jellegű földhitelt-közvetítő egyesületek, melyekkel Németországban találkozunk s melyek »Landschaft« név alatt ismertek. Ez intézetek bármelyikéhez fordulhat a mezőgazda, a mezőgazdasági hitelnek bármely fajtát szándékozik is igénybe venni. Mindamellet a jelzálogbankok és intézetek inkább az u. n. real-hitel (tárgyi-hitel) szükségletének kielégítésére szolgálnak, vagyis inkább az olyan kölcsönök nyújtása gyakori, melyeknél a biztosítékot kizárólag vagy tulnyomólag maga a föld s az azon levő ingatlan javak (pl. épületek), tehát jelzálogtárgyak képezik; egyszóval azt mondhatjuk, hogy a földhitelbankok működése a tulajdonképeni földhitel és az üzemi hitel nyújtására irányul; a szövetkezetek pedig inkább az olyan hitel nyújtására alkalmasabbak, a hol a biztosítékot a mezőgazda egyénisége képezi első sorban, egyszóval mindennemű melioratio hitelnél s az üzemi hitel olyan fajainál, a hol a biztosítékot ingatlan jellegű javak (pl. szarvasmarha, gazdasági gépek stb.) képezik a mezőgazda képességei mellett. Ez azonban nem jelenti azt, hogy pl. a földhitelbankok nem hajlandók melioratio hitelt nyújtani s viszont a szövetkezetek sem hajlandók birtokszerzésre kölcsönöket adni; minden hitelintézet foglalkozik a mezőgazdasági hitelnyújtás mindegyik ágával, s ha valamelyiknél tulnyomólag az egyik hitelfaj gyakori, ez még nem zárja ki a többit.

A mi már most magának a hitelnyújtásnak *módját* illeti, ugy ez igen különböző lehet; mindegyik hitelintézet nyújt kölcsönt hosszabb-rövidebb határidőhöz kötött egyszeri kifizetésre, vagy részletfizetésre, továbbá törlesztéses járadékkölcsönöket. Ujabban mind általánosabbá válnak a járadékkölcsönök s ezekkel gyakran külön bankok — az u. n. *járadékbankok*, agrár-

bankok — foglalkoznak. A mezőgazdasági hitelintézetek körébe tartoznak továbbá a váltó- és a warrant-hitel is.

Megjegyzendő, hogy mezőgazdasági hitelnyújtással nemcsak a kizárólagosan mezőgazdasági hitelintézet jellegű bankok és pénzügyintézetek foglalkoznak; a hitelbankok, a letéti- és jegybankok szintén nyújtanak kölcsönöket mezőgazdasági célokra, jóllehet tulajdonképeni működési terük az ipar és kereskedelem körén belül keresendő. Viszont a mezőgazdasági hitelintézetek is foglalkoznak másnemű üzletekkel is, főképp olyan esetekben, ha fölösleges tőkék felhalmozódott s annak jövedelmezővé tételéről kell gondoskodniuk. Minthogy bennünket e helyütt első sorban a mezőgazdasági hitelintézetek érdekelnek, úgy részletesen csakis ezekkel fogunk foglalkozni.

1. *A jelzálog-hitelbankok*; ezek rendszerint részvény-társulatok, melyek a földhitelnyújtással tőkéknek biztos és jövedelmező elhelyezése céljából foglalkoznak; a részvénytőke tehát kölcsönök nyújtására szolgál. A földhitelintézetek részvénytőkéje azonban rendszerint nem volt elegendő; ez azután az üzletmenetére gyakran zavarólag hatott. A jelzálogbankok ugyanis hosszú lejáratu kölcsönöket nyújtottak, melyek meglehetősen hosszú időközökben teljesítendő részlet-fizetések útján voltak törlesztendőek; ezzel szemben a jelzálogbankok kötelezettségei rendszerint rövid lejáratuak voltak s azonnali fizetést tettek szükségessé. Ha már most a bank a hitel-keresletnek megakart felelni, gyakran előfordult, hogy a tőke nagyrésze hosszú lejáratu s fel nem mondható kölcsönökben lévén lekötve, a bank magá fizetéképtelenné vált. *Ezt a visszásságot a záloglevelek kibocsátásával sikerült megszüntetni.*¹ A bank ugyanis a hitelt

¹ A jelzálog-üzletről az 1876: XXXVI. tc. rendelkezik. E törvény értelmében jelzáloglevelek kibocsátására jogosultak: 1. oly részvény-társaságok, melyek üzletköre kizárólag jelzálog-üzletre vagy erre is kiterjed; 2. ingatlanok tulajdonosainak saját hitelszükségletük kielégítésére alakult szövetkezetei. A jelzáloglevél-birtokosok külön biztosítására legalább 200,000 forintnyi alap alkotandó, mely végrehajtás alá nem vehető. Záloglevelek csak azon kölcsönkövetelések erejéig bocsáthatók ki, melyek alapszabályszerűleg engedélyeztetettek és a jelzálog által teljesen fedezve vannak. Ez a fedezet teljes, ha a földbirtok tiszta értéke a kölcsön kétszerese, erdőknél, szőlőknél 3-szorosa. A záloglevél 40 forintnál kisebb összegre nem szólhat.

A fenti törvény rendelkezéseit kibővíti az 1897: XXXII. tc.

kereső mezőgazdának nem adott készpénzt, hanem a kívánt összeggel egyenlő értékű zálogleveleket bocsátott rendelkezésére. A hitelt igénylő ezeket a zálogleveleket — legtöbbször magának az intézeteknek a közvetítése útján — az értéktőzsdén, az árfolyami áron eladhatja, s az így kapott összeg képezi a tulajdonképeni kölcsönt. Minden záloglevél egy szelvény-ívrrel van ellátva s minden egyes szelvény bizonyos százaléknyi kamat beváltására jogosít a meghatározott esedékességi napon, illetőleg naptól kezdve. A záloglevelek a tőzsdei forgalomban ugyanolyan megítélés alá esnek, mint az állami papírok (pl. hazánkban az aranyjáradék stb.).

A záloglevelek intézményével legelőbb a német »Landschaft«-oknál találkozunk; ezektől vették át a rendszert a jelzálog-bankok, így fedezve tőke-szükségletüket.

A záloglevelek révén nyújtott kölcsönnél a jelzálog-hitelbank a tőkés és a mezőgazda között a közvetítő szerepét játssza. A záloglevelek tőzsdei árfolyamát az illető bank hitele állapítja meg; minél nagyobb és szilárdabb ez a hitel, vagyis minél jobb hírnévnek örvend a bank, annál könnyebben s annál előnyösebben értékesíthetők záloglevelei is a tőzsdei piacon.¹

A földhitelbankok nyújtotta kölcsönök biztosítékát maga a földbirtok képezi. A gazda, a ki a hitelt igénybevette, kamatot tartozik fizetni s e mellett meghatározott időközökben, a kölcsöntőke egy-egy részét vissza kell térítenie a banknak. Leghelyesebb, s a mezőgazdaság természetének leginkább megfelelő, ha eme részletek fizetése az aratás utáni időben válik esedékessé, mert ilyenkor a mezőgazda több készpénz birtokába jut; ugyanekkor fizetendő a kamat is.

A jelzálog-hitelbank* nyújtotta kölcsön a birtokra be van táblázva; azon esetben, ha az adós kamat-fizetési és törlesztési kötelezettségeinek nem tenne eleget, a banknak jogában áll betáblázott követelésének azonnali kielégítését követelni s szükség esetén az ingatlan elárverezése útján a tartozást behajtani. Vagyis más szóval a biztosítékot a jelzálog, a földbirtok maga képezi.

¹ A záloglevelek kibocsátása legáltalánosabb Németországban. 1890-ben a jelzáloghitelbank-részvény-társaságok által kibocsátott záloglevelek névértéke 3 milliárd márkára rugott.

Épen ezért a földhitelbank nyújtotta kölcsön nagyságát csakis az ingatlan értéke határozza meg; kivételes esetekben ugyan előfordulhat az is, hogy a bank a birtok megterhelési határán túl terjedő nagyobb kölcsön nyújtására is hajlandó, főkép akkor, ha a hitelt igénybe vevő gazda a megterhelendő birtokon kívül még egyéb vagyonnal is rendelkezik (pl. jó értékpapirokkal vagy még egy másik, adósság-mentes birtokkal). Általában véve azonban azt mondhatjuk, hogy a föld értéke — még pedig hozadéki értéke — képezi a jelzálog-bankok nyújtotta kölcsönök nagyságának mértékét.

A jelzálog-bankok rendszerint részvény-társulatok; ép ezért e pénzüintézetek nyereségre dolgoznak. A hitelt igénybe vevő mezőgazda tehát a kamat és a részletek fizetésén kívül még bizonyos illetményt is fizet a banknak a hitel-nyújtásért. A kamat rendszerint nem a bankot illeti, hanem a záloglevél tulajdonosát, s így csakis az illetményekből kerül ki a bank jövedelme, melynek egyrésze a kezelési költségek fedezésére fordíttatik, másik része pedig a részvény-társulat tulajdonképeni nyereségét képezi s mint osztalék az egyes részvényeseknek, mint befektetett tőkájük után való kamat, kiutalványoztatik.

Minthogy így a mezőgazda a kölcsöntőke használatáért kamatot és illetményeket fizet, a földhitelintézetek nyújtotta hitel nem lehet sohasem nagyon olcsó. A záloglevelek kamatozása legalább 3⁰/₁₀, ehhez járul még az illeték, mely szintén legalább 1⁰/₁₀-ra rug, úgy hogy a mezőgazda az ilyen pénzüintézeteknél 4—4¹/₂ ⁰/₁₀-os kölcsönnél olcsóbbat nem igen kaphat.

Mindemellett a jelzálog-hitelbankok működése igen áldásosnak mondható. Mindenki igénybe veheti a hitelt, nagy- és kisbirtokos egyaránt, a gazda nincs kitéve a hirtelen felmondásnak stb.; e mellett a jelzálog-hitelbank a törlesztendő részletösszegeket sokkal csekélyebbre szabhatja, mint bármilyen magánszemély, mert az esetlegesen jelentkező pénzszükségletet mindig fedezheti új zálogleveleknek forgalomba hozatalával. E mellett az ilyen intézet alkalmas meglehetősen olcsó törlesztéses járadék-kölcsönök nyújtására is.

A jelzálog-bankok még jobban megfelelhetnek hivatásuknak akkor, ha nem dolgoznak nyereségre, csak épen az önköltségek fedezésére. A részvény-társulatoknál ez természetesen nem lehetséges, mert minden ilyen társulat nyereség-szerzésre

törekszik; megvalosítható azonban akkor, ha a földhitelintézetet az állam alapítja. Az állami földhitelintézet csakis az agrár-érdekeket tartja szem előtt, s nem nyereségre törekszik, hanem csupán a kezelési költség megtérítésére; ennél fogva olcsóbb hitelt nyújthat, mint a részvény-társulati. Ámde az állami földhitelintézetnek is meg vannak mind ama hátrányai, mint az állami üzleti vállalatoknak általában; az állami bürokratikus rendszer, változtatások, újítások alkalmazásának nehézsége az intéző magasabb közegektől való függés következtében rendszerint meglassítja az üzlet menetét. Az állami intéző közegeket nagy felelősség terheli s így nem mernek a saját jóvoltukból merészebb vállalatokba bocsátkozni, melyeket esetleg balsiker kísérhet; így azután az e fajta állami intézetek gyakran nem tartanak lépést a gazdasági haladással.

A földhitelintézetek városi és mezei birtokra egyaránt nyújtanak kölcsönöket. Természetüknél fogva alkalmasabbak a városi hitelszükséglet kielégítésére. A városi hitelnél ugyanis kizárólag a megterhelendő ingatlan értéke jöhet számításba; a birtokos egyénisége teljesen közömbös lehet a bank szempontjából. E mellett a városi telek jövedelme időben nem oly korlátolt, mint a mezőgazdaságié. A házbér jobbára negyed-évenként fizetődik, a mi a törlesztendő részletek időbeli elosztását megkönnyíti; a városi telek továbbá nincs kitéve elemi csapásoknak, melyek egy egész esztendő jövedelmét tönkretelhetik. A hol tulépítkezés esete forog fenn, ott megeshetik ugyan, hogy egyes lakások üresen állanak; ez azonban rendszerint muló jelenség s csak nagyon ritka esetben fordul elő, hogy egy városi telek egyáltalán nem jövedelmez hosszabb időn keresztül semmit, — a mi pedig a mezei birtoknál bizony megeshetik. Ép ezért azt mondhatni, hogy a városi telekre adott kölcsön biztossága nagyobb, mint a mezeire betáblázott kölcsöné. Ebben lelhető a magyarázata annak, hogy számos földhitelintézetnél a városi birtokokra nyújtott kölcsönök többre rugnak, mint a mezőgazdaságiak; ¹ nem szabad persze elfelejteni azt sem, hogy a városi kölcsönöknél, az egyes ingatlanok érték-

¹ A francia Crédit Foncier nyújtotta városi és mezei kölcsönök aránytalanságára vonatkozólag érdekes adatokat találunk *Bone Victor*: »Étude sur le crédit agricole« (Paris 1877.) munkájában.

átlagára nagyobb levén, mint a mezőgazdasági hitelt igénylő birtokoké, a kölcsönösszegek is magasabbak az esetek többségében.

2. A német »Landschaft«-ok. A német »Landschaft«-ok, természetüket tekintve, a szövethitelezeti-hitelintézetek s az állami földhitelbankok között állanak.

Az első »Landschaft«-ot Nagy Frigyes alapította 1769-ben egy Buring nevű kereskedő javaslatára, a sziléziai nemesi birtokosok érdekében. Ezek a birtokok ugyanis, tőke-hiány miatt, gazdaságilag hátramaradtak, a 7-éves háború következtében sokat szenvedtek s ezért Nagy Frigyes a hitel szervezésével vélt a bajon segíthetni.

Az első »Landschaft«, — mint az az 1770-iki szabályzatból kitűnik — nyilvános jellegű testület volt, a melybe minden sziléziai nemesi birtokos belépni tartozott. Az így létrejött testület zálogleveleket bocsátott ki, a melyeknek biztosítékát a »Landschaft« összes tagjainak összes birtokai képezték. A záloglevelek eladásából bekerült tőkéből azután a birtokosok hitel-szükséglete kielégítést nyerhetett. A »Landschaft«-ok vezetése állami hivatalnokok útján, állami felügyelet mellett történt. Mint pénzügyi intézet a »Landschaft«, a kereskedelmi jog szempontjából, egyetemleges felelősségén alapuló társaságnak tekinthető.

Mint hogy a »Landschaft«-ba eredetileg minden birtokos belépni tartozott, a társulatnak bizonyos kényszer jellege volt. Mindemellett a »Landschaft«-ok egész Németországban, főképp azonban Poroszországban, igen nagy elterjedést nyertek s fontos szerepet játszanak mai nap is.

A társadalmi reformok következtében a »Landschaft« elvesztette kényszer jellegét; nem *kellott* mindenkinek belépni, a kényszer-társulás helyét az önkéntesség foglalta el.

Módosult a »Landschaft« annyiban is, hogy a biztosítékot most már nem a tagok összes birtokai képezik, hanem mindegyik tag birtokának csak egy része. Az egyetemleges felelősség tehát fenmaradt, de kevésbé rideg alakban. Továbbá megszűnt a »Landschaft« exclusiv jellege is. Az alapítás idején a paraszt még nem lehetett földbirtokos, tehát a felelősség követelményének képtelen volt megfelelni, s így csak a nemes lehetett tag. A parasztbirtok felszabadítása óta ez megválto-

zott; a paraszt is beléphet az illető »Landschaft«-ba s birtokának megfelelő nagyságu kölcsönre tarthat igényt.

A modern »Landschaft«, félévi kamatnak s egy meglehetősen csekély, szintén félévi törlesztési-összegnek fizetése mellett ad kölcsönöket. A kölcsön rendszerint nem lehet nagyobb, mint a birtok hozadéki értékének a fele. A birtok értékét a »Landschaft« tagjaiból alakult becsüs bizottság határozza meg. Ennek az az előnye, hogy e bizottság tagjai, mind ugyanazon vidék vagy járásbeli birtokosok levén, jobban ismerik a helyi mezőgazdasági viszonyokat, mint pl. valamely nagy földhitelbank becsüsei, a kik csak egy átlag szerint ítélhetnek. Tulbecsülés csak igen ritkán fordul elő, mert a becsüsök maguk is tagjai a »Landschaft«-nak s így avval együtt maguk is károsodhatnak, ha a nyújtott kölcsönnek a birtok nem nyújt kellő fedezetet; viszont tulságosan alacsony megbecsüléstől sem kell tartani, mert hiszen a becsüsök maguk is birtokosok levén, igen jól tudják, milyen fontos lehet egy bizonyos összeg a mezőgazdára nézve. Ezért a megbecsülés mindig igen gondosan és alaposan történik.

Mint hogy a »Landschaft«-ok nem nyereszkes vállalatok, hanem a kölcsönös hitel-szükséglet kielégítését tartják szem előtt, igen olcsó kölcsönöket nyújthatnak. Ebben áll a »Landschaft«-ok legfőbb előnye.

Általában azt mondhatjuk, hogy a modern »Landschaft« egyes kerületek vagy járások mezőgazdáinak társulása, mely az egyes gazda és a tőkések között a közvetítő szerepet játssza; ezért nevezhetnők a »Landschaft«-okat magyarul kerületi (megyei) vagy járási hitel-közvetítő társulatoknak is.

A »Landschaft« intézménynek van azonban egy nagy hátránya is s ez abban áll, hogy *az egyetemleges felelősség következtében az egyes birtokok megkötöttségéhez vezet.* Az egyetemleges felelősség ugyanis megköveteli, hogy minden egyes gazda birtokának legalább egy részével a többiért jót álljon; e rész felett ennél fogva nem rendelkezhetik szabadon, mert ennek eladása folytán csökkenhet az össz-biztosítékot képező, az összes birtokosok felelősséggel terhelt birtok-részei alkotta complexum.

A birtok egy másik részével a gazda nem felelős, ezt tehát elidegeníthetné; ámde, hogy a megszabott határt senki sem tudná léphesse, szükséges minden egyes birtokrész vagy par-

cella eladást a társulatnak bejelenteni s csak ennek beleegyezésével idegeníthető el a kérdéses ingatlan. Már ez magában is a birtoknak, bár csekély fokú, megkötöttségét jelenti.

Tegyük fel azonban az esetet, hogy a birtokot adósság is terheli. Ebben az esetben a birtok egyik része az egyetemleges felelősség, másik része pedig az adósság biztosítására szolgál. A birtokos ilyen esetben eladás által megkárosíthatná a társulat többi tagjait; s ép azért ilyen esetben az eladás, legalább az adósság törlesztéseig, ki van zárva. A mi más szóval a birtoknak évek hosszú sorára terjedő megkötöttségét jelenti; hogy pedig a megkötöttség milyen hátrányos gazdasági és socialis következményekkel jár, azt már előzőleg kimutattuk. (L. 12 §.) Különösen hátrányos volt ez a megkötöttség ott, a hol a »Landschaft«-ot jobbra nagybirtokosok alkották, kik a szabad eladásban korlátozva levén, a nagy birtoktesteket nem aprózhatták fel, jóllehet a mezőgazdasági termelés localis viszonyai azt megkövetelték volna.

Ezek után könnyű belátni, hogy a »Landschaft«-ot, minden előnye dacára, nem szabad tulságosan optimistikusan megítélni s inkább olyan intézményeket kell létesíteni, melyek a korunkban oly fontos egyéni rendelkezési szabadságot nem korlátozzák.

3. A mezőgazdasági hitelszövetkezetek.

A mezőgazdasági hitelszövetkezetek egy ország vagy országrész mezőgazdáinak szabad egyesülései a hitel-szükséglet kielégítésére.

A mezőgazdasági hitelszövetkezeteknek különösen két fajja érdemel említést: a Schultze-Delitzsch és a Raiffeisen-féle hitelszövetkezetek.

A) A *Schultze-Delitzsch-féle* mezőgazdasági hitelszövetkezetek, vagy másképp *előleg-kölcsönző* hitelszövetkezetek (Vorschuss-Kassen, Vorschuss-Kassen-Vereine). E szövetkezetek igen sokban hasonlók a részvény-társulatokhoz. Bárki a szövetkezet tagja lehet, ha egy üzlet-részt vagyis részvényt — Schultze »Geschäftsantheil«-nak nevezi — vásárol magának; ha az üzleti év végén *esetleg* nyereség mutatkozik, akkor ez a nyereség a részvénytulajdonosok között arányosan felosztatik. A különbség e szövetkezet és a részvény-társulat között csupán az, hogy míg az utóbbi célja első sorban

a nyereségszerzés, addig a szövetkezeteknél a nyereség csak másodrendű, főcél a hitelt-igénylők hitel-szükségletének lehetőleg előnyös feltételek mellett való kielégítése. Az esetleges nyereségből, ép úgy, mint a részvény-társaságoknál, egy bizonyos rész a tartalék-tőke gyarapítására fordíttatik; a többi, mint dividenda, szétosztásra kerül.

A Schultze-féle mezőgazdasági hitelszövetkezetek tagjaik mindennemű hitel-szükségletét kielégítik. Három hónapnál hosszabb lejáratu kölcsönöket azonban nem nyújtanak. A fizetési határidő negyedévenként prolongálható azonban s így a három hónapi határidőnek alapszabályilag való kikötése tulajdonképpen csak formalitás. Megjegyzendő, hogy a Schultze-féle mezőgazdasági hitelszövetkezetek nemcsak jelzálog és egyéb mezőgazdasági hitelt nyújtanak, hanem e mellett a légtöbb bankszerű üzlettel is foglalkoznak.

B) *A Raiffeisen-féle* mezőgazdasági hitelszövetkezetek tagjai csakis mezőgazdák lehetnek. Részvények nincsenek; minden tag belépésekor fizet ugyan egy csekélyebb összeget, de ezáltal osztalékra való jogosultságot nem szerez magának. Az esetleges nyereség egészben a szövetkezet vagyonához csatoltatik. A szövetkezet hosszú lejáratu törlesztéses járadék-kölcsönöket nyújt s a kölcsönzött tőke hovaforrását ellenőrzi; vagyis más szóval a hitelt igénybe vevő szövetkezeti tagot ellenőrzés alá helyezi.

A Raiffeisen-féle szövetkezetek csakis mezőgazdasági célokra nyújtanak hitelt s maguk semmi más bankszerű üzlettel nem foglalkoznak.

Láthatjuk ebből, hogy a Schultze-Delitzsch s a Raiffeisen-hitelszövetkezetek között lényeges különbségek vannak, melyeket a következőkben foglalhatunk össze:

a) A Schultze-féle szövetkezeteknél bárki tag lehet; a Raiffeisen-féléknél csak mezőgazdák;

b) ott az igazgatás költséggel jár, mert a szövetkezet hivatalnokai fizetést huznak; itt a kezelést maguk a tagok végezik ingyen;

c) amazok mindennemű bankszerű üzlettel foglalkoznak; emezek csak mezőgazdasági célokra nyújtanak hitelt;

d) a Schultze-féle szövetkezetek semmi ellenőrzést nem gyakorolnak a kölcsöntőke hovaforrása felett; a Raiffeisen-

féle szövetkezetek pedig felügyelnek arra, hogy a kölcsöntőkét a mezőgazda az általa előzőleg megjelölt célokra fordítsa;

e) amazok csak rövid lejáratu kölcsönöket nyújtanak; emezek hosszú lejáratuakat;

f) amazoknál a tagok befizetések fejében részvényeket kapnak, melyek után, nyereség esetén, osztalékban részesülnek; emezeknél csak csekély befizetés¹ követeltetik, mely osztalékra nem jogosít.

g) a Schultze-féle szövetkezetekbe való belépéskor minden tag bizonyos belépési díjat fizet, mely neki többé vissza nem térítettik; a Raiffeisen-féle szövetkezeteknél ilyen belépési díj nem létezik.²

Ezekből láthatjuk, hogy a Raiffeisen-féle szövetkezetek a mezőgazdaság természetének sokkal inkább megfelelnek s a mezőgazdának jóval több előnyt nyújtanak, mint a Schultze-félék.

Mindamellett Schultze-Delitzsch hevesen megtámadta a Raiffeisen-szövetkezeteket s nem szünt meg azok ellen izgatni. Szerinte egy oly hitel-intézet, mely nem részvényeken alapszik, nem bír hitelképességgel; továbbá azt állította, hogy egy olyan hitel-intézet, mely hosszú lejáratu kölcsönöket ad csupán, maga pedig rövid lejáratu fizetési kötelezettségeknek kénytelen eleget tenni, képtelen fenntartani magát, főképp akkor, ha semminemű egyéb bankszerű üzlettel nem foglalkozik.

Raiffeisen Schultze-Delitzsch támadásait a következő megokolással utasította vissza:

Részvények feleslegesek a hitelképességhez, mert a mezőgazda birtoka mindig elég biztosíték; a mezőgazdának, főképp a parasztnak, rendszerint elég vagyona van, a földje többnyire elég értéket képvisel, csak épen készpénznek nincs birtokában. Teljesen elég biztosíték az, ha a paraszt birtokával felel az elvállalt kötelezettségekért. A mi pedig a hosszú lejáratu kölcsönöket illeti, úgy a Schultze-Delitzsch-féle, hivatalosan negyedévenként esedékes, de sokszor prolongálható kölcsönök szintén csak hosszú-lejáratu kölcsönöknek tekinthetők. E mellett nem felelnek meg a mezőgazdaság természetének s a negyedéven-

¹ A németországi Raiffeisen-szövetkezeteknél ez a befizetés rendszerint 30 márka.

² V. ö. *Jäger*: Der ländliche Personalcredit. 224 l.

kint szükségessé váló prolongatio csak újabb kiadást okoz az adósnak.

Azt azonban elismerte Raiffeisen, hogy egy hitelintézet nem zárkozhatik el a bankszerű üzemek többi fajtától; sőt a bankszerű üzemekkel való foglalkozás elkerülhetetlenül szükségessé válik azon esetben, ha a szövetkezet pénzkészlete túlságosan felszaporodott. Csakhogy úgy vélekedett, hogy maga az egyes szövetkezet ne foglalkozzék ezekkel az üzemekkel; ez egy külön intézet feladata, mely több szövetkezetet képvisel. Ez a külön intézet a központi pénztára kell hogy legyen a szövetkezeteknek, a hova azok a fölösleges összegeket befizetik, melyeknek jövedelmező elhelyezéséről is a központi intézet gondoskodik.

Ennélfogva 1872-ben, mikor a Raiffeisen-féle szövetkezetek már nagyobb elterjedést nyertek, Raiffeisen megalapította lakóhelyén, Neuwiedben a »Rajnavidéki mezőgazdasági szövetkezeti bank«-ot (Rheinische landwirtschaftliche Genossenschaftsbank), mely először 11, majd mind több- és több rajna-vidéki szövetkezet fölösleges pénzét kezelte. S minthogy a Raiffeisen-féle szövetkezetek, Schultze-Delitzsch minden ellenséges agitációja dacára, egész Németországban, főképp pedig annak déli részeiben, rohamosan szaporodtak, csakhamar szükségessé vált még két ilyen központi bankot létesíteni; így keletkezett a »Westphälische landwirtschaftliche Bank« és a hessen-i »Landwirtschaftliche Central-Casse«.

Sőt rövid idő múlva kiderült, hogy még ezek a bankok sem képesek a fölös-pénzeket maguk forgatni. Ezért 1874. június 25-ikén Raiffeisen megalapította a »Landwirtschaftliche Generalbank«-ot, melynek ő lett a vezetője; részvényes pedig csak három volt: a fentemlített három bank.

Schultze-Delitzsch szüntelen agitációjával azonban célt ért annyiban, hogy illetékes közegeket rábirt a bankoknak hatóságilag való felosztatására.

Raiffeisent ez sem hozta zavarba. A felosztatott Rajnavidéki bank maradványaiból 1876. szeptember 30-ikán Neuwiedben megalapította az u. n. »Landwirtschaftliche Central-Darlehenscasse«-t, s hogy formai hibák miatt ez a bank az előbbieik sorsára ne jusson, mint részvénytársaságot vezetette be a cégjegyzékbe. Minden egyes részvény névértékét 1000

márkában állapította meg, ilyen részvény birtokában azonban csakis valamely Raiffeisen-féle szövetkezet lehetett, vagyis csakis szövetkezetek járulhattak hozzá a részvénytőke befizetéséhez; s ez a részvénytőke csakhamar 1 millió márkára rugott. Ez a »Központi kölcsönpénztár« első sorban a szövetkezetek fölös pénzeinek elhelyezésével vagy azok esetleges hitelszükségletének fedezésével foglalkozott s egyéb üzletekbe csak akkor bocsátkozott, ha a felhalmozódott tőke elhelyezéséről nem lehetett a szövetkezetek működési körén belül gondoskodni.

A »Darlehenscasse« megalapításakor behozta továbbá Raiffeisen azt az újítást is, hogy minden egyes szövetkezet a kölcsönszerződésben kikötheti magának, miszerint a kölcsön három hónapos felmondással esedékessé válhatik abban az esetben, ha a gazda rossz gazdálkodása vagy könnyelmű életmódja következtében a szövetkezet érdekei veszélyeztetve lennének. Evvel azután véglegesen lehetlenné tette Raiffeisen ellenlábásának, Schultze-Delitzschnek további ellenséges agitációját.

A mezőgazdasági hitel-szövetkezetek, kivált a Raiffeisen-félék, nagy segítségére vannak a mezőgazdának, főképp pedig a kis-gazdának, a parasztnak. Olcsón szerezhet kölcsönt, még pedig hosszú lejáratu kölcsönt mindenki, a tárgyi és személyi hitelszükségletek kielégítést nyerhetnek a nélkül, hogy a kölcsönt-nyújtó részéről üzérkedéstől kellene tartani. Az uzsora megakadályozására és kiirtására a szövetkezetek a legalkalmasabbak. A szövetkezetnek maga a paraszt is tagja, tehát több bizalommal van a szövetkezet, mint a földhitelbankok iránt, melyektől sokkal távolabb áll.

A »Landschaft«-oknak az egyetemleges felelősségből származó nagy hátrányával, a birtok megkötöttséggel, a szövetkezeteknél nem találkozunk; egyetemleges felelősség nem létezik, mindegyik tag csak a saját adósságáért felelős.

A szövetkezetek maguk kevesebb esélynek vannak kitéve, mint a jelzáloghitel-bankok. A birtokok felbecsülése könnyebb és pontosabb, mert ép úgy, mint a »Landschaft«-oknál, a becsüs bizottság is magukból a tagokból alakul. Az egyes szövetkezet továbbá, csak bizonyos szűkebb körben működén, jobban ellenőrizheti adóssait, s ha azoknak bármilyen könnyelműségét észleli, azonnal igénybe veheti negyedévi felmondási jogát.

Mindez előnyök következtében a mezőgazdasági hitel-

szövetkezetek megérdemlik, hogy az állam részéről is támogatásban részesüljenek. Németországban, a hol e szövetkezetek legnagyobb kifejlődését találjuk, az állam segíyezi is ez intézeteket. Különösen kívánatos ez hazánkban, a hol az állami segíyezés nagyban elősegítheti a hitelszövetkezetek kifejlődését, melyre nagy szükségünk van; megszűnnék ezáltal az uzsora, s ennek következtében csökkenne a kivándorlás, mely mind félelmesebb arányokat kezd ölteni.¹

¹ Hazai törvényhozásunk — bár későn — felismerte a Raiffeisen-féle hitelszervezet nagy fontosságát s egyuttal azt is, hogy az állami ellenőrzés és segíyezés igen hathatósan előmozdíthatja e szövetkezetek általános elterjedését. Az 1898 : XXIII. tc. rendelkezik a hitelszövetkezetekről s azok szervezésében teljesen Raiffeisen módszerét követi. A »Landwirtschaftliche Central-Darlehencasse«-nak megfelel a fenti tv.-cikk által életbe léptetett »Központi hitelszövetkezet«, mely a Raiffeisen-féle »Centralcasse«-tól csak annyiban különbözik, hogy míg *ez utóbbinál a tagok csakis mezőgazdasági* hitelszövetkezetek lehetnek, addig az előbbinél *mezőgazdasági és ipari* hitelszövetkezetek. A különböző hitelszükségletek kielégítésére alakult szövetkezeteknek a »Központi hitelszövetkezet«-ben való egyesítését ugyan nem tartjuk valami szerencsés intézkedésnek s az agrár-érdekeket mindenestre jobban szolgálná a mezőgazdasági szövetkezeteknek az ipariaktól való elkülönítése — egyelőre azonban a »Központi hitelszövetkezet«-et mai formájában is örömmel kell, hogy üdvözzöljük.

A »Központi hitelszövetkezet« tagjai 1000 koronát tevő üzletrészt fizetnek be s felettük ez a központ annyiban felügyeletet gyakorol, hogy minden egyes tag-szövetkezet igazgatóságába és felügyelő bizottságába egy-egy tagot a »Központi hitelszövetkezet« nevez ki; hogy továbbá módosíthatja az alapszabályokat, megállapíthatja, általánosságban, az üzlet feltételeit stb. stb.

A »Központi hitelszövetkezet« az állam részéről támogatásban és kedvezményekben részesül. A pénzügyminister a központ alaptökéjéhez egy millió korona üzletrésszel járulhat; az italmérési kártalanítási kötvényekből 3 millió korona értékűt annak tulajdonába bocsáthat; sőt ha ezek kamatai az üzem deficitjének fedezésére elegendőknek nem bizonyulnának, 100,000 koronáig terjedhető összeget az állampénztári készletekből utalványozhat. Az *állami kedvezmények* közül pedig felsorolhatjuk a következőket: adó- és illetékmentesség, postadíjmentesség stb.

Ugyancsak az 1898 : XXIII. tc. elrendeli, hogy bárminemű hitelszövetkezet szervezésében a hatóság (közigazgatási bizottság, kereskedelmi és iparkamara, gazdasági egylet vagy az orsz. közp. hitelszövetkezet) közreműködni köteles. Az így alakult hitelszövetkezetek csak egy, vagy pedig szomszédos több községre terjeszthetik ki üzletüket; ez üzletre a keresk. törvény rendelkezései csak annyiban alkalmazandók, a mennyiben az 1898 : XXIII. tc. eltéréseket nem állapít meg.

II. A tulajdonképeni mezőgazdasági hitelintézmények.

Ez intézmények célja, mint említettük, a földbirtok adósságterhének csökkentése s a további eladósodás megakadályozása. Ide sorozandók a következő intézmények: az inkorporáció, a földadósság államosítása, a házhely-mentesítés s az avval rokon birtokminimum, s végre a földbirtok államosítása. Megjegyzendő, hogy ez intézmények — a házhely-mentesítés kivételével — a gyakorlatban tényleg még nem léteznek, csupán tervezetek.

1. *Az inkorporáció.* Az inkorporáció eszméjét és tervezetét Schäffle alkotta meg.¹ Szerinte a közép- és kisbirtokok tulajdonosainak testületileg egyesülniök kell, korporációt kell alakítaniok s a hitel-szerzés csakis e korporáció közvetítésével legyen lehetséges. Ebben áll az inkorporáció alapeszméje, mely sokban hasonlít a »Landschaft«-okéhoz. A korporációk zálogleveleket bocsátanak ki s ezeknek eladása révén szerzik meg a szükséges tőkét; ebből a tőkéből kötelesek a korporációk az egyes tagok méltányos hitel-szükségleteit kielégíteni. Schäffle szerint melioratiók, elemi csapások, biztosítások, családi okok képezhetik a méltányos hitel-szükséglet alapját, mely esetekben az inkorporáció feltétlenül tartozik kölcsönt adni. Vételárhátralékok lefizetésére és örököstársak kielégítésére csak kivételes esetekben nyújtandók kölcsönök, fogyasztási — vagyis inproductiv — célokra pedig egyáltalán nem. A kölcsönzött összeg a birtok hozadéki értékének felénél nagyobb soha sem lehet; a becslés a hozadék nagysága alapján, az előző évben kibocsátott záloglevelek kamatlábának megfelelőleg történik.

Minden egyes tagnak jogában áll birtokát a becsérték-nél valamivel alacsonyabb áron a korporációnak megvétel végett felajánlani (oblatio), s a korporáció kötelessége az így felajánlott birtokot elfogadni s a legtöbbet ígérőnek eladni vagy bérbe adni. Minden egyes inkorporált birtok ki van véve a hatósági végrehajtás alól; ennek az a célja, hogy a birtokos senki mástól, mint a korporációtól, kölcsönt ne szerezhessen. S természetesen, ha a gazda a hitelezőnek semmi

¹ Die Incorporation des Hypothekarcredits, 1883.

biztosítékot nem nyujthat, nincs is kilátása hitelre. A mi más szóval a személyes hitel kizárását jelenti.

Az egyes korporációk tiszta nyeresége — mely rendszerint a birtokeladások közvetítéséből származnék — a birtokosok és bérlők javára fordítandó.

Azon esetben, ha valamelyik tag kölcsönt vett fel, s elvállalt kötelezettségeinek nem felel meg, a birtok becsértékéből levonatik a tag adóssága, a fenmaradó összeget a korporáció ennek kifizeti, s a birtok a korporáció tulajdonába jut, mindennemű hatósági végrehajtás és beavatkozás nélkül.

Ez volna a Schäffle-féle inkorporáció lényege.

A tervezetnek meg vannak a jó oldalai; jó és olcsó hitelt szerez a kisbirtokosoknak, megakadályozza az inproductív adósságokat, továbbá, minthogy az inkorporált birtokok ki vannak véve az állami végrehajtás alól, lehetetlenné teszi az uzorát, mely a birtok elárvereztetésében már nem bir biztosítékot stb.

Amde mindezen előnyök dacára az inkorporáció nem vezetne az eladósodás megszüntetéséhez s még kevésbé az adósságteher csökkentéséhez.

Lényegileg az inkorporáció nem egyéb, mint a hitelszerzés lehetőségének a megszorítása. E megszorítás azonban, ha a birtoknak egy bizonyos határon túl való megterhelését lehetetlenné teszi is, még nem szünteti meg a hitelszükségletet. Minél jobban halad és fejlődik a mezőgazdaság, annál inkább növekszik a gazda tőke- és így rendszerint hitelszükséglete is; növekszik különösen üzemi és melioratio hitel-szükséglete. A korporáció hitelt csak egy bizonyos megszabott határig nyujt; mi történik már most, ha a gazdának az intensiv gazdálkodáshoz több tőkére van szüksége, mint a mennyit a korporációtól szerezhet? Személyi hitele megszünt, mert senki sem lesz hajlandó kölcsönt nyujtani a mezőgazdának minden biztosíték nélkül. A hitel-nyujtónak biztosítéka pedig nincs, mert az inkorporált birtok ki van véve az állami végrehajtás alól. A gazda tehát nem kaphat kölcsönt; ennek következtében, tőkéje nem levén, gazdasága nem halad a korral, s ennél fogva jövedelme csökken. Így azután megeshetik, hogy ez a csökkent jövedelem nem lesz elegendő a korporációnyujtott adósság törlesztésére, a kamatok fizetésére s az élet-

fenntartásra. Ha pedig a gazda nem felel meg kötelezettségeinek, a birtok a korporáció tulajdonába megy át; s a gazda, annak dacára, hogy állami végrehajtás nem létezik, mégis elveszíti birtokát.

A hitelnek ily módon való korlátozása nem vezethet jó eredményre, mert ellenkezik korunk követelményeivel, kizárva a gazdasági haladás lehetőségét.

A hitel korlátozása tehát oda vezetne, hogy csak az volna képes földjének birtokában megmaradni, a ki maga nagyobb tőkével rendelkezik. A régi birtokos, főképp pedig a paraszt, mint azt már többször kiemeltük, tőkével nem bír, mert hisz egész vagyonát épen a föld képezi. Hogy ezt a földet intensive megművelhesse, ahhoz épen a hitel szolgáltatja számára az eszközöket, ezek nélkül képtelen gazdálkodni.

S mi lenne annak a következménye, ha az inkorporált birtokok egy része, a birtokosok fizetéképtelensége folytán, átmenne a korporációk birtokába? E birtokokat a korporáció ismét eladja vagy haszonbérbe adja; ámde a hitel korlátozása mellett, mint említettük, csak az vásárolhat birtokot, a ki a gazdálkodáshoz maga is elég tőkével rendelkezik. A kisember pedig, legyen az paraszt vagy iparos, nem rendelkezik tőkével; így tehát csak a tőkés vásárolhat birtokot. S a tőkés, ha egyszer már tőkéjét a mezőgazdaságba fekteti, nem igen fog egy kis-birtokot vásárolni, hanem egy nagyobb birtok-complexumot; s ennek következtében a hitel-korlátozás vég-eredménye a kis-birtok és kis-üzem eltűnése lesz, a nagy-birtokok és nagy-üzemek pedig szaporodni fognak. Hogy socialis szempontból ez majdnem ugyanannyi hátránnyal járna, mint az uzsora, az látható ebből, mert hisz ugyanoda vezet: a parasztot elűzi birtokáról; gazdasági szempontból pedig káros, mert ott, a hol a kultura kis-üzemet kíván, így mégis csak nagy-üzem létesülhetne, hacsak a birtokos birtokát felaprózva bérbe nem adja. Ez az eredmény akkor is, ha a korporáció a ráháramlott birtokokat nem adja el, de haszonbérbe adja. Szóval oda lyukadunk ki, a hova már inkorporáció nélkül is eljutottunk: a hol nem elegendő a tőke, ott haszonbérelni kell.

Ily módon látható, hogy az inkorporáció nem akadályozhatja meg az eladósodást és annak káros következmé-

nyeit; a tönkrejutás másképp megy végbe ugyan, de mégis bekövetkezik.

S hogy az inkorporáció folytán bekövetkező nagy összpontosulása a földtulajdonnak kevesek kezében minő socialis válsághoz vezetne, azt előre látni sem lehetne. Annyi azonban bizonyos, hogy ha az inkorporáció, az egyén cselekvési szabadságát ideig-óráig korlátozná is: a reakció oly erős lenne, hogy megingatná társadalmi szervezetünk oszlopaikat.

2. *A föld adósság-terhének államosítása.*

Ez a terv az eladósodás megszüntetését úgy véli elérni, ha az állam előbb betiltja a mezőgazdasági hitel-nyújtást; ennek megtörténte után pedig az állam magára vállalná az összes birtokok adósság-terhét, minek fejében a birtokosok az államnak fizetnék az adósság után járó kamatokat és törlesztési részleteket; így azután az adósság-teher csökkenthető volna.

Ennek a tervnek a megvalósítása képtelenség.

A terv első része: új megterhelések betiltása, vagyis más szóval a hitel megszüntetése. Azt pedig már a Schaffle-féle inkorporáció tárgyalásánál kimutattuk az előbb, hogy a hitelnek korlátozása milyen káros socialis és gazdasági következményekkel járna; a hitel eltiltásának hatása pedig el sem képzelhető. Nem képzelhető el azért, mert egy efajta tilalom egyszerűen elvágna a haladást s lehetetlenné tenné a gazdálkodást; hitel nélkül nincs tőke, tőke nélkül nincs gazdálkodás. A javaslat első része tehát kivihetetlen.

Lássuk már most, milyen eredménye lenne az adósság-teher államosításának. Előnye volna feltétlenül, hogy egyenlő kamatláb megállapítása lehetséges lenne, s így drága kölcsönökről nem lehetne szó.

Az államosítás művelete abban állana, hogy az állam kötvényeket bocsátana ki, vagy még inkább államjegyeket, papírpénzt az átvállalt adósság összegének megfelelő értékben. Ezeket az államjegyeket azonban az állami pénztáraknak ércpénzre kellene beváltaniok. Az eladósodott birtokosok most valamennyien az állam adósai; annak fizetnek kamatot és törlesztést, viszont az állam törleszti az adósságot a régi hitelezőkkel szemben. Minthogy így minden birtokos, kinek adósságát az állam átvállalta, a földadón kívül még az átvállalt adósság után járó kamatokat és törlesztési összegeket is

fizetné az államnak, ez tulajdonképen csak a földadónak fel-
emelését jelentené; vagyis: a hajdani jelzálog-adósságok átvál-
toznának földadó-hátralékokká.

Egy efajta ujítást csak a legelvakultabb s a végletekbe
menő agrárismus javasolhat. Mert mi e javaslat elrejtett alap-
gondolata? Az, hogy idővel az állam a még hátralevő adós-
ságok törlesztését teljesen magára kell hogy vállalja; a mi
ugyan a földbirtokos-osztály előnye, de a többi iparos- és
kereskedő-osztályok kára lenne. Azok azonban, a kik ezt a
javaslatot tették Németországban, az agráriusok ama fajához
tartoznak, kik csakis a saját érdeküket tartják szem előtt.
Szóval, a kik a leghelytelenebb irányba akarnák terelni az
agrárpolitikát; mert a mezőgazdaság egészséges fejlődése csak
akkor lehetséges, ha a mezőgazdák a többi osztályokkal jó
egyvetértésben munkálkodnak. A német agráriusokat elkapatta
az a néhány siker, melyet elértek; s ebből azt következtetik,
hogy erélyes agitációval minden elérhető, még számra és jelen-
tőségre nézve túlnyomó egész néposztályok megkárosítása is.
Mert hogy ez az egész tervezet erre irányul, az világos. Meny-
nyiben volna különben a birtokosok hasznára az adósság-teher-
nek az állam által való elvállalása? A meddig egyáltalán adós-
ság létezik, addig a birtokosnak mindegy lehet, hogy kinek
törleszti azt: az államnak-e vagy más hitelezőnek. Az uzsora-
kamatot az államosítás persze megszüntetné; de az egyéb
magánszemélyek és a hitel-intézetek követelései változatlanul
fenmaradnának; ezeknek államosítása tehát csakis az állami
igazgatók költségeit gyarapítaná, mert egy ilyen óriási adós-
ságteher kezelése nagy kezelő-személyzetet tenne szükségessé.
De igenis érthetők a tervezet indokai, ha tekintetbe vesszük,
miszerint az agráriusok — N. B. itt a német agráriusokról
van szó, kiktől e tervezet származik — abba helyezik bizal-
mukat, hogy a parlamentben túlsulyra tevén szert, az így
nyert hatalmat saját hasznukra s egyéb néposztályok kárára
kihasználhatják. S ezt igen könnyen tehetnék, ha az állam
átvállalná a földadósságokat; egy túlnyomóan agrár-parlament
azután keresztül vihetné az adósság-tehernek a földbirtokosok
válláról való eltolását s államadóssággá való változtatását; a
mi az agráriusok vállairól levett tehernek a többi néposztá-
lyokra való gördítését jelentené.

Evvel a javaslattal, minden abszurditása dacára, e helyütt részletesen mégis azért foglalkoztunk, mert, jóllehet teljesen német, illetőleg porosz jellegű, mindamellett világos példáját szolgáltatja, mennyire veszélyes tulzásokra ragadhat egy osztályt az önzés, ha ez az osztály növekvő politikai hatalmát érzi. A helyes és mérsékelt agrárpolitika feladata, az ilyen veszélyes tulzásoknak útját állani; s utópiák helyett olyan módozatokat keresni, melyekkel az eladósodás megszüntetése s az adósságteher csökkentése *tényleg* elérhető.

3. *A házhelymentesítés.* (Heimstättengesetz, homestead exemption.) A házhelymentesítés már nem csupán tervezet, hanem gyakorlati alkalmazást is nyert, bár nem Európában, hanem az Egyesült-Államokban s egyéb tengerentuli államokban.¹

A házhelymentesítés eszméje abban áll, hogy minden birtokos birtokát bevezetteti egy hatósági lajstromba, minek következtében a birtok egy része, a tulajdonképeni ház s annak közvetlen környéke kivétetik a hatósági végrehajtás alól; a mi más szóval azt jelenti, hogy a tulajdonképeni házhely adósággal meg nem terhelhető. Ha a birtokos családos ember, úgy a birtokot a házastárs beleegyezése nélkül nem idegenítheti el; halála esetén pedig a házhely átháramlik a hátramaradt házastársra s ennek elhunytja után a gyermekekre. S a birtok addig marad a hatósági lajstromban, míg a gyermekek legifjabbika nem éri el a nagykorúságot.

Lényegileg ebben áll a házhelymentesítés az Egyesült-Államokban; némileg más alakban jelentkezik a legújabb német házhelymentesítési javaslatban, mely felett a német birodalmi gyűlés a közel jövőben kell, hogy határozzon. Az amerikai s a német házhelymentesítésnek közös vonása azonban, hogy a hatósági lajstromba való bevezetése a birtoknak nem kényszer, hanem a birtokos szabad elhatározásától függ.

Az Egyesült-Államokban alkalmazott házhelymentesítési

¹ Az 1864-iki román agrártörvény, továbbá az 1873-iki szerb polgári törvénykönyv (471. §. 4. bekezdés a) pontja) szintén azt határozzák, hogy bizonyos esetekben a mezőgazdasági ingatlan ellen végrehajtás nem foganatosítható. Ezek a határozmányok azonban házhelymentesítési intézménynek nem minősíthetők.

intézmény két módozata létezik, a szerint, a mint a lajstromot az unió vagy pedig csak az egyes állam hatósága vezeti.

Az unió ugyanis más szempontból indul ki a házhelymentesítésnél, mint az egyes állam.

Mikor az unió az 1886. május 20-iki törvénnyel ez intézményt létesítette, evvel a távoli nyugati részek mezőgazdasági művelés alá való vételét akarta előmozdítani. E törvény értelmében bárki igen csekély áron szerezhetett a távoli vidékeken földbirtokot, mely 40 acre-nél kisebb, 160 acerenél pedig nagyobb nem lehetett. Az ilyen birtok az unió hatóságai által lajstromoztatik s az így bejegyzett birtokon semmi olyan követelés nem foganatosítható, mely még abból az időből származik, mikor a birtokos új birtokát még nem szerezte volt meg. Szóval a birtok ki volt véve minden, a birtokba vétel előtti időből származó követeléseknek végrehajtás útján való behajtása alól. A birtokba vétel után keletkezett kötelezettségek nem teljesítése esetében azonban a hitelezőnek joga volt már követelését a lajstromozott birtokon is hatósági végrehajtás útján érvényesíteni. Az unió főcélja tehát a telepítés volt, a már letelepült birtokost azonban nem védte az esetleges új adósságokból származó végrehajtás ellen.

Az egyes államoknak házhelymentesítő törvényhozása evvel szemben ép a birtokos és birtok védelmére helyezi a fősúlyt; s ezért a lajstromozott birtok egy részét a végrehajtás köréből kiyonja, akár régi, akár új adósságok teszik az elárverezést indokoltá. A végrehajtás alól való ezen »exemptio« (innen származik az elnevezés: homestead-exemption) kiterjed nemcsak a birtokos ingatlanának egy meghatározott részére, hanem ingó vagyonához tartozó ama javaira is, melyek életfenntartásához vagy keresetének folytatásához elkerülhetlenül szükségesek. Abban valamennyi állam törvényhozása megegyezik egymással, hogy a mentesített ingatlan 160 acerenél nagyobb vagy 5000 dollárnál értékesebb nem lehet; hasonlóképen a mentesített ingó javak értéke sem rughat többre 1200 dollárnál.

A házhelymentesítő törvényhozások azonban nem zárják ki a mentesített ingatlan elleni végrehajtást a következő esetekben:

a) ha a házmentesítő-lajstromba való bevezetés előtti időből származó követelésekről van szó;

b) ha az esetleges vételár-hátralékok behajtása más módon nem lehetséges;

c) nem nyújt védelmet, a mentesítés olyan követelésekkel szemben, melyek már a *lajstromozás után*, mindkét házastárs beleegyezésével, a mentesített ingatlanra, mint jelzálogra, betábláztattak;

d) adóhátralékok és birságok végrehajtás útján is behajthatók.

Ha valaki nemcsak egy, hanem több birtokkal rendelkezik, úgy a mentesítés csak az egyik birtokon lehetséges, még pedig azon, a hol a tulajdonos maga, családjával együtt tartózkodik. Ez teljesen megfelel a házmentesítés alap gondolatának, mely abban áll, hogy a birtokos eladósodás következtében, családjával együtt hajléktalanná ne lehessen.

A mentesített terület, ugyanezen okból, csakis azon esetben lehet elidegeníthető, ha ahhoz mindkét házastárs beleegyezését adja; a mi a mentesített területnek többé-kevésbé való megkötöttségét jelenti.

Igy jellemezhető az egyes észak-amerikai államok törvényhozása által szabályozott házhelymentesítés.

Az intézménynek illetően alakban számos előnye van.

A hitelt csak igen kis mértékben korlátozza s a gazda személyi hitelét nem teszi lehetetlenné, a mennyiben az ingatlanok a mentesített területhez nem tartozó részei, melyek a végrehajtás alól nincsenek kivéve, a hitelezőnek kellő biztosítékot nyújthatnak. E mellett, ha a hitelszükséglet igen nagyfokú, s a mentesítésből kizárt terület már vagy tul van terhelve, úgy hogy arra többé a gazda kölcsönt nem kaphat, vagy pedig ha egyáltalán nem rendelkezik egyéb ingatlannal, mint a mentesített terület, a mentesített terület is megterhelhető, s a követelés arra, a hitelező részéről, betáblázható, ha mindkét házastárs ehhez beleegyezését adja; az pedig igen valószínűtlen, hogy ilyen égető szükség esetében valamelyik házastárs megtagadja beleegyezését.

A birtoknak a házmentesítő lajstromba való bevezetése nem kötelező, minek következtében a birtokos egyéni elhatározásának szabadsága törvényileg korlátozva nincsen.

E mellett a legtöbb esetben kizárja a teljes tönkrementés lehetőségét, főképp olyankor, ha a birtokos könnyelműsége folytán tulságosan igénybe vette személyi hitelét. A mentesített területen ugyanis végrehajtás csak akkor lehetséges, ha az jelzálog-adóssággal van megterhelve; a személyi hitel igénybevételeből származó adósságokat pedig nem lehet betáblázni. Ha már most a birtokos könnyelmű, pl. iszákos stb., ugy felesége egyszerűen megtagadja a betáblázáshoz szükséges beleegyezést, s így a mentesített terület adósságmentes marad; a család tehát nincs kitéve a családfő könnyelműségéből származó teljes tönkrementésnek.

Láthatjuk ezekből, hogy az amerikai homestead-exemption a legtöbb esetben az eladósodás korlátozásához vezethet, a nélkül, hogy ez a korlátozás gazdasági vagy socialis hátránnyal járna.

Ámde ez az intézmény még nem teszi lehetővé a már létező adósságteher csökkentését; vagyis más szóval: a tulajdonképeni hitelintézményeknek csak egyik feladatát oldja meg. Mindemellett az amerikai mintára szerveztetett a házhely-mentesítés az ausztráliai angol gyarmatokban és Kelet-Indiában.

Az amerikai házhelymentesítéssel sokban rokon, de több lényeges pontban attól mégis eltérő a német házhelymentesítési javaslat (Heimstätten-Entwurf).

Németországban még e javaslat előtt s előbb, mint az amerikai házhelymentesítés létesült, foglalkoztak már avval az eszmével, hogy a birtokosnak, főképp pedig a parasztnak biztosítása a hitelezővel szemben ugy volna elérhető, ha a birtok egy bizonyos kis része a végrehajtás alól ki volna véve; a végrehajtás alól kivett rész az u. n. *birtok-minimum*. Ez a birtok-minimum lenne az a legkisebb terjedelmű önálló birtok, mely felosztás vagy parcellázás által egyáltalán alkotható s egyuttal az ilyen birtok, s minden nagyobb birtoknak egy ilyen terjedelmű területe, ki volna véve a végrehajtás alól. A birtok-minimum hívei ugy vélekedtek, hogy a birtok-minimum a legkisebb terület levén, mely a birtokos megélhetését biztosítani képes, teljesen méltányos e területeknek minden megcsonkítás ellen való megvédése.

A birtok-minimum tervezete azonban, bármily igazságosnak és méltányosnak tetszik is az első pillanatra, hát-

rányos következmények nélkül a gyakorlatban még sem valószínűsíthető meg.

Első sorban igen nehéz az ilyen minimum terjedelmének a megállapítása. *Általánosságban* meg nem állapítható; mert egy olyan minimalis terület, mely pl. a horticultura vidékein egy család megélhetését biztosítja, e célnak aligha fog megfelelni gabona-termő vidékeken. A minimumnak vidékek és cultura-fajok szerint való megállapítása, ha egyáltalán keresztülvihető volna is, a közigazgatást és jogszolgáltatást végtelenül megnehezítené. Másrészt meg mindazon birtokosok számára, a kiknek földje nem nagyobb a minimumnál, lehetlenné válnék a hitelszerzés. A minimum ki van véve a végrehajtás alól, a birtokos tehát semmi biztosítékot sem nyújthat a hitelezőnek. A minimum-birtokos tehát vagy egyáltalán nem kaphatna kölcsönt, vagy csak oly magas kamatra, mely egyenlő volna az uzsorával.

A birtok-minimum e kivihetlensége miatt az 1882-ben tárgyalt javaslat visszautasított.

Igy került az amerikai minta után szőnyegre a német birodalmi gyűlésben a házhelymentesítési-javaslat. Legelőször *Riepenhausen* képviselő lépett fel vele 1891-ben s azóta többen követték példáját, itt is, ott is módosítva a javaslaton, mely mai nap még mindig eldöntésre vár s mely lényegileg a következő pontokban foglalható össze:

a) A házmentesítési-lajstromba minden olyan birtok bevezethető, mely a rendes parasztbirtok (Bauernhof) nagyságát meg nem haladja, s mely egy, a 24-ik életévét betöltött, német állampolgár tulajdonát képezi.

b) Ha a birtokos birtokát a lajstromból kiiktatni kívánja, ehhez a másik házastársnak beleegyezése szükséges. A birtokos mindenesetre okadatolni tartozik kilépését. Azon esetben továbbá, ha a birtokos törzsörökös s a többi társörökösöknek évi járadékot fizet, a kilépéshez ezeknek hozzájárulása is megkívánatik.

c) A lajstromozott birtok oszthatatlan s csakis német polgárnak adható el.

d) Adóssággal a birtok csak hatósági beleegyezéssel s csupán hozadéki értékének feléig terhelhető meg. Az adósság csak járadék vagy évi törlesztéses adósság lehet. A hatóság

beleegyezését nem tagadhatja meg, ha rossz termés, elemi csapások, melioratiók vagy társörökösök kielégítése képezik a hitel igénybevételének indokát.

e) A birtok ki van véve mindennemű végrehajtás alól az olyan követelésekkel szemben, melyek a lajstromozás után keletkeztek; a lajstromozás előtti időből származó követelések azonban érvényesíthetők végrehajtással is. Ilyen esetben a sequestratiót azonban csupán a házmentesítési állami hatóság eszközölheti. Be nem táblázott adósságok egyáltalán nem hajthatók be végrehajtás útján; kivételt képeznek ez alól ama adósságok, melyeket a ház építése és berendezése tett szükségessé.

f) Olyan birtokok, melyek már előzőleg hozadéki értékük felénél nagyobb adóssággal vannak megterhelve, lajstromozhatók azon esetben, ha a tulajdonos kötelezi magát, hogy a fél hozadéki értéken felül való összeget 1°/_o-os amortisatióval törleszti s erre nézve biztosítékot képes nyújtani.

E javaslat keresztülvitele sok tekintetben előnyös lehetne. Megszorítja ugyan a személyi hitelt, de nem teszi lehetetlenné (*d*, *e*). Biztosítja továbbá a birtoknak német állampolgárok birtokában való maradását (*e*). A felénél jobban eladósodott birtokok adósság-terhének csökkentéséhez vezethet (*f*). Legfőbb előnye pedig, hogy a belépés önkéntesen s nem törvényes kényszer alatt történik (*a*).

Mindemellett a gyakorlati alkalmazás több hátránnyal, mint előnnyel járna. A birodalmi gyűlés a javaslatot mindaddig azzal a megokolással vetette vissza, hogy a lajstromozott birtok tulajdonosa tulságos függésbe jut a hatóságokkal szemben, s annak dacára, hogy a személyi hitelt lehetetlenné nem teszi, azt feltétlenül megdrágítja; a mi esetleg oda vezethet, hogy a gazda, a paraszt képtelen lesz a drága kölcsönt felvenni s így tőke hijján csak ismét maga a gazdálkodás intenzitása fog szenvedni.

Hozzátehetjük még, hogy nem csekély hátránnyal járna a birtokoknak bár nem teljes, de mindenesetre nagyfoku megkötöttsége is. A birtok ugyanis fel nem osztható s szabadon el nem idegeníthető; az első eset a törvény értelmében ki lenne zárva, a másodikhoz a hatóság beleegyezése szükséges. Ez által a birtokos elveszti szabad rendelkezési jogát

birtoka felett; ezt a jogot csak hatósági engedélyvel gyakorolhatja, a mi a birtok-megkötöttség egy fájának tekinthető. Meg lenne továbbá nehezítve a paraszt számára a birtokszerzés is.

Hiánya továbbá a javaslatnak, hogy csakis a kis-birtokot részesíti védelemben s nem gondoskodik a többi birtok-fajokról, melyeknél az eladósodás veszélyes következményeitől ép úgy lehet tartani.

A javaslat tehát minden jó oldala dacára nem ajánlható a gyakorlatban való alkalmazásra.

4. *A földbirtok államosítása.* Evvel a javaslattal a social-demokraták¹ álltak elő. Szerintük az egyéni föld-tulajdon jogosulatlan, mert a földjáradékhoz, »unearned increment«-hez, vagyis munka nélkül szerzett jövedelemhez vezet. Az egyéni földtulajdon képezi a tőkének s így egész kapitalisztikus rendszerü termelésünknek legerősebb támaszát; összes társadalmi és gazdasági bajaink pedig a tőke uralmára s a kapitalisztikus termelésre vezethetők vissza. E bajok tehát csakis úgy szüntethetők meg, ha az egyéni földtulajdon is megszűnik létezni. Ezért azt kívánják, hogy az összes földbirtok menjen át az állam birtokába; az egyén többé ne lehessen a föld birtokosa, csak művelője, vagyis: adja az állam a tulajdonát képező földbirtokot, kisebb-nagyobb részekben, haszonbérbe az egyes állampolgároknak.

Ezt a javaslatot szokás *agrár-kommunizmusnak* nevezni.

A nem social-demokratikus irányu gazdasági írók mind e javaslattal szemben foglalnak állást. *Brentano*, mint a szabadelvü reform-irányzat legkiválóbb képviselője, azért foglal a javaslat ellen állást, mert az agrár-kommunizmus az állam mindenhatóságát jelentené s teljesen elnyomná az egyéniség kifejtését. *Buchenberger* szintén elveti a javaslatot, melyet már csak azért is kivihetetlennek tart, mert nem számol ama pszichológiai momentummal, hogy a birtokos, de főkép a paraszt egész törekvése a föld tulajdonának megszerzésére irányul s képtelen kedvvel dolgozni, ha a tulajdonjog megszerzése lehetetlen.² *Goltz*³ szerint a földbirtok államosítása

¹ Főkép Stamm és Flürscheim, Angliában George.

² Agrarwesen und Agrarpolitik. I. 252—253. l.

³ Vorl. über Agrarwesen und Agrarpol. 68—69. l.

keresztül nem vihető, mert a kezeléshez rengeteg nagy számú hivatalnokra volna szükség, — (számítása szerint Poroszországban 100,000 hivatalnokot kellene alkalmazni), — továbbá az államnak, még ha bérbe adja is a birtokokat, oly nagy kiadásai lennének (kezelés stb.), melyeket fedezni lehetetlenség volna.¹ Ezért nézete szerint az agrár-kommunizmus egy kulturállamban meg nem valósítható.

Mi is ehhez a nézethez csatlakozunk. Az agrár-kommunizmus semminemű előnnyel nem járna, mert ha a föld ára nem is emelkednék, — a hozadék esetleges növekedése következtében a haszonbérletért fizetett összegek emelkednének. Az *emelkedett tiszta-hozadékban* az »*unearned increment*«, mint egyik alkotó elem, megmaradna az egyéni földtulajdon megszűnése dacára is; s a bérlő egyéni jövedelmének egy részét képezné, holott azt most csakis a tulajdonképeni vállalkozói nyereség illeti. A mi más szóval azt jelenti, hogy a socialdemokraták főcélja az agrár-kommunizmus révén nem volna elérhető: az »*unearned increment*« ép úgy léteznék, mint azelőtt.

¹ Goltz eme állításának helyességét kétségbevonni nem lehet; de az a számítás, melyet a tétel igazolására mellékel, teljesen helytelen. Így okoskodik ugyanis:

1890-ben a porosz állami birtokok száma 1080-ra rugott; az összes porosz mezőgazdasági üzemek száma pedig 3.308,126. Az állami birtokok területe 340,566 hektár, a többieké 28.479,739 hektár. Az 1898/99-iki állami költségvetés szerint a birtokkezelési költségek (Domänenverwaltung) 6 millió márkára rugtak; a mi birtokonként 5607 márka költséget jelent átlagszámításban, vagyis hektáronként 17'60 márkát. Ha most az állam az összes, mezőgazdasági művelés alatt álló terület bérbeadását magára vállalná, akkor, a terület után számítva, a kiadások:

$28.479,739 \times 17'60 \text{ márka} = 502.243,406 \text{ millió márkát tennének.}$

Ha pedig a birtokok számát szorozzuk az egyes állami üzemek mostani kezelési költségeinek átlagával, vagyis:

$3.308,126 \times 5607 \text{ márka} = 18,548 \text{ millió } 662,482 \text{ márka lenne a költség.}$

Ez a számítás helytelen, mert: 1. általánosságban itt számítani nem lehet, mivel minél nagyobb az üzem, annál kevesebb kezelési és igazgatási költséggel jár *aránylag*; 2. mert a 3¹/₂ millió mezőgazdasági üzemből egy jó rész kis-, törpe- vagy parcella-üzem, s hogy egy ilyen üzem évi kezelési költségei nem tesznek 5607 márkát, az természetes. A 18¹/₂ milliárd kezelési költséget bátran redukálni lehetne tehát egy ötödére, — bár egyáltalán ilyes átlag-számításokba bocsátkozni képzetlenség.

A social-demokraták ama állítása pedig, hogy az agrár-kommunizmus megszüntetné a földbirtok-adósságokat, szintén valótlan. *A földbirtok eladósodása ugyanis nincs összefüggésben az egyéni földtulajdonnal, hanem csupán csak a gazdasági haladással.* Ez a gazdasági haladás tesz nagyobb tőkét szükségessé s a tőke-hiány az állami birtokot bérlő mezőgazdánál ép úgy bekövetkeznék, mint most a birtokosnál. Minthogy pedig a mezőgazda nem lévén birtokának tulajdonosa, a földet hitelének biztosítékául nem használhatja, nehézzé, sőt lehetetlenné válnék a mezőgazdasági hitel-szerzés.

Az agrár-kommunizmus tehát, mint ebből láthatjuk, még kevésbé vezethetne az eladósodás megszüntetéséhez vagy csökkentéséhez, mint az előbb tárgyalt intézmények.

22. §.

A Hecht-féle javaslat.

Az előző §. második részében tárgyalt intézmények egyike sem vezet a föld-adósság terhének csökkentéséhez; s ha egymásik talán helyesebb mederbe vezetné is a mezőgazdasági hitel-üzletet, társadalmi hátrányai paralizálnák ezt az előnyt.

Az eddig létező javaslatok közül csak egy kecsegtethet avval a reménnyel, hogy a föld-adósság terhe csökkeni fog, s mely javaslat ép azért megérdemli a részletes ismertetést és fejtegetést. Ez a javaslat *Hecht Felix*től, a mannheimi »Rheinische Hypothekenbank« igazgatójától származik s neve: »*Hypotheken - Tilgungsversicherung*«, vagyis életbiztosítással kapcsolatos jelzálog-kölcsöntörlesztés.¹

Hecht javaslatának megszerkesztésénél a következő két alapelvből indult ki:

1. A mezőgazda hitelét csak igen csekély évi részletekben törlesztheti, ha minden pénzzavartól meg akar óva lenni.

2. Minden nemzedék kötelessége törleszteni az általa kontrahált adósságokat.

Az első alapelvnek megfelelnek az évi törlesztéses (amortisatio) kölcsönök, vagyis az u. n. annuitások-rendszere (Annuitätensystem).

¹ Erre vonatkozólag lásd: Der europäische Bodencredit. Von Dr. Felix Hecht. Leipzig, 1900.

A második alapelv pedig megköveteli, hogy minden egyes mezőgazda, a ki kölcsönt vett fel, haláláig az adósságot törleszse, úgy hogy örökösire a birtok teher nélkül háramolják át. Ennek a követelménynek már sokkal nehezebb megfelelni, mert a gazda nem rendelkezik tőkével; ha pedig mégis rendelkezik, akkor nem csinál adósságot. Az örökség lényegét a birtok képezi, készpénz vagy egyáltalán nem, vagy csak igen jelentéktelen összegben járul hozzá. Ha már most a birtokos meghal, mielőtt adósságát törleszthette volna, a hátralevő összeg törlesztése az örökösök feladata lesz. Ez a feladat pedig sokszor igen nehéz, főképp ha osztozkodásra kerül a dolog. Az tehát a kérdés: hogyan volna lehetséges a birtokot adósságmentesen átörökíteni abban az esetben is, ha az adósságot kontrahált birtokos a törlesztés végleges befejezése előtt elhal?

Hecht erre a kérdésre megadta a feleletet. *A birtokot terhelő adósság törlesztéséhez szükséges összeg megszerezhető a birtokos életbiztosítása által. Hogy pedig a birtokos egész életén keresztül, az évi törlesztési összeg mellett még ne legyen kénytelen egy mindig egyformán magas biztosítási összeget, biztosítási praemiumot is fizetni, a biztosított összeg nagysága a törlesztések folytán lepadó adósság összegének megfelelőleg kell, hogy csökkenjen, minek következtében az évi biztosítási praemium is csökkenni fog.* Vagyis más szóval: kombinálni kell a törlesztést az életbiztosítással.

Ez a feladat rendkívül nehéz volt s végtelenül pontos számítást igényelt. Hecht ennek is megfelelt; táblázatai, melyek a különböző kamatlábak mellett és hosszabb-rövidebb időtartamra kontrahált adósságok s az azokkal kombinált biztosítás után évente fizetendő törlesztési összeget és biztosítási illetményt megállapítják, a legalaposabb számításon alapulnak. S ezekre a táblázatokra alapítja Hecht az egész intézményt, melyet »Hypotheken-Tilgungsversicherung«-nak nevez.

Az intézmény részletes szervezését Hecht a következőkben állapítja meg:

A birtokot terhelő adósság az annuitások¹ fizetése következtében évről-évre csökken. Minden törlesztési quota

¹ Annuitás = kamat + évi törlesztési quota.

leírása után bizonyos tőke-maradék marad hátra; s e tőke-maradékok minden évben kisebb és kisebb összegek lesznek. Ezek az évi maradék-összegek lesznek csak biztosítva. A közönséges életbiztosításnál a biztosított összeg nagysága nem változik; ha a biztosítás pl. az első évben 5000 forintra szólt, úgy a tizedik évben is ennyire fog szólni. Nem így a »Hypotheken-Tilgungsversicherung«-nál. Itt a biztosított összeg nagysága minden évben csökken s csak akkora lesz, mint az annuitások leírása után fenmaradt adósság. Ennek megvilágítására a következő példa szolgálhat:

Egy gazda 1900 január 1-én 10,000 korona kölcsönt vett fel $3\frac{1}{2}\%$ -ra s $1\frac{1}{2}\%$ -os évi amortisatióra. Egyidejűleg a kölcsönszerződés megkötésével biztosítja életét is 50 esztendőre. Tegyük fel, hogy a gazda 1920 július 1-én meghal. Az utolsó törlesztési quotát 1920 január 1-én fizette. Az eredeti adósságból ekkor hátra van és törlesztendő még 8586 korona 3 fillér. Július 1-én a tartozás még ugyanennyi, mert január óta törlesztés nem történt. Ezt a 8586 korona 3 fillért a biztosító-intézet az elhalt örökösének kifizetni tartozik; mely összeggel ez utóbbiak a hátralevő adósságot a hitel-intézetnél törleszthetik. Ugyanakkor lefizetni kötelesek a 8586 korona 3 fillér tőke után január 1-től július 1-ig járó $3\frac{1}{2}\%$ -os kamatot. Ez a kamat az egyetlen összeg, melyet az örökösök saját zsebükből kénytelenek fizetni.

Lássuk már most, mi történik abban az esetben, ha a gazda nem hal el, hanem az 50-ik biztosítási év eltelte után is életben van?

Ebben az esetben 1950 január 1-én lefizeti az 50-ik annuitást. Az eredeti 10,000 korona adósságból akkor már csak 3450 korona 11 fillér van hátra; s ezt az összeget a biztosító-társaság ugyancsak 1950 január 1-én a gazdának kifizetni köteles. Mi által az utóbbi a hitelintézetnél még fenmaradt tartozását lefizetheti.

A mint ebből a példából látható, a Hecht-féle rendszer tényleg az egész adósság végleges törlesztéséhez vezet, még pedig lehetővé teszi, hogy az adósságot az is törleszse, a ki csinálta. Adóssággal terhelt birtok átöröklése tehát ki van zárva.

E mellett a biztosítással kapcsolatos jelzálog-kölcsön semmivel sem drágább, mint egy nem törlesztéses kölcsön, ha

az illető adós egyuttal a kölcsönösszeg erejéig életét is biztosította. Látható ez a következő példából:

Egy 30 éves gazda 10,000 korona kölcsönt vesz fel $3\frac{1}{2}\%$ kamatláb mellett s egyszersmind életét is biztosítja. Milyen összeget fog évenként fizetni, ha:

a) a kölcsön nem törlesztéses. A biztosítási praemium $2\frac{3}{5}\%$, a biztosítás maga pedig 50 esztendőre szól; 10,000 korona után tehát a praemium 235 korona; a kölcsön után fizetendő évi kamat 350 korona. A kölcsön fejében s a biztosításért tehát 585 korona fizetendő évente;

b) a kölcsön $\frac{1}{2}\%$ -os amoritisationnal törlesztendő; biztosítva csak a minden évben még hátralevő adósság-összeg erejéig van a gazda. A biztosítási idő tartama 50 év, mint az első esetben. Számításba véve a biztosítási összeg évi csökkenését, a biztosító-társaság az évi praemiumot $1\frac{8}{10}\%$ -ban fogja megállapíthatni s ez az átlag-praemium mindig az eredeti adósság-összeg, ez esetben tehát 10,000 korona után fizetendő, vagyis a biztosítási díj évente 185 korona. A kamat 350 korona, a törlesztési quota 50 korona; $350 + 50 = 400$ korona. Hozzáadva ehhez a 185 korona biztosítási praemiumot, a kamat, törlesztés és biztosítás fejében évenként fizetendő összeg 585 korona lesz. Tehát ugyanannyi, mint a nem-törlesztéses adósságnál.

Ha a kamatláb 3% , akkor az utóbbi b) esetben az évi összeg valamivel nagyobb lesz, mint az a) esetben: 540 korona szemben 535 koronával. Ha azonban a kamatláb 4% , akkor viszont az a) esetben 635 korona, a b) esetben 629 korona fizetendő évenként.

Általában a biztosítással kapcsolatos törlesztéses kölcsön annál olcsóbb lesz a nem törlesztéses kölcsönnél és változatlan összegű biztosításnál, minél magasabb a kamatláb.

E példák kellőleg megvilágítják a »Hypotheken-Tilgungsversicherung« mivoltát. Egyéb részletekre itt nem terjeszkedhetünk ki, mert nagyon is elterelne tárgyunktól. Csak a »Hypotheken-Tilgungsversicherung« folytán a biztosítási technikában jelentkező egy fontos jelentőségről kell még megemlékeznünk.

A csökkenő összegek biztosításánál megeshetik, hogy egy bizonyos időben a biztosító-társulat kiadásai nagyobbak, mint

a praemiumokból származó bevétel, miszerint idő folyamán a bevételek nagyobbak a kiadásoknál. Így azután a biztosító-társaság abba a helyzetbe juthat, hogy fizetéseket kénytelen teljesíteni, melyeknek fedezetét csak későbbi praemium-bevételek képezik. A biztosító-társaság tehát e fizetéseket egyelőre saját vagyonából előlegezi, s ilyen esetben szokás *negativ praemium-tartalékról* beszélni. Minthogy ez esetleg zavarólag hathat a biztosító-társaság üzletmenetére, a *praemiumok átlagát* kell megállapítani, mely mindjárt az első évben s minden további esztendőben is az eredeti adósság összege után fizetendő. Ily módon a társaság nincs kitéve annak, hogy a biztosítás utolsó éveiben, a megcsappant adósságnak megfelelő biztosított összeg után fizetett csekélyebb praemiumok az ugyanakkor foganatosítandó fizetések fedezésére elégteleneknek mutatkoznak; szóval: negativ praemium-tartalékok nem keletkezhetnek.

A Hecht-féle intézmény gyakorlati keresztülvitelének ily módon semminemű biztosítás-technikai akadály nem állhatja útját. S minthogy így az intézmény gyakorlati alkalmazása lehetséges és sem gazdasági, sem socialis hátrányokkal nem jár, méltán azt mondhatjuk, hogy az életbiztosítással kapcsolatos törlesztéses kölcsön a jövőben a mezőgazdasági hitelviszonyoknak rendezéséhez és számos gazdasági üzem regenerálásához vezethet.

A Hecht-féle javaslattal szemben azt az ellenvetést lehetne felhozni, hogy az életbiztosítás általános alkalmazása nem mindig lehetséges; a biztosítandó orvosi vizsgálatnak kell, hogy alávesse magát s azon esetben, ha betegesnek találtatik, a biztosító-intézet megtagadja a biztosítást. Ámde Hecht figyelme kiterjedt erre is. Szerinte t. i. »az orvosi vizsgálat nem elkerülhetlenül szükséges, ha egyéb biztosítékok kellő fedezetet nyújtanak«. ¹ Az orvosi vizsgálatot az u. n. *kollektiv-biztosítás* szükségtelessé teheti. Ez abban állana, hogy egy egész község összes eladósodott birtokosai, vagy egy mezőgazdasági hitel-intézet összes adósai amortizációs kölcsöneiket életbiztosítással

¹ »Es lässt sich aber auch unter bestimmten Kautelen eine Aufnahme der Hypothekarschuldner ohne ärztliche Untersuchung denken«. (Europäischer Bodencredit. 29. l.)

kombinálják. Ilyen esetben, ha a rendesnél valamivel magasabb díjszabást állapít meg a biztosító-intézet, ezáltal elegendő fedezet és biztosíték birtokába jut s eltekinthet az orvosi vizsgálatról. Természetesen óvintézkedéseket kell tenni, hogy a biztosító intézet csalásoknak ne legyen kitéve, pl. hogy ne csak a betegek és gyöngék lépjenek be a kollektív-biztosítás kötelekébe. Ki lennének továbbá zárva a kollektív-biztosításból azok, a kiknek előrehaladott életkora a praemiumoknak az évek egy hosszabb során át való fizetését valószínűtlenné teszi. Hogy pedig a kollektív-biztosításnál magasabbra szabott praemiumok az adós szolgáltatását meg ne nehezítsék, ajánlatos volna az ügynöki- és incasso-illetményeket megszüntetni azáltal, hogy a biztosítást, mindjárt a kölcsönszerződés megkötésekor, maguk az illető hitelintézetek közvetítik; minthogy a biztosítás a hitelintézeteknek is nagyobb biztosítékot nyújt, a közvetítő szerep elvállalása maguknak ez intézeteknek is érdekében áll. Az ügynöki provisiók és incasso-illetékek megszűnése pedig tetemesen olcsóbbá tehetné az adós számára a biztosítást.

Láthatjuk ezekből, hogy a Hecht-féle javaslat figyelme mindenre kiterjed; a mezőgazdák érdekeit épügy szem előtt tartja, mint a hitel- és biztosító-intézetekét.

Minden gazdasági előnyén kívül még megemlítést érdemel az is, hogy a »Hypotheken-Tilgungsversicherung« a gazdát takarékosagra kényszeríti. Az évenként fizetendő teher nem túlságos nagy, sőt legtöbb esetben, mint kimutattuk, csekélyebb, mint egyéb természetű adósságoknál; a gazda józan életmód és becsületes munkásság mellett teljes biztossággal számíthat arra, hogy kötelezettségének képes eleget tenni. S az a tudat, hogy bármi történjék is, utódai a birtokot adósságmentesen fogják átvehetni, arra sarkalják a gazdát, hogy életében az elvállalt kötelezettségnek pontosan megfeleljen.

Az életbiztosítás iránt való bizalmat s az utána való törekvést az állam is előmozdíthatja. Így például Angliában a jövedelem azon része, mely életbiztosítási praemiumok fizetésére fordíttatik, nem esik jövedelmi adó alá. Hasonló intézkedéseket tehetnének egyéb államok is s evvel buzdíthatnák a mezőgazdát életének biztosítására.

Sajátságos módon a Hecht-féle javaslat, annak dacára, hogy avval szemben jóformán semmi ellenvetést felhozni nem

lehet s hogy előnye azonnal szembetűnnek, — sem a tudományos irodalomban, sem az egyes kormányok részéről nem talált kellő méltánylást. Sőt azt mondhatni, hogy az egész javaslat még jobbára ismeretlen; eltekintve néhány szakfolyóiratnak rövid ismertetésétől s azon néhány német egyetemi tanártól, kik a Hecht-féle javaslatot a katedráról méltatták, sehol még említve sem találjuk.

Pedig Hecht az eszmét már 1893-ban felvetette; még pedig a badeni mezőgazdasági hitelintézetek közgyűlésén; továbbá egy előadásban a bajor mezőgazdáknak 1894. május 21-ikén tartott 31-dik vándorgyűlésén s végre ugyanazon év május 28-ikán Berlinben, a porosz agrárgyűlés tanácskozásai folyamán.¹

Fellépésének azonban nem volt meg a kellő eredménye. 1896-ban ugyan az egyik müncheni biztosító-intézet egy körözüvényt tett közzé, melyben az annuitásoknak életbiztosítással való kombinálását kíséri meg, de oly hiányosan, hogy a körözüvény által tervezett intézmény nem létesült.

1899 végén napvilágot látott az »Europäischer Bodencredit«, mely a »Hypotheken-Tilgungsversicherung« teljes elméleti kifejtését, matematikai igazolását s a pontosan kiszámított törlesztéses biztosítási táblázatokat tartalmazza; s mindennek dacára a Hecht-féle javaslat alkalmazását sem valamelyik állam kormánya, sem valamely hitelintézet, sem valamely biztosító-társaság meg nem kísérlette. Pedig kétségbevonhatatlan, hogy a jövő a Hecht-féle javaslaté; s hogy gyakorlatilag alkalmazva, az adósságteher csökkenéséhez fog vezetni, az, mint a fenti fejtegetések bizonyíthatják, biztossággal várható.

23. §.

A mezőgazdasági biztosítás.

Biztosítás alatt olyan gazdasági működéseket és berendezéseket értünk, melyeknek célja: az egyén testi vagy vagyoni épségét veszélyeztető, a jövőben esetleg bekövetkező, de biztossággal előre nem látható események káros hatásait ellensúlyozni vagy legalább csökkenteni. Ennélfogva beszélhetünk

¹ Lásd: Der europäische Bodencredit, 14. l.

életbiztosításról, baleset elleni biztosításról, tárgyi javak biztosításáról stb. A biztosítás napjainkban már annyira kifejllett, hogy alig létezik olyan jószág, melyet bárminemű esélylyel szemben biztosítani nem lehetne.

A biztosítás tulajdonképeni tárgyát azonban nem maga a biztosított személy vagy a dolog képezi, hanem az a pénzértékben kifejezhető érdek, mely a személy vagy dolog épségének fenntartásában áll. A személy halálát vagy betegségét, a dolgot fenyegető elemi csapást a biztosítás nem háríthatja el; de igenis elháríthatja az ezekből eredő káros következményeket.

A mezőgazdasági javak sokféle külső, káros behatásnak vannak kitéve; s ezek a káros hatású események annak dacára, hogy jobbra gyakoriabbak, sokkal kevésbé láthatók előre, mint az ipari vagy kereskedelmi vagyon épségét fenyegető esélyek. E mellett a mezőgazdaságot sújtó csapások sokkal végzetesebb gazdasági következményekkel járhatnak, mint az ipart vagy kereskedelmet érők. A mezőgazdaság termelése időben korlátolt, s ha a termelt javakat vagy magát a termelési eszközt baleset éri, úgy az ennek következtében létrejött kár csak hosszabb idő múlva hozható helyre, mert az új termelési processus befejeződése hosszabb időt vesz igénybe; e termelési processus befejeződése előtt pedig a mezőgazdaság semmit sem vagy — mellékkeresetek révén — csak igen keveset jövedelmezhet. A mezőgazdasági javak biztosítása tehát feltétlenül indokolt és szükséges; sőt azt mondhatnók, indokoltabb és szükségesebb, mint az ipari és kereskedelmi javak biztosítása.

A mezőgazdák régóta belátták, hogy a mezőgazdaságot az elemi csapások ellen biztosítani kell s már a középkorban találkozunk, főkép a kis gazdák részéről, erre irányuló törekvésekkel. A német »Kuhgilde«-k, vagyis a kis gazdáknak a marhavészből származó károk biztosítására való egyesülése, hasonlóképen a »Brandgilde«-k a tüzkár ellen ilyen biztosítási kísérletek. A XVIII-ik század végefelé azután kezdenek részvénytársulatok alakulni, melyek biztosítással nyereségszerzés céljából foglalkoznak. Először a tüzkár elleni biztosítás fejlődik ki,¹

¹ A biztosítás mellett nagyfontosságu a *tűzrendészet helyes szervezése*. Erre nézve hazánkban fontos rendelkezéseket tartalmaz az 1888. évi 53,888. sz. belügyministeri rendelet.

ezt nyomon követi a vízkár-biztosítás. Ez a két elem fenyegette a mezőgazdát leggyakrabban s így legelőbb az ezek ellen irányuló védelem szervezéséhez láttak.

A tűz- és vízkárnak nemcsak a mezőgazdasági javak vannak kitéve; ép azért a biztosítás is ugyanolyan, mint egyéb javaknál. Csak azt kell megjegyeznünk, hogy a mezőgazdaságban előforduló tűz- és vízkárok biztosítását több helyütt az állam vállalta magára (így pl. Bajorországban s még néhány kisebb német államban). A vízkár elleni biztosítást az állam szintén előmozdíthatja az által, hogy töltéseket, csatornákat épít, lápokot levezet stb.; a biztosítást magát — épúgy mint a tűzkár ellen is a legtöbb országban — szövetkezetek vagy részvénytársulatok közvetítik.¹

A tűz- és vízkáron kívül azonban a mezőgazdaság ki van téve még olyan elemi csapásoknak is, melyek egyéb javakat nem fenyegetnek; ezek a kizárólag csak a mezőgazdaságot sújtó csapások: *a jégkár és a marhavész*. Az ezek ellen való biztosítás csak a mezőgazdaságban válik szükségessé s ép ezért az erre irányuló biztosítás sajátos szervezetet és berendezést kíván.²

A mezőgazdasági biztosítások tárgyalásánál az agrárpolitika szempontjából két kérdés bir kiváló fontossággal, t. i.:

1. Hogyan szerveztessék a biztosítás?
2. Mit és mi ellen biztosítson a mezőgazda?

Az első kérdésre vonatkozólag röviden megadhatjuk a választ. A biztosítás bárminemű szervezete megfelel a célnak, ha a mezőgazda érdekeit tartja első sorban szem előtt s nem törekszik tulságos nyereszkedésre. A részvénytársulat tehát ép úgy megfelelhet a célnak, mint a szövetkezet; legelőnyösebb azonban a biztosítás állami szervezése, mert az állam nem törekszik nyereségre, legfeljebb csak a kezelési költségek meg-

¹ Nálunk az ármentesítési társulatok. Ezekre vonatkozólag fontos rendelkezéseket tartalmaznak az 1884 : XIV. és 1885 : XXIII. (vizjogi törvény) tcikkek. Igen fontos functiókat teljesít továbbá az *országos vízepítészeti igazgatóság*. (Szervezetét az 1899. évi 1897. eln. sz. fműv. min. rendelet adja.)

² *Általánosságban* a mezőgazdasági biztosításnak két fajtát szokták megkülönböztetni: *a)* az u. n. szálnás gabona- és takarmánybiztosítást, *b)* az általános biztosítást. Az utóbbi kiterjed az összes gazdasági felszerelésre, élő és holt inventariumra s az évi termésre.

térítésére s így igen olcsó díjszabás mellett biztosíthat. E mellett a biztosítás csak csekély mértékben levén spekulatív jellegű üzlet, az állami hivatali kezelés nehézkes volta nem lassítja meg az üzletmenetet.

Nehezebb már arra a kérdésre megadni a feleletet: mit és mi ellen biztosítson a mezőgazda?

A mezőgazdasági tőke épügy, mint annak jövedelme, a termés, biztosításra szorul. Az álló tőke, vagyis maga a föld és az azon épült ingatlanok a tűz- és vízkárnak vannak első sorban kitéve: a jégverés csak jelentéktelen károkat okozhat. A forgalmi tőke egy része, még pedig az u. n. holt inventarium, szintén csak tűz és víz által károsodhatik; a másik rész, az u. n. élő inventarium, vagyis első sorban a szarvasmarha-állomány, e veszélyeken kívül ki van még téve a marhavésznek is. A jövedelem, a termés, végtére ki van téve tűz, víz és jégverés folytán való károsodásnak.

Mint hogy így tisztában vagyunk avval, hogy az egyes mezőgazdasági javak minő veszélyeknek vannak kitéve, azt is megállapíthatjuk, hogy a különböző javaknak minő károk ellen való biztosítása válik szükségessé.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a biztosítás a föld állagára, a talajra rendszerint nem terjed ki. A talaj ugyanis csak víz által szenvedhet; de bármennyire megrongálódik is, teljesen el nem pusztul, s bár a legtöbb esetben költséges eljárások útján, ismét termelésre képes állapotba helyezhető. Azokat a földjavító eljárásokat, melyek a talajnak víz ellen való megóvását célozzák (lásd 4. §.), szintén biztosító eljárásoknak tekinthetjük ugyan; de a biztosításnak ez a módja teljesen eltérő ama módoktól, melyeket a többi mezőgazdasági értékek biztosításánál alkalmazni szoktunk.

A szoros értelemben vett biztosítás hatáskörébe tartoznak már azonban a földön épült ingatlanok (lakóházak, csűrök, istállók, pajták stb.). Ezek a tűz- és vízkárnak egyaránt ki vannak téve s ezért ezek ellen biztosítandók. Megjegyzendő, hogy ez ingatlanoknak a vízkár ellen való biztosítása csak helyenkint válik szükségessé; csakis ott, a hol folyók, tavak vagy nagyobb patakok közelsége esetleges áradással fenyegethet.

Ugyanez áll a holt inventariumra nézve is. Máskép azonban az élő inventariumnál. Ez ki van ugyan téve a tűzkárnak

s az esetleges vízkárnak is; az élő inventariumot leginkább fenyegető csapás azonban a marhavész. *Az ez ellen való védekezésnek első sorban praeventiv karaktere kell, hogy legyen;* vagyis: az állategészségügy rendezésével a marhavészek keletkezését és elterjedését meg lehet és meg kell akadályozni.

Az állategészségügy rendezése az állam egyik fontos feladata. Ezért gondoskodnia kell az állategészségügyi szakoktatásról, hogy jó állatorvosok legyenek állandóan készenlétben; továbbá az istállók felett gyakorolt felügyelet, a ragályos bajban elpusztult állatnak hatósági megsemmisítése, s a fertőzött istállóknak állami ellenőrzés mellett való fertőtlenítése a baj keletkezésének s a már létező járvány továbbterjedésének útját állhatják.¹ Igen fontos továbbá a fertőzött területekről való háziállat-bevitel állami megakadályozása.²

A praeventiv intézkedéseken kívül szükségessé válik még a veszélyeztetett marhaállomány értékének biztosítása is. Főkép a kis ember szempontjából bir ez nagy jelentőséggel; a paraszt háztartásának igen lényeges támaszát képezi a szarvasmarha, melyet igás állatnak használhat s mely a legtöbb esetben táplálékának vagy jövedelmének egy részét is szolgáltatja. Minthogy pedig a háziállat, első sorban a szarvasmarha, nagyobb értéket képvisel, annak újból való megszerzése nagyobb tőkét tesz szükségessé, melylyel a gazda, különösen a paraszt, nem igen rendelkezik; így azután a marhaállomány újból való be-

¹ Nálunk az 1888: VII. tc. szól az állategészségügy rendezéséről. E törvény értelmében mindaz, mi az állategészség fenntartására, megvédésére, javítására, az állati betegségek gyógyítására és járványok elfojtására szolgál, hatósági felügyelet és intézkedés tárgyát képezi. Az állategészségügy legfőbb vezetése a földművelési minster köréhez tartozik. A törvény rendelkezései kiterjeszkednek: az állatok behozatalára, a marhahajtás és szállításra, a gyepmesterségre, az állatok betegségének és elhullásának följelentésére, a fertőtlenítésre, a ragadós állatbetegségekre és járványokra, a hatóságilag kiirtott állatok utáni kártérítés és a járványok ellen alkalmazott óvintézkedések költségeire, az állatorvosi gyakorlatra és gyógyszerészetre s a közigazgatási hatóságok állategészségügyi szolgálatára. Ezenkívül nagyszámu ministeri rendeletek is intézkednek az állategészségügyi közigazgatásról s azt mondhatjuk, hogy a magyar törvényhozás és kormány minden lehető intézkedést megtett — legalább elvben — e fontos ügyágra vonatkozólag.

² Erre nézve számos állategészségügyi egyezményünk van külföldi államokkal. (L. *Dárday*: Közigazgatási Törvénytár IV/I. kötetét.

szerzése, mely elkerülhetetlenül szükséges a gazdálkodás folytatásához s az élet fenntartásához, könnyen a gazda eladósodásához vezethet.

A biztosítás ezt az utóbbi veszélyt — t. i. az eladósodást — teljesen elháríthatja; s minthogy a mezőgazdák, főképp pedig a parasztok eladósodása igen számos esetben a kényszerült marhavásárlás kiadásaiból származik, az állami agrárpolitikának nemcsak feladata, de kötelessége a szarvasmarha-állomány biztosításáról gondoskodni preventív intézkedésekkel ép úgy, mint a *tulajdonképeni biztosítás szervezésével*.

Az állami szarvasmarha-biztosításnak a háziállatok minden fajára ki kell terjedni; a lovakra ép úgy, mint a tehenekre, ökrökre, birkákra stb. Szükséges továbbá, hogy ez a biztosítás a legfőbb és leggyakoribb járványok ellen szóljon.

Legkifejlettebb alakban az állami szarvasmarha-biztosítással Németországban találkozunk, melynek majdnem minden egyes állama kötelezővé tette a szarvasmarhák biztosítását, akár állami, akár pedig szövetségi vagy részvénytársulati biztosítás útján.¹

Különösen helyes szabályozást nyert a biztosítás e faja Badenben és Bajorországban. Mindkét államban a biztosítás jobbára kölcsönösségen alapuló községi vagy kerületi szövetkezetek útján történt. Sok esetben azonban e szövetkezetek vagyoni ereje elégtelennek mutatkozott. Ép ezért először az 1890. június 26-iki törvény a badeni marha-biztosító községi és kerületi szövetkezeteket egy országos szövetkezetben egyesítette, mely az állam felügyelete alatt állott s annak támogatásában részesült, a mennyiben állami pénzekből 200,000 márka csatoltatott a tartaléktőkéhez. Ezenkívül az egyes községek állategészségügyi kiadásainak egy részét az állam fedezi.

Belgiumban az 1893. január 1-ei törvény szabályozza a háziállatok biztosítását s nyugoti Flandria, Liège és Antwerpen tartományokban kötelezővé teszi minden 1 évet meghaladott háziállat biztosítását. A biztosítás a tartományi biztosító hivatalok révén történik, melyeknek fenntartása céljából a mezőgazdák adót fizetnek. A község, mint biztosítást közvetítő közeg, Belgiumban nem játszik szerepet.

¹ Hazánkban az állatbiztosítás még nincsen szervezve.

Az 1894. május 1-ei német *birodalmi* törvény a dögvészben megbetegedett s hatóságilag elpusztított állatok értékének megtérítésére a *birodalmi pénztárt* (Reichskasse) kötelezi. A mezőgazda e törvény értelmében kárpótolandó akkor is, ha az állat megbetegedését a hatóságnál idejekorán bejelenti s a kérdéses állatot kezelés és megfigyelés végett a hatóságnak átengedi. Ennek az utóbbi rendelkezésnek az az előnye, hogy a gazda, főképp pedig a paraszt, a kárpótlás tudatában nem fogja a megbetegedést eltitkolni, miáltal a járvány elterjedése könnyebben megakadályozható lesz.

Ugyane törvény megerősíti továbbá az 1880. június 23-iki birodalmi törvényt, mely a takonykórban és tüdővészben elhullott állatok értékének állami megtérítéséről intézkedik.¹

Legtökéletesebb szabályozást nyert a biztosítás é faja Bajorországban. A birodalmi kárpótlásra ugyanis csak a dögvész, a takonykór és tüdővész eseteiben tarthat igényt a mezőgazda. Az 1892. május 26-iki bajor törvény értelmében azonban a bajor állam a lépfenében elhullott állatok értékét is megtéríti a károsult mezőgazdáknak. Az 1896. május 11-iki törvény pedig — a badenihez sokban hasonló módon — államosítja a háziállatok biztosítását, elrendeli az alaptőkének az állami pénzekből 500,000 márkával való felemelését, továbbá évi 40,000 márka állami hozzájárulást engedélyez. Az állami kezelést és igazgatást a bajor állami tüzkárbiztosítóintézet végezi, miáltal a kezelési költségek igen jelentéktelenek.

Igy a mezőgazdasági álló- és forgalmi tőke biztosításánál. A mezőgazdasági termények biztosítása ettől némileg eltérő;

¹ A kártalanítást illetőleg hazánk még igen hátra van. A biztosítás szövetkezeti szervezésére még nem terjeszkedett ki törvényhozásunk, az állam maga pedig nem eléggé vagyonos nagyösszegű kártalanítások kifizetésére. Az 1888 : VII. tc. értelmében, ha az állat ragadós tüdőlobban, takonykórban, illetőleg bőrféregben vagy veszettségben betegnek találtatott és kiirtatott, a birtokos kártalanítást *nem* kap. (105. §.) Ha azonban az állat csakis a *fontemlített betegségek gyanujában állt*, s jóllehet a baj nem volt teljes biztossággal diagnostizálható, elővigyázatból mégis hatóságilag kiirtatott, kártalanítás jár a birtokosnak (ugyanigy rendelkezik az 1893 : II. tc. is). A mi az állam által fizetett kártalanítás nagyságát illeti, ugy az a becsérték fele, kétharmada vagy egésze a szerint, hogy minő betegség forgott fenn s a kiirtott állat gyanusnak vagy egészségesnek bizonyult-e. A becső-bizottságokról a törvény 107. §-a intézkedik.

a tűz- és vízkár ellen való biztosítás ugyan azonos az előbbi esetekben alkalmazottal, de eltérő a jégkár ellen való biztosítás.

A jégkár, mint említettük, csakis a mezőgazdaságot, főképp pedig a termést magát vagy a termelő növényeket fenyegeti. E mellett, míg minden egyéb elemi csapás ellen védekezhetik a mezőgazda, addig a jégverés ellen a legutolsó évekig mit sem lehetett tenni. Napjainkban ugyan sok helyütt jó eredményeket értek el a jégfelhők ágyuzásával; a védekezés eme módja azonban még inkább csak a kísérletezés stádiumában van s egyelőre biztossággal kedvező eredményre számítani nem lehet. Ezenkívül az ágyuzás meglehetősen költséges is, úgy, hogy ha tényleg beválik is s a jégverést elhárítja, ez a gazdának többé kerülhet, mint a biztosítás; ha meg nem válik be, akkor tönkre megy a termés. Ezért azt mondhatjuk, hogy bármily előnyökkel jár is a jégfelhők ágyuzása, a jégkárelleli biztosítást azért fölöslegessé nem teszi s így annak szervezését egy államban sem szabad elhanyagolni.

A jégverés elleni biztosítás szervezése azonban sok nehézséggel jár. A jégverés ugyanis, bár rendszerint bizonyos vidékeken többször fordul elő, mint más helyütt, teljesen előre láthatatlan; s ha valamely vidéket évek óta nem sújtott is, megeshetik, hogy egyszerre több egymás után következő esztendőben jelentkezik. A legtöbb államban ugyan a metereológiai intézetek figyelemmel kísérik az egyes jégverési eseteket s vidékek és évszakok szerint osztályozzák azokat, vagyis u. n. jégverési statisztikát vezetnek. Ez a statisztika azonban, bármily gondosan szerkesztik is, kellő tájékozást és biztos támpontot alig nyújt s egy biztosítási baleset-táblázat szolid alapját nem igen képezheti. Az angol, francia, német és osztrák jégverési statisztikákból azt látjuk, hogy a jégverések gyakorisága és ereje évenként igen változó, minélfogva a statisztikák csak egy átlag-számítás alapját képezhetik a biztosítási díjszabásnál. Így azután a biztosítóintézetek, főképp pedig a nyereségre dolgozók, a részvénytársulatok, meglehetősen magas tarifát kénytelenek megállapítani; sőt még a kölcsönösségen alapuló biztosítóintézetek is jobbra magasabb díjtételeket kell, hogy szabjanak, hacsak egy esetlegesen súlyosabb károsodásnak nem akarják magukat kitenni.

A jégkárbiztosítási tarifa megállapítását nagyban meg-

nehezíti az a körülmény is, hogy a jégverés okozta kár igen különböző a kultura fajok szerint. Ott, a hol értékes kultúrákat találunk pl. szőlőt, gyümölcsösöket, — vagy a hol kereskedelmi és leveles növények (pl. dohány) termesztése általános, a jégverés okozta kár jóval tetemesebb lesz, mint egyéb vidékeken, a hol pl. gabona vagy répatermelés divik; a répa maga p. o. alig szenved jégverés következtében. A biztosítási tarifák megállapításánál tehát erre a körülményre is tekintettel kell lenni, mert méltányos, hogy azok a mezőgazdák, a kik nagyobb károsodásnak vannak kitéve s így nagyobb kárpótlásra is tartanak igényt, magasabb díjtételeket is fizessenek.¹

A tapasztalat továbbá azt mutatja, hogy egyes vidékek minden évben jóformán kivétel nélkül ki vannak téve jégveréseknek, másutt viszont ez csak ritkán, hébe-korba fordul elő. Ennek azután az a következménye, hogy azok a mezőgazdák, kiknek nem kell állandóan ettől az elemi csapástól tartaniok, nem hajlandok birtokaikat a jégkár ellen biztosítani; minélfogva a biztosító-intézetek nem számíthatnak egy általános és nagy klientelára.

Ez okból nem is létesültek jó ideig részvénytársulatok s a mezőgazdák a kölcsönösségen alapuló szövetkezetekkel igyekeztek a bajon segíteni. Ámde az olyan vidékek jégkár-biztosító szövetkezetei, melyek a jégveréseknek gyakorta ki voltak téve, oly nagy kiadásokkal voltak terhelve, hogy ha a károsodásért teljes kárpótlást nyújtottak is, az egyes mezőgazdák-
nak ebből még se volt sok hasznuk, mert a kölcsönösség fejében teljesítendő szolgáltatások igen magasra rugtak.

Mindamellettt egészen a XIX-ik század 60-as éveinek végéig a jégkár-biztosítás kizárólag ilyen kölcsönösségen alapuló szövetkezetek útján történt s csak a 70-es évek elején találkozunk e biztosítás részvénytársulati alakzataival is.

¹ E célból szokták a biztosítandó terményeket 8 díjosztályba sorozni, melyek mindegyike fokozatosan magasabb biztosítási díjtételekkel van megróva. Az osztályozás a következő: I. Takarmánynövények. II. Tengeri, répa, burgonya. III. Buza. IV. Rozs, árpa, zab. V. Olajnövények, hüvelyes vetemények, lenmag, köles. VI. Len, kender, heremag, mák, rizs és egyéb kereskedelmi vetemények. VII. Szőlő és komló. VIII. Dohány.

Persze ez a fokozatos díjszabás is sok esetben tökéletlen lehet.

E részvénytársulatok azonban, a jégverések előre nem látható, minden valószínű számítását lehetetlenné tevő természete, a károsodásnak kultura-fajok szerint való különbözősége s a klientela nagyságának bizonytalansága következtében igen magas díjtételeket voltak kénytelenek szabni. A jégkárbiztosítás ennek következtében igen drága levén, a mezőgazdákra tetemes terheket rótt.

Ilyen körülmények között vált szükségessé a *jégkárbiztosításnak állami szervezése*. Bármily előnyös is azonban az állami intézetek útján eszközölt jégkárbiztosítás, a gyakorlatban megvalósítást csak egy államban, Bajorországban nyert.

A bajor állami jégkárbiztosító intézet tökéletes szervezete következtében méltán az efajta intézetek mintájául vehető. Szervezetét körülbelől a következőkben jellemezhetjük:

1. Az állami jégkárbiztosítást minden mezőgazda igénybe veheti. A biztosítási szerződés megkötéséhez szükséges, hogy a mezőgazda erre vonatkozó szándékát egy nappal előbb a biztosítást közvetítő hatóságnál bejelentse. A biztosítás csak a bejelentés utáni napon veszi kezdetét, kárpótlás tehát csakis az e naptól kezdve bekövetkezett károsodásokért követelhető.¹

2. A már egyszer biztosított birtok mindaddig biztosítva marad, míg a biztosítás megszüntetését maga a gazda nem kéri.

3. A termés értékének megállapítása községenkint változó jövedelmi-osztályok (Ertragsklassen) szerint történik. Minden egyes jövedelmi osztálynak más és más a biztosítási díjszabása. A gazda a termés értékének megfelelő osztály díjtételeit fizeti. A termés értékének megállapítása nem hatósági felbecsülés, hanem a gazda szabad bevallása útján történik. A bevallás helyességét azonban a hatóság ellenőrzi.

¹ Ennek az intézkedésnek az a célja, hogy az állami intézetnek a gazdák részéről való kihasználását megakadályozza. Ha ugyanis a biztosítás azonnal kezdetét venné, a legtöbb mezőgazda, főképp pedig a parasztok, mihelyt jégfelhők tornyosulását észlelik, a biztosítást közvetítő hatósághoz rohannának s biztosítanak a termést, melyet egy óra múlva a jég tönkre ver. Ennek azután az lenne a következménye, hogy az állami biztosító-intézet csak kárpótlást fizetne, a nélkül, hogy egy nagyobb klientela által fizetett praemiumokból kellő fedezetre tehetne szert.

4. A hatósági ellenőrzés megkönnyítése végett minden tavasszal, a biztosítást közvetítő hatóságnál — rendszerint a jegyzői hivatalnál — bejelentendő, hogy a birtok minő veteményekkel van bevetve.

5. Az egyes községben foganatosított biztosítások kárpótlási összegének maximuma meg van állapítva. A mi más szóval azt jelenti, hogy az állami biztosítóintézet, minden egyes községben, csak egy bizonyos megállapított összeg erejéig vállal el biztosításokat. Ez az u. n. »Flurmaximum«. Az e maximumot meghaladó biztosítások szövetkezeti vagy részvénytársulati biztosító-intézetek által eszközölnők.

6. A kár becslése felesketett állami becsüsök által történik.

7. Ha a kár a biztosított összegnek 6% -ára vagy ennél kevesebbre rug, az intézet nem fizet kárpótlást. Ha a kár

a biztosított összegnek $7-9\%$ -a, ugy 2% , ha pedig

» » $10-19\%$ -a, ugy 3% levonatik

a kárpótlási összegből s csak az e levonás után fennmaradt összeg fizettetik ki a mezőgazdának. Ha a kár 19% -nál nagyobb, ugy minden a 19% -ot meghaladó 10% után 1% levonatik a kárpótlási összegből. Tehát 30% károsodás mellett az egész kárpótlási összegből 4% , 40% károsodás esetén 5% vonatik le és így tovább.

Mint ebből a szervezetből láthatjuk, a bajor állami biztosítóintézet a mezőgazdák érdekeit szem előtt tartva, a kincstáréiról sem feledkezik meg.

A bajor állami jégkárbiztosító intézetnek számos előnye van. A kezelési költségek igen csekélyek, minden egyes biztosítási eset után átlag 67 pfennig. Ez az olcsó kezelés azáltal lehetséges, hogy a központi vezetés az állami tűzkárbiztosító intézet által történik; továbbá, hogy postaköltségek és illetékek nem fizetendők. A belépés nem kötelező, hanem önkéntes. Bejelentendő a községi hatóságnál, mely azután a biztosítási szerződés megkötését eszközli. A kárpótlási összegek kifizetése az adóhivatalok (Rentämter) útján történik.

Az intézet működése rendkívül eredményes. 1897-ben 107,735 gazda volt az intézetnél biztosítva 160 millió márka erejéig. Szövetkezeteknél és részvénytársulatoknál csak 35,000 gazda biztosította termését a jégkár ellen 90 millió márka

erejéig. Az állami intézet által ugyanazon évben kifizetett kárpótlások $2\frac{1}{2}$ millió márkára rugtak.

Meg kell még végezni jegyoznünk, hogy külön intézkedések szükségesek a mezőgazdák részéről előfordulható visszaélések megakadályozására is. Megesett ugyanis, hogy olyan vidékeken, a hol a jégverések igen gyakoriak voltak, s a hol a gazda majdnem biztosra vehette, hogy természetben nem lesz része, mert azt a jég ugyanis elveri, — a gazdák a legértékesebb veteményekkel vetették be földjüket, a termést jégverés ellen magas összegre biztosították s így egész jövedelmük jobbra a fizetett kárpótlásokból származott.¹

A bajor állami biztosítás némileg útját állja az e fajta visszaéléseknek, egyrészt azért, hogy a biztosítási összeg maximumát községenként megállapítja, másrészt, hogy tavasszal a vetés bevallását követeli s így a gazda eljárását többé-kevésbé hatósági felügyelet alá helyezi. Mindamellett azt mondhatjuk, hogy ez a bajor intézet szervezetének a gyöngye oldala, mely még alaposabb és gondosabb kidolgozásra vár.

Általában azonban a bajor állami jégkárbiztosító intézet gazdasági és biztosítás-technikai szempontokból egyaránt megfelel az összes követelményeknek s fent közölt leírása tartalmazza mindazon elveket, melyeket a jégkárbiztosítás helyes szabályozásánál, történjék az az állam, szövetkezetek vagy részvénytársulatok útján, szem előtt kell tartani.²

A mezőgazdasági biztosításnak itt tárgyalt fajain kívül még nagy jelentőséggel bír a gazda életének biztosítása is; különösen fontos lehet pedig, ha az életbiztosítás az amortisziós kölcsönökkel lép kapcsolatba, mint azt a Hecht-féle javaslat tárgyalásánál kifejtettük.

Egy egész új intézmény továbbá a mezőgazdasági munkások biztosítása, melynek szervezésével jelenleg éppen Anglia foglalkozik, s melylyel majd csak a mezőgazdasági munkások kérdés tárgyalásánál fogunk foglalkozni.

¹ Buchenberger ezt az eljárást »Hagelpliraterie«-nak nevezi. L. erre vonatkozólag: Agrarwesen und Agrarpolitik II., 316 l.

² Nálunk a jégkár elleni biztosítással jobbra a biztosító részvénytársulatok foglalkoznak.

A mezőgazdasági hitel és biztosítás helyes szervezése, mint a fentebbiekből láthatjuk, rendkívül nagyfontosságú az agrárválság leküzdésére. Különösen figyelmet érdemel pedig a Hecht-féle javaslat, melynek gyakorlati alkalmazása az adósságteher csökkentéséhez, vagyis a mezőgazdák terheinek könnyítéséhez vezetne; a mi más szóval a mezőgazdák jövedelmének emelkedését jelentené s nagyban hozzájárulna ama kétségbeesett és izgatott hangulat megszüntetéséhez vagy legalább mérsékléséhez, mely az agráriusokat könnyen tévútra terelheti.

VI. KÖNYV.

A mezőgazdasági szövetkezetek.

24. §.¹

A modern mezőgazdaság jellemzése.

A gazdaság a XIX. század folyamán, a szabadkereskedelmi irányzatnak diadalrajutásával *világ-gazdasággá* vált.

A termelésnek és a forgalomnak óriási kifejlése a gazdasági rendszereknek a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazását tette szükségessé; láthatjuk ezt az iparban és a kereskedelemben ép úgy, mint a mezőgazdaságban.

Az intenzív mezei gazdálkodás kifejlése szoros összefüggésben van a világ-gazdaság keletkezésével. A világ-gazdaságot csak a forgalmi eszközök tökéletessé válása tette lehetővé s ugyanez képezte az intenzív gazdálkodás keletkezési okát is, mint azt már előzőleg (l. 6. §.) kifejtettük. S ennek folytán oszlik fel a világ mezőgazdasága két csoportra: *a mennyiséget és a minőséget termelő mezei gazdálkodásra.*

Az európai országok — Oroszország kivételével — az utóbbi csoportba tartoznak; a mennyiség, a tömeg-termelés a tengerentuli birodalmak hivatása. S így változik meg három évtized alatt az európai mezőgazdaság képe.

¹ E §. célja legáltalánosabb vonásokban vázolni a modern mezőgazdasági tevékenységet. Részletes fejtegetésekbe nem bocsátkozhatunk, mert azok már nem egy általános agrárpolitikai fejtegetés, hanem a *mezőgazdasági tudomány* keretébe tartoznak. A mi célunk az, hogy megismertessük a magyar közönséget, — s első sorban a gazdákat — ama általános *elvekkel*, melyek szerint a mezőgazdasági érdekeket törvényhozásilag védelmezni kell; mezőgazdasági *gyakorlati* útmutatásokkal egy *nemzetgazdaságtani* munka nem szolgálhat.

Mindamellett téves volna e fenti állításunkból arra következtetni, hogy az európai mezőgazdaság *csak minőséget* termel. Kimutattuk már előzőleg (l. 6. §.), hogy a búzával bevetett terület kiterjedésének redukálása lehetetlen, sőt ellenkezőleg, e terület a népesség szaporodásával nagyobbodni fog, bár a gazdálkodás intenzitásának nagymérvű kifejlése következtében, nem oly rendkívüli gyorsasággal, mint az utolsó három évtized alatt. Ugyanezt mondhatjuk az egyéb gabonanemekkel bevetett területekről is. Ép ezért a gabonával bevetett területek kiterjedése, ha Európában csökkenni fog is — mely csökkenésnek a tengerentuli világrészeken mindig bizonyos nagyobbodás fog megfelelni — a gabonatermelés megszűnni az európai államokban sohasem fog; s a hol a termelési költségek nem lesznek túl magasak, ott ép úgy fog a mezőgazda kenyérveteményeket termelni a jövőben is, mint mai nap.

A gabonatermelés első sorban a mennyiségre törekszik; minél több gabonát képes a mezőgazda termelni birtokán, annál több a jövedelme. Mindazonáltal a minőségre irányuló termelés nincs kizárva s leginkább lehetséges a búzatermelésnél.

A buza minősége az u. n. klébertartalom nagyságától függ; minél nagyobb ez a klébertartalom, annál nagyobb a búzából nyert liszt tápértéke, — vagyis más szóval: minél nagyobb a klébertartalom, annál jobb a buza minősége.

Ez a klébertartalom első sorban a talaj minőségétől és a klimatikus viszonyoktól függ. Európa nyugati államaiban a buza klébertartalma jóval csekélyebb, mint pl. a magyar búzáé.

A búzatermelésre legalkalmasabb a kövér föld (humus), melynek elegendő a mésztartalma s nem tulságos a sav-bősége.¹ A hol a talaj e fenti kellékekkel nem rendelkezik, ott a búzatermelés igen költséges lesz, mert a talaj ilyen megfelelő állapotba való hozása rendkívüli kiadásokkal jár. A hol pedig a talajnak meg vannak többé-kevésbé e tulajdonságai, ott, megfelelő eljárásokkal, kiváló eredményeket lehet elérni, főképp

¹ V. ö. E. v. *Strebel*: »Der Acker und Pflanzenbau«. (A Goltz-féle »Handbuch der gesammten Landwirtschaft II. kötetében. 435 l. Tübingen, 1889.)

pedig kitünő minőséget lehet termelni a megfelelő megmunkálással. A mesterséges trágyázás és a drainirozás sok oly talajon lehetővé teszi kiváló buza-kvalitás termelését, a hol különben csak silány minőség volna elérhető. Érdekes példát szolgáltat erre Anglia, a hol a mezőgazdák csak ott képesek veszteség nélkül buzát termelni, a hol a minőség kitünősége révén nagyobb ár érhető el s így a magas termelési költségek megtérülnek. Ezt a kitünő minőségű buzát az angol gazdák »pedigree-wheat»-nek (pedigree-s buzának) nevezik. A buza-minőség emelésére irányuló törekvést találunk számos német birtokon is. Különösen szép eredményeket értek el e téren a *Schultz-Lupitz-féle kainit-trágyázással*.¹

Azt mondhatjuk tehát, hogy az európai mezőgazdaság buza-termelése nemcsak mennyiségre, de minőségre is törekszik, míg a tengerentuli buzatermelés csak a mennyiségre irányul. Ép ezért az európai és tengerentuli buzatermelés karaktere eltérő egymástól.

A rozs nem igényel oly kiváló talajt, mint a buza. Jól megterem mindenütt s legjobban a kissé agyagos talajon.² Ugyanez mondható az árpáról is, bár annak néhány faja, főkép a kétsoros árpa jobb talajt kíván.³ S minthogy a tengerentuli államok — eddig legalább — főkép buzát termelnek, a rozs és árpa az európai gazdaságokban is előnyösebben termelhető, a mennyiben nem kell tulhatalmas versenytől tartani. A nyugat-európai államok rozstermelésének legtöbb kárt okozhat — s főkép Németországnak okozott is — Oroszország, mely par excellence rozstermelő állam s ezt a gabonafajt előnyösebb feltételek mellett termeszti, mint a többi európai államok.

Nem szabad azonban megfeledkezni arról sem, hogy a gabonatermelés nemcsak a mag, hanem a *szalma* végett is kiváló fontosságu. A szalma igen jelentékeny jövedelmét képezi a mezőgazdának, eltekintve attól, hogy a háziállatok

¹ A Schultz-Lupitz-féle gazdálkodási rendszerre s a kainit-trágyázásra vonatkozólag igen érdekes adatok találhatók *Weber: »Erfahrungen im Gebiete der Ackerbodenkultur der Neuzeit»* c. munkájában. (245—277. lap.)

² V. ö. Strebel előbb idézett cikkével, 446 l.

³ L. u. o. 449 l.

tartásához elkerülhetlenül szüksége van rá. Az 1892-iki francia mezőgazdasági statisztika szerint az ugyanazon évben termelt gabona értéke 3,354 millió frank volt, a szalmáé pedig 1,313 millió frank, szóval több, mint az összes gabona-érték egy harmada.¹ A szalma pedig a tengerentuli versenynek sokkal kevésbé van kitéve, mint maga a gabona, mert alacsonyabb levén a piaci ára, a szállítási költségeket kevésbé képes viselni; továbbá az egyes országban termelt szalma rendszerint szükséges a bel-szükséglet kielégítésére s így csak olyan jelentéktelen mennyiség kerül kivitelre, mely a piaci árt nem képes lenyomni. A szalma jelentőségéről és jövedelmezőségéről tehát sohasem szabad megfeledkezni a mezőgazdáknak s mindig számításba kell venniök, hogy a gabonaterületnek más veteményekkel való beültetése rendszerint szalma-hiánnyal jár, mely csak vásárlás útján pótolható.

A mezőgazda a gabonatermelésre van utalva ott, a hol nagyobb városok nincsenek a birtok közelében. A szőlő- és gyümölcsstermelés ugyan ilyen helyeken is eredménynyel üzhető; ámde a kerti művelés többi ága nem fizeti ki magát, mert nincs a közelben piac, a hol a termények jó áron volnának értékesíthetők. E mellett az ilyen termények (pl. káposzta, kel, stb.) sulya rendszerint nagy levén, a szállítási költségek nagyobb távolságra tetemesek² s a termények árával nem állanak arányban. Ennek következtében a kerti-művelés legtöbb ága — különösen pedig a konyha- és virág-kertészet — csak nagy városok, nagy központok közelében lesz jövedelmező, mert e közelség folytán a szállítási-költségek jelentéktelenek lesznek. A tapasztalat is azt mutatja, hogy a mezőgazdaság e faja leginkább a városok *közvetlen* közelében virágzik, még Angliában is,³ a hol pedig a városok igen

¹ Statistique agricole de la France, 63. l. Paris, 1892.

² A hol kényelmes viziutak állanak rendelkezésre, ott a központtól nagyobb távolságra fekvő birtokokon is lehetséges lesz némely kerti veteményt termesztetni, mert a szállítási költségek igen alacsonyak.

³ V. ö: »Only in those counties in the *immediate* vicinity of large centres of people and then only within cartage distance, the cultivation of fruit and vegetables is pursued to any extent, while the remote counties grow little or nothing (D. Tallerman: Farm produce realization, 388. l. London. 1892.).

sűrűen találhatók egymás mellett s így a birtokok nincsenek sohasem oly távol valamely központtól, mint egyéb államokban. Ezért rendkívül fontos az ipar nagymérvű kifejlődése az olyan államokban, a hol a gabonatermelés csak nagyobb termelési költségek mellett lehetséges s a hol ennek következtében a csökkenő gabona-árak folytán a földjáradék jelentékenyen alászállott. Az ipar ugyanis leginkább a városokban székel, előmozdítja tehát nagy központok s így olyan piacok keletkezését, melyeken a kerti művelés termékei jó áron értékesíthetők. A hol tehát a gabonatermelés helyenkint kezd jövedelmezőségéből veszíteni, ott az ipar pártolása a mezőgazdaságra is nagy előnyökkel jár; téves felfogás tehát azt gondolni, hogy egy kizárólagos agrár-jellegű belpolitika a mezőgazdaságra nézve a legelőnyösebb.

Az a kérdés már most, mit tevék legyenek azok a mezőgazdák, kik birtokaik fekvésénél fogva — egyelőre legalább — gabonatermelésre¹ lennének utalva, a talaj minősége azonban ezt csak nagy termelési költségek mellett teszi lehetővé? Ilyen esetben a gazdák a mezőgazdaság egyéb ágaira kell, hogy fordítsák figyelmüket, még pedig első sorban az állattenyésztésre, továbbá a méhészetre, selyemhernyó-tenyésztésre s a mezőgazdasági iparra.

Az állattenyésztés napjainkban rendkívüli fontossággal bír s helyesen, értelmesen üzve, a gabonaárak csökkenése folytán jelentkező agrár-válság leküzdésére igen hathatós eszköz lehet. Példa erre Anglia, a hol az utolsó két évtized alatt az állattenyésztés nagy mérvben kifejlődött s megakadályozta az agrár-válság akuttá válását.

Az állattenyésztésnek egy igen jövedelmező ága a *ló-tenyésztés*. A ló ugyanis nemcsak mint dolgozó, igás állat bír nagy jelentőséggel; a ló, főképp pedig a jó minőségű, a jó fajú ló *fényüzési-cikk* is s így nagy ára van. A kiváló minőségű lovakért a sport-barátok vagy a divat emberei sokszor aránytalanul magas összegeket hajlandók fizetni; ezeket a sport vagy

¹ A mi a tengeri termelését illeti, úgy arra nézve — minthogy szintén a nagy tömegfogyasztás tárgyát képező cikk s így inkább a mennyiségre, mint a minőségre fektetik a fősúlyt — ugyanazon elvek érvényesek, mint a gabona-termelésre. A mi pedig Nyugat-Európát illeti, ott a klimatikus viszonyok jobbra nem alkalmasok tengeri-termelésre.

a divat kedvéért fizetett ár-többleteket nevezik az angolok «fancy-price»-nak, »kedvtelési árnak«. A kedvtelésből fizetett e magas árak azután a tenyésztő nyereségét képezik s jövedelmét szaporítják. Minthogy azonban ilyen magasabb árakra a tenyésztő csak a lovak kiváló minősége fejében számíthat, a minőségre, a »race«-ra fektetendő a fősúly.

A fajok nemesítéséhez nagyban hozzájárulhat az állam. Az állami méntelepek és hágató-állomások a lótenyésztés fejlesztését rendkívül elősegítik, a mi az államnak már annyiban is érdeke, mert minél jobb és nagyobb az ország állománya, annál kiválóbb és olcsóbb lovak szerezhetők be a hadsereg számára.

Hazánkban igen sok történt a ló-tenyésztés érdekében. Az állami méntelepek s az ezeknek központi igazgatása alatt álló fedezettető-állomások a különböző kerületekben tették lehetővé, hogy hazánk ló-állománya a legjobb Európában s számra és minőségre nézve egyaránt fejlődést mutat.¹ Német- és Franciaországban is ugyanezt a rendszert találjuk, míg Angliában inkább egyes nagy-birtokosok fő előmozdítói a ló-tenyésztésnek.

A fedezésekért fizetendő díjakat nem szabad túlmagasra szabni, hogy a szegényebb ember is képes legyen az állami csődört igénybe venni, ló-állományát megjavítani s így lovait jobb áron értékesíteni. Szükséges továbbá a csikókról állami törzskönyvet vezetni, hogy a tenyésztő az eladásnál mindig hivatalosan kimutathassa az állat származását, a mi az ár megállapításánál igen fontos lehet.²

Az általánosan követendő elv az, hogy a faj javíttassék. A tengerentuli államok ugyanis mennyiség dolgában, a lótenyésztés terén is veszedelmes versenytársak lehetnek; minőség tekintetében azonban a tengerentuli lótenyésztés jóval az európai

¹ A magyar állam 1867 óta mindenféleképen igyekezett előmozdítani a hazai ló-tenyésztést. Az 1869. évi 11,157. sz. fműv. min. rendelet létesíti a központi ló-tenyésztési bizottmányt, az 1869. évi 16,608. sz. fműv. min. rendelet az állami ménék fedezeti állomásait szervezi. Legutóbb pedig az 1897. évi 41,730 sz. fműv. min. rendelet a köztenyésztetre szánt magán-mének megvizsgálásáról rendelkezik. Az utolsó 30 év alatt az állam közel 40 millió forintot áldozott a ló-tenyésztés céljaira.

² Az 1888 : VII. tc. 8—10. §§. rendelkeznek a marhalevelek kiállításáról, a törzskönyvezésről pedig az »Utasítás« 101. és köv. §§-ai.

alatt áll s ha a legutóbbi időben találkozunk is törekvésekkel a fajok nemesítésére, ez kevésbé fenyegető ránk nézve, mert a kiváló állatok rendszerint még ott a hely színén jó áron eladhatók s így kivitelre csak a silányabb marad.

A lótenyésztéssel egyenlő fontosságú a szarvasmarha-, birka- és sertésenyésztés. Itt is az az elv: jó minőség tenyésztendő. Tekintettel kell továbbá lenni itt még arra is, hogy olyan fajú és tulajdonságú állatok tenyésztessek, melyek a tenyésztő gazdasági céljainak megfelelnek.¹ A szarvasmarhánál tekintetbe veendő, hogy igás állatnak vagy vágómarhának szánják-e vagy tejgazdasági célokra. A birkánál, vajjon a gyapjura vagy a husra fekteti-e a tenyésztő a fősulyt. A sertésnél, vajjon vágatásra van-e szánva vagy tenyésztési célokra, kivitelre stb.

Az állam a szarvasmarha stb. tenyésztés előmozdítására kevesebbet tehet, mint a lótenyésztésére. A szarvasmarha nagy száma és sokfélesége megnehezíti ezt a feladatot s ép ezért a községenként vagy kerületenként alakult szövetkezetek sokkal eredményesebben működnek e téren. Mindenesetre helyes, ha az állam ellenőrzi a szövetkezetek tevékenységét s esetleg maga szolgáltat lehetőleg olcsó áron, sőt esetleg ingyenesen is számukra himnemű tenyész-állatokat. Ajánlatos továbbá, hogy a szarvasmarha, sőt esetleg a kiváló fajú, főképp gyapjút szolgáltató birka is államilag törzskönyveltessék, mert a »pedigrees« marha értéke mindig nagyobb.^{2 3}

A szarvasmarha tenyésztésének jelentősége az ipar és kereskedelem kifejlődésével arányosan növekszik. A szarvasmarha ugyanis, a mellett, hogy igás állat, fontos élelmi cikk is. Nagy városok közelében a tejgazdaság igen jelentékeny jöve-

¹ V. ö. *M. Wilckens* cikkét a Goltz-féle »Handbuch« III. kötetében, 109. l.

² A háziállatok állami törzskönyvelésére vonatkozólag érdekes adatok találhatók: *Robert Müller* »Staats- und volkswirtschaftliche Einrichtungen zur Förderung der landwirtschaftlichen Tierzucht« című munkájában. (Leipzig, 1900.)

³ Az 1895: XLVII. tc. a szarvasmarha-tenyésztés céljaira szolgáló országos alapot létesít, egy millió korona erejéig. Az alapnak évi kamatjövödelmei évenként a köztenyésztés segélyezésére, állatdíjazások céljaira és állattenyésztéssel foglalkozó szövetkezetek alakításának segélyezésére fordíthatók (3. §.). Fontos továbbá az 1880. évi 11,027. sz. fműv. min. rendelet a községi bikák pótlásáról.

delmi forrását képezheti a mezőgazdának; hasonlóképen szép jövedelmet szerezhet magának a hizottmarha eladásából, akár közel, akár távol fekszik is birtoka a központtól. Az ipar fejlődése itt is hasznára van a mezőgazdának, még pedig a már előbb említett okból, t. i. mert az ipar előmozdítja a nagy központok keletkezését, melyeknek mindig növekedő élelmezési szükségletét a mezőgazda kell, hogy kielégítse.

Jó jövedelemre azonban a gazda itt is csak azon esetben tarthat igényt, ha kiváló minőséget képes szolgáltatni; a tejgazdaságra vonatkozólag ép úgy áll ez, mint a vágómarhára. Sőt ez utóbbira még inkább mint az előbbire. A tejgazdaságnál ugyanis a gazda csak a helyi versenynek van kitéve; a vágómarhánál azonban már a külföldinek, főképp pedig a tengerentúlinak is. Az élő hizottmarha importálásától nem kell ugyan tartania; de a *leölt* marha, vagyis a hus bevitele súlyosan károsíthatja. A modern technika vívmányai lehetővé teszik a husnak hosszú időn át való konzerválását s így szállíthatóságát. A fagyasztott hús (refrigerated meat) behozatala évről-évre általánosabbá válik, s ha a kontinens államaiban még nem is öltött nagyobb arányokat, úgy Angliában annál általánosabb. Egyelőre még itt sem károsítja a mezőgazdaságot, mert a fagyasztott hús, bármily tökéletesen legyen is preparálva, még sem vetekedhetik az első minőségű frissen vágott hússal; s ha Angliában mindamellett importálják, úgy ez csak azért történik, mert az angol mezőgazdaság nem képes annyi vágómarhát tenyészteni, mint a mennyi a nagy népesség szükséglet-kielégítésére elegendő volna. Ezért van Angliában az amerikai és új-zeelandi fagyasztott húsnak kelete. A kontinens államai pedig teljesen nélkülözhetik az importált húst, ha állattenyésztésüket nem hanyagolják el.

A birkatenyésztés az utóbbi években csökkenő irányzatot mutat s valószínű, hogy ez a jövőben sem fog megváltozni. Ennek oka abban keresendő, hogy a birkatenyésztés nagy kiterjedésű legelőket tesz szükségessé s a föld — legalább a kontinensen — sokkal drágább s más úton-módon sokkal előnyösebben kihasználható, semhogy a birkatenyésztés kifizetné magát. Angliában ugyan a birkatenyésztés játszsza még mai nap is a vezető szerepet; de nem szabad elfelejtenünk, hogy az angol éghajlat rendkívül elősegíti a szép, kövér fű növét,

s viszont a legtöbb esetben egyéb mezőgazdasági felhasználásra kevésbé alkalmas.¹

A mi a sertésenyésztést illeti, úgy az helyenkint igen jó eredménnyel folytatható, különösen ott, ahol makkoltatás lehetséges, vagy ahol a sertések hizlalása nagy központi telepeken történik. Európában igen jelentékeny szerepet játszik hazánk sertésenyésztése s állattenyésztésünk ezen ágát nem szabad elhanyagolni.

Igen jövedelmező lehet a sertésenyésztés akkor, ha a hús és a szalonna már feldolgozva kerül forgalomba. Európában Dánia sonka- és szalonnakivitele igen jelentékeny; legtöbbet importál ez az állam Angliába.²

Nagy jelentősége van továbbá napjainkban a baromfitenyésztésnek is, főképp pedig a tojásexport szempontjából. A jó minőségű baromfi is mindig igen jó áron értékesíthető. A mezőgazda mellékkeresetei között azonban mind jelentősebb szerepet kezd játszani a tojáselárusítás. Erre nézve Oroszország jár elől jó példával. 1887-ben 507 millió tojást (kbl. 20 millió korona értékben) exportáltak, s 1898-ban már 1831 milliót (kbl. 75 millió korona értékben). Főképp az oroszországi lengyel vidékeken és a kazáni kormányzóság Kozlorka kerületében képezi a baromfitenyésztés a mezőgazdasági népesség igen jelentékeny jövedelmi forrását.³ A baromfitenyésztésnek nagy előnye, hogy igen kevés tőkét kíván s így a kis ember is

¹ Különben még Angliában is némi visszaesés tapasztalható. A birkák száma ugyanis: 1898-ban: 26.743,194

1899-ben: 27.237,664

1900-ban: 26.592,226 volt, vagyis 1900-ban kisebb, mint 1898-ban. A szarvasmarhák száma pedig állandó emelkedést mutat:

1898-ban: 6.622,364

1899-ben: 6.795,720

1900-ban: 6.805,170.

(Agricultural Returns of Great Britain. 1901.)

² Az Egyesült-Államokból, Kanadából és Dániából Angliába importált sonka és szalonna mennyisége volt:

1894-ben: 4.819,000 mm.; pénzürtékben: £ 10.856,000

1898-ban: 7.683,000 > > £ 14.216,000.

(L. Journal of the Board of Agriculture, Vol. VI. p. 5.)

³ L. Journal of the Board of Agriculture, Vol. VI. p. 28—33.

könnyen nagyobb arányokban üzheti. Hazánkban az utóbbi időben a baromfitenyésztés előmozdítására szintén tettek intézkedéseket s a mezőgazdaság e mellékágának a kifejlesztése a jövőben igen nagy fontosságú lesz.¹

Nem szabad elhanyagolni a méhészetet, a haltenyésztést és a selyemhernyótenyésztést sem azokon a vidékeken, melyek a mezőgazdaság e mellékágaira alkalmasak. A méhészetet és a selyemhernyótenyésztést a kis ember, a paraszt is eredményesen üzheti; a haltenyésztés azonban inkább a nagy-üzem keretébe illik.²

Mindjobban növekvő fontossággal bír az említetteken kívül a mezőgazdasági ipar, s különösen jelentős szerepet fog játszani a mezőgazdasági nagy-üzem további kifejlődésében. A mezőgazdasági nyersterményeknek ipari terményekké való feldolgozása rendszerint nagyobb tőkebefektetéseket kíván, s ehhez a kisgazdának nincsen sem elegendő pénze, sem elegendő hitele; ép azért egymagában a kisgazda nem képes mezőgazdasági ipart folytatni, csak szövetkezetekbe verődve. A mezőgazdasági ipar, ép úgy, mint minden olyan ipar, mely a tömeg számára fogyasztási cikkeket termel, csak nagyban üzve jövedelmező; így tehát nagy tőkét és értelmetes vezetést igényel. A hol azonban kellőképen szervezve van, ott a mezőgazdának fontos jövedelmi forrását képezi. Különösen nagy szerepet játszik a cukorgyártás és a szeszfőzés. Az első a cukorrépa, az utóbbi a burgonya és rozs termesztését teszi szükségessé. A mezőgazdasági iparnak így azután az az előnye, hogy ha a kisgazda maga nem is üzheti, terményeit az ipartelepen jól értékesítheti, s minthogy a mezőgazdasági ipartelepek rendszerint a vidéken s nem a városokban létesülnek, a szállítási költségek is rendszerint jelentéktelenek.³

¹ Az 1894. évi 37,340. sz. fműv. min. rendelet szól a baromfiak fertőző betegségei ellen való védekezésről, az 1892. évi 31,060. sz. rendelet pedig a forgalombahozás módjáról stb.

² A selyemtenyésztésről hazánkban az 1885 : XXV. tc., a halászatról az 1888 : XIX. tc. (halászati jog, halászat gyakorlása, halászati tilalmak, halászati társulatok) s az annak végrehajtásáról szóló 1889. évi 5000. sz. fműv. min. rendelet intézkedik. Az 1882. évi 42,463. sz. fműv. min. rendelet szervezi a méhészeti vándortanítást.

³ Az állam majdnem mindenütt kiviteli jutalmakkal törekszik a cukor- és szeszgyártást előmozdítani. Nálunk a cukoradóról szóló 1888 :

Mezőgazdasági iparnak tekinthető a téglagyártás is, mely ott, a hol alkalmas talaj áll rendelkezésre, s a hol erősen épülő, nagy központok nincsenek tulságosan távol, igen jövedelmező.

Nem csekély a jelentősége továbbá a mezőgazdasági háziiparnak sem, melyet a kiscgazda folytathat, s mely helyenkint jövedelmének legnagyobb részét szolgáltatathatja. A falusi vászonzésítés és kosárfonás, továbbá a nádfüzés mind igen jól jövedelmező foglalkozások. Sajnos azonban, hogy a mezőgazdasági háziipar a legtöbb államban — Franciaország kivételével — meglehetősen hátramaradt; pedig az államnak érdekében állana a mezei népesség e fontos mellékkereseteinek előmozdításáról gondoskodni.

Számos gazdasági író a mezőgazdaság köréhez tartozónak tekinti mindezekon kívül még a bányászatot, erdészetet és vadászatot is. Nézetünk szerint azonban a bányászat inkább már az ipar körébe tartozik, mert jöllehet a föld termékeinek kiaknázásával foglalkozik, mindamellott e termékek más jellegűek, mint a tulajdonképeni mezőgazdasági termékek. Legfeljebb a turfaásást sorozhatjuk a mezőgazdasági mellékfoglalkozások közé. Az erdészet egy egész külön és sajátos ágát képezi a mezőgazdaságnak és sajátos jellege miatt szintén külön, specialis tárgyalásra szorul. A mi végre a vadászatot illeti, ugy ez napjainkban már kevésbé fontos szerepet játszik s legfeljebb annyiban jön számításba, hogy a vadászati jog bérbeadása, különösen ha ez községek részéről történik, előnyösnek mondható, mert egyrészt jövedelmet jelent, másrészt pedig a vad elszaporodását megakadályozza s a vad-károkat csökkenti.

Az agrárpolitika szempontjából a földművelés, az állattenyésztés és a mezőgazdasági ipar bir kiváló fontossággal. S ezekre vonatkozólag is csak irányelveket állíthat fel; a részletes kidolgozás és gyakorlati alkalmazás a gazdálkodás feladata. Már Anderson James, a XVIII. század második felében hangsúlyozta, miszerint minden gazda maga kell, hogy

XXIII. tc., illetőleg e törvény végrehajtási rendelete a cukorkivitelre, a szesadóról szóló 1888 : XXIV. tc., illetőleg annak végrehajtási rendelete pedig a szeszkivitelre állapít meg állami jutalmat és adóvisszatérítést.

legjobban tudja, milyen úton-módon használható ki birtoka legelőnyösebben.¹ A gazda eme megismerési képességét az államnak is elő kell mozdítani. Erre szolgálnak a mezőgazdasági kiállítások, melyek nemcsak tanulságot nyújtanak általánosságban, hanem e mellett az egyes gazdát arra sarkalják, hogy helyesen gazdálkodva, lehetőleg jó eredményt mutathasson fel a nyilvánosság előtt.

A mezőgazdasági ismeretek terjesztésére igen szükségesek továbbá a mezőgazdasági iskolák és kísérletező intézetek. Ez utóbbiak a legtöbb országban még fejlesztésre várnak s egy helyes agrárpolitikának nem szabad ezekről sem megfeledkeznie.^{2 3}

Ilyképen a főbb vonásokban jellemeztük a modern mezőgazdaság tevékenységét. Összefoglalva a fentiekből levonható következtetéseket, azt mondhatjuk, hogy az európai mezőgazdaság rendszeresített munkát kíván, hogy a világversenyben megállhassa a helyét; s a munka e rendszeresítése különösen fontos ott, a hol a kis-üzemek száma nagy. A következőkben tehát a mezőgazdasági munkának a szövetkezetek révén való rendszeresítésével fogunk foglalkozni.

¹ *James Anderson: Essays relating to Agriculture and Rural Affairs (1775).* (Idézve Garniernál is: *History of the English landed interest, Modern period, 295. l., London, 1893.*)

² A mezőgazdasági kísérletező intézetek vagy állomások kitünően vannak szervezve az Egyesült-Államokban. Ezekről az »Agricultural experiment stations«-ról az 1887. március 2-iki törvény intézkedik. Számuk 54, s minden egyes 36,000 forint állami segélyben részesül évenként. 1899-ben a mezőgazdasági kísérletező állomások 445 közleményt tettek közzé, 16,924 oldalon.

(*Journal of the Board of Agriculture, Vol. VII. p. 369—371.*)

³ Nálunk is fejlesztésre szorulnak a kísérletező intézetek és állomások. E fajta intézményeink csupán a következők: a budapesti országos m. kir. chemiai intézet és központi vegy-kísérleti állomás (1892. évi 35,832. sz. fműv. min. rendelet) és a magyaróvári gazdasági akadémiával kapcsolatos növénytermelési kísérleti állomás (1891. évi 6709. sz. fműv. min. rend.). Ide sorozhatók továbbá a budapesti, debreceni, kassai, keszthelyi, kolozsmonostori és magyaróvári vetőmagvizsgáló állomások (1884. évi 7389. sz.) s végre a m. kir. országos metereologiai és földmágnéségi intézet.

25. §.

A mezőgazdasági szövetkezetek általában.

A mezőgazdaság modern kifejlése a munka nagymérvű szervezését tette szükségessé. Minél jobban van a munka szervezve s minél több egyszersmind a rendelkezésre álló tőke, annál eredményesebb, annál jövedelmezőbb lesz a mezőgazdasági tevékenység. Ennélfogva a nagy-üzem volna a munka szervezésének ama módja, mely általánosságban legjobban megfelel a modern mezei gazdálkodás követelményeinek, mert a nagy-üzemben a munka alapos szervezése s a tőke alkalmazása a legeredményesebben vihető keresztül.

Ámde kifejtettük már előzőleg, hogy helyenkint egyrészt maga a mezőgazdasági kultúra minéműsége, másrészt pedig a népesség jelleme, az a pszichologiai momentum, mely abban áll, hogy a föld művelője annak tulajdonosa is akar lenni, a kis-üzem fenntartását szükségessé tehetik.

A modern kis-üzem azonban csak akkor tarthatja fenn magát, ha úgy a termelésnek, mint a termékek értékesítésének módja megfelel a gazdálkodás világgazdasági jellegének. Vagyis a munka rendszeresítése, szervezése s a szükséges tőke készlete vagy megszerzhetőségének könnyítése a mezőgazdasági termelés e modern korszakában a kis-üzemnek ép úgy létfeltételét képezi, mint a nagy-üzemnek.

A kiscgazda, mint egyes ember, rendszerint nem képes e létfeltételeket megteremteni. A termeléshez ugyan elegendő munkaerővel rendelkezik, sőt gyakran aránylag többel, mint a nagy-üzem; de a termékek értékesítésénél és a tőke megszerzésénél gazdaságilag gyöngének bizonyul.

E bajon segítenek a mezőgazdasági szövetkezetek, a mennyiben számos kiscgazda egyenkint jelentéktelen gazdasági erejének egyesítése által, egy erős gazdasági egységet alakítanak, mely egyesülés révén egy bizonyos vidék kiscgazdáinak összesége a kapitalisztikus termelési rendszerben mint *egy* tőkés lép fel s ezáltal a kiscgazdáknak egyenkint is képes mindazokat az előnyöket nyújtani, melyekkel egymagában csakis a nagy-üzem rendelkezik.

Minden szövetkezetnek, az ipariaknak ép úgy, mint a mezőgazdaságiaknak ez az alap gondolata. Ámde míg az ipari

szövetkezetek, a kisemberek munkájának egyesítése révén a kis üzemekben folytatott termelést külső megjelenésében kapitalisztikus jellegűvé tenni törekszenek, addig a mezőgazdasági szövetkezetek fő figyelme a termékek értékesítésének s a tőke beszerzésének olymódu szervezésére irányul, mely a kisüzemet a nagy-üzemmel szemben versenyképessé teszi.

A mezőgazdasági szövetkezetek, fejlődésük első stádiumában, még nem mutatják e lényeges eltérést az ipari szövetkezetektől. A ralahine-i, assington-i, blennerhasset-i angol, a tellow-i német mezőgazdasági szövetkezetek még jobbra termelő szövetkezetek. Csak később, mondhatnók az utolsó két évtized óta, kezd a mezőgazdasági szövetkezetek tevékenysége a termékek értékesítésének s a hitelszerzésnek kapitalisztikus jellegű szervezésére irányulni; csakis azon időtől kezdve, a mióta a kapitalisztikus termelés a mezőgazdaság körében is általánossá vált s a kisember gazdasági függetlenségének biztosítása csupán társulás útján volt lehetséges.

A mezőgazdasági szövetkezetek, fejlődésük e legujabb phasisában, először a ksigazda hitelének biztosítására törekedtek. A Schultze-Delitzsch és Raiffeisen-féle szövetkezetek Németországban, a francia mezőgazdasági »syndicatusok« (syndicats agricoles), a belga, az angol és skót mezőgazdasági szövetkezetek első megjelenésükkor mind hitelintézetek.

Természetüknél fogva a hitelszövetkezeteket is a termelési szövetkezetek közé sorolhatjuk, mert, bár közvetve, a kis-üzemi termelési rendszer modern viszonyokhoz való alkalmazásának lehetőségét igyekeznek előmozdítani.

A modern mezőgazdaság kifejlése egyrészt, az utóbbi évtizedekben fellépő agrárválság másrészt, szükségessé teszik a ksigazdák szövetkezeti szervezkedéseket más célok elérésére is. Így keletkeznek először a földjavító szövetkezetek, majd a mezőgazdasági fogyasztási vagy nyersanyag-beszerzési szövetkezetek; az előbbieket a különböző költséges földjavító munkálatok közös keresztülvitelére, az utóbbiak a mezőgazdasági üzem, a mezőgazdasági gazdálkodás folytatásához szükséges takarmány, vetőmag, trágya stb. készleteknek beszerzésére.

A szövetkezetek fejlődésének egy még későbbi phasisában keletkeznek végre a mezőgazdasági üzemi szövetkezetek az élő inventarium és a gazdasági gépeknek, eszközöknek stb. beszer-

zésére, majd végre a mezőgazdasági eladást-közvetítő vagyis árusító (értékesítő) szövetkezetek, melyeknek célja a mezőgazdasági termékeknek magán személyek közvetítése mellett történő eladásából származó visszaéléseket s így a gazdák kihasználását megakadályozni, s ezáltal a termelvények lehető legjobb áron való értékesítését lehetővé tenni.

A modern mezőgazdasági szövetkezeteket tehát így osztályozhatjuk:

1. Termelő-szövetkezetek.
2. Hitel-szövetkezetek.¹
3. Földjavító-szövetkezetek.
4. Fogyasztási vagy nyersanyag-beszerzési szövetkezetek.
5. Üzemi-szövetkezetek.
6. Árusító-szövetkezetek. (Másként: értékesítő-szövetkezetek.)

26. §.

A termelési, földjavító és fogyasztási szövetkezetek.

Az első mezőgazdasági szövetkezetek, mint már említettük, termelési szövetkezetek voltak.

Egyes szövetkezetszerű szervezetekkel találkozunk ugyan már a XVIII. század folyamán is. 1756-ban létesül Franciaországban a »Société d'agriculture et d'industrie du département d'Ille-et-Vilaine«, 1761-ben a »Société royale d'agriculture de la Généralité de Paris«, melyből idővel a »Société national d'agriculture de France« fejlődött. Németországban a tűzkár és marhavész ellen egyesülnek a gazdák a »Brandgildék«-ben s a »Kuhegildék«-ben stb.

Amde ezek az egyesületek nem tekinthetők tulajdonképeni szövetkezeteknek. A francia mezőgazdasági társulatok tevékenysége inkább csak a jó gazdálkodásra való buzdításban áll, a német »Gilde«-k pedig már csak azért sem tekinthetők modern értelemben vett szövetkezeteknek, mert a belépés nem volt önkéntes, hanem kényszeren alapult.

A XIX. század 30-as éveiben találkozunk először a

¹ A hitelszövetkezetekkel már előzőleg foglalkoztunk s így azokat e helyütt nem fogjuk újból tárgyalni. Ugyancsak az előzőekben foglalkoztunk a biztosító szövetkezetekkel, melyek közül az állat-biztosító-szövetkezetek birnak legnagyobb jelentőséggel.

mezőgazdák olyan egyesüléseivel, melyek a szövetkezet fogalmának már megfelelnek.

Nagy-Britanniában a *ralahine-i* mezőgazdasági szövetkezet az első e téren, melyet 1831-ben *Vandeleur John Scott* létesített ir-országi Ralahine nevű birtokán (Clare grófság).

A ralahine-i birtok kiterjedése 618 acre volt. Vandeleur e birtokán maga gazdálkodott s híres volt a szegény, jobbára nyomorban sínylődő munkások iránt tanusított jóindulatáról. Az ő nevéhez fűződik az első mezőgazdasági termelési szövetkezetnek a létesítése.

Az eszme már 1823-ban fogamzott meg agyában. Ez esztendőben Owen Róbert, az ipari szövetkezetek megteremtője, Írországban járt s Dublinban több felolvasást tartott, ismertetve a szövetkezeti szervezkedésre vonatkozó eszméit. Ez alkalommal Vandeleur személyesen megismerkedett Owenel s alaposan tanulmányozni kezdte a nagy ember eszméit. Így létesítette azután, Owen hatása alatt, 1831-ben a »Ralahine agricultural and manufacturing co-operative, association«-t.

A szövetkezet célját a következőkben állapította meg:

I. A közös tőke megszerzése. II. A tagok kölcsönös biztosítása szegénység, betegség és elaggás ellen. III. A jólét egy nagyobb fokának megteremtése, mint a milyenben a munkás osztály átlaga él. IV. A szövetkezet felnőtt tagjai értelmi és erkölcsi haladásának előmozdítása. V. Gyermekük nevelése.¹

A szövetkezet megalakulásakor 52 tagból állott (40 felnőt, 12 gyermek). 1833-ban azonban már 81 tagot számlált. E tagok kötelessége volt a 618 acre-nyi birtokot megművelni. A földhasználatáért £ 700 évi bért fizettek Vandeleurnek; ezenkívül a 223 darabból álló élő inventarium² használata fejében 90 £-ot, az épületekért 60 £ bért, a gépekért, szerszámokért stb. 50 £-ot. Egy szóval az összes szolgáltatás 900 £-ra rugott. A fizetés azonban nem pénzben történt, hanem természetben. Azt mondhatjuk tehát, hogy Vandeleur 900 £ évi bérért haszonbérbe adta birtokát egy 52 tagból álló szövetkezetnek. A 900 £ bérnek megfelelő termények mennyisége

¹ *William Pare*: Cooperative Agriculture, 20. l. London, 1870.

² Becsérték 1500 font sterling.

a limerick-i piac 1830—31-iki átlag-árainak alapján állapított meg.

A szövetkezet vezetésével egy titkár — Craig Edvárd — volt megbízva, a ki egy, a tagokból alakult választmányal, intézte a gazdasági ügyeket. Minden tag azonban, akár benn van a választmányban (comitee), akár nincs, egyformán dolgozni tartozik; mindegyik munkás, munka-felügyelő (steward) nincs. A munkaidő nyáron reggel 6-tól este 6 óráig terjed, télen virradattól alkonyatig; délben egy órai szünet. A választmány minden este összeül s megállapítja a következő napon végzendő munkát.

A munkabérek a következőleg állapították meg:

a titkár	heti fizetése	8 shilling
a boltos	» »	8 »
az asztalos	» »	8 »
az » -segéd	» »	6 »
a gépész	» »	8 »
a kovács	» »	8 »
a » -segéd	» »	6 »
a kertész	» »	7 »
a mészáros	» »	6 »
a 3 vezető munkás ¹	» » fejenként	5 »
a 23 mezei	» » »	4 »
a 23 » munkásnő	» » »	2 » 6 penny.

Az ifjak és gyermekek ellátása a közös alapból történik.²

Az egyes tagok fizetéseiket nem készpénzben kapják, hanem u. n. munkajegyekben, melyek mindegyikének értéke 8 penny. (8 pence for one day's labour.) E munkajegyekkel vásárolhattak a szövetkezet által fenntartott boltban, a hol a tagok összes szükségleti tárgyaikat beszerezhették. Kivánatra a titkár a munkajegyeket készpénzre váltotta be.

A szövetkezet által létesített és fenntartott boltban szeszes italok és dohány nem kerülhetek elárúsításra, mert ezeknek élvezete a szövetkezet alapszabályai szerint tiltva volt.

¹ Superior labourers.

² Ezek a bérek az 1833-iki ujjszervezés értelmében fizetettek, mikor már a tagok száma 81 volt; de ugyanezen bér fizetett megalkulásakor is.

A munkabérek fizetése, továbbá a szövetkezeti bolt fenntartása a vállalkozói nyereségből történt, mely a Vandeleurnak fizetendő bérösszeg levonása után, az össz-jövedelemből fennmaradt. E közös alapból, melyet a titkár, a választmány ellenőrzése mellett, kezelt, a szövetkezet iskolát tartott fenn, melyben a gyermekek nevelést nyertek s egy tanítónő révén (mistress of the infant school) elemi oktatásban részesültek. Ugyanez alapból részesültek továbbá ellátásban az özvegyek, aggok és munkaképtelenek is.

Ez körülbelül a ralahine-i szövetkezet szervezetének vázolata.

Három éven keresztül rendkívül eredményesen működött a ralahinei »cooperation«. A negyedik év elején azonban a jólétnek örvendő tagokat sulyos csapás érte. Vandeleur, a tulajdonos, bármily nemeslelkű ember volt is különben, egy nagy hibában szenvedett: kártyás volt s e szenvedélyről képtelen volt letenni. Ez a szenvedély azután megsemmisítette egész művét. Kártyaadósságainak kiegyenlítése végett ugyanis kénytelen volt egész birtokát eladni, — s evvel a szövetkezet is feloszlott.

Azok, a kik a szövetkezetet kezdettől fogva nem jó szemmel nézték, úgy igyekeztek ugyan a dolgot feltüntetni, minthogy ha a szövetkezet megszűnt volna, mert nem volt életképes. Ez azonban nem felel meg a valóságnak. A ralahine-i szövetkezet teljesen szilárd alapra volt fektetve s fennállását mi sem zavarta volna meg, ha Vandeleur továbbra is birtokos marad. A tagok, a kik eredetileg mind szegény ir munkások voltak, a harmadik év végén már meglehetősen nagy jólétben éltek, a három esztendő lefolyása alatt Vandeleurrel szemben minden kötelezettségüknek eleget tettek s a közös alapot is tetemesen gyarapították.

A ralahine-i szövetkezet, ha rövid fennállás után meg is szűnt, feledésbe még se ment; s hogy továbbra is fennállott volna, hacsak Vandeleur el nem veszi birtokát, azt bizonyítja az a körülmény, hogy a vele körülbelül egyidőben Gurdon által Assingtonban alapított hasonló szövetkezet jóval túlélt.

Ez a Gurdon által alapított »Assington co-operative agricultural society« teljesen hasonló szervezetében a ralahine-ihoz. A különbség legfeljebb abban áll, hogy Gurdon assingtoni

birtoka (Suffolk grófság) jóval csekélyebb terjedelmű volt, mint Vandeleur Ralahine-ja; csupán 130 acre.

Az assingtoni szövetkezetet azonban semminemű csapás nem érte, sőt 1854-ben Gurdon a már létező szövetkezetet kívül még egy másikat is létesített ugyancsak Assingtonban. Ez az új birtok valamivel nagyobb kiterjedésű volt, — kbl. 212 acre — s a szövetkezet maga »Assington co-operative agricultural association« elnevezést nyert.

Az assingtoni két termelési szövetkezet az idő folyamán némi eltérést mutat az eredeti ralahine-i rendszertől. A munkabérek fizetése készpénzben történt, szeszes italok élvezete nem volt eltiltva, szóval az egyes tagok szabadsága kevésbé volt korlátozva.

A mezőgazdasági termelési szövetkezetek egy további példáját szolgáltatja a Lawson által 1863-ban alapított *blennerhasset*-i (Cumberland grófság) »Cooperative Farm«, mely eleinte teljesen azonos volt a ralahinei, illetőleg assingtoni rendszerekkel. 1868-ban Lawson azonban újítást hozott be. Ő ugyanis 54,000 £-ra becsült birtoka után csak $2\frac{1}{2}\%$ -nyi jövedelemre tartott igényt, tehát csak körülbelül 1330 £-ra, a jövedelem többi része pedig a munkásokat, illetőleg a szövetkezet tagjait illette. A $2\frac{1}{2}\%$ -nyi jövedelem levonása után az összes tiszta hozadékból fennmaradó összeg felosztása az egyes tagok között a munkaidő arányában történt, s a munkások ugyanolyan bérre tarthattak igényt minden egyes munka-óra fejében, mint a férfimunkások.

Lawson továbbá az iskolán kívül még könyvtárt is létesített s nagyobb ünnepnapok alkalmával különféle ünnepélyeket rendezett, melyeken tanulságos felolvasások tartottak s közbe zeneszámok voltak szőve. Este pedig táncmulatság, ingyenes zenével, zárta be az ünnepélyt. A Lawson-féle szövetkezetnek az a nagy előnye, hogy gondoskodott a tagok szellemi szükségleteinek kielégítéséről is.¹

¹ Hogy a blennerhasset-i ünnepélyek lefolyása milyen volt, arról némi fogalmat alkothatunk magunknak az 1869-iki karácsonyi ünnepély következő programjából:

The Blennerhasset

Fourth Christmas Day Festival.

Will be held at the Blennerhasset Farm on Christmas day 1869.

Ezek az angol mezőgazdasági termelési szövetkezetek teljesen megfeleltek az ottani viszonyoknak. A birtokos parasztság ugyanis Angliában alig jöhet számításba; a mezei munkások tulnyomó része birtoktalan, s helyzetük, főképp Irországban, kétségbeejtő volt. Sok helyütt különben még mai nap is nagy a nyomor a mezei munkások között. A mezőgazdasági termelő szövetkezetek főcélja tehát a mezei munkások helyzetének javításában állott s a socialis szempontok a gazdaságiak elé helyeztettek. Mindemellett meg volt a szövetkezeteknek az a gazdasági előnyük is, hogy a munkás, látva helyzetének javulását, jobban és nagyobb kedvvel dolgozott.

Altalában azt mondhatjuk, hogy hasonló szövetkezetek létesítése igen előnyös lehet mindenütt, a hol a birtokos parasztok száma jelentéktelen s a hol ilyen szövetkezetek révén socialis s ezekből származó gazdasági bajok elháríthatók.

Az első angol mezőgazdasági szövetkezetektől sokban eltérők a szintén 1830 táján létesült francia u. n. »*comice agricole*«-ok. E szövetkezetek ugyanis csupán a mezőgazdasági

Intended Programme.

- 9.0 a. m. — A Christmas Hymn upon the Harmonium and Violin by George Snaith, of Wigton and Thomas Wilson, of Aspatria, who will also play Select Tunes between the different Addresses.
- 9.15 a. m. — The Balance Sheet for 1869 will be read by Miller Tiffin and discussion invited thereon.
- Music — »Hard times come again no more«.
- 10.30 a. m. — E. T. Craig, Editor of the *Oxford University Herald*, will lecture upon practical Education and Training.
- Music — »Auld Langsyne«.
- 12 noon. — Professor Kirk, of Edinburgh, will lecture on »Our Country's Trade«.
- Music — »Blue bells of Scotland«.
- 1.30 p. m. — C. D. Hunter, of Blennerhasset, will lecture on »The Chemistry of Food«, with numerous chemical experiments in illustration of the subject.
- Music — »Marseillaise Hymn«.
- 2.45 p. m. — E. T. Craig will give a lecture on »Phrenology«, illustrated by character readings of any of the audienee.
- Music — »Rule Britannia«.
- 4.15 p. m. — Professor Kirk will give a lecture upon the »Nation's Highest Good«.
- Music — »Oh Willie we have missed you«.

művelés fejlesztésére törekedtek s azt pályadíjak és különféle jutalmak révén igyekeztek elérni. E mellett szakközleményeket tettek közzé s bocsátottak ingyenesen a tagok rendelkezésére — szóval működésük sokban hasonló volt az amerikai állami kísérletező állomások tevékenységével. Ezért a comice-ok nem is tekinthetők tulajdonképeni termelési szövetkezeteknek.¹

Az angol termelési szövetkezetekhez már közelebb áll a Thünen-féle rendszer, melyet ő Tellow nevű, mecklenburgi birtokán létesített 1833-ban. Thünen ugyanis egy egyezményt kötött mezei munkásaival, melynek értelmében, ha a birtok évi jövedelme az 5500 tallért meghaladja, a többlet-jövedelem $\frac{1}{2}\%$ -a a munkásokat illeti, Ily módon Thünen munkásai per annum átlag 10 tallér jutalékban részesültek eleinte. E mellett, hogy a mezei munkás aggkorára is biztosítva legyen, minden karácsonykor magához vette a munkások megtakarított pénzét s saját jövedelméből 4% -nyi kamatot fizetett ez összegek után. Az így megtakarított összeget a munkás csak akkor kapta kezéhez, mikor már elérte 60-ik életévét.

5. 45 p. m. — William Lawson, of Blennerhasset, will give a lecture on »The American People«.

Music — »Yankee Doodle«.

7 p. m. — E. T. Craig will give a lecture on »Ventilation« with illustrations by Model Houses etc.

Music — »Tramp, tramp«.

8.15 p. m. — George Glassbrook, of Blennerhasset, will speak upon »Cooperation.«

Music — »National Anthem«.

Any alteration in the above programme will be made as public as possible.

Free dancing music will be provided in the Dancing Hall where strict order will be maintained.

Volunteer singers and instrumentalists will be asked to vary the precedings.

Between the hours of 10 a. m. and midday some free food will be provided.

Bread, Biscuits, Buns, Cakes, Cheese, Sandwiches, Oranges, Apples, Beef, Ham, Lemonade etc. will be sold in the Refreshment Room at nearly cost price.

Admission free to all over 14 year of age.

(L. Pare: Cooperative Agriculture, 209. 1.)

¹ V. ö. *Cte de Rocquigny*: Les syndicats agricoles, 2. l., Paris, 1900.

A rendszer, bármily kezdetlegesnek látszik is mai nap, abban az időben jól bevált. A munkások nagyobb kedvvel dolgoztak s a birtok jövedelmezőségét néhány év alatt annyira felszöktették, hogy egyenkint 25 tallér évi renumeratióban részesültek.

Ámde ezek a rendszerek, ha számos előnnyel jártak is, csak ott voltak alkalmazhatók s csak ott jártak jó eredménnyel, a hol a mezei munkások nem voltak egyuttal birtokosok is, — mint az már előzőleg is hangsúlyoztuk.

A hol a mezei munkások egyuttal birtokosok is, vagyis a hol birtokos-paraszsággal van dolgunk, ott termelési szövetkezetek létesítésének — ilyen alakban — nincsen értelme. A gazda, ha maga tulajdonosa is a földnek, melyet művel, rendszerint törekszik a jó és gondos megmunkálásra. A kérdés csupán az, rendelkezik-e elég tőkével, a gazdasági üzem fejlesztéséhez?

A már előzőleg tárgyalt hitelszövetkezetek gondoskodnak e tőkeszükséglet kielégítéséről. S ép ezért nagy e hitelszövetkezetek fontossága ott, a hol a birtokos-paraszság tulnyomó.

A hitelintézetek által az egyes gazdának nyújtott kölcsön azonban sok helyütt nem elegendő ahhoz, hogy a jó gazdálkodás előfeltételeit a gazda egymaga is megteremthesse. A hol igen költséges melioratiók alkalmazása szükséges, a hol pl. mocsarak lecsapolásáról vagy drainirozásról van szó, ott az egyes gazda nem képes e munkálatokat a gazdasági egyensúly veszélyeztetése nélkül keresztül vinni. Ilyen esetekben válik szükségessé a gazdáknek szövetkezetekben való egyesülése a földjavító munkálatok véghezvitelére.

A hol költséges földjavító munkálatok válnak szükségessé, ott rendszerint nemcsak egy vagy két gazda van érdekelve, hanem többé-kevésbé a község vagy terület összes gazdáí. S minthogy e munkálatok véghezvitele a többség gazdasági haladásához elkerülhetetlenül szükséges, a szövetkezetbe be kell lépni a közvetlenül nem is érdekelt gazdának is.¹

¹ Hazai törvényhozásunk e fontos gazdaság-politikai elvet vizjogi törvényünkben teljes érvényre juttatta. Az 1885: XXIII. tc. IV. fejezete szól a vízi társulatokról. E szerint a vízi társulatok — melyek

Ez különösen fontos a tagosítás keresztülvitelénél, mely csakis ily módon, a községi gazdák együttes működése és közös megállapodása alapján vihető keresztül.

A földjavító szövetkezetek hitelszükségleteinek fedezéséről külön pénzügyintézetek tartoznak gondoskodni. Jelentéktlenebb munkálatok véghezviteléhez ugyan a hitelszövetkezetek is elegendő kölcsönt képesek nyújtani; nagyobb vállalatok finanszírozására azonban gyakran nem képesek. Pedig a földjavításoknak ilyen szövetkezeti úton való eszközlése nagyban előmozdítja a mezőgazdaság fejlődését; s ép azért ott, a hol a szövetkezeti hitelintézetek nem elegendők a hitelnyújtásra, az állam kell, hogy a hitelszükséglet e fajának kielégítéséről gondoskodjék.

E téren is Németország jár elől jó példával. A földjavító szövetkezetek hitelszükségletére való tekintettel ugyanis u. n. »Landeskulturrenten-Bank«-okat létesítettek a különböző német államokban, melyek rövid fennállásuk óta is nagyban hozzájárultak a német mezőgazdaság fejlesztéséhez.

Legelőször Szászországban létesültek ilyen állami bankok, majd csakhamar Poroszországban, Hessen-Darmstadt nagyhercegségben és Bajorországban. Különösen elősegítették e bankok a földjavító szövetkezetek működését az utóbbi országban, a hol jelenleg 500 földjavító szövetkezetet találunk 17,000 taggal. E szövetkezetek főképp lecsapolásokkal s mesterséges öntözési csatornahálózatok létesítésével foglalkoznak. Az utolsó két évtized alatt — a bajor »Landeskulturrenten-Bank«-ot

lényegileg és természetüknél földjavító szövetkezetek — kétféle célból alakíthatók (68. §):

1. *vízrendezésre* (mederszabályozás, partbiztosítás, árvédelem s ezzel kapcsolatos vízlevezetés);

2. *vízhasználatra* (öntözés, alagcsövezés, lecsapolás, sankolás, mocsárkiszáritás és i. t.).

A mi a vízi társulatok megalakulását, szervezetét és feloszlását illeti, erre nézve a törvény kimerítően intézkedik. Mindenesetre helyes irányt követett törvényhozásunk, midőn e társulatok autonómiájának épségben tartásával, működésüket a kormány legfelsőbb ellenőrzése alá helyezte. Sérti azonban a szövetkezeti jelleget, hogy a tagok szavazati-jogukat az érdekeltség aránya szerint gyakorolják (84. §.). Itt is autonóm közigazgatási szervezetünknek ama plutokratikus színezetű irányzata jut felszínre, mely a virilismusban győzedelmesen felülkerekedett.

az 1881. április 21-iki törvény létesítette-e szövetkezetek 17,000 hektárnyi területet hoztak lecsapolás által megművelhető állapotba s 1070 hektárnyi területen létesítettek mesterséges öntözést.

A modern mezőgazdaságban továbbá mind jelentékenyebb szerepet kezdenek játszani a fogyasztási vagy helyesebben nyers-anyagbeszerzési szövetkezetek.¹ Ezeknek célja a kisgazdát ellátni mindazon anyagokkal, melyek a modern, intenzív gazdálkodáshoz szükségesek, — még pedig lehetőleg olcsó áron.

E feladatnak a nyers-anyagbeszerzési szövetkezetek teljesen megfelelnek. Minthogy a bevásárlásokat nagyban eszközlik, olcsóbban vásárolhatnak, mint az egyes kisgazda, a ki a detail-beszerzéseknél magasabb árakat kénytelen fizetni. A kicsinyben való beszerzéseknél tapasztalható ártöbblet a közvetítő elárúsító nyereségét képezi; s ép ezért az ártöbblet annál nagyobb, minél nagyobb nyereséget igyekszik a közvetítő elárúsító magának biztosítani. Ha azonban ennek szerepét a szövetkezet veszi át, úgy ez az ártöbblet elesik, mert a szövetkezet csupán az önköltségek s legfeljebb igen jelentéktelen kezelési kiadások megtérítését kívánja. A kisgazda e szövetkezetek révén vetőmagot, takarmányt, mesterséges trágyát, sőt, tüzelő- s építési anyagot szerezhet be — s mindezt a legjobb minőségben, mert a szövetkezet nagyban vásárolva, a legjobb cégekkel állhat összeköttetésben s e mellett a beszerzéseket szakemberek által eszközölteti. Így azután a gyakran tapasztalatlan, járatlan kisgazda nincs kitéve az elárúsítók részéről megcsalatlásnak.

Ez a körülmény a modern mezőgazdaságban rendkívüli fontosságu. Mint ugyanis már előzőleg kifejtettük, a mezőgazdának mai nap mindenben, még a gabonatermelésben

¹ E szövetkezetek helyesebb elnevezése: nyersanyag-beszerzési szövetkezetek, mert az egyéb, nem mezőgazdasági fogyasztási szövetkezetek inkább az olyan tárgyak beszerzésére szolgálnak, melyek a házi fogyasztás tárgyát képezik (pl. tápszerek, ruhák stb.), a mezőgazdasági fogyasztási szövetkezetek pedig a gazdaság folytatásához szükséges eszközök és anyagok beszerzéséről gondoskodnak. Ha tehát mindkét-fajta szövetkezetet »fogyasztási«-nak nevezünk, könnyen fogalomzavar keletkezhetik.

is, jó minőségre kell törekednie, ha azt akarja, hogy birtokának jövedelmezősége ne csökkenjen. Jó minőség pedig csak akkor érhető el, ha a termelésnél felhasznált nyers anyag is kiváló minőségű. A nyersanyag-beszerezési szövetkezetek gazdasági főelőnye ép ezért abban áll, hogy a lehető legolcsóbb áron a legjobb minőséget szolgáltatják a mezőgazdának. Hogy azonban e szövetkezetek céljuknak megfelelőhessenek, szükséges a szövetkezeti elárúsító üzletek és raktárak helyes szervezéséről s a szövetkezet tagjai lakta vidékeken való helyes elhelyezéséről gondoskodni.

A franciaországi nyersanyag-beszerezési szövetkezetek (Syndicats agricoles pour l'achat en commun) erre nézve mintául szolgálhatnak. Minden nagyobb ilyen szövetkezet számos elárúsítóhelyet tart fenn s tagjait állandóan igen olcsón látja el a szükséges nyersanyagokkal, mert az egyes elárúsítóhelyeknek a birtokokhoz való közelsége folytán a szállítási költségek is igen jelentéktelenek, sőt legtöbb esetben ezt a gazda saját szekerekkel eszközölheti. Így pl. a vienne-i szövetkezet, mely egyike a legnagyobbaknak Franciaországban 70 elárúsítóhelyet létesített, a sarthe-i 68-at, az ornei-i 44-et stb.¹ S hogy e szövetkezeteket a kisgazdák élénken igénybe is veszik, azt bizonyítja az a körülmény, hogy a 25 főbb nyersanyagbeszerzési-szövetkezet 1899-ben 23 millió frank értékű árut adott el tagjainak.²

Nagy elterjedésnek örvendenek e szövetkezetek Németországban is, a hol számuk 1898-ban (március 1.) 1270-re rugott.³

Belgiumban 210 ilyen szövetkezet működik, fényes eredménnyel. Különösen jól van szervezve a *hainault-i* szövetkezet, melynek 1900-ban 2000 tagja volt Hainaultban, Namurben és Brabantban; a szövetkezet 41 elárúsító-helyet létesített.⁴

Hazánkban szintén kívánatos volna e szövetkezeteknek nagyobb arányokban való létesítése. Sajnos azonban, hogy eddig a mezőgazdasági szövetkezetek közül csupán a hitel-

¹ *Rocquigny* : Syndicats agricoles, 163. l.

² Lásd u. o.

³ *Ertl und Licht* : Das landw. Genossenschaftswesen in Deutschland, II. Abtheilung, 19. l., Wien, 1899.

⁴ *Journal of the Board of Agriculture*, Vol. VI. p. 22—27.

szövetkezetek mutatnak nagyobb fejlődést; pedig földjavító és nyersanyagbeszerzési szövetkezetekre, főképp pedig az utóbbiakra, égetően szükség volna. Egy helyes magyar agrárpolitika, mely figyelmét e szövetkezetek fejlesztésére irányítaná, nagyban előmozdíthatná kisgazdáink gazdasági helyzetének javulását.

27. §.

Az üzemi (beruházási) és eladást közvetítő (értékesítő) szövetkezetek.

Az előzőekben tárgyalt szövetkezeteknél a mezőgazdaságra nézve még nagyobb fontossággal bírnak az üzemi s főképp az eladást közvetítő szövetkezetek.

Az *üzemi szövetkezetek* célja az élő inventariumnak, a gazdasági gépeknek és eszközöknek lehetőleg olcsó, s e mellett jó minőségben való beszerzését lehetővé tenni; továbbá olyan esetekben, mikor pl. némely gépeknek vagy eszközöknek beszerzésére az egyes gazda nem rendelkezik elegendő pénzzel, e szövetkezetek a kérdéses gazdasági gépeket a kisgazdáknak, csekély díj fizetése mellett, használatra kikölcsönzik.

A mi az élő inventarium, vagyis a háziállatok beszerzését illeti, ugy erre nézve a már többször hangsúlyozott elv az irányadó: csak jó minőséget kell vásárolni, mert csupán ily módon lehetséges jó minőséget tenyészteni is s ezáltal nagyobb árakat elérni.

Az üzemi szövetkezetek megkönnyítik a kisgazda számára a jó minőségű háziállatok beszerzését. A szövetkezetek bevásárlásaikat szakemberekkel eszközöltetik s csakis jó minőségű készleteket tartanak. Ily módon nagyban elősegítik az állattenyésztés kifejlődését.

Különösen ajánlatos, hogy a kisgazda a *tenyészállatokat* az üzemi szövetkezet révén szerezzze be. A lótenyésztést jobbra maga az állam mozdítja elő, a szarvasmarha-, birka- és sertés-tenyésztés érdekében azonban már sokkal kevesebbet tehet. A nagy sokféleség s az e fajokhoz tartozó állatoknak nagy száma, a tenyésztésnek egy állami központból való vezetését és szervezését lehetetlenné teszik. Ennélfogva a községi és kerületi szövetkezetek hivatása erről gondoskodni.

Nem elegendő azonban, hogy a szövetkezet kitünő faj

tenyészállatokat szerezzen be s legyen így képes elárúsítani; ügyelni kell arra is, hogy csupán olyan tagok vásárolják meg e kiváló állatokat, a kiknek képzettsége és gazdasági tudása elég biztosítékot nyújt arra nézve, hogy a tenyésztést tényleg képesek is tökéletesíteni. Franciaországban az a szokás dívik, hogy az ilyen szövetkezetek, mikor valami kiváló tenyészállat birtokába jutottak, összehívják a legjobban gazdálkodó tagokat s ezek közül valamelyiknek adják el, árverés útján.¹ A tenyészállatot megvásárló gazda kötelezi magát, hogy a község vagy esetleg vidékbeli gazdák rendelkezésére bocsátja a tenyészállatot, bizonyos meghatározott csekély díj fejében. Ily módon azt mondhatnók, hogy a szövetkezetek magánfedezett állomásokat létesítenek, melyek felett ők gyakorolnak ellenőrzést. Legtöbbször előfordul ez olyankor, mikor a szövetkezetek tenyészvikát adnak el egy gazdának.

E szövetkezetek feladata továbbá az ily módon tenyésztett állatok törzskönyveléséről gondoskodni. Minden borju bevezettetik a szövetkezet által vezetett »*stud-book*«-ba s tulajdonosa egy származási bizonyítványt kap, mely az állat eladásánál az eladó gazda előnyére vettetik mérlegre.²

A birka- és sertéstenyésztésnél is hasonlóképen lehetne eljárni, bár itt az egyes állatok csekélyebb értékűek levén, a törzskönyvelés kevésbé fontos. Mindemellett itt is igen előnyös lehet, mert megkönnyíti a tiszta faj tenyésztésének ellenőrzését. A birkák törzskönyvelésével találkozunk a sarthei és indrei szövetkezeteknél.

A szövetkezetek természetesen a tenyészállatokon kívül használati állatokkal is ellátják a kiscgazdát s e tevékenységük, ha a gazdaságra nézve talán kevésbé fontos is, mint a tenyészállatok elárúsítása, socialis szempontból annál nagyobb jelentőséggel bír.

A kiscgazdaság egyik legfontosabb, sőt mondhatjuk nélkülözhetetlen támasza a háziállat, főkép pedig a szarvasmarha. Ámde ép ez utóbbi nagyobb értéket képvisel s ezért beszerzése is jelentékenyebb költséggel jár, melyre a kiscgazdának gyakorta

¹ V. ö. Rocquigny; Syndicats agricoles, 227. l.

² Ilyen szabályozást nyert a törzskönyvelés a chalon-sur-saônei szövetkezetnél (Rocquigny id. munk. 229. l.)

nincs elegendő készpénze. A hitelszövetkezetek ugyan igen alkalmasak ilyen esetben a hitelnyújtásra; a tapasztalás mindemellett azt mutatja, hogy a kisgazda inkább adós marad a vételár egy részével az elárusítónak, semhogy valamely hitelszövetkezetnél venne fel kölcsönt. Ha már most az elárusító üzérkedni akar, könnyen sarokba szoríthatja a gazdát. Olyan időben követel például törlesztést, mikor a gazda nem rendelkezik készpénzzel, szóval az aratás előtt, vagy csak oly módon hajlandó a vételár későbbi lefizetésébe beleegyezni, ha a gazda a vételárhátralék fejében magas kamatot fizet. Így keletkezik a mezőgazdasági uzsorának egy külön faja, melyet *marha-eladási uzsorának* (Viehwucher) szokás nevezni, s mely gyakran kiindulási pontját képezi a gazda teljes eladósodásának.

Az ilyen visszaéléseket az üzemi szövetkezetek gyökeresen kiirthatják; vagy azáltal, hogy a vásárolni szándékozó gazdát a hitelszövetkezethez utasítják a szükséges vételárnak kölcsön útján való megszerzése végett; vagy pedig, hogy a szóban forgó jószágot részletfizetésre adják el a gazdának s a törlesztés módozatait olyképen állapítják meg, hogy a gazda azoknak képes legyen megfelelni. Így azután a kisgazda sok bajának, pénzügyi zavarának elejét veszik.

A gazda továbbá a szövetkezettől olcsóbban vásárolhat, mint magán-személyektől, mert a szövetkezet nem üzérkedik; ki van egyttal zárva az eladást a gazda és kereskedő között közvetítő ügynökök provisioja is, melyet a gazda tartozik fizetni s mely a vásárlást szintén megdrágítja. Ezenkívül nincs kitéve a gazda megcsalásának, mert a szövetkezet egyik főcélja levén a tenyésztés s az állomány minőségének javítása, rossz fajú vagy beteg állatokat nem árusít.

Az üzemi szövetkezeteknek az élő inventarium árusításán kívül igen fontos feladata a jó és modern gazdasági gépeknek és eszközöknek a szolgáltatása; sőt azt mondhatjuk, hogy a géparusító és kikölcsönző szövetkezetek az üzemi szövetkezeteknek egy külön fajtát képezik.

A modern mezőgazdasági gépek — gőzeke, gőzborona, gőzcséplő stb. — beszerzése azonban rendszerint igen nagy költséggel jár s ritka az olyan kisgazda, a ki a vásárláshoz elegendő tőkével rendelkezik. E mellett nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az egyes kisgazda birtokának terje-

delme sokkal csekélyebb, semhogy azon a drága pénzen vásárolt gépet egymaga jövedelmezően kihasználhatná. Épen ezért kevésbé gyakori eset, hogy az egyes gazda vásárol ilyen gépeket. S ha mégis megесik, ugy a gépet, bizonyos díj fejében, használatra átengedi a kevésbé vagyonos kisgazdáknak s így kamafoztatja a vásárlásba fektetett tőkét. Ilyen esetekben a szövötkezet ellenőrizni tartozik a gép birtokában levő gazdát, nehogy az a többieket tulságosan kizsákmányolja.

Ez a kizsákmányolás teljesen kizárható az által, ha nem egyes gazdák, hanem egész községek közösen szereznek be ilyen gépeket. A vásárláshoz mindegyik gazda, birtokának megfelelő arányban, járul hozzá s a gép használatára mindegyik igényt tarthat. Ilyen esetekben nem árt mindemellett, ha a szövötkezet ellenőrzi a közös használatot s felügyel arra, hogy minden egyes gazda, ki a beszerzéshez hozzájárult, a megfelelő időben részesüljön a gép használatában.

Igen gyakran előfordul azonban, hogy még maga az egész község sem eléggé vagyonos a gépek beszerzésére. Ilyen esetben az üzemi szövötkezetek hivatása, a község gazdái számára a szükséges gépeket használatra kikölcsönözni, még pedig lehetőleg mérsékelt díj fejében.

Az üzemi szövötkezeteknek ez utóbbi ténykedésével találkozzunk leggyakrabban. Különösen általános elterjedésnek örvend a szövötkezeti gép, főkép pedig gőzcséplő-kikölcsönzés Németországban. Elég gyakori azonban Franciaországban és Belgiumban is, sőt legujabban hazánkban is mind általánosabbá kezd válni. Kivánatos is ez minden ország mezőgazdaságára nézve, a mennyiben ez által a kis-üzem termelése mindazon előnyökkel rendelkezik, melyek ez ideig csak a nagy-üzemeknél voltak találhatók. S főkép fontos ott, a hol, — mint pl. hazánkban, — a kisbirtokos parasztság száma nagy s a hol a kis-üzemi termelésnek általánosan intenzivebbé való válása nagy mezőgazdasági haladást jelent.

Ezek után áttérhetünk ama mezőgazdasági szövötkezetek tárgyalására, melyeknek szerepe mind fontosabbá válik s melyek *eladást közvetítő szövötkezetek* néven ismeretesek.

A kisgazda, ha a mezőgazdasági haladással, főkép a szövötkezetek segítségével, képes is lépést tartani, egymagában gazdaságilag gyöngének bizonyul, mihelyt a termelvények érték-

kesítésére kerül a sor. A modern világgazdasági szervezetben a fogyasztási cikkeknek kicsinyben való értékesítése, különösen ha az a kicsinyben termelő részéről történik, soha sem olyan jövedelmező, mint a nagybani eladás; az ipari cikkek értékesítésénél ép úgy tapasztalható ez, mint a mezőgazdasági termények árusításánál. Sőt ez utóbbiaknál még fontosabb szerepet játszik s még általánosabban szükséges a nagyban való elárusítás, mint az ipariaknál. Az ipar ugyanis termel fényüzési cikkeket is, továbbá olyan munkákat végez, melyeknél az *egyéni* ügyesség nagy szerepet játszik, minélfogva az egyes egyén kiválóbb munkája nagyobb jutalomban is részesül; csak az ipar által termelt olyan cikkeknél, melyek a nagy tömeg fogyasztására vannak szánva, nem fizetődik ki sem a kicsinyben való termelés, sem a kis-üzemi elárusítás. A mezőgazdaság tulnyomólag általános fogyasztásra szánt cikkeket termel; s ha kiváló minőségeket termel is, e kiváló minőségű termelvényeknek csak igen jelentéktelen része kerül, mint fényüzési cikk, forgalomba; a termelvények zöme köz-fogyasztási cikk lesz.

Ennek folytán vált szükségessé a mezőgazdasági termelésnek nagy-üzem módjára való folytatása még ott is, a hol különböző okoknál fogva a kis-üzem fenntartása szükségesnek bizonyult; s ez megvalósítható volt a kis-üzemi termelésnek szövetkezeti alapra való fektetése által, a fent leírt szövetkezetek létesítése folytán.

Ámde hátra volt még annak a kérdésnek a megoldása: hogyan volna lehetséges a mezőgazdasági kis-üzemek elárusítását nagy-üzemi jelleggel felruházni? Ehhez is a kiscgazdák szövetkezése volt szükséges; s így létesültek az első eladást közvetítő vagy elárusító (értékesítő) szövetkezetek.

A mezőgazdasági kis-üzemekben előállított termelvényeknek nagyban való elárusítása a mezőgazdaságnak ép úgy érdekében áll, mint az ipar munkásainak; vagyis: termelőknek és fogyasztóknak egyaránt. Igen szépen fejt ki ezt ki *Tallerman*. Szerinte az összes, romlásnak kitett javak — tehát első sorban az élelmiszerek — eloszlásának megítélésénél kettős szempontból kell kiindulni:¹

¹ Distribution of perishable goods must be of a dual character. (Farm produce realization, 366. l.)

a termelőknek arra kell törekedni, hogy lehetőleg *jó és egyforma minőséget* (good and uniform quality) termeljenek, s tekintettel kell lenniök e mellett a fogyasztók szükségleteire is;

a fogyasztóknak viszont az az érdekük, hogy lehetőleg jó minőségű és egyforma árut kapjanak állandóan, s a szükségleti cikket kevéssé változó árakon szerezhessék be. Ennélfogva azt javasolja, hogy a fogyasztók — ez esetben főképp az ipari munkások — szövetkezetek útján eszközöljék a bevásárlásokat, a mi már azért is könnyen keresztül vihető, mert »ez az osztály többé-kevésbé már megbarátkozott a szövetkezeti úton való vásárlással.«¹

Tallerman ez állításához csatlakozunk mi is. A kérdés csupán az, hogyan szerveztessék az élelmiszereknek, vagyis a mezőgazdaság által termelt javaknak, szövetkezeti elárúsítása? Szervezenek a fogyasztók bevásárlási szövetkezeteket, — vagy pedig a termelők szövetkezzenek az eladásra?

Vizsgáljuk, a szervezés mely módja járna termelőkre és fogyasztókra nézve egyaránt a legnagyobb előnnyel.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a fogyasztók bevásárlási szövetkezetei akkor válnak be leginkább, ha a fogyasztási cikket maguk a szövetkezetek gyártják; példa erre az angol ipari munkások országos fogyasztási szövetkezete, mely az e fajta intézmények közül a legeredményesebben működik.

Az ipari osztályhoz tartozó fogyasztók azonban a legfontosabb fogyasztási cikket: az élelmiszereket, nem termelik, levén az a mezőgazdák feladata. A fogyasztók által szervezett élelmicikk beszerzési szövetkezetek tehát készleteiket a mezőgazdától volnának kénytelenek beszerezni. S minthogy ez a bevásárlás az esetek többségében közvetítő árusok révén történék, kik az üzletből nyereségre tartanak igényt, a bevásárlási szövetkezetek drágább áron jutnának az áruk birtokába, mint a milyenén azt a gazdák maguk értékesítik. A közvetítés folytán viszont a gazdák nyeresége is csökken; minthogy más módon nem képesek termelvényeiket értékesíteni, rendszerint kénytelenek a közvetítő kereskedő által ajánlott árt

¹ »With our working classes, cooperation to buy, is well understood.« (U. o.)

elfogadni, mely gyakran alacsonyabb, mint a minőt a gazdák közvetlen elárusítás által elérni képesek lennének.

Ezenkívül a különböző közvetítők, a szerint, hogy kisebb vagy nagyobb nyereséget igyekeznek-e huzni az üzletből, lehetlenné teszik az áraknak ama egyformaságát, mely a közvetlen eladás mellett könnyebben megvalósítható. S minthogy az áraknak bizonyos állandó egyformasága a fogyasztók érdekét képezi, azt mondhatjuk, hogy *a közvetítő kereskedő kiküszöbölése termelőre és fogyasztóra nézve egyaránt előnyös. Ez pedig csak úgy érhető el, ha a mezőgazdasági termékeknek forgalomba hozatala nem a fogyasztók bevásárlási, hanem a termelők elárusító szövetkezetei révén történik.*

A mezőgazdasági termékek forgalomba hozatalának ily módon való szervezése tehát általános gazdaság-politikai szempontból a legelőnyösebbnek tekinthető.

Lássuk már most, minő előnyökkel jár a termelők árusító szövetkezetei révén való forgalombahozatal az agrárpolitika szempontjából?

Első sorban is arra készítetik a termelő gazdát az árusító szövetkezetek, hogy jó minőséget termeljen, mert a silány termék a szövetkezeti elárusítás tárgyát nem képezheti. Mint-hogy pedig a gazda termelvényeit a szövetkezet útján értékesítheti legelőnyösebben, arra törekszik, hogy a követelményeknek megfelelő terményeket termeljen.

Másodsor: a szövetkezet, mint elárusító, a piacot és a piaci helyzetet ép úgy ismeri, mint a nagykereskedő. Tudja, minő áruk után van kereslet, tehát minő áruk értékesíthetők legjobban s minő minőség a legkeresettebb. Ismerve így a fogyasztók szükségleteit, utasíthatja a termelőket, hogy mit és hogyan termeljenek.

Harmadszor: a szövetkezet a piacon mint nagykereskedő szerepel, így mindig tájékozva van az árak felől s ily módon a gazda is állandóan ismeri a piaci áralakulást. Ezáltal olyan előnyt biztosít a kiscgazdának, melylyel csupán a nagy-üzem tulajdonosai rendelkeznek; sőt a szövetkezet révén gyakran a kiscgazda alaposabb értesüléseket szerezhet, mint maga a nagybirtokos.

Negyedszer: a szövetkezet biztosítja a gazdát terményeinek értékesítéséről s teljesen függetleníti a közvetítő magánéláru-

sítótól. S minthogy a szövetkezet révén állandóan tájékozva van a termékek piaci ára felől, a kereskedő nem használhatja ki többé a gazdának az árak dolgában való tájékozatlanságát, ha a gazda egymás termékét nem a szövetkezetnek, hanem magán-vállalkozóknak akarná eladni. Ennek folytán növekszik a gazda önbizalma, a mi szintén számításba veendő körülmény.

Az agrárpolitika szempontjából ezek volnának általánosságban az elárusító szövetkezetek előnyei.

E nagy előnyök dacára sem mutatnak a szövetkezetek mindeddig kielégítő fejlődést. Helyenkint ugyan általánosabb elterjedést nyertek, de számuk, az egyéb szövetkezetek számához viszonyítva, aránylag csekély. Még Németországban is, a hol pedig a szövetkezeti eszme már évtizedek óta igen népszerűvé vált, az elárusító szövetkezetek száma 1897-ben csak 484¹ volt, holott körülbelül ugyanazon időtájt 1270 beszerzési szövetkezet létezett.² Franciaországban rendszerint a beszerzési szövetkezetek foglalkoznak elárusítással is, tevékenységük azonban jobbra a háziállatok értékesítésére szorítkozik.³ Nagy kifejlődést nyert a szövetkezeti elárusítás Ausztráliában és Új-Zeelandban, a hol a szövetkezetek a hus exportálásával foglalkoznak. Hazánkban is találkozunk elárusító szövetkezetekkel, bár e téren még igen sok a tenni való.

Általánosságban mindazonáltal azt mondhatjuk, hogy a szövetkezetek távolról sem terjedtek el oly általánosán, mint az kívánatos volna; csak a tejárusító szövetkezetek s ujabban a gabona-raktározó szövetkezetek kezdenek gyakoriabbakká válni.

A *tejszövetkezet* az elárusító szövetkezeteknek határozottan legelterjedtebb alakzata s alig van európai állam, mely

¹ A tejszövetkezetek nincsenek ide számítva.

² *Ertl und Licht*: Das landw. Genossenschaftswesen in Deutschland, II. Abt. 141. l.

³ E téren némely francia szövetkezet igen szép eredményt mutat fel. Így pl. a calvados-i syndicatus 1898-ban 364,000 frank értékben árusított el szarvasmarhát, takarmányt és tejgazdasági termékeket; a manche-i szövetkezet pedig körülbelül 150,000 frank értékben. E mellett egyes szövetkezetek bizonyos, a vidék szerint változó termékeket értékesítenek, a hol a termékek jó piacra találnak; így pl. az ampuisi gyümölcsöt és zöldséget árusít Lyonban, az appoigny-i spárgát és zöld borsót Párisban, a tranche-sur-meri hagymát Bordeauxban stb. (Syndicats agricoles, 181—189. ll.)

többé-kevésbé kifejlett tejszövetkezetekkel nem rendelkezik. Még Angliában is, a hol sajtáságos módon¹ a mezőgazdasági szövetkezetek egyáltalán nem nyertek olyan elterjedést, mint az ipari szövetkezetek, nagyszámu tejszövetkezetet találunk. A »dairy company« vagy »cooperative dairy« azonban még meglehetősen új jelenség Angliában.

Franciaországban a mezőgazdasági syndicatusok foglalkoznak a tejgazdasági termékek értékesítésével is. Belgiumban 199 tejszövetkezet működik.

Legnagyobb elterjedést nyert azonban az elárusító szövetkezeteknek e faja Németországban, a hol 1896-ban 1397-re rugott a számuk; ugyancsak a német birodalomban találjuk e szövetkezetek legtökéletesebb szervezését.

A mai német tejszövetkezetek (Molkereigenossenschaften) keletkezése igen érdekes. A lakosság rendkívüli szaporasága a városokban a tejszükségletet nagymértékben fokozta. Látva a viszonyoknak ilyenén alakulását, egyes városi vállalkozók több kisgazdával szerződést kötöttek, melynek értelmében az utóbbiak naponkint tartoztak bizonyos mennyiségű tejet és vaját a vállalkozónak a városba szállítani. Az elárusító-helyet maga a vállalkozó létesítette, s neve »Gesammt-Molkerei« volt. A kisgazdák azonban csakhamar belátták, hogy így a nyereség egy részétől elesnek s az a vállalkozó zsebébe vándorol, a ki ily módon kihasználja őket. Ennek következtében a kisgazdák helyenkint társulatokba verődtek össze s a közeli városban maguk létesítettek tejüzletet, melyben a társulat tagjai által beszállított tej- és vajtermékeket kicsinyben árusították. Így keletkeztek az u. n. tejüzlet-szövetkezetek (Milch-Magasin-Genossenschaften), s több ilyen szövetkezet egyesülése révén a tulajdonképeni tejszövetkezetek (Molkerei-Genossenschaften).

A modern német tejszövetkezetek nem elégednek meg a kicsinyben való elárusítással. A tagok rendszerint csak a tejet magát szállítják be a városba a szövetkezetnek, mely azután a tej egy részét kicsinyben értékesíti ugyan, másik részét

¹ A mezőgazdasági szövetkezetek Angliában azért nem oly népszerűek, mint egyebütt, mert nincs kisbirtokos parasztosztály, melynek érdekeit szövetkezés útján kellene biztosítani.

azonban saját gépeivel, saját gyárhelyiségeiben vajnak, sajtnak stb. feldolgozza, s az úgy előállított tej-termékeket nagy tömegekben veti a piacra. Igen számos német szövetkezet már tulajdonképpen a kivitelre dolgozik. S hogy működésük sikeres, azt bizonyítja az a körülmény, hogy számuk egyre gyarapodik.

Egy másik igen fontos s mind népszerűbbé váló alakzata a mezőgazdasági elárúsító szövetkezeteknek a *gabonaraktározás*. Rendkívüli jelentőséggel bír ez olyan országokban és vidékeken, ahol a gabonatermelés képezi a mezőgazdasági termelés legfontosabb ágát.

A gabonaraktározás eszméje Amerikából, az Egyesült-Államokból származik. E hatalmas tengerentúli birodalom gabona-termelése már néhány évtized előtt óriási fejlődésnek indulván, szükségessé vált a nagy mennyiségű gabona előnyös értékesítéséről gondoskodni; ehhez pedig első sorban szükséges volt a gabona szállítását megkönnyíteni.

E célra szolgáltak az u. n. elevatorok (grain-elevators). Ezek hatalmas 5—6 emeletes épületek voltak, a vasuti állomások közvetlen közelében, a hova a mezőgazdák gabonatermésüket, mindjárt a kicséplés után, beszállították. Az amerikai gazda rendszerint nem is rendelkezik saját csürrel, magtárral, mert termését azonnal kocsira teszi s az elevatorban raktározza.

Az elevatorban ily módon számos gazda termését összelegyítik, de mindig tekintettel a gabonafajok minőségére. A beraktározás előtt az elevator egy hivatalnok megállapítja a gabona minőségét s ennek megtörténte után összelegyítetteti a hasonló minőségi osztályba tartozó s már előbb beraktározott gabonakészlettel. A gazda a beraktározott gabonáról nyugtát kap, melyen a mennyiség s a minőségi osztály meg van állapítva s e nyugta alapján a kiraktározás bármikor követelhető. Az teljesen közömbös lehet a gazdára nézve, vajjon az ő saját eredeti termését kapja-e vissza vagy sem; csak ugyanazon minőségre és mennyiségre tarthat igényt, mint a melyet beraktározott.

Az elevator maga különböző gépekkel volt felszerelve, melyek a beraktározott gabonát folyton forgatták, mozgatták, szellőztették s így annak megdohosodását megakadályozták.

Az elevatorban való raktározásnak nemcsak az volt az előnye, hogy a termés tüzkárnak és egyéb veszélynek nem volt

kitéve, hanem még inkább az, hogy a gabona minőségének megállapításakor a gazda tájékozódást nyert a felől, vajjon jobb gazdálkodás által javításra szorul-e ez a minőség vagy sem. Ugyanekkor értesült továbbá a gazda a gabona-árak állásáról s így nem állt tájékozatlanul szemben a vevővel, mikor a gabona eladására került a sor.

Az amerikai elevatorok azonban nemcsak a gabona beraktározásával foglalkoztak, hanem mezőgazdasági hitelnyújtással is. A gazda ugyan termését, a napi áron, mindjárt az elevatornak eladhatta. Ha azonban a gazda egy kedvezőbb alkalmat akart bevárni, a beraktározott gabonáért bizonyos csekély díjat fizetett s azon esetben, ha azonnal készpénzre volt szüksége, a beraktározott gabonára, mint kézizálogra, alacsony kamat mellett az elevator révén kölcsönt kaphatott. Az elevatorok hitelnyújtása a beraktározott gabonáról kiállított nyugta alapján történt s a kölcsön rendszerint nem volt nagyobb, mint a gabona értékének két harmada. Az elevator hitel-osztálya a nyugtát hátiratoltatta s az ép úgy került a forgalomba, mint valami cheque; ezt a nyugtát »warrant«-nak nevezték s az arra nyújtott hitel az u. n. *warrant-hitel*. A warrant nem névre, de bemutatóra szólt s így a gazda azt tetszése szerint eladhatta vagy esetleg valamely pénzintézetnél is elzálogosíthatta. A ki a warrant birtokában volt, az az azon megjelölt gabona-mennyiséget az elevatortól bármikor követelhetette.

A warrant úgy a hitelszerzés, mint a gabona elárúsítása szempontjából a gazdára nézve igen előnyös. A warrant biztos kézizálog, melyre minden hitelintézet szívesen nyújtott kölcsönt; ha pedig eladásra került a sor, a gazda nem volt kitéve a vevő részéről károsításnak, mert a warrant pontosan megjelölte a minőségét, az általános piaci árról pedig a gazda az elevator révén könnyen szerezhetett értesülést.

Ily módon az elevator intézménye számos előnyt biztosított a mezőgazda számára.

Az amerikai elevatorok eleinte a vasutak, majd részvénytársulatok tulajdonát képezték, idő folytán azonban számos szövetkezet rendezett be elevatorokat, ilyképen gondoskodva a kisgazdák által termelt gabona jó áron való értékesítéséről s egyszersmind a hitelnyújtásról is.

Az elevator-rendszer számos európai államban is elterjedést nyert. A legelső elevator hazánkban létesült, majd Oroszország és Németország követték a példát.¹

Az európai elevatorok azonban kivétel nélkül az állam tulajdonát képezik s jöllehet ez mindenestre előnyösebb, mint ha részvénytársulatok lennének a tulajdonosok, még sem olyan előnyös, mint az elevator által végzett functioknak szövetkezeti úton való elvégzése.

A legutóbbi évek óta Németországban létesültek olyan szövetkezetek, melyek a gabona beraktározásáról és értékesítéséről gondoskodnak s egyuttal warrant-hitel nyújtásával is foglalkoznak.

Ezeket a német gabona-közraktárakat a Raiffeisen-féle szövetkezetek létesítették. A vasuti állomásokon nagy raktárakat építettek a hova az egyes gazdák termésüket beszállították. A beraktározott gabonát e raktárakban tisztították, osztályozták s ép úgy gondoskodtak konzerválásáról, mint az elevatorok.

A gazda a gabonát azonnal eladhatja a raktár tulajdonosának, t. i. a Raiffeisen-szövetkezetnek, vagy pedig kijelenti, hogy milyen időpontban kívánja az eladást eszközölni. Ez utóbbi esetben raktározási nyugtát (Lagerschein) kap a szövetkezettől, mely teljesen azonos természetű az elevatorok warrantjával. A raktározás fejében igen jelentéktelen díj fizetendő.

A Raiffeisen-féle szövetkezet a raktáraiban felhalmozott gabonát vagy a katonai élelmezési hivataloknak (Proviantämter) vagy pedig a Raiffeisen-szövetkezetek országos egyesületének (Landesverband der Raiffeisen-Vereine) adja el. Az utóbbi esetben ez az országos egyesület a megvásárolt gabonát a nagykereskedőknek adja el; bár gyakran előfordul az is, hogy a raktárt-fenntartó szövetkezet csakis az országos egyesülettel áll üzleti összeköttetésben s az élelmezési hivatalok is csak ez utóbbiaktól vásárolnak; ez utóbbi esetben a szállítási díjtételek 25⁰/₀-al alacsonyabbak.

¹ Különösen nagy elterjedést nyertek az elevatorok Oroszországban. Az 1888. március 30-iki törvény által nyert az intézmény szabályozást, 1891-ben pedig 4 millió rubelt fordított az állam elevatorok építésére és berendezésére.

Feltéve, hogy a gazda nem akarja gabonáját azonnal eladni, a Raiffeisen-szövetkezet a raktározási nyugtára az érték 80⁰/₀-áig ad kölcsönöket.

A szövetkezeti gabonaraktárak állami segélyben is részesülnek. Az 1896. június 3-iki porosz törvény 3 millió márkát szavaz meg ilyen szövetkezeti raktárak létesítése céljából. Segélyezi továbbá ez intézményt a bajor állam is, a mely országban a szövetkezeti gabonaraktárak legnagyobb elterjedést nyertek s mai nap már 65 létezik.

A gabonaraktározás — történjék az akár állami elevatorok vagy szövetkezeti raktárak útján — a gazdára rendkívül előnyös. A beraktározott gabona tisztítás és elegyítés által jobb minőségűvé válik, a mi az áralakulásra jótékony hatással van. Lehetővé van téve kedvezőbb eladási alkalmaknak a bevétele, a warrantok és raktározási nyugták lombardirozása révén a mezőgazdasági hitelnyújtásnak egy igen egészséges faja létesül s mindezekon kívül a szállítási költségek is jelentékenyen csekélyebbek.

A mi már most azt a kérdést illeti, vajjon az elevatorok vagy közraktárak létesítése ajánlatosabb-e, úgy azt véljük, hogy ez utóbbiak a legtöbb esetben jobban fognak bevélni, mint az előbbiek.

Első sorban az elevatorok építése és berendezése sokkal nagyobb költséggel jár, mint a közraktáraké. Másodsorban pedig az elevator legalkalmasabb a jobbára egyforma minőségű gabona beraktározására, míg a közraktárakban a legkülönbözőbb fajú és minőségű gabona elegyítése és tisztítása könnyebben és kevesebb költséggel eszközölhető. Ezért valószínű, hogy a jövőben a szövetkezeti raktárak nagyobb arányban fognak szaporodni, mint az elevatorok.

A tej-szövetkezeteken s a szövetkezeti gabonaraktározásokon kívül léteznek olyan szövetkezetek is, melyek elsősorban a mezőgazdasági termékek exportálásával foglalkoznak. Ilyenekkel találkozunk Franciaországban, a hol a touloni szövetkezet tulipán- és jácint-hagymákat exportál Angliába és Németországba. A Földközi-tenger partvidékeiről több szövetkezet friss virágokat szállít ugyancsak Angliába és Németországba, továbbá Oroszországba. A nantesi szövetkezet 1893-ban 130,000 frank ára körtét adott el a londoni, manchesteri és liverpooli

piacokon. Ezenkívül még számos szövetkezet foglalkozik a földi-eper exportálásával.¹

A legnagyobb szabásu exportáló szövetkezetek azonban Ausztráliában és Uj-Zeelandban létesültek. Ez országokból nagymennyiségű hus exportáltatik főkép Angliába, mely élelmi cikkek szállításra alkalmas állapotba való helyezéséről nagy szövetkezetek gondoskodnak. E szövetkezetek a főbb kikötő városokban óriási vágóhidakkal rendelkeznek, a hol mindjárt a hus fagyasztását (refrigeration) is elvégzik. A vágóhidak nagy terjedelmű s mintaszerűen berendezett istállókkal, aklokkal és állásokkal vannak összeköttetésben, a hova a gazdák eladásra szánt állataikat elhelyezhetik. A szövetkezet az állatokat vagy mindjárt megvásárolja, vagy egy csekély díj fejében levágatja és megfagyasztatja azokat úgy, hogy a gazda, saját belátása szerint adhatja el a már levágott s szállításra alkalmas állatot.²

Ezekon kívül még találkozunk szövetkezetekkel, melyek komlót, gyümölcsöt, szeszt, káposztát vagy dohányt értékesítenek a honi piacokon. Ezek azonban még a fejlődés legelső stádiumában vannak.

Mindezekből azt láthatjuk, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek a kiscgazda számára a legnagyobb előnyöket biztosítják, jóllehet napjainkban a szövetkezeti szervezkedés nem áll még a kifejlődés magaslatán, ha rohamos haladás észlelhető is.

1877-ben a Delft-ben tartott »Nemzetközi szövetkezet-kongresszus« (Internationaler Genossenschaftskongress) ³ nagy-szabásu tervekkel foglalkozott. A kongresszus ugyanis úgy vélekedett, hogy minden egyes országban központi hivatalokat kell létesíteni, mely hivatalok feladata volna az illető ország összes szövetkezetei által termelt és elárusított áruk minőségéről és árairól jegyzéket vezetni. Ez a jegyzék tájékozással szolgálna a többi országok számára. A vezető központ Londonban létesülne, a hova az egyes országok központjai a jegyzékeiket beküldeni kötelesek.

¹ V. ö. Rocquigny: Syndicats agricoles, 194—199. l.

² V. ö. D. Tallerman: Farm produce realization, 370. l.

³ V. ö. Ertl und Licht: Das landw. Genossenschaftswesen in Deutschland. Einleitung XVII. l.

Ugyanezen a kongresszuson felvetették azt az eszmét is, hogy előnyös volna egy szövetkezeti tőzsdének a létesítése, — p. o. Párisban, — miáltal lehetőségessé volna téve az összes országok termelő, beszerzési és elárúsító szövetkezetei között a szabad nemzetközi kereskedelmi forgalom.

Ha ezek a tervezetek egyelőre még koraiak is, mindenestre élénken megvilágítják azt az irányt, melyet a világ-gazdaság szervezése a jövőben követni fog; s ettől a haladástól a mezőgazdaságnak ép oly kevésbé szabad elzárkóznia, mint az iparnak vagy kereskedelemnek.

VII. KÖNYV.

A mezőgazdaság munkásai.

28. §.

A mezőgazdasági bérmunkások.

A hűbériség a mezei bérmunkát nem ismeri. A nemesi birtok megművelését a paraszt, a jobbágy ingyenesen köteles végezni, a házi munkát végző egyének pedig csak lakást és teljes ellátást kapnak, de fizetést nem.

A XIX. század eleje óta e téren Európaszerte nagy átalakulás tapasztalható. Helyenkint már teljesen megszűnt a jobbágyság (pl. Franciaországban), másutt ismét lehetővé volt téve a paraszt számára a váltság fejében való felszabadulás. A gazdálkodás pedig mind intenzívebb kezdett lenni s nemcsak több tőkét, de több megmunkálást is kívánt. S így olyan vidékeken, a hol a birtokosnak vagy egyáltalán nem, vagy nem elegendő jobbágy-munka állt rendelkezésére, ott szükségessé vált a műveléshez *bérért* fogadni munkásokat.

A mezei munkások közül bérben legelőbb a házi-munkákat végzők; a tulajdonképeni cselédek részesülnek. Ámde ez a bér nem pénzben, hanem természetben fizettetik; s csak a XIX. század második felében válik általánossá a mezei munkának pénzben való díjazása. Így van ez hazánkban ép úgy, mint a többi európai államokban.¹

¹ A naturaliakban történő bérfizetés még ma is nagy szerepet játszik; *kizárólagos* alakjával azonban már ritkábban találkozunk. Némely helyütt azonban még találkozunk az u. n. *zsellérekkel*, vagyis olyan birtoktalan parasztokkal, kik a munkaadótól lakást, továbbá földet, faizási jogot kapnak, mely előnyök fejében bizonyos számú napot ingyen,

A mezei bérmunka csak a jobbágyság felszabadítása s a paraszti terheknek végleges eltörlése után kezd nagyobb mérvben kifejlődni. A míg a régi agrárszervezet létezik, vagyis a meddig a paraszt robot-munkát tartozik végezni, addig mezőgazdasági bérmunkások osztályáról nem beszélhetünk. A felszabadítás után azonban megváltozik a helyzet; a telkesgazda már nem dolgozik többé a földesurnak, hanem csak magának, a zsellér pedig személyére nézve szabad levén, nem *köteles* többé az urasági birtokon dolgozni. A földbirtokos tehát, hogy földjét művelhesse, az immár szabad zsellérek munkáját kénytelen megvásárolni; s így keletkezik a birtoktalan parasztok osztályából a mezei munkásosztály.

A mezei munkásosztály keletkezésének és kifejlődésének részleteire itt nem terjeszkedhetünk ki, mert elterelne tulajdonképeni tárgyunktól. E helyütt bennünket csak az a munkásosztály érdekel, mely, mint e fejlődés végeredménye, napjainkban létezik.

A mezei munkásokat általánosságban következőleg osztályozhatjuk:

1. cselédek,
2. birtoktalan napszámosok,
3. birtokos napszámosok.¹

Minden európai országban ilyképen oszlik meg a mezei munkás-osztály. Egyes államokban azonban találkozunk még egyéb kategoriákkal is, a bér-szerződéseknek helyenkint különböző alakulása szerint.

Angliában a mezei munkásosztály kevésbé jelentékeny

napszám nélkül szolgálni tartoznak. Szóval ezek a zsellérek ép úgy robotolnak, mint a hajdani nem-telkes jobbágyok. Ámde még ezek a majdnem urbéries viszonyban álló zsellérek is napszámra dolgoznak, ha a köteles napok számát meghaladó munkaidőre is igénybe szándékozik venni őket a munkaadó. Mindenesetre kívánatos volna, hogy a jövőben a zsellérek s az azokhoz sokban hasonló telepítvényesek, mint ilyenek, minél előbb megszűnjenek.

¹ Napszámosok alatt itt nem csupán azok a munkások értendők, a kik napi fizetésben részesülnek. A mezei napszámos igen gyakran hetenkint, havonkint, sőt sokszor évenkint kapja ki fizetését, mint pl. az angol cottager vagy a magyar béres. Mindemellett napszámosoknak nevezhetők, mert a heti, sőt az évi bérek is az egyes napi munka értékének megfelelőleg állapíttatnak meg.

szerepet játszik, mint a continens többi államaiban. Az angol mezőgazdaság a bérleti rendszeren alapszik s az önkezeléssel csak elvétve találkozunk. Majdnem minden egyes bérlet kis-, sőt törpe-albérletekre oszlik s ezek az albérlők ép ahhoz az osztályhoz tartoznak, melyből a continensen a bérmunkások kerültek ki: t. i. a birtoktalan parasztosztályhoz. A nagy birtok-complexumok tulajdonképeni művelését jobbára ezek a kis- és törpe-bérlők maguk végezik s csak a cselédek tekinthetők tulajdonképeni bérmunkásoknak.

A legeltető gazdaságnak újabb időben való nagy kifejlődése következtében jelentékenyen megcsökkent a mezőgazdasági népesség s így egyuttal a mezei bér-munkások száma is. A legeltetéshez jóval kevesebb munkásra van szükség, mint a földműveléshez s különösen a gabonatermeléshez. Egy-két pásztor jókora nyájra vagy gulyára képes felügyelni s még a gyapjunyiráshoz sincs annyi munkásra szükség, mint az aratáshoz. A legeltető-gazdaság továbbá kicsinyben nem fizeti ki magát, legkevésbé pedig az Angliában olyannyira általános birkatenyésztés. Így hát a birtoktalan parasztok jó része sem munkához nem juthatott, sem bérelni nem volt képes, minek következtében a városokba vándorolt ipari vagy egyéb alkalmazást keresve. Ennek következtében csökkent a mezőgazdasági népesség¹ s a megmaradt birtoktalan parasztok jobbára házicselédek és pásztorok lettek. Ez az oka annak, hogy az u. n. grazing-county-kban alig találkozunk a bérmunkások egyéb fajaival.

A corn-county-kban, a hol a szántóföldeket nem változtatták át legelővé, a hol tehát megmaradtak a szoros értelemben vett földművelésnél, több munkásra volt szükség, különösen pedig ott, a hol gabonát termeltek. A gabonatermelés ugyanis csak nagyban üzve jövedelmező s így a gabona-termő vidékeken a kis al-bérletek rendszere kevésbé válhatott általánossá. A műveléshez tehát bérmunkásokat kellett fogadni s ez az oka annak, hogy ezeken a vidékeken — főkép Lincolnshire és Nor-

¹ Erre nézve érdekes példát szolgáltat Wiltshire grófság. Itt ugyanis 1871. óta a mezőgazdasági népesség következőleg csökkent:

1871-ben	1881-ben	1891-ben
29,636	24,772	20,893

Vagyis más szóval a csökkenés 1881—1891: 15·7%; 1871—1891 pedig 29·5%. (V. ö. *Koenig*: Die Lage der engl. Landwirtschaft, 78 l.)

folk grófságokban — találunk nagyobb bérmunkásosztályt; és míg a grazing-county-kban a bérmunkások leginkább cselédek, addig a corn-county-kban a napszámosok száma nagyobb.

A birtokos napszámos Angliában igen kivételes jelenség. Bérmunkát csak az a birtokos-paraszt szokott vállalni, a kinek birtoka olyan csekély, hogy annak megművelése nem veszi a család összes tagjait igénybe, vagyis más szóval: csakis a törpe- és parcella-birtokos szegődik munkába. Ámde azokon a vidékeken, a hol Angliában ilyen törpe-birtokosokat találunk, rendszerint nem kínálgatik alkalom mezei bérmunka elvállalására. A törpe- és parcella-birtokok ugyanis a városok tözsomszédságában találhatóak, a hol a kert művelés jövedelmező; a gazdálkodásnak ez a faja azonban több munkát is kíván, úgy, hogy a családfőt magát rendszerint teljesen igénybe veszi. A többi családtagok mindemellett munkába szegődhetnének; csak hogy legtöbbször nem mezei, hanem ipari munkát vállalnak. A város közelebb van, mint valami nagyobb birtok, az ipari munkát jól megfizetik, e mellett nem kell elszakadni a családtól és — last not least — a városi élet is kecsgetető. Ily módon az az elem, mely birtokos mezei bérmunkás lehetne, elterelődik a mezőgazdaságtól s az angol mezei munkások osztálya csupán a birtoktalan parasztokból alakul.

Ennélfogva azt mondhatjuk, hogy Angliában a mezei munkásoknak csupán két faja létezik: cselédek és birtoktalan napszámosok.

A cselédek vagy házi munkát végeznek, vagy pedig pásztorok. Az előbbieket teljes ellátásban, továbbá 8—14 £ évi fizetésben részesülnek; az utóbbiak lakást, kertet s burgonyaföldet kapnak használatra, 12—14 shilling heti bért, Szt. Mihálykor 2£—2£ 10 shilling sörpénzt s a juhászok még ezenkívül 50 shilling-ig terjedhető báránygida-tantiemet.

A mi a napszámosokat illeti, úgy ezek különböznek a continens mezőgazdasági napszámosaitól s helyzetük leginkább hasonlít a Keleti-Porosország vidékein előforduló u. n. »Innst«-vagy »Dienstleute«-k helyzetéhez. Az angol mezőgazdasági napszámos ugyanis a birtokossal hosszabb időre — rendszerint egy évre — szerződést köt, s így munkáját hosszabb időtartamra leköti. Fizetését nem naponként, hanem hetenként kapja s lakásáért gazdájának bért fizet.

Ezek a mezei munkások jobbára cottage-ekben laknak,¹ melyeket vagy közvetlenül a birtokostól bérelnék (free cottage), vagy pedig a bérlőtől (tied cottage).² A haszonbérleti szerződések megkötésénél birtokos és bérlő erre nézve megszoktak egyezni. Némely vidékeken, főképp Cumberland- és Lancashire-ban s általában északi Angliában cottage-k helyett nagyobb épületek szolgálnak munkáslakásokul (farmhouseing), melyekben több család él együtt³; a cottage-lakás rendszere azonban általánosabb. A munkások 6 pennytől 2 shilling 6 penny-ig terjedő lakbért fizetnek hetenkint.

Sokkal számosabb a mezei bérmunkásosztály *Franciaországban*. A birtokos napszámosok száma ugyan itt sem jelentékeny, minek okát a kerti művelés általánosan elterjedt voltában kell keresnünk. A kerti művelés ugyanis több munkát kíván s ha a birtok terjedelme csekély is, egy-két családtagot a művelés mégis foglalkoztat; azok a családtagok pedig, a kik a családi birtokon nem találnak foglalkozást, csak ritkán szegődnek munkába, hanem legtöbbször birtokuk szomszédságában bérelnék egy területet, melyen szintén kerti-gazdálkodást folytathatnak.

Franciaország északi részeiben azonban, a hol inkább a mezőgazdaság egyéb ágai virágoznak, találkozunk birtokos bérmunkásokkal is, bár a mezei munkások többsége vagy cseléd, vagy birtoktalan napszámos. (Manoeuvre-fermier, manoeuvre domestique.)⁴ A cselédek rendszerint havi bért huznak, mely vidékenkint igen változó, s a munkaadó házában szabad lakást kapnak. A napszámosok fizetése minden egyes napi munka végeztével történik; ha azonban egy hosszabb ideig tartó munka elvégzésére fogadtattak fel, úgy bérüket e munka elvégeztével kapják meg, vagy ha a munka egy hétnél hosszabb időre terjed, hetenkint fizettetnek. A francia »manoeuvre« vagy »journalier« bérén kívül ellátásban is részesül.

¹ Ezért nevezik őket »cottageger«-eknek is.

² V. ö. *Koenig*: Die Lage der engl. Landw. 75 l.

³ Royal Commission on Labour: Reports by Mr. William E. Bear, 23 l. London, 1893.

⁴ A francia mezőgazdasági munkásosztály fejlődésére vonatkozólag l.: *Marie-Sincère Romieu*: »Des paysans et de l'agriculture en France« c. munkáját. (Paris, 1865.)

A mi a munkások lakásviszonyait illeti, úgy Franciaországban igen gyakori, hogy a napszámos saját házzal rendelkezik; ha pedig nem rendelkeznek, akkor a faluban bérel lakást s az az eset csak igen ritkán fordul elő, hogy, mint az Angliában általános, lakását a munkaadótól béreli.

A mezei munkásoknak nagy sokféleségével találkozunk *Németországban*.

E sokféleségnek oka a birtokok eloszlásának különbözőségében keresendő. Németország északi és észak-keleti részeiben a nagybirtok, a déli és dél-nyugati vidékeken pedig a kisbirtok az uralkodó. A nagybirtoknak nagyobb szüksége levén bérmunkásra, mint a kisbirtoknak, az északi és keleti vidékeken több a bérmunkás.

A nagybirtokos és bérmunkások közötti viszony továbbá lényegesen különbözik a bérmunkás és kisbirtokos egymáshoz való viszonyától. Ennek folytán a munkaszerződések több különböző alakzatával találkozunk; s e különböző szerződési viszony alapján a német mezei munkásokat így osztályozhatjuk:

1. cselédek s az azokhoz sorolható deputatisták (Gesinde und Deputatisten),
2. az u. n. »Dienst«- vagy »Innstleute«-k,
3. birtoktalan napszámosok (Einlieger),
4. birtokos napszámosok (Häusler, Kätner, Kolonisten etc.).

A cselédek a házi munkákat végezik s ha nőtlenek, illetőleg hajadonok, pénzfizetést és ellátást kapnak; a nős cselédek pedig nem a munkaadó konyháján élnek, hanem attól csak élelmiczikkeket kapnak. Ez az u. n. deputatum, s ezért hívják e cselédeket deputatistáknak.

Az »Innstleute«-k helyzete sokban hasonló az angol napszámosok helyzetéhez. Ezek ugyanis olyan munkások, kik a munkaadóval egy évre szerződést kötnek, melynek értelmében a birtokon dolgozni tartoznak, más munkát a szerződés lejárta előtt nem vállalhatnak s ennek fejében a lakáson s egy rendszerint igen alacsony napszámon kívül néhány háziállatot s 1—2 hold földet kapnak használatra, továbbá a kicsévelt gabonából egy bizonyos mennyiségre tarthatnak igényt. Az ilyen munkás azonban nemcsak maga tartozik dolgozni, hanem köteles egy segédmunkást is tartani, a kit ő fizet s a ki a mezei munkánál segédkezik; ezt a segéd-munkást »Scharwerker«-nek

nevezik. Szükség esetén köteles továbbá az ilyen munkás feleségét is dolgoztatni. A mezei munka-szerződésnek e fajával leginkább a kelet-poroszországi nagybirtokokon találkozunk.

A déli vidékeken a birtoktalan napszámosok helyzete körülbelül ugyanolyan, mint Franciaországban. A birtokos napszámosok pedig vagy csupán házzal bírnak, mely esetben csakis bérmunkát végeznek, vagy pedig kis földjük is van, melyet a bérmunkán kívül művelnek.

Hazánkban a mezei munkásokat szintegy osztályozhatjuk, mint Németországban, csak ép az »Innstleute«-kkal nem találkozunk.¹ Nagyobb birtokainkon ugyan szintén általános, hogy a munkás hosszabb időre munka-szerződést köt s a lakáson és napszámon kívül tehenet és földet kap használatra, sertést leölésre, baromfit stb.; az ilyen munkások az u. n. béresek. A béres azonban nem köteles segédmunkást tartani s felesége csak akkor tartozik dolgozni, ha ezért külön napszámot kap.

A birtokos és birtoktalan napszámosok száma egyaránt

¹ Hensch Árpád a magyar mezőgazdasági munkásokat következőleg osztályozza:

I. Szabad bérmunkások: a) napszámosok; b) szakmányosok; c) bérlő- vagy részes munkások.

II. Lekötelezett munkások: a) vándormunkások; b) zsellérek; c) telepítvényesek. (Mezőgazdasági üzemtan. Első kötet 152. l. Magyar-Óvár, 1901.)

Ezt a felosztást nem tartjuk teljesen helyesnek. Nézetünk szerint ugyanis a »lekötelezett munkás« is *szabad* munkás. Hazánk modern állam, melyben teljes a munkaszabadság — legalább elvben — s ha egy munkás *szerződésileg* hosszabb időre köti is le magát, ezáltal még nem veszti el szabad munkás jellegét; nem vezetheti el ép annak következtében, mert *szabad akaratból* szerződik s ezen nem változtat az a körülmény sem, ha a szerződés következtében bizonyos hosszabb időre a régi jobbágyi viszonyhoz hasonló helyzet létesül. A modern agrárpolitika kétségenkívül ellenzi az e fajta viszonyok keletkezését; s ellenzi ép azért, mert ilyen szerződések által a munkaszabadság illuzóriussá tétetik, bár elvben fenmarad. Nem igen szerencsésnek tartjuk továbbá azt a beosztást, mely a vándormunkásokat kivonja a szabad munkások csoportjából. Igaz, hogy ezek sok helyütt május 1-től október 1-ig lekötik magukat; de ha ennek következtében nem volnának szabad munkásoknak tekintetők, akkor az államhivatalnokot sem nevezhetnők szabad embernek. Nézetünk szerint ezért a mi osztályozásunk inkább megfelel a valóságnak s nem adhat félreértésekre okot.

nagy. E munkások eredetileg a régi házas és háznélküli zselérek leszármazottjai voltak, kik a parasztság felszabadítása után vagy mint béresek szegődtek el a nagyobb birtokokra vagy pedig nem kötve le magukat hosszabb időre, ott és olyan mezei munkát vállaltak, a hol és a milyen épen kínálkozott. Rendszerint a községben béreltek maguknak lakást és sok vidéken ezért »lakók«-nak neveztettek.

Meg kell még mindezekon kívül emlékeznünk a mezőgazdasági munkásoknak egy fajáról, mely hazánkban ép úgy, mint Németországban, igen gyakori; ezek az u. n. *vándormunkások*.

Aratás idején a nagybirtokokon rendszerint munkáshiány jelentkezik, különösen ott, a hol a gabonatermelés általános. Ilyenkor azután az ország vagy esetleg a szomszédos államok szegényebb vidékeiről az olyan parasztok, a kik egy kis birtokkal maguk is rendelkeznek, de annak megműveléséhez egy családtag is elegendő, vagy maguk átvándorolnak az olyan birtokokra, a hol munkásra szükség van, vagy pedig az egyik-másik családtagot küldik el kihasználni a keresettel kecsegtető alkalmat. Németországban a sűrűn lakott Szászországból szokott aratás idején ily módon egész népvándorlás megindulni a porosz nagybirtokok felé (Sachsengänger, Sachsengängerei), sőt a keleti részeket Orosz-, Lengyelországból is előzönlük orosz és lengyel vándormunkások. Hazánkban leginkább a szegény ruthén, továbbá egyes tót vidékek szolgáltatják a vándormunkások legfőbb kontingensét.¹

A nagybirtokosok szempontjából a vándormunkások igen jó szolgálatokat teljesítenek; mindamellett lehetőleg arra kell törekedni, hogy a munkaszükséglet a helybeli munkásokkal kielégíthető legyen, miről majd a következőkben lesz szó.

29. §.

A mezőgazdasági munkaszerződés.

A bérmunka szerződésen alapszik s e szerződés állapítja meg a bérmunkásnak a munkaadóhoz való viszonyát.

A helyes bérszerződés ép oly fontos kelléke a mezőgaz-

¹ Hazánkban igen gyakran előfordul az az eset is, hogy a birtokosok májustól októberig fogadnak fel más vidékekről olcsón dolgozó munkásokat.

dasági munka szervezésének, mint az ipari üzemeknek; sőt sok esetben még messzebbre ható fontosságu lehet. Olyan esetekben ugyanis, mikor a munkás hosszabb időre köti le magát a munkaadónak, szükséges mindkét fél szolgáltatási és teljesítési kötelezettségeit lehetőleg pontosan megállapítani s ezáltal a szerződő felek érdekeit biztosítani. Az ipari munkás jobbra nem köti le magát, inkább csak rövid lejáratu bérszerződéseket köt s így nincs kitéve annak, hogy a szerződésből eredő megköötötttségét a munkaadó hihasználja, a mi pedig igen könnyen megeshetik a mezőgazdasági munkással, a ki a mezei munka természeténél fogva, igen sok esetben csupán akkor kap alkalmazást, ha a munkaadónak biztosítékot szolgáltat, melynek értelmében a munka elvégeztéig máshová nem szegődhetik.

Ennek következtében igen nagy horderejü ama kérdés megoldása: vajjon hosszú vagy rövid lejáratu szerződések előnyösebbek-e?

E kérdés megoldásánál kettős szempontból kell kiindulni. A munkaszerződés a munkaadó érdekeit ép úgy hivatva van megvédeni, mint a munkáséit. Ha a munkaszerződés nem határozza meg pontosan a munkás kötelezettségeit, az ép oly káros lehet a mezőgazdaságra nézve, mintha a munkaadónak tulságos hatalmat biztosít a munkással szemben. E mellett tekintettel kell lenni a helyi mezőgazdasági és munkásviszonyokra, az üzemek természetére és a termelési rendszerre. Ép ezért igen nehéz a mezei bérszerződésekre vonatkozólag határozott irányelveket felállítani.

Olyan vidékeken, a hol a kis-üzem az uralkodó, a bérszerződések lényeges eltérést fognak mutatni azoktól, melyekkel a nagy-üzemekben találkozunk.

A kisbirtok megműveléséhez szükséges munka javarészt maga a birtokos szolgáltatja; csak bizonyos időközökben, mikor nagyobb mennyiségü munkának rövid idő alatt való elvégzése válik szükséges, veszi igénybe a bér munkás segítségét. A kis-üzem tulajdonosa ennél fogva nem köt a munkással hosszabb időre bérszerződést s csak egyes munkálatok elvégzésére fogadja fel, pl. felkapáláshoz, aratáshoz, csépléshez. A kis-üzemek többékevésbé függetlenek a bér munkásoktól s ez a mezőgazdasági munka végzésének continuitása szempontjából nem csekély előnyvel jár.

A közép-üzem már kevésbé nélkülözheti a bérmunkát. A birtok terjedelme nagyobb, semhogy a művelést a gazda maga családjával együtt végezhetné; a nagyobb háziállat-állomány továbbá elkerülhetlenné teszi a cseléd tartást. A közép-üzem tulajdonosa tehát állandóan bérmunkásokkal dolgozik; a cselédet egyáltalán nem nélkülözheti s a sürgős mezei munka idején ezeken kívül napszámosokat is kell foglalkoztatnia, ha birtokát lehetőleg előnyösen akarja kihasználni.

A nagy-üzem végtére kapitalisztikus természetű termelési rendszer levén, teljesen a bérmunkán alapszik; cselédeket és napszámosokat állandóan kénytelen foglalkoztatni, mert hiszen a tulajdonos maga mezei munkát nem végez és csakis a vezetéssel foglalkozik. S azért, míg a közép-üzem tulajdonosa legfeljebb a cselédekkel szokott hosszabb lejáratu szerződéseket kötni, a nagy-üzemnél szükségessé válik a napszámosok munkájának is hosszabb időre való biztosítása.

Azt mondhatjuk tehát, hogy *a mezei bérmunka-szerződés hosszabb vagy rövidebb lejáratu a szerint, a mint az üzem-fajok állandóan vagy csak időközönként vesznek bérmunkásokat igénybe.*

Vizsgáljuk már most, minő az egyes üzem-fajokon alkalmazott bér-munkások helyzete általában; vagyis minő viszony létezik cseléd és birtokos, továbbá napszámos és birtokos között a kis-, közép- és nagy-üzemben.

A kis- és közép-üzemben alkalmazott cseléd helyzete rendszerint kedvezőbb, mint a nagy-üzemben foglalkoztatotté. Ott a tulajdonos maga is paraszt, maga is a köznéphez tartozik; itt a tulajdonos egy magasabb társadalmi osztály tagja s már azért, hogy egy nagy-üzem élén áll, tehát nagyobb értelmiséggel rendelkezik, — úr. S míg így a paraszt-gazda és a bérmunkás között társadalmi válaszfal egyáltalán nem vagy alig létezik, — addig úr és munkás között igen nagy socialis űr tátong, melyet csak méltányossággal, emberies bánásmóddal s finom tapintattal lehet áthidalni. A mi más szóval azt jelenti, hogy a paraszt munkaadó bánásmódja sokkal kevésbé érezteti a cseléddel társadalmi állásának inferioritását, mint az úré. A paraszt-gazda együtt dolgozik, együtt étkezik a cseléddel, élet- és gondolkodásmódja közelebb áll hozzá; az úr élete pedig nem elegendik össze a cselédével s

az úr nem dolgozik, csak felügyel. A paraszt számára a cseléd társaság is, az úr szemében csak szolga. A falusi cselédek helyzetének vizsgálatánál erről a lényeges különbségről nem szabad megfeledkezni.

Mert mi a munkaadó és cseléd közötti viszony különbözőségének a következménye? Mig a paraszt-gazda cselédje kedvvel dolgozik, annak érdekét a sajátjának is tekinti, szóval azonosítja magát munkaadójával: addig az urasági cseléd erre nem képes, csakis a bérért dolgozik, munkájába nem vegyíti bele ambícióját s érdekei annyira más természetűek, hogy munkaadóját csakis urának tekinti.

A cseléd a paraszt-gazdával ép úgy szerződést köt, mint az urasággal. Ámde, ha e szerződés tartalmára nézve mindkét esetben azonos is, a szerződés létesítette viszony, mint a fentiekből kitűnik, lényeges eltérést mutat. S minthogy az első esetben ez a viszony inkább van a cseléd izlésére, mint az utóbbiban, — szívesebben szegődik a paraszt-gazdához, mint az urasághoz; s ez az oka a nagy-üzemben gyakran előforduló cselédhiánynak, ez az oka az urasági birtokosok részéről oly gyakori panasznak, hogy a cseléd rosszul dolgozik, kedvetlen, makacs, sőt alattomos.

Minthogy az urasági birtokos cselédhiánytól tarthat, ennek elkerülése végett biztosítani igyekszik a cselédek munkáját a maga számára azáltal, hogy hosszabb lejáratu bér-szerződéseket köt, míg a paraszt-gazda hajlandó rövidebb tartamu szerződéses viszonyba is lépni, mivel tudja, hogy bármikor talál olyan cselédet, a ki hajlandó hozzá munkába szegődni. Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy a paraszt-gazda nem fogad fel hosszabb időre cselédet, mert hisz ez ellenkeznék a valósággal; csupán azt akartuk kiemelni, hogy a cseléddel szemben nincs olyan kényszerhelyzetben, mint az uraság.

A hosszabb időre szóló cselédviszony számos előnnyel, de számos hátránnyal is jár. A munkaadó szempontjából ez az előny abban áll, hogy egyelőre legalább nincs kitéve cseléd-hiánynak, hogy hosszabb idő alatt a cseléd jobban beleéli magát a helyi viszonyokba, szokásokba; hátránya azonban abban áll, hogy a rosszul dolgozó cselédet is kénytelen esetleg tovább megtartani s hogy esetleg ki van szolgáltatva a cseléd

szeszélyeinek, főkép olyan esetben, ha ez tudja, hogy munkaadója nem egykönnyen szerezhet más cselédet magának.¹

A cseléd szempontjából tekintve, előnyös a hosszú bérszerződés azért, mert nem kell munka-nélküliségtől tartania, keresete hosszabb időre van biztosítva, a helyváltoztatással járó kiadások — kvártély-pénz, élelmezés stb. — kevésbbé gyakran ismétlődnek; hátrányos viszont annyiban, a mennyiben a gazda követeléseivel szemben védtelen, annak rossz bánásmódját is tűrni tartozik,² esetleg kínálkozó kedvezőbb munka-alkalmakat fel nem használhat s ezáltal munkaadójával szemben majdnem hűbéries-jellegű függési viszonyba jut.

Mindezek a bajok orvosolhatók azonban a helyesen megszerkesztett bérszerződés által; feltéve persze, hogy a szerződési feltételeket mindkét fél be is tartja. Mert mit használ a legjobb szerződés is, ha a munkaadó úr nem tekinti magát

¹ Cselédtörvényünk (1876 : XIII. tc.) a szerződés tartamára vonatkozólag csak általános jellegű rendelkezéseket tartalmaz. A szolgálati szerződés köthető írásban vagy élő-szóval, a feltételek megállapítása a felek szabad megegyezésétől függ (11. és 12. §§.) s így a szolgálati idő tartama is. Egy hónál rövidebb tartamu ez a szerződés nem lehet, mert a törvény értelmében csupán az minősíthető cselédnek, ki bizonyos háztartási vagy gazdaság körüli személyes és folytonos szolgálatoknak *legalább is egy havi időtartamon át* bérért való teljesítésére kötelezi magát. A szerződésnek azonban mindenesetre meg kell állapítani, hogy a szolgálati viszony mily tartamu időre létesíttetik, mert a 13. §. értelmében minden olyan szolgálati szerződés érvénytelen, mely meghatározott számú évek, hónapok, hetek vagy napok számában ki nem fejezhető. Ebből azt vélelmezhetjük, hogy törvényhozásunk még több évre terjedő szolgálati szerződések ellen sem foglal állást. A mezei cselédekre vonatkozólag pedig külön elrendeli a törvény, hogy ezek, ha a szolgálati szerződésben világosan más ki nem köttetett volna, egy egész évre szegődöttekül tekintendők. (60 §.)

Egyáltalán cselédtörvényünknek nagyon sok a fogyatkozása s nem egy socialistikus természetű munkásmozgalomnak képezte egyik indító okát. Az egész magyar állam és társadalom érdekében áll e törvény alapos revíziója.

² Különösen, ha oly rossz a cselédtörvény, mint a mienk, melynek értelmében a gazda sértő kifejezésekkel illetheti a cselédet, a nélkül, hogy becsületsértést követne el. (45. §.) Az 1878 : V. tc. 313. §-a értelmében pedig a gazdát a cseléd felett a házi fegyelem joga is megilleti, s az annak gyakorlásában elkövetett *könnyü testi sértésért* büntetésnek nincs helye. (sic !)

azáltal kötelezettnek, ha az ő szemében a cseléd egy sokkal alacsonyabb fokon álló lény, semhogy avval szemben morális kötelezettséget érezhetne; s másrésről a munkaadó sem látja sok hasznát jóindulatának, ha a cseléd rossz természetű vagy lusta.

A tapasztalás azonban azt mutatja, hogy a munkaadó és cseléd közti rossz viszony legtöbbször a munkaadó hibáján mulik. Ha a munkaadó tapintatos és emberséges, úgy még a rossz cselédet is rendszerint nevelheti, munkára serkentheti; a jó uraság szolgálatában a cseléd is előnyére változhatik. A jó viszony létesülésének előfeltétele azonban, hogy az uraság a cselédet ne tekintse alsóbbrendű lénynek, hanem jogilag egyenlő személynek, a kivel szemben nemcsak követelései, de kötelezettségei is vannak. Így azután megszűnnének a panaszok a cselédek lustasága, alattomosága, rosszindulata miatt s cselédhiányról sem lehetne beszélni, mert az olyan urasághoz, a ki ilyen módon fogja fel a bérszerződéses viszonyt, ahhoz a cseléd mindig szívesen szegődik.

Mesterséges eszközökkel, törvényhozásilag e bajokon segíteni nem lehet. Az állam legfeljebb a munkaszerződés tartalmára, megkötésére vonatkozólag állíthat fel szabályokat; de a gyakorlati alkalmazást alig, vagy egyáltalán nem képes ellenőrizni. Olyan intézkedések nem vezetnek eredményhez, melyeket Németországban javasoltak s melyek lényegileg nem egyebek, mint a mezei munkásnép egyéni szabadságának csonkításai. Így pl. Mecklenburgban az urasági birtokosok azt vélték, hogy a cselédhiány megszüntethető, ha a birtokosok napszámosoknak csak női egyéneket fogadnak fel, miáltal a nőtlenek kényszerítve lennének mint cselédek szolgálatba szegődni. Felmerült továbbá az a javaslat is, hogy a férfimunkások katonaköteles korukig nem vállalhatnak egyebütt munkát, csak saját vidékükön. S hogy a cselédek ne kívánkozzanak más helyre szegődni, az egyes vidékek uraságai csakis egy- és ugyanazon, közösen megállapított béreket fizethetnék s ezeknél magasabb béreknek kilátásba helyezése tilos.

Mindez azonban nem sok jóval kecsegtetne. Feltéve, hogy a cselédhiány ezáltal megszüntethető volna, ez még nem jelentené azt, hogy a cselédek jól is dolgoznak. Sőt igen valószínű, hogy az olyan cseléd, a ki ilyen kényszerű módon szegődött

el, kedvetlenül, rosszul fog dolgozni s urában csupán zsarnokot fog látni.

A méltányos szerződési feltételeknek lelkiismeretes betartása az egyedüli mód, mely a cselédhiányt megszüntetheti s a cseléd-munka minőségét javíthatja. Lehet azután a szerződés akár hosszú, akár rövid időtartamra szóló; az emberséges, méltányos uraság sohasem lesz cselédszükében, mert a cseléd örül, ha jó helyen maradhat s szorgalmával, ragaszkodásával igyekszik gazdája elismerését kiérdemelni.

A mi már most a szerződési feltételeket illeti, ugyazokra vonatkozólag a következő irányelveket állíthatjuk fel:

Legyen a szerződésben pontosan megállapítva, minő munka végzésére köteles a cseléd; továbbá köteles-e más munkát is végezni vagy sem. Pontosán meg kell állapítani a szerződéses viszony felbontásának módozatait, a bérösszeg nagyságát, a szerződés időtartamát. Legyen ezenkívül meghatározva, minő ellátásra tarthat a cseléd igényt, különösen akkor, ha a cseléd deputatumban részesül. Ki kell terjeszkedni a szerződésnek továbbá arra is, minő ápolásban tartozik a munkaadó a cselédet részesíteni betegség esetén;¹ fizetendő-e kárpótlás a munkaadó részéről, ha a cselédet kötelessége teljesítése közben baleset éri, miáltal munkaképtelenné válik.

Ha a szerződést a felek e szempontok figyelembevételével mellett kötik meg s azt be is tartják, úgy segítve lesz jórészen mindazon bajokon, melyek ma az európai mezőgazdák és falusi cselédek panaszát képezik.

Ezek után áttérhetünk a napszámos és munkaadó közötti viszony tárgyalására.²

¹ Ezt illetőleg igen helyes irányzatot követett törvényhozásunk. (1876 : XIII. tc. 32—34. §§.; 1891 : XIV. tc.; 1898 : XXI. tc.; 1900 : XVI. tc.)

² A mezei napszámosokról a cseléd törvény V. fejezete s az 1898 : II. tc. rendelkeznek. A törvény értelmében mezei napszámosok : aratók, nyomtatók, cséplők s általában bármely mezei munkát nem cseléd minőségben elvállalni szándékozó munkások. (1876 : XIII. tc. 84. §.) Törvényeink célzata volt, a mezei munkások önkényes munkabeszüntetésének szigorú rendszabályokkal útját állani s ez által a mezőgazdasági nagy-üzemekben oly gyakran észlelt akut munkás-hiánynak elejét venni. Már a cseléd törvény is jogot ad a gazdának arra, hogy a szerződött munkást, ki a munka elvégzését bármi okból megtagadná, hatóságilag visszavezettethesse. (88.

Itt is első sorban az a kérdés merül fel: hosszú vagy rövid lejáratu szerződések előnyösebbek-e?

A munkaadó szempontjából azt mondhatjuk, hogy a kis- és közép-üzemekben a rövid, a nagy-üzemekben a hosszú lejáratu szerződések felelnek meg a gazdálkodás természetének. A kis- és közép-üzem tulajdonosa csak időnkint foglalkoztat napszámosokat; az év nagyobb részében a munkát az előbbi családjával, az utóbbi cselédeivel, minden idegen segítség nélkül, képes elvégezni. Egyiknek sincs tehát érdekében a napszámos munkáját állandóan hosszab időre biztosítani.

Máskép áll a dolog a nagy-üzemnél. Itt már a tulajdonos maga nem dolgozik s a cselédek is egyéb munkákat végeznek, semhogy a tulajdonképeni mezei munkákkal foglalkozhatnának. Ilyképen a nagy-üzem állandóan napszámosokra szorul, s minthogy ezek hiányában az üzem működése megakad, természetes, hogy a napszámos-munka állandó, szakadatlan biztosítása elkerülhetlenül szükséges.

Ez az oka annak, hogy míg a kis- és közép-üzemeken jobbra olyan munkásokkal találkozunk, a kik csakis napszámra dolgoznak s a kik, mihelyt az egyik helyen a munkát elvégezték, máshova szegődnek, — addig a nagy-üzemek vidékein a napszámosok hosszabb időre, rendszerint egy egész évre kötik le magukat, mely idő alatt máshol munkát nem vállalhatnak.

és 89. §§.). Az 1898 : II. tc. rendelkezései közül felsoroljuk a következőket :

1. Minden mezőgazdasági napszámos köteles állandó lakhelyének községi előljáróságánál bélyegmentes és díjtalanul kiállítandó igazolványt váltani.

2. A munkaszerződés a munkaadó vagy a munkások többségének lakhelyén illetékes községi előljáróság közreműködésével írásban kötendő. A napszámossal kötött szerződést a munkaadó a közigazgatási hatóság előtt csupán akkor érvényesítheti, ha munkaigazolvánnyal bíró egyénnel szerződött. A hatósági közreműködés nélkül kötött bérszerződések közigazgatási hatóság előtt egyik fél részéről sem érvényesíthetők. (Erre nézve vannak egyes eltérések.)

3. A munka helyén igazolatlanul meg nem jelenő vagy onnan jogtalanul távozó munkásokat s a munkaadónak a szerződés felmutatása mellett előadott kérelmére, előzetes tárgyalás nélkül a közigazgatási hatóság késedelem nélkül *karhatalommal* kivezetheti, illetőleg azokat a jogtalan távozásban kényszereszközökkel is megakadályozhatja.

A kis- és közép-üzemekben alkalmazott munkások helyzete azonban nemcsak ennyiben különbözik a nagy-üzemen alkalmazottak helyzetétől. A napszámos, ép úgy, mint a cseléd is, a kis- és közép-üzemen együtt dolgozik a munkaadóval, helyzete sokkal függetlenebb, mint a nagy-üzemi munkásé, a birtokos gazdával többé-kevésbé egyenrangú, avval együtt is étkezik, s ha nem számíthat biztonsággal jó bánásmódra, munkába sem szegődik. Nem így a nagy-üzemen; az a nagy társadalmi különbség, mely uraság és cseléd között létezik, napszámos és uraság között szintúgy fennáll, sőt még érezhetőbbé válik. A cseléd ugyanis sok esetben az urasággal bizalmasabb lábon áll, avval jobbra közvetlenül érintkezik is, míg a többi munkásoknál ez egyáltalán nem vagy csak elvétve fordul elő. Az uraság teljesen elkülönítve él a munkásoktól, azok nem étkeznek konyháján, személyes érintkezésbe rendszerint sohasem lépnek. A munkás továbbá hosszabb időre van kötelezve, a munkaadója tulajdonát képező házában lakik s máshol munkát már csak azért sem vállalhat, mert azáltal megszegné a szerződést s elvesztené nemcsak kenyerét, de még hajlékát is; az urasággal szemben tehát nagyobb függési viszonyban van.

Ennek következtében a munkás szintén szívesebben szegődik el a kis- és közép-üzemekre,¹ mint az uraságokhoz. Ámde tekintetbe kell vennie azt a körülményt is, hogy míg az előbbieknél csupán időnkint találhat foglalkozást, addig az utóbbiaknál állandó, biztos keresete van. A szegényebbeknek, s főképp a családosoknak pedig még azt is számításba kell venni, hogy a nagy-üzemen elszállásolást is nyernek, míg ha egyebütt is vállalnak munkát, családjuk számára lakást kell bérelniök. Így azután a nagy-üzemek kevésbé vannak kitéve munkás-, mint cseléd-hiánynak.

A birtoktalan napszámosok tehát, kik cselédeknek elszegődni nem akarnak, vagy a kik családos létükre, csak nehezen találhatnának ilyen alkalmazást, kénytelenek a nagy-üze-

¹ Ez a jelenség Franciaországban már a XIX. sz. 60-as éveinek táján igen gyakori volt. Erre vall *Romicu*-nek következő megjegyzése: »Chez le bourgeois le manoeuvre se sent mal à l'aise; il y prend ses repas à la cuisine avec les valets; chez les paysans il est traité d'égal et s'assied à leur table.« (*Marie-Sincère Romicu*: Des paysans et de l'agriculture en France, 413 l. Paris, 1865.)

meken hosszabb időre vállalni munkát; s ép e kényszer-helyzetüknél fogva igen fontos, hogy a bérszerződés kellő védelmet nyújtson számukra a munkaadó önkényével szemben.

A szerződés egyik legkényesebb pontja az, mely a munkás elszállásolásáról intézkedik.¹ Az uraságnak magának is érdekében áll, hogy a munkás lakása a hygienikus követelményeknek megfelelő legyen, mert a szűk, egészségtelen lakásban élő munkás képtelen kedvvel és teljes erővel dolgozni s a rossz lakás erkölcsileg is káros hatású lehet. A mezei napszámosok elszállásolása tehát socialis szempontból igen lényeges s azért szükséges, hogy az állam ügyeljen az erre vonatkozó szerződési pontoknak megfelelő voltára s a gyakorlati keresztülvitel helyességére.

Egy másik igen lényeges pontja a szerződésnek az, mely a bért állapítja meg. A nagy-üzemi munkás ugyanis rendszerint bérének csak egy részét kapja készpénzben, másik, gyakran igen jelentékeny részét pedig természetben (szakmánybér), — mint azt már előzőleg említettük.² Az angol »cottager«, a német »Innstmann« s a magyar béres megélhetését jobbra a munkaadótól kapott föld-parcella és tehén, sertés stb.

¹ Hazai törvényhozásunk figyelmét eddig teljesen elkerülte a cselédlakások kérdése.

² Az 1898 : II. tc. 32. §-a elrendeli, hogy a munkások bérét, élelmezési járandóságát szeszes italokkal vagy árucikkokkal megváltani, bármilyen utalvánnyal (Jancsi bankó) fizetni, a munkásokat arra kötelezni, hogy élelmi vagy ruházati cikkeiket, eszközeiket a munkaadónál vagy az általa kijelölt egyénnél vásárolják, továbbá a munkásoknak adott előleg után kamatot szedni, arról váltót venni, a termés biztosítási díját a munkabérből levonni, tilos.

E rendelkezések kétségtelenül törvényhozásunk elismerésre méltó social-politikai alkotásainak tekintendők.

A mi az u. n. *szakmánybért* illeti, úgy arra nézve *Hensch* azt állítja, hogy munkásra és munkaadóra nézve egyaránt előnyös. (Mezőgazdasági üzemtan I. 156. és köv. l.) Mi sem akarjuk elvitatni a szakmánybér előnyeit; mindenesetre igen helyesnek tartjuk azonban az 1898 : II. t.-cz. 35. §-ának ama rendelkezéseit, hogy: »ha az aratási, hordási, nyomtatási, cséplési munkabér a termés hányadrészében és vagylagosan a termés bizonyos suly szerinti mennyiségében állapított meg s a munkások munkabérüket nem a termés hányadrészében kívánják megfizettetni, ebbeli elhatározásukat az illető munka befejezésével jogosultak és kötelesek a munkaadónak tudomására adni.«

teszi lehetővé; gyakran még ruházatát is az uraság szolgáltatja.¹ A munkásra nézve igen lényeges, hogy mindezeket jó minőségben kapja, mert a készpénz-fizetés rendszerint oly csekély, hogy családjával együtt képtelen megélni, ha a fizetésnek természetben kikapott része silány minőségű vagy pláne hasznavehetetlen. Sajnos azonban, hogy ez az utóbbi eset igen gyakran fordul elő; a munka a legsilányabb földet, a legrosszabb tehenet kapja deputatum fejében, minek következtében családostul nyomorog. Ezért igen ajánlatos volna ezen urasági teljesítéseket hatósági ellenőrzés alá helyezni; erre vonatkozó állami intézkedést azonban mindemellett még egy országban sem találunk.

Egyebekben a mezei munka-szerződés e fajára vonatkozólag is ugyanaz áll, a mit a cseléd-szerződésnél mondtunk.

A mi végtére a kis- és közép-üzemekben foglalatосkodó tulajdonképeni napszámosokat s a birtokos mezei munkásokat illeti, úgy azok munkaadóikkal rendszeres bérszerződést nem kötnek. Minthogy csak rövid időre, egy napra vagy legfeljebb egy-két hétre fogadtatnak fel, csupán a bérrre és az ellátásra vonatkozólag szükséges egyezséget kötni; ugyanez áll a vándormunkásokról is, a kik szintén csak rövidebb időtartamra lépnek szolgálati viszonyba s csak egy bizonyos munka elvégzését vállalják magukra.

30. §.

Az állam és a mezei munkások.

A mezei munkás-osztály egyes országokban — főképen Németországban és hazánkban — nagy számánál fogva igen fontos szerepet játszik a gazdasági- és social-politika szempontjából. Gazdasági szempontból, mert a mezőgazdasági üzem folytatásához bér-munkásokra van szükség; socialis szempontból, mivel ez a nagyszámu osztály könnyen megzavarhatja a társadalmi egyensulyt, ha érdekei nincsenek kellőleg biztosítva.

Az államnak ép ezért gondoskodni kell egyrészt arról, hogy — különösen ott, a hol a nagy-üzem az uralkodó, — mindig elegendő munkás álljon a földbirtokos rendelkezésére,

¹ A magyar törvény ugyan a bérest nem annyira napszámosnak, mint inkább cselédnek minősíti. Lényegileg azonban a béres, minthogy önálló háztartásban él, nem tekinthető cselédnek.

másrészt, hogy a munkások helyzete lehetőleg kedvező legyen. Ha az állam ez utóbbi feladatának képes megfelelni, ha a mezei munkások érdekeinek védelméről kellőleg gondoskodik, úgy evvel jobbára megoldotta az első, a gazdasági feladatot is; mert a hol a munkás helyzete kedvező, ott aligha lesz szó munkás-hiányról.

E kettős feladat megoldására irányuló állami tevékenységet a következőkben foglalhatjuk össze:

1. Gondoskodjék az állam a mezei munkások letelepítéséről.

2. Biztosítsa a birtoktalan mezei munkások számára a község birtokos lakosainak jogaival azonos előnyök élvezetét.

3. Gondoskodjék arról, hogy a munkás mindig el legyen látva munkával.

4. Mozdítsa elő a munkások szellemi kiképzését.

5. Tegyen intézkedéseket a mezei munkások baleset elleni s életbiztosításának szervezésére.¹

E programból csak az 1. és 4. pontot találjuk a gyakorlatban többé-kevésbé megvalósítva; ez azonban nem jelenti azt, minthogy ha a többi pontok kevésbé lényegesek volnának, hanem csupán azt, hogy megvalósításuk sokkal nehezebb, semhogy arra az állam egyszeribe képes volna.

A mezei munkások letelepítése nemcsak a munkások, hanem a nagy-üzemek s az állam érdekében is áll.

A munkás szempontjából a letelepülés nagy előnye az, hogy többé-kevésbé függetleníti a munkást az uraságtól. Olyan vidékeken, a hol a nagy-üzem az uralkodó, birtokos paraszt-gazdákkal, tehát kis- és közép-üzemekkel vagy egyáltalán nem, vagy csak szórványosan találkozunk. Már a nagy-üzem tárgyalásánál kifejtettük, hogy annak tőszomszédságában a kis- és közép-üzem, a tulhatalmas verseny következtében, nem képes magát fenntartani. Az ilyen vidékeken a mezei népeiséget birtoktalan parasztok alkotják, rendszerint még a saját házzal rendelkező paraszt is kivételes jelenség, szóval az az elem az uralkodó, melyből a mezei munkás-osztály alakul.

¹ Körülbelől ugyanezekben — az utolsó pont kivételével — állapítja meg *Goltz* is a mezei munkás-viszonyok rendezésére irányuló állami tevékenység feladatait. (V. ö. *Die ländliche Arbeiterklasse und der preussische Staat*, Jena, 1893.)

S ezek a bér-munkások, kis- és közép-üzemek nem-létében, *kénytelenek* a nagy-üzemekben munkát vállalni, hogy megélhetésüket biztosítsák.

A nagy-üzem tulajdonosa tehát, a munkás e kényszerhelyzetének tudatában, a saját tetszése szerint szabhatja meg a szerződési feltételeket. Ha a munkás meg akar maradni szülőföldjén, úgy kénytelen-kelletlen elfogadja az uraság-szabta feltételeket; ha pedig azokba beleegyezni vonakodik, úgy nem marad más számára, mint elköltözni, kivándorolni s más vidéken keresni alkalmazást.

Az első esetben a munkás nyomorog, ki van szolgáltatva a munkaadó önkényének s következésképen rosszul, kedvetlenül dolgozik; a második esetben megcsappan a mezei munkások száma s létrejön az a napjainkban mind akuttabbá váló baj, melyet mezőgazdasági depopulatio vagy még inkább mezei munkás-hiány néven ismerünk. A nagy-üzemek vidékein úgy a munkás-nyomor, mint a kivándorlás jelenségével, sajnos, nagyon is gyakran találkozunk. A birtoktalan nagy-üzemi munkás vagy ura önkényétől függ, — vagy kivándorol.

A viszonyok illetén alakulása a nagy-üzem folytatására ép oly káros, mint magukra a munkásokra. Ha a munkaadó uraság visszaél hatalmával, jó munkára s így jó munkásra sem tarthat igényt; ki van téve továbbá ama veszélynek is, hogy munkásainak javarészét, kivándorlás következtében elveszti. Mindkét esetben szenved a művelés intenzitása s ennek következtében csökken a birtok jövedelmezősége; sőt megeshetik az is, hogy a munka teljesen szünetel. A rossz bánásmódban részesülő, nyomorban sanyalódó munkás nem ragaszkodhatik uraságához; s minthogy kevésbé intelligens, mohón lesi az alkalmat, hogy bosszút álljon szenvedéseieért. Így burjánzik fel a paraszt-socialismus a nagy-üzem vidékein, ebben rejlik az oka a munkabeszüntetéseknek a legfontosabb mezei munkálatok idején. Ha pedig a kivándorlás ölt nagyobb mérvet, úgy a nagy-üzem tulajdonosa könnyen abba a helyzetbe juthat, hogy a munkálatok elvégzésére nem képes elegendő munkást alkalmazni.

Mind ennek az állam maga is megérzi káros hatását. A nagy-üzemi termelésben jelentkező pangás az egész jövedelem csökkenését s evvel egyuttal az állam szegényedését is

jelenti. A kivándorlás folytán pedig — főkép, ha a munkás nemcsak szülőhelyét, de hazáját is elhagyja — csökken az ország lakosságának száma s ezáltal az állam ereje.

Láthatjuk tehát ezekből, hogy a mezei munkás-viszonyok rendezése a munkások, az urasági birtokosok s az állami érdek szempontjából egyaránt kívánatos és szükséges.

A baj jórészen orvosolható volna a munkások letelepítése által. Az a munkás, a kinek ingatlan birtoka van, nem egykönnyen fog attól megválni, a kivándorlásnak tehát eleje vétetnék. A birtokkal rendelkező munkás továbbá nincs kiszolgáltatva a munkaadó uraság önkényének; nem kizárólagosan a bér-munka képezi megélhetésének alapját, ingatlanából is van, bár csekély, jövedelme, s ha munka-hijján szűken él is, legalább nem hajléktalan.

A letelepült munkások továbbá állandóan biztosítják a nagy-üzem megmunkálását. Kivándorlástól nem kell tartani, a munkás nagyobb önállósága következtében a munkaadó kénytelen követeléseit korlátozni, megszűnik a munkás-nyomor s ezzel az elégedetlenség s a paraszt-socialismus. A kedvezőbb feltételek mellett a munkás jobban, nagyobb kedvvel dolgozik, minek következtében fokozódik a művelés intenzitása, gyarapodik a jövedelem. S minthogy ily módon se kivándorlásról, sem a nagy-üzemek jövedelmezőségének csökkenéséről nem lehetne szó, segítve volna az állam baján is.

Ép ezért legelőbb Németországban, majd Anglia olyan vidékein, a hol a nagy-üzem az uralkodó, s végtére hazánkban találkozunk állami telepítési kísérletekkel. A porosz járadék-birtok, az angol »small holding«, az 1894 : V. tc. értelmében vételártóke-szolgáltatás mellett eszközölt magyar állami telepítés mind a munkás-viszonyoknak a nagy-üzemek vidékein való rendezésére irányuló állami tevékenység megnyilvánulásai.

Bármily elismerésre méltók is az állami törekvések, mindemellett nagyobb sikert nem értek el; elmaradt pedig ez a siker országonkint különböző okokból.

A fentemlített telepítési rendszerek mivoltát már előzőleg kifejtettük (I. 14. §.), így tehát e helyütt azoknak részletes ismertetésétől eltekinthetünk. Ugyanott kimutattuk azt is, hogy e rendszerek nem váltak be azért, mert Németországban a rendszer hűbéri jellege, Angliában az a közöny, melyet a

mezei munkás az iránt tanusít, vajjon birtokosa vagy csak bérlője-e annak a földnek, melyet művel, — megnehezítették a gyakorlati alkalmazást; hazánkben végtére eredménytelenek maradtak a telepítési törekvések, mert a tőke-elvre voltak alapítva s az állam ép avval nem rendelkezett, a mi az ilyen való gyakorlati alkalmazásnak első feltételét képezi, t. i. elegendő tőkével.

A telepítés ezenkívül, minden előbb hangoztatott előnye dacára, igen aggályos hatásokkal is jár a jelenre ép úgy, mint a jövőre való tekintettel.

A jelenben a telepítés kétélű fegyver lehet annyiban, a mennyiben a mezőgazdasági művelés természetével csak nehezen egyeztethető össze. A letelepítés következtében ugyanis általánosságban nagyszámu kis-, törpe- és parcella-üzem léfésül; s különösen ott, a hol a letelepítés a munkás-viszonyok rendezése céljából történik, csupán törpe- és parcella-birtokok lesznek alapíthatók. A letelepítés pedig a nevezett célból ép a nagy-üzemek vidékein történik, mert hiszen a nagy-üzemnek van első sorban szüksége a munka-erő biztosítására. Nagy-üzemek jobbára olyan vidékeken találhatók, a hol a kicsinyben való termelés nem jövedelmező, szóval leginkább a gabona-termelő vidékeken. A letelepítés által létrejött törpe- és parcella-üzemek tehát nem lesznek képesek gazdasági feladatuk megoldására. Feltéve, hogy a talaj alkalmas is a mezőgazdaság ama ágainak folytatására, melyek a törpe- és parcella-üzem mellett is jövedelmezők, a termékek megfelelő értékesítésére hiányozni fog a piac; mert a törpe- és parcella-üzem termékei csupán a városi piacokon elárusítva hajtanak nagyobb jövedelmet, a nagy-üzemek vidékeitől pedig a nagy központok jobbára távol esnek. A letelepítés folytán keletkezett törpe- és parcella-üzemek tehát csak a házi szükséglet kielégítésére termelhetnek; s ha ez a mezei munkások megélhetése szempontjából előnyös is, ha ezáltal függetlenül lesz is a munkás a munkaadó uraságtól, a mezőgazdasági termelés szempontjából visszaesésnek tekinthető.¹

¹ Maga *Goltz* is, a ki pedig nagy hive az állami telepítésnek, ezeket mondja: »Kolonien, die lediglich aus ländlichen Arbeitern bestehen, sind überhaupt zu verwerfen.« (Die ländliche Arbeiterklasse und der preussische Staat, 211. l.)

Tekintsünk el azonban teljesen ez aggálytól; a munkásviszonyok eredményes rendezése egyéb gazdasági és socialis tekintetekből oly előnyökkel jár, hogy a föld egy bizonyos kisebb részének kevésbé gazdaságos kihasználásáért bőven kárpótlást nyújt. A telepítés ellen tehát a jelenben ott, a hol a cél: munkásokat biztosítani a nagy-üzem számára, nem tehetünk kifogást.

Alapos aggodalomra ad azonban okot az ilymódon létesült törpe- és parcella-birtokok tulajdonjogi viszonyainak a *jövőben* való alakulása. A letelepített munkás elhalálózásával ugyanis a törpe- vagy parcella-birtok az örökösödési osztozkodás tárgyát képezi. S mi lesz már most a következménye annak, ha az ilyen birtok, mely egészében is csak csekély értéket képvisel, szétforgácsolódik? Az a birtok, mely egy család megélhetését félig-meddig biztosítja, nem lesz elegendő több család szükségleteinek fedezésére. A következő első, vagy mondjuk második generacioban tehát ismét csak a telepítés előtti status quo fog létrejönni: a munkásnak nem lesz annyi ingatlan birtoka, mely szükségleteinek legalább egy részét fedezné, ismét csak ki lesz szolgáltatva a munkaadónak vagy kénytelen lesz kivándorolni. S ennek a törzsörökösödési intézmény törvényhozásilag való létesítése sem állhatja útját. Mert a törzsörökösnek magának, ha társörökösöit akár egyszerre, akár évi járadékok alakjában elégíti ki, a jövedelemből csak oly kevés marad, hogy abból képtelen megélni. Ebben, az örökösödés szabályozásában, rejlik a legnagyobb, majdnem megoldhatatlan nehézsége a munkások letelepítésének.

Mindemellett a telepítés, egyelőre legalább, segíthet a bajokon s ezért az eddigi balsikerek láttára nem szabad elcsüggedni. Csak arra kell ügyelni, nehogy — miként az a porosz rendszernél történik — a telepítés a röghöz kötöttséghez s ezzel a régi jobbágyi viszonyhoz hasonló függéshez vezessen.

A megoldás egy igen helyes s nagy sikerrel kecsegtető módja lenne a nagy-üzemi termelésnek szövetkezeti alapra való fektetése. Angliában és Írországbán, az assingtoni, blennerhasseti és ralahine-i szövetkezetek¹ erre nézve mintául szolgálhatnának. Az ezekhez hasonló intézmények állami szer-

¹ E szövetkezetek mivoltára vonatkozólag l. a 26. §-t.

vezése azonban alig lehetséges s eredményesen csak a nagyüzemek tulajdonosainak saját jóvoltából vihető keresztül.

Ha így a telepítés s az ahhoz hasonló intézmények alkalmazása a gyakorlatban nehezen vihető keresztül, annál könnyebben megvalósítható az állami tevékenység programjának második pontja.

Általánosságban és mindenütt tapasztalható, hogy a birtoktalan munkás ki van zárva ama előnyök élvezetéből, melyek a birtokos paraszt jogait képezik. Első sorban a birtoktalan paraszt rendszerint nincs jogosítva a község köztulajdonát képező legelőknek s egyéb fekvőségeknek használatára. Ennek folytán az olyan munkás számára, a ki a községben bérelt házban lakik, meg van nehezítve a marhatartás, mert a közlegelőknél csak a birtokos gazda legeltetheti marháját. Sok helyütt továbbá csak annak van joga faizásra a községi erdőben, a községi vadászat vagy halászat bérbeadása folytán csak ő részesül jövedelemben stb.¹ A birtoktalan parasztnak nincs továbbá beleszólása a községi ügyekbe, hivaltalt nem nyerhet stb.

Mindez természetesen elkedvteleníti, elégedetlenné teszi a birtoktalan munkást, minek folytán hálás talajra találnak ama veszélyes tanok, melyek nemcsak az urak, hanem egyáltalán minden egyéni tulajdon ellen igyekeznek a munkást fellázítani.

E bajon az állam igen könnyen segíthet azáltal, ha a birtoktalan parasztnak törvényhozásilag ugyanolyan jogokat biztosít a községi köztelkek használatára s a községi igazgatásban való részvételre, mint a birtokos gazdának.

¹ Hogy a birtokos paraszt e jogaihoz milyen makacsul ragaszkodik s hogy azokban mily kevésbé hajlandó a birtoktalan részesülését is megengedni, azt bizonyíthatja Szentes városának 1848. március 15-ikén hozott határozata. Miután ugyanis a főbíró — Boros Sámuel — nagy lelkesedéssel ismertette a reformokat egy nagyszámu népgyűlés előtt, a városi tanács visszavonult egy más ügy elintézésére s többek között, a legeltetésre vonatkozólag, azt a határozatot hozta, hogy »idegennek, helybeli lakos nevéen is, jószágot a legelőre hajtani nem szabad, *ügy szinte a birtoktalanoknak sem.*« Meglehetősen jellemző ez a határozat a birtokos parasztnak a birtoktalannal szemben tanúsított szűkkeblűségére, melyről még olyan lelkesedés hatása alatt sem volt képes letenni, mint a minő volt a 48-iki. (V. ö. Ecsery Lajos: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság, 19. lap. Budapest, 1898.)

Nem kevésbé jelentős, de a keresztülvitel szempontjából sokkal több nehézséggel jár a munkások számára állandó alkalmazást s ezáltal állandó keresetet biztosítani. Ez irányban az állam sokkal kevesebbet tehet a mezői, mint az ipari munkások érdekében. A mezőgazdasági üzemnél nem mindig egyformán nagy a munkaszükséglet; tél idején jelentéktelen, tavaszkor és őszi nagyobb, nyár idején pedig gyakran rendkívüli módon nagy. Ennélfogva igen nehéz valamennyi munkás számára folytonos munkát biztosítani. Egy bizonyos munkakerőt a nagy-üzem állandóan biztosít magának, hosszú lejáratu munkaszerződések útján. Aratás idején azonban, bármily nagy legyen is a béresek száma, még sem elegendő a munka elvégzéséhez s ilyenkor azután a nagy-üzem tulajdonosa szívesen alkalmazna több munkást, csak legyen. Említettük, hogy az így időközönként jelentkező munkáshiányon a vándormunkások segítenek. Csakhogy ez, ha a nagy-üzemi termelés szempontjából előnyösnek mondható is, socialis hátrányokkal jár. A helybeli munkások ugyanis nem jó szemmel nézik a munkára odavándorolt idegeneket, főképp ha az utóbbiak alacsonyabb bérek mellett dolgoznak, mint azon a vidéken szokásos. A vándormunkások ilyen esetben elvehetik az olyan munkások keresetét, kik a birtokon állandóan alkalmazva nincsenek, a szomszédos községekben napszámos munkát szoktak végezni s ép az aratás idején jó bér mellett dolgozhatnának az urasági birtokon. Üzleti szempontból a nagy-üzem tulajdonosa azonban szívesebben fogja alkalmazni az olcsóbban dolgozó vándormunkásokat, mint a vidékbeli napszámosokat, a kik magasabb bért követelnek. S ebből azután gyakran elégedetlenség, sőt forrongás származhatik.

Ennek elkerülése végett az állam olyan intézkedéseket tehet, melyek a vándormunkásoknak egyes vidékekre való özönlését megakadályozzák, miáltal biztosítva lesz a vidékbeli napszámosok keresete az aratás tartama alatt; ennyiben tehát az állam elvállalhatná a munka-közvetítő szerepet.¹

Csakhogy van ám a kérdésnek egy másik oldala is.

¹ Hazánkban ez már megtörtént, a mennyiben a fműv. minister 1899. évi 11.180. sz. rendeletével a földművelési ministerium kebelében a mezőgazdasági munkások munkaközvetítő hivatalát szervezte. A közvetítést a községek látják el, a központ felügyelete mellett.

Az t. i., hogy addig, míg az állam nem gondoskodik arról, hogy vidékenkint elegendő mezei munkás legyen, a nagy-üzem tulajdonosa könnyen zavarba jöhet, ha a vándormunkásokra nem számíthat, helybeli napszámos pedig nincsen elég. Ép ezért a mezei vándormunka állami betiltása, egyelőre legalább, nem javasolható. Feltétlenül helyeselnünk kell ugyan, ha az állam eltiltja a munkások ilyenén való bevándorlását idegen államokból; mert hiszen e munkások bérüket nem abban az országban költik el, a hol szerezték, hanem saját hazájukban. Ugyanazon országnak más vidékeiről átvándorolt munkásokkal szemben az ilyen erélyes állami intézkedés azonban ez időszertint még nem helyén való. Ilymódon ugyanis egyrészt keresetre tesznek szert olyan elemek, a kik ennek hijján nélkülözésnek volnának kitéve, másrészt a nagy-üzemi munka sem szenved fennakadást. Arra azonban felügyelhet az állam hatóságai útján, hogy olyan vidékeken, a hol bőviben áll helybeli munkás a nagy-üzemek tulajdonosainak rendelkezésére, ne alkalmaztassanak vándormunkások csupán azért, mert olcsóbban dolgoznak. Így azután védhető a helybeli munkások érdekei.

A mi a munkások szellemi kiképzését illeti, ugy erre nézve Európa-szerte a legtöbb történt. Minden állam igyekszik elemi népiskoláinak számát gyarapítani, továbbá mezőgazdasági parasztiskolák létesítése által a szakértelmet gyarapítani.¹ Az állam feladata továbbá könyvtárak alapítása s olvasókörok létesítésének előmozdítása által az általános ismereteket és műveltséget növelni stb.

Rendkívül nagy előnnyel jár végtére, ha az állam gondoskodik a mezei munkások biztosításáról.

Az állami munkásbiztosítás eszméje a legutóbbi években Európa több államában megvalósítást nyert. Németországban az 1891. és 1899-iki törvények, Angliában az 1897-iki »Workmen's Compensation Act« által nyert a munkásbiztosítás állami szabályozást.

¹ Hazánkban is szépen szaporodik a *földművesiskolák* száma. A mezőgazdasági szakoktatás céljaira szolgálnak továbbá a helyenkint gazdasági szakosztálylyal megtoldott felső népiskolák s az állami gazdasági tanintézetek. (1889. évi 22,934. sz. fműv. min. r.)

Amde ezen állami intézkedések csupán az ipari munkásra vonatkoztak, a mezei munkásról egyik sem gondoskodik; pedig a mezei munkás biztosítása ép oly szükséges, ép oly socialis előnyökkel jár, mint az ipari munkásé. Ennek dacára ez ideig Anglia — s a legutóbbi időkben hazánk — az egyedüli államok, melyek a mezei munkásbiztosítás szervezésére lépéseket tettek.

Angliában az 1900-iki Workmen's Compensation Act-tal, mely 1901. július 1-én lépett hatályba, az 1897-iki Act rendelkezéseit kiterjesztették, némi módosítással, a mezei munkásokra is; hazánkban pedig az 1900: XVI. tcikk létesíti a »Gazdasági munkás- és cselédségélypénztár«-t, mely modern törvényhozásunknak egyik legszebb alkotása s Darányi Ignác földművelésügyi minister elévülhetlenül nagy érdeme.

Az angol törvény értelmében a munkás baleset és halál esetére biztosítva van. Az Act erre vonatkozó főbb pontjai a következők:

»A) Ha a balesetből halál származik, ugy:

1. Azon esetben, ha a munkás olyan családtagokat hagy hátra, kik még keresetképtelenek a haláleset idején, a kártérítés összege akkora lesz, mint a mennyit tett a munkás összes keresete az előző három évben. Azon esetben, ha e jövedelem pontosan nem volna megállapítható, a munkás családja 150 £ kártérítésben részesül; viszont, ha az előző három évben a munkás többet keresett volna 300 £-nál, ugy a család csupán 300 £-ra s nem többre tarthat igényt. A három utolsó év keresete következőképen állapítandó meg: ha a munkás a a három utolsó év alatt ugyanazon munkaadónál szolgált egy és ugyanazon bér mellett, ugy heti keresetei összegzendők; ha pedig vagy több helyütt, vagy bár ugyanazon gazdánál, de különböző heti bérek mellett szolgált, ugy közvetlenül a halálozás előtt való időben fizetett hetibér átlagának 156-szorosra fogja a kártérítési összeg nagyságát megadni.

2. Ha a hátramaradt családtagok, legalább részben, keresetképesek, a kártérítési összeg egyezkedés útján állapítatik meg, nagyobb azonban sohasem lehet, mint az előző (1.) esetben.

3. Ha a munkás nem hagy hátra családot, a kártérítési összeg nem lehet nagyobb, mint az orvosi kezelés és a temetés

józanon megállapítható költségei (reasonable expenses) s a 10 £-ot meg nem haladhatja.

B) Azon esetben, ha a baleset folytán a munkás teljesen vagy részben munkaképtelenné válik (total or partial incapacity for the work), a munkaképtelenség második hetétől kezdve oly heti kártérítésben részesül, mely megfelel az utolsó 12 hónap alatti heti átlag keresete felének (not exceeding fifty per cent, of his average weekly earnings during the previous twelve months); a hetenkint követelhető kártérítési összeg maximuma 1 £.¹

A biztosítást, az állam felügyelete mellett, biztosító-intézetek eszközlik. Ezek az intézetek a fent idézett rendelkezésekre való tekintettel állítanak ki biztosítási police-okat s minden 100 £ után 3 shilling biztosítási díjat számítanak évente.²

Az angol mezőgazdasági munkásbiztosításnál sokkal nagyobb arányu s teljesen *állami* szervezetü a magyar »Gazdasági munkás és cselédsegélypénztár.«

Ez a pénztár, — melynek életbeléptetéséről az 1900. évi XVI. tcikk intézkedik — alapító, rendes és rendkívüli tagokból áll. A rendes tagok két csoportba soroztatnak; az első csoportbeliek tagsági díja: hetenkint 20 fillér, vagyis évenként 10 korona 40 fillér; a második csoportbeliek tagsági díja: hetenkint 11 fillér, vagyis évenként 5 korona 72 fillér. A tagsági díj félevenként esedékes. (2. §.) Minden munkaadó köteles minden egyes szolgálatában álló gazdasági (külső) cseléd után a pénztárba évenként előre 120 fillért befizetni. A hozzájárulást a cseléd bérébe betudni vagy annak megtérítésére a cselédet kötezni tilos. (8. §.) Ha a pénztár tagját baleset éri, őt a pénztár orvosa a pénztár terhére gyógykezeli. A gyógyszerek, kötszerek, műszerek árát a pénztár fizeti. Ha a baleset miatt a tag egy hétnél hosszabb időre oly mértékben válik munkaképtelenné, hogy egy helybeli gazdasági munkás vagy cseléd rendes keresetének felerészét nem tudja megkeresni — részére a pénztár munkaképességének helyreállításáig, de legfeljebb 60 napig minden napra 1 korona segélyt

¹ Journal of the Board of Agriculture Vol. VII. 183. l.

² Journal of the Board of Agriculture Vol. VII. 186. l.

ad. (13. §.) Ha a baleset munka közben éri a pénztári tagot, a gyógykezelésről a munkaadó köteles gondoskodni s legfeljebb 60 napig 1 korona napi segélyt kiszolgáltatni. (14. §.) Ha a baleset nem a munkaadó hibájából következett be, a pénztár a fenti kiadásokat a munkaadónak megtéríti. (15. §.) Baleset miatti rokkantság esetén — ha t. i. a munkaképtelenség 60 napnál hosszabb időre terjed — a pénztár havonként 10 korona segélyt ad. (16. §.) Baleset miatti halál esetében a pénztár a családnak egyszer s mindenkorra 400 korona segélyt ad; család nemlétében 100 korona temetési segélyt. (17. §.) A pénztár annak a tagnak, a ki 65. életévét betöltötte, az egyéb segélyre biztosított igények épségben tartásával, 100 koronát fizet ki. (19. §.) A pénztár azon tag családjának, a ki nem baleset következtében hal meg, — ha az elhalt legalább 5 évig volt tag, 200 korona, ha legalább 10 évig volt tag, 250 korona, ha legalább 15 évig volt tag, 270 korona egyszer s mindenkorra szóló segélyt ad. (20. §.)

Ezekben foglalhatók össze az 1900: XVI. tcikk legfőbb, a segélyezésre vonatkozó rendelkezései. A törvény ezenkívül igen részletesen rendelkezik a pénztár igazgatásáról s a pénztár bevételeinek biztosításáról.¹

¹ A »Gazdasági cselédpénztár«-on kívül létezik egy »Magyarországi munkások rokkant- és nyugdíj-egylete« is. Ez a szövetség 1892-ben alakult, s jöellehet inkább az ipari munkások és városi cselédek érdekeit szolgálja, a mezőgazdasági munkásokat sem zárja ki.

A szövetség igen jól van szervezve s kiterjed az egész ország területére. A lényegesebb alapszabályok közül felemlíthetők a következők:

Minden rendes tag belépésekor 3 korona beiratási díjt köteles fizetni. (12. §.) Az egylet tagjai három osztályra oszthatnak. Az I. osztályban 20 fillér, a II-ikban 24 fillér, a III-ikban 30 fillér tagdíjt fizetnek hetenkint. (13. §.) Azon tag, ki 8 heti tagdíj-hátralékban van, felszólítandó annak pontos és mentől előbbi befizetésére. Ha ennek dacára egy hónapon át azt nem teljesítené, a tagok sorából kitöröltetik. Minden ily felszólításért 10 fillérnyi kézbesítési díj fizetendő. (14. §.) Kivételt képeznek azon tagok, kik *a)* huzamosabb ideig betegségben szenvedtek, vagy munka nélkül voltak s ezt a választmány előtt igazolják; *b)* ha a katonasághoz tényleges szolgálatra behivattak. Ez utóbbi esetben az illető tagsági joga és kötelezettsége addig, míg szolgálatban van, felfüggesztetik és ha a katonaságtól visszatérve, 14 nap alatt az egyleti titkárnál jelentkezik és tagsági kötelezettségének továbbra is eleget teend, tagsági idejéhez a katonaság előtti idő is hozzászámíttatik.

(15. §.) A nyugdíj-intézet működése csak tíz év eltelte után kezdődik.

(16. §.) Esetleg, méltánylást érdemlő esetekben, öt év után az illető tag befizetéseinek 50%-át segélyösszegképen kikaphatja.

A minimalis segélyösszegek (hetenként) a három osztályban: 8.40, 9.80, illetőleg 11.90 koronát tesznek. A maximalis, vagyis 40 év után fizetett segélyösszegek: 12, 14, illetve 17 korona hetenkint.

A szövetkezet általában véve kitűnően szervezettnek mondható, csupán azt lehetne kifogásolni, hogy a befizetések rendszerint koreszmákban teljesítendőek s ez könnyen arra csábít, hogy sub titulo »befizetés«, az idő jelentékeny része, vasárnaponként, a koreszmában töltsék.

VIII. KÖNYV.

Az állam agrárpolitikája.

Eddigi fejtegetéseink során is igyekeztünk az államnak az agrárpolitikai célok érdekében kifejtett tevékenységét ismertetni; sőt helyenkint az állam agrárpolitikai ténykedésének bírálatába is bocsátkoztunk.

Mindazon funcziók azonban, melyekkel eddig foglalkoztunk, jobbára olyan természetűek, hogy azok *nem kizárólagosan, csupán* az állam által teljesíthetők, hanem eredménnyel kecsegtetnek akkor is, ha magánosok, illetőleg azok testületei kísérlik meg keresztülvitelüket. Mi több, számos esetben arra az eredményre jutottunk, hogy a magán, főképp pedig a szövetségi tevékenység hathatósabb lehet az államinál.

Az agrárpolitika keretébe tartoznak azonban oly intézkedések és tevékenységek is, melyeknek megvalósítására egyedül az állam van hivatva, egyrészt általános közérdekű, másrészt foganatosításukhoz államhatalmi tekintélyt igénylő voltuknál fogva. Ez intézkedések és tevékenységek — természetüknél fogva — számos ponton érintkeznek a pénzügyi s az általános közigazgatási és gazdasági politika köreivel; így p. o. a földadóra, védvámokra, a telepítésre stb. vonatkozó intézkedések.¹

E jelen munka főcélja volt: ismertetni a modern agrárpolitika *általános* alapelveit. A következőkben is arra fogjuk irányítani figyelmünket, hogy egy *általános állami agrárpoli-*

¹ Fontos állami feladat a mezőrendőrség szervezése is, mire vonatkozólag igen kielégítő rendelkezéseket tartalmaz hazánkban az 1894: XII. tc. IX. fejezete.

tika elveit tárgyaljuk; a hazai viszonyokat illetőleg pedig arra fogunk szorítkozni, hogy feltüntessük, minő elveket valószínűsített meg a magyar agrárpolitikai törvényhozás.¹

31. §.

A földadó.

Az állami agrárpolitika egyik legfontosabb feladata a földadó mértékét és kivetésének módját megállapítani.

Fiscalis szempontból a földbirtok, mint a legfundáltabb természetű jövedelem alapja, bir jelentőséggel. Elismerjük ennyiben a fiscalis szempont helyességét; nem helyezkedhetünk azonban egy olyan adópolitika álláspontjára, mely mindenemű jövedelem között a föld jövedelmét véli, *még pedig minden körülmények között*, legsúlyosabban megadóztathatónak. Hangsúlyoznunk kell: minden körülmények között; csakis avval az adópolitikával állunk szembe, mely a fundált jövedelem legnagyobb megterhelését bizonyos kiméletlenséggel követeli.

A mezei gazdálkodásból származó jövedelem ugyanis napjainkban nem tekinthető oly annyira gyökerített (fundált) természetű jövedelemnek, mint csak három évtizeddel ezelőtt is. A mióta az agrárválság beköszöntött, jelentékenyen alászállott a földjáradék; sőt sok esetben még a föld tiszta hozadékanak második alkatelemét képező vállalkozói nyereség is.

Az agrárválság keletkezésének legfőbb oka — mint azt már előzőleg tüzetesen kimutattuk — a világgazdaság kifejlése; a világgazdaság leglényegesebb characteristikuma pedig a nemzetközi piacon végbemenő áralakulás. Ennek következménye volt a mezőgazdasági termékárakban jelentkező nagyfokú hullámozás, minek folytán az egyes országok összes földjének tiszta hozadéka évenként nagy ingadozásokat mutat.

Már pedig a gyökerített jövedelem jellemvonása, hogy állandó s csak csekély a hullámozása; mihelyt ez a hullámozás

¹ Egy igen fontos s az állami agrárpolitikát közvetlenül érdeklő kérdés az idegenek birtokszerzése valamely országban. Minthogy azonban Dr. *Baross János* kitünő munkája: »Idegenek birtokszerzése« evvel a kérdéssel oly alaposan s oly kitünő szaktudással foglalkozik, hogy e helyütt alig tudnánk újat mondani, elegendőnek véljük, ha az idegenek birtokszerzésére vonatkozólag erre a munkára utaljuk a figyelmet.

oly nagy, hogy meghalad egy bizonyos határt, a jövedelem nem tekinthető többé fundáltkak. Ezt a határt a földjövedelem hullámmása eddig még nem lépte át; de minthogy vesztett hajdani állandóságából, bizvást mondhatjuk, hogy vesztett caracteristikusan fundállt voltából is. Nem cáfolhatja ezt meg a legszűkebb látkörű fiscalis gondolkodás sem.

Épen ezért az államot csak akkor tartjuk jogosultnak a föld fundált jövedelmét a legsúlyosabb adókulescsal sujtani, ha helyes, célirányos agrárpolitikájával igyekszik elsimítani az agrárválság okozta jövedelem-hullámmásokat. Hogy ez a tevékenység mire irányuljon s miképen legyen megvalósítható, avval már az előzőkben kimerítőleg foglalkoztunk.

Az európai adópolitika a földadó kivetésének alapjául a katasztert vette.¹ Nem terjeszkedünk ki e helyütt a kataszter mivoltának fejtegetésére, nem vitatjuk, a hozadéki vagy érték-kataszter szolgálja-e inkább az adópolitikai célzatokat stb.; ez nem az agrárpolitika, hanem a pénzügyi tudomány, az államgazdaságtan feladata. Itt bennünket csupán az a kérdés érdekel, vajjon megfelel-e a földadókataszter a mezőgazdasági viszonyok modern alakulásának?

A kérdés eldöntése ép oly nehéz, mint kényes. A fiscalis érdek nem szabad, hogy a gazdasági rovására érvényesüljön; de viszont a gazdasági érdeknek is alkalmazkodni kell a fiscalishoz. Figyelembe veendőik továbbá az adótechnikai nehézségek, a nép műveltségi foka, az államérzület fejlett vagy fejletlen volta — szóval mindaz, a mi a földadókataszter létesítéséhez vezetett.

A pénzügyi irók és szakemberek majdnem kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy a földadónak két észszerű alakja van: a kataszter és a jövedelmi adó. S a legtöbben hozzátesszik, hogy a jövedelmi adót tartják a megfelelőbb adóztatási alakzatnak; de — adótechnikai nehézségek miatt — kivihetetlennek vélik.

Az agrárpolitika, első sorban gazdasági érdekeket tartva szem előtt, feltétlenül a jövedelmi adó mellett kell, hogy állást foglaljon. A föld tiszta hozadékában ujabban jelentkező jelentékeny ingadozások — melyeket nagyban növeltek a

¹ Anglia kivételével.

művelés intenzitásának fokozására szükségessé vált beruházások — kívánatossá teszik, hogy a földadó alapja ne egy, az évek hosszú sorára terjedő becslés, hanem az adózó mezőgazdának egy rövidebb időtartamról szóló jövedelembevallása legyen. Csakis ily módon volna lehetséges az adótárgyak, illetőleg adóalanyok tulságos megterhelésének elejét venni.

Sajnos, ez időtájt nincs kilátás arra, hogy a mezőgazdasági viszonyok változásához alkalmazkodni képtelen kataszter eltöröltessék s helyébe a jövedelmi földadó lépjen. Az okok, melyek a reformot késleltetik:

1. a már többször hangoztatott adótechnikai nehézség, melynek lényege az eltitkolt jövedelem felderítésének lehetetlensége;

2. az állami kiadások folytonos növekedése, melynél fogva a kincstár nem teheti ki magát annak a veszélynek, hogy egy földadó-reform következtében bevételei tetemesen alászálljanak;

3. az a mélyen gyökeret vert felfogás, hogy a kataszter tökéletes intézmény.

E három akadály közül az utóbbi lesz legkönnyebben elhárítható; sőt irányadó körökben már mai nap is behatolt az a meggyőződés, hogy a kataszternek a jövedelmi adóval való kicserélése csupán időkérdés.¹ A másik két akadály leküzdése egyhamar nem remélhető s ezért, bármily kevésse felel is meg a kataszter a modern mezőgazdaság viszonyainak, egyelőre meg kell maradnunk a földadókataszter mellett. Ennek következtében nem tehetünk egyebet, minthogy lehetőleg jó pótlóintézkedésekkel igyekszünk a kataszter hiányait és igazságtalanságát enyhíteni s eképen az agrár- és adópolitikai célszabályokat lehető összhangba hozni egymással.

Agrárpolitika és adópolitika szempontjából egyaránt fontos a kataszteri munkálatoknak lehetőleg tökéletes, pontos

¹ L. erre nézve: *Fejér Miklós*: Az egyenes adók reformja, 48. l.: »Ezen új adót (t. i. a jövedelmit) . . . csak örömmel lehet üdvözölni. Egyelőre . . . mint a megszüntetendő általános jövedelmi pótdadó helyettesét. Természetesen azon célzattal, hogy a jövőben az egyenes adók lassankinti leszállításával mindinkább nagyobb mérvben vegye át azok szerepét, hogy talán majd egyszer, a távol jövőben, egy jól kombinált vagyoadóval kiegészítve, egész adóterhünket átvegye.«

keresztülvitele; továbbá a tagosításnak, a kataszteri nyilvántartásnak, a jó kataszteri térképszerkesztésnek stb. a kincstár ép úgy látja hasznát, mint a mezőgazda. Mindezeknek *miként való keresztülvitele* azonban szintén nem az agrárpolitikai, hanem az államgazdasági fejtegetések tárgyát képezi.¹

Kifejezettebben agrárpolitikai jellegűek már azon tevékenységek evvel szemben, melyek a földadókataszter igazságtalanságának és aránytalanságának ellensúlyozását célozzák. Ezt elérheti az állam: adómentesítéssel, adóelengedéssel és adóleirással.

Az agrárpolitika szempontjából adómentességben volna részesítendő minden olyan terület:

- a) mely termelési célokra nem, vagy alig használható;
- b) melyet csak költséges melioratiók hozhatnak, illetve hozhattak termőképes állapotba;
- c) melyen valami új, még pedig olyan cultura létesült, melynek tényleges jövedelmezősége csak bizonyos idő elmultával várható;
- d) mely a művelés intenzitásának fokozása céljából jelzálog vagy egyéb adóssággal van terhelve, — az adósság nagyságának megfelelő érték erejéig.

Az európai államok, majdnem kivétel nélkül, szem előtt tartották az a) b) és c) alatt felsorolt elveket;² a legtöbb állam azonban nem volt tekintettel a földbirtokot terhelő adósságokra. A pénzügyi irók egyhangulag a jelzálogterhek után fizetett kamatoknak a földadó alapjából való leszámítása mellett foglaltak állást; mindamellett a gyakorlatban ez elv alkalmazást nem talált. Pedig épen adópolitikai szempontból az semmi nehézségbe sem ütközik, legkevesbbé ott, a hol tőkekamat- és járadék-adó létezik, miáltal az adóssági tőkének az adó alól való kibuvása lehetetlenné van téve. Különösen a telekkönyvileg betáblázott jelzálogadóságot a tőke-

¹ Az 1875: VII., 1881: LX., 1883: XLVI. és 1884: XII. törvénycikkek szólnak a földadó szabályozásáról. E törvények értelmében adó tárgyát képezi minden gazdaságilag használható terület, a mennyiben nem adómentes, habár tulajdonosa más célra használja is. E törvények megállapítják továbbá a kataszter-készítés módozatait, a nyilvántartást stb.

² Így hazánk is; erre vonatkozólag l. az 1881: XLII. s az 1891: I. teikket. Továbbá az 1883: XVII. teikket, az 1888. évi 23,725. sz. p. ü. min. rendeletet stb.

kamat- és járadék-adó oly biztos alapját szolgáltatják, mint semmi egyéb, kölcsön útján gyümölcsöztetett tőke. Talán még agrárpolitikai szempontból inkább aggályos volna ez az adómentesítés, mert annak eldöntése, vajjon az adósság tényleg beruházások céljából vagy pedig egyéb személyes költekezési és fényüzési célokra kontraháltatott-e, jóformán lehetetlen s számos esetben adómentességet élvezhetne az érdemtelen is; a mi pedig ellenkezik a modern agrárpolitikának ama ethikai célzatával, mely a mezőgazdáknak takarékosabb életére, a standard of life leszállítására irányul. Bárminemű adóreformnak azonban ki kellene terjeszkednie e kérdés alapos birálatára is, mert a mezőgazdasági haladást s az agárválság sikeres leküzdését egy erre irányuló törvényes rendelkezés tetemesen elősegíthetné.

A mi az adóelengedéseket, adóleírásokat illeti, ugy ebben a kedvezményben az államok pénzügyi kormányai elemi károk és csapások esetén szokták a mezőgazdákat részesíteni; így jégeső, fagy, árvíz, tartós szárazság és rovarok által tett pusztítások, továbbá marhavész eseteiben.¹

Az agrárpolitika természetesen nem foglal állást az adóelengedésekkel szemben; de nézetünk szerint ugy az agrár, mint a kincstári érdekek előnyére válnék, ha az állam inkább a biztosítás állami szervezése által igyekeznék egyrészt a mezőgazdák károsodásának elejét venni, másrészt az állambevételt elemi csapások esetére is biztosítani. Vannak persze esetek, melyeknél a biztosítás nem vihető keresztül (igy pl. phylloxera, lisztharmat fellépése, sáskajárások, hernyópusztítások ellen stb.) s így meg kell maradni az adóelengedésnél. A jégverés, árvíz és marhavész esetében azonban a biztosítás ugy az állam, mint a mezőgazda érdekében egyaránt ajánlatos és kívánatos.²

¹ Hazánkban erre vonatkozólag számos rendelkezést találunk; igy az 1883: XLIV. tc. (szőlőknél és komlókerteknél fagy esetében), a p. ü. bíróság 1482., 2047. sorsz. a. kelt határozatai, az 1899. évi 85,666. sz. p. ü. min. rend., az 1883. évi 73,662. s az 1885. évi 45,055. sz. pénzügyministeri utasítások stb. Marhavész, sertésvész eseteiben nálunk nincs adóelengedésnek helye.

² Igen előnyös volna a biztosításra fordított összegeket adómentességben részesíteni. S ha valamikor a Hecht-féle javaslat megvalósulást nyerne, — Anglia példáját követve, — adómentességben kellene részesíteni az életbiztosításra fordított összegeket is.

Végezetül meg kell még említenünk, — jóllehet ez már az államgazdaságtan és az adópolitika körébe tartozik, — hogy a kataszteri adókulcs tulságos felcsigázása a mezőgazdasági fejlődésre a legkárosabb hatással lehet. A nálunk létező 25·5⁰/₀-os adókulcs kétségen kívül túl magas s ezért az adóreform legalább 20⁰/₀-ra kell, hogy leszállítsa.¹

Ezekben véljük összefoglalhatni azon agrárpolitikai szempontokat, melyeket az állam a földadóra vonatkozólag figyelembe venni tartozik.

32. §.

A mezőgazdasági védvámok.

A szabadkereskedelmi irányzat és a védvámrendszer előnyeivel meg hátrányaival oly terjedelmes irodalom foglalkozik,² hogy e helyütt az e kérdésre vonatkozó fejtegetéseket bizvást mellőzhetjük; annál is inkább, mert ha a kérdés egy-egy országra, annak gazdasági és társadalmi viszonyait tekintve véve, concretül talán el volna dönthető, *általánosságban* nem lehet határozott elveket felállítani.

A mivel itt foglalkozni akarunk, csupán az, vajjon reménnyel kecsegtethet-e az agrárválság leküzdésére *a mezőgazdasági védvámok* nagyarányu fejlesztése és kiterjesztése? Vajjon előnyökkel járna-e annak, a Németországból kiinduló s mind nagyobb arányokat öltő irányzatnak az uralomra

¹ A Wekerle-féle emlékirat az adóreform tárgyában úgy akarja az adókulcsot megváltoztatni, hogy az a volt határörvidékre nézve 18⁰/₀-ot, az ország többi részeiben 25⁰/₀-ot tegyen. Ez azonban nem sokat lendítene a helyzeten s Fejér is úgy véli, hogy egy általános 20⁰/₀-os adókulcs teljesen megfelelőnek bizonyulna. (V. ö.: Az egyenes adók reformja, 18. l.)

² Az erre vonatkozó irodalmi munkák nagy tömegéből különösen említést érdemelnek a következő művek: *Michel Chevalier*: Examin du système commercial connu sous le nom de système protecteur. (Paris, 1852.) *Henry Fawcett*: Free trade and protection. (London, 1878.) *K. Walcker*: Schutzzölle, laissez faire und Freihandel. (1880.) *C. F. Bastable*: The commerce of nations (1892.) és: The theory of international trade. (1897.) *G. Armitage-Smith*: The free-trade movement and its results. (London, 1898.) Ezenkívül Roscher, Schmoller és Brentano e kérdést tárgyaló számos cikkei s hazai irodalmunkban Beöthy Leó, Mudrony, Földes stb. idevágó dolgozatai.

jutása, mely az agrárválság leküzdésének leghathatósabb eszközét a mezőgazdasági védvámoknak felcsigázásában látja?

Az európai continens összes államaiban meghonosodva találjuk a védvámrendszert; ha azonban végigtekintünk az összes államok vámtarifáján, azt találjuk, hogy a mezőgazdasági termékekre vetett vámtételek, az ipari áruk nagy többségére vetett tételekhez viszonyítva a legcsekélyebbek. Ennek oka abban keresendő, hogy a mezőgazdasági termékek forgalmának megnehezítése a legutóbbi időkig nem állott egy államnak sem érdekében, sőt ellenkezőleg, a népesség legegységesebb és legfontosabb fogyasztási cikkeinek lehetőleg olcsó beszerzése képezte az állami törekvés lényegét. Vagyis más szóval: attól az időtől kezdve, hogy a szabadkereskedelmi irányzat megtörte a régi merkantil politika merevségét, egészen az agrárválság élesebb előtérbe lépéséig, általános gazdasági és nem specialisan agrárpolitikai szempontok vezérelték az államokat a mezőgazdasági vámtarifák megszerkesztésében.

Minél jobban kiélesednek azonban az agrárválság okozta bajok, annál nehezebb lesz az egyes államok szempontjából a fentemlített általános gazdasági érdeket a mezőgazdasági vámtarifák megszerkesztésében szem előtt tartani. A mezőgazdáknak igen jelentékeny része radikális eszközökkel óhajtana az agrárválság leküzdését; és ez a radikalizmus annyira megy, hogy helyenkint megfelelkezik a gazdasági politikában olyannyira fontos körülményekről. Egyoldaluvá lesz, specializál, merev ellentétbe állítja egymással az u. n. merkantil és agrár érdekeket s mai nap már annyira haladt, hogy gazdaság- és socialpolitikai komplikációk a közel jövőben elkerülhetetlennek látszanak, leginkább pedig ott, a hol a parlamentaris többség és a kormány nem foglalnak állást a gazdasági radikalizmus programjával szemben.

A gazdáknak azon része, mely a radikális agrárpolitika — a szoros értelemben vett agrárizmus és »Junkerthum« — zászlója alá sorakozik, követeléseinek megokolásában nagy számmal halmoz össze helyes és hibás érveket. Lássuk röviden az agrárizmus álláspontját:

Az agrárválság, az agrárbajok oka a világgazdaság kifejlésében keresendő, minek folytán a nagy arányokat öltő tengerentuli mezőgazdasági verseny következtében alászállottak

a mezőgazdasági terményárak. Ennek következtében az európai mezőgazdaság termelési költségei nem állottak többé arányban a termények árával. Ezt az aránytalanságot az állam nem igyekezett mindeddig a mezőgazdasági vámtételek jelentékenyebb emelésével ellensúlyozni; nem tette ezt pedig azért, mert attól tartott, hogy evvel a dédelgetett merkantil-osztályok érdekei esetleg sérelmet szenvedhetnek. Így azután az ipari- és kereskedő-osztályok az agrárválság előtérbe lépésétől számított idő óta az agrár-osztály rovására könnyen gyarapodhattak; az agrár-osztály pedig, az állam mostoha eljárása következtében, a legsúlyosabb válságba jutott. Minthogy eképen, közvetve, az állam hozzájárált az agrárbajok kifejlődéséhez, méltányosan követelhetik a mezőgazdák, hogy most a bajok orvoslásában segítségükre legyen, még ha a többi osztályok több-kevesebb károsításával is, mely osztályok különben dúsan meggazdagodtak az utolsó két évtized alatt a mezőgazdaság és a mezőgazdák kárára. Az első és leglényegesebb lépés pedig, melyet az állam a mezőgazdaság érdekében tehet, a mezőgazdasági s első sorban a gabonavámoknak oly arányu felemelése, hogy a termelési költségek a termékárral ismét megfelelő arányba juthassanak s a veszteséggel való gazdálkodást a jövőben kizárják. Ezenkívül gondoskodjék az állam a mezei munkásoknak vidékenkint való lehető megkötéséről, arányos elosztásáról s eképen a munkáshiány megszüntetéséről. Korlátozza az őrlési forgalom szabadságát, szüntesse meg a tőzsdei határidőüzletet s igyekezzék a földhitelt lehetőleg olcsóvá tenni.

Ezekben foglalhatjuk össze a modern — első sorban pedig a német-porosz — agrárismus programjának főbb pontjait. Vegyük sorra e pontokat s vizsgáljuk, mennyiben jogosultak vagy jogosulatlanok az agrárius követelések; s tárgyaljuk első sorban a mezőgazdasági védvámok felemelésének kérdését.

A védvámok bizonyos mérsékelt felemelése, nézetünk szerint, nem ütköznék az általános gazdasági érdekekbe. Ez a sokat hangoztatott általános gazdasági érdek abban áll, hogy az élelmicikkek általában, első sorban pedig a kenyér, meg ne dráguljanak. A szokásos felfogás szerint a kenyér, illetőleg a liszt is azonnal megdrágul, mihelyt a gabonaárak felszöknek. Nem vonhatjuk kétségbe ez általános felfogás helyességét olyan esetekben, mikor a gabonaárak emelkedése egyszerre nagy

csökkenést mutat; csekélyebb s kevésbé hirtelen gabonaár-emelkedések azonban a kenyér, illetőleg liszt árát egyáltalán nem, vagy alig befolyásolják. Igen érdekesen igyekeznek magyarázni ezt a kivételes jelenséget *Metzler*.¹ Szerinte ugyanis a nyerstermékek, a gabonának gyártmánynyá — lisztté, illetőleg kenyérré — való feldolgozására fordított előállítási költségek, a munkabérek állandó emelkedése következtében, mindinkább fokozódnak, mivel ennek a munkának csak bizonyos, korlátolt része végezhető gépekkel, az emberi munka tehát csak csekély mértékben helyettesíthető. Ennek az a következménye, hogy a csekély gabonaár-emelkedést igen bajos elválasztani a munkabér-emelkedéstől, mihelyt a kész gyártmány árában a nyersanyag beszerzési költsége és a munkabér egybeolvadtak. S ezért mondja Metzler, hogy a jelentéktelen gabonaár-emelkedéseknek a kenyérárakra gyakorolt befolyását statisztikailag alig lehet feltüntetni.

Bármily érdekes is e fejtegetés, teljesen nem fogadhatjuk el; mert hiszen a munkabér emelkedése is visszavezethető a megélhetés megdrágulására, ez pedig az élelmicikk-árak emelkedésére. Ez utóbbiak közül a gabona bir legáltalánosabb jelentőséggel s így végeredményben a kenyér árának emelkedését mindenkor visszavezethetjük a gabonaárak emelkedésére.

Egy másik hibája Metzler okoskodásának az, hogy a gabona-feldolgozására fordított emberi munkát csak csekély részben tartja gépmunkával helyettesíthetőnek. Egész eltekintve attól, hogy a modern malomiparban minő szerepet játszik a gép, s hogy ennél fogva a gabonának lisztté való feldolgozására fordított munkát illetőleg a fenti állítás nem állhatja meg helyét, még a kenyérré való feldolgozásban is szerepet kezd juttatni a modern technika a gépnek. A londoni »Aërated Bred Company« pedig legvilágosabb bizonyítéka annak, hogy gép és munkaegyesítés által lehetővé válhatik a kenyér előállítási költségeinek leszállítása.

Mindemellett mi is azon a nézetben vagyunk, hogy *a gabonaáraknak már érezhető, de csekélyebb fokú emelkedése nem involválja a kenyéráraknak is ugyanazon arányú emelkedését.*

¹ *Dr. G. Karl Metzler*: Einfluss der Getreidepreise auf die Brotpreise, 21. l. Jena, 1887.

Ennélfogva nem kell a kenyéráraknak jelentékeny felszökésétől tartanunk akkor sem, ha a gabonaárak emelkedése a mérsékeltén fokozott vámnak a következménye. S ha a malmok valamivel csekélyebb nyereséggel is beérik, — a mi valószínű, mivel a lisztárak gyakori ingadozása kártékonyan hat az üzletmenetre, — a kenyér áremelkedése észlelhető sem lesz.

Az csupán a kérdés, vajjon a gabonavámnak oly csekély emelkedésével, mely a kenyér áralakulását csak jelentéktelenül befolyásolja, beérik-e az agrárius mezőgazdák? S vajjon egyáltalán elegendő-e az ilyen mérsékelt vámemelés arra, hogy a mezőgazdaság üzleti egyensúlyát helyrebillentse?

Az agráriusok határozottan tagadólag válaszolnak e kérdésre; ők a vámoknak olyan emelését követelik, miáltal az egész földjáradék erősen emelkedő irányzatúvá lehetne. A vámoknak ily nagyarányu emelése azonban már nem oly közömbös hatása, mint azoknak mérsékelt fokozása.

A modern agrárpolitika legfőbb feladata az agrárválság leküzdésére minden lehetőt elkövetni; de óvakodnia kell, hogy erre irányuló törekvései egyoldalúakká, párt-, sőt osztály-törekvésekké ne legyenek, melyek az általános gazdasági és társadalmi egyensúlyt és összhangot veszélyeztethetik. A gabonavámok mérsékelt emelésénél nem kell ettől tartania; azért, bár annak sok haszna nem volna, állást ellene az agrárpolitika még sem foglal. De igenis ellentétbe kell, hogy helyezkedjék az aránytalanul magas gabonavámokkal, melyek a többi társadalmi osztályok jelentékeny részének megélhetésére rendkívül zavaró hatással lehetnek.

A modern agrárpolitika tehát már csak azért sem veheti védelmébe az agrárius vámtételeket, mert ezáltal ellentétbe kerülne a mai gazdaságtan legfőbb alapelveivel: a termelési ágak összhangzatos együttműködésére irányuló törekvéssel.

Azokban nemcsak ez összhang fenntartásának a szükségessége készíti az agrárpolitikát a határozott állásfoglalásra; hozzájárul ehhez még, hogy a túl magas vámtételek ideig-óráig ugyan jelentékenyen növelhetik az egyes gazdák jövedelmét, ámde az agrárválság megszüntetését nem eredményezik.

Kísértsük meg ugyanis annak vizsgálatát, mit eredményezne a mezőgazdasági, első sorban pedig a gabonavámoknak tetemes felemelése.

A magas vám következtében az országban elfogyasztott mezőgazdasági termékek ugyanott termeltetnek is; a külföld tehát egyáltalán nem, vagy csak alig versenyezhet a belföldi termeléssel. Következmény: a mezőgazdaság fellendül, a mezőgazdák jövedelme gyarapodik, a föld tiszta hozadéka növekedik.

A gabonavám hatása pedig azon országokra, melyek eddig a kérdéses országba importálták mezőgazdasági termékeiket, a következő: nagy fölöslegek állanak rendelkezésre, melyek nem értékesíthetők; a belföldi szükséglet teljesen ki van elégítve. Mi történjék a fölösleggel? Minthogy nincs hova exportálni, ez a fölösleg holt tőke, mely se nem jövedelmez, se nem értékesíthető. A gabonavám tehát bénítólag hatott a hajdani export-állam üzleti viszonyaira; ezt a hatást a vámemelés okvetlenül eredményezni fogja, legalább az első időkben. Ennek következtében a hajdani export-állam védekezni kénytelen a fenyegető, általános jellegűvé válható gazdasági krízis ellen; mit tévő legyen hát? Első sorban is a maga részéről súlyos vámtételekkel sújtja mindazon árutermékeket, melyeket azelőtt a vámemelést keresztülvitt országból importált s ezen cikkeknek honi gyártására törekszik; a másik ország tehát elveszíti minden olyan áruja számára egyik piacát, mely áru nem élvez természeti egyedáruságot.¹ Más szóval: vámháboru tör ki. Az ellenvámokon kívül azonban még más fegyver is áll a védekező állam rendelkezésére. Minthogy mezőgazdasági, főképp pedig gabona termelését egyszerre nem redukálhatja, néhány éven keresztül — feltéve, hogy más alkalmas piacot nem talál — olyan gabonafölséggel rendelkezik, melynek belföldi fogyasztására nincsen kilátás. Hogy tehát ilyképen a felhalmozott fölösleg kárba ne vesszen, annyira leszállítja a gabona árát, hogy még a magas vámtétel mellett importálva is, ugyanazon áron kerülhet a másik, külföldi államban forgalomba, mint az ott termelt gabona, sőt esetleg még valamivel csekélyebb áron is. Evvel azután ismét csak oda jutottunk, a hol voltunk: a mezőgazdasági termékárak minden vámemelés dacára hanyatlást mutatnak.

¹ Ilyen árut pedig az olyan ország, mely mezőgazdasági vámemelésre szorult, alig termel, mivel az ipari termékek nem élvezhetnek természeti egyedáruságot.

Az exportáló ország feltétlenül veszteséget szenved: ezt nem lehet elvitatni. Nyereségre tesz-e szert azonban a másik?

A gabonavám emelése folytán jelentékenyen felszökött volt a gabona ára; s minthogy az import csökkent vagy pláne megszűnt, a belföldi szükséglet fedezése céljából szükségessé vált a mezőgazdasági termelésnek nagyfoku kiterjesztése. Egyfelől intenzívebbé lesz a művelés, másfelől művelés alá kerülnek olyan területek is, melyeknek mezőgazdasági megmunkálása azelőtt észszerűtlen lett volna. És teljesen beigazolódik a Ricardo földjáraélmélete: a legrosszabb minőségű talajok is művelés alá kerülnek, mihelyt a szükséglet nagyobbodása folytán a gabonaárak alakulása olyan, hogy a termelési költségek megtérülését engedi remélni. Természetesen, minél rosszabb minőségű volt a talaj, annál kisebb lesz a létrejövő földjáraélmé, sőt esetleg oly nagy lehet a szükséglet, hogy olyan területek is művelés alá kerülnek, melyek épen csak a termelési költségeket képesek visszatéríteni, járaélméket azonban nem hoznak.¹

Már most azután bekövetkezik az, a mit az előbb említettünk, hogy t. i. a hajdani exportáló állam, ha előnytelenül is, de inkább piacra veti fölöslegét, csakhogy megszabaduljon tőle. S mihelyt azt olyan áron teheti, mely ama külföldi piac áránál valami csekélységgel alacsonyabb, — mindazok a területek, a melyek eddig épen csak a termelési költségeket voltak képesek megtéríteni, most már csak veszteséggel képesek termékeiket értékesíteni; az intenzitásukat növelt üzemek jövedelmezősége pedig csökken, többé nem áll megfelelő arányban a termelési költségekkel. Szóval, bár egyelőre csak az összes mezőgazdasági területnek egy kisebb részére szorítva, de agrárválság keletkezik. S ez a válság annál nagyobb arányokat ölthet, minél kedvezőbbek ama másik ország termései.

Kitünik mindezekből, hogy a tulságosan felcsigázott mezőgazdasági vámok csak ideig-óráig szüntethetik meg az agrárválságot; s ha mindehhez hozzáadjuk még ama gazdasági és társadalmi károkat és viszályokat, melyek az ország belsejében létrejönnek, bizvást mondhatjuk, hogy a vámemelés előnyei

¹ Utalnunk kell e helyütt az 5-ik §-ban (jegyzet) kifejtett ama körülményre is, hogy emelkedő árak nem jelentenek egyuttal emelkedő földjáraélméket is.

teljesen elenyésznek. Egy másik országot, rövid időre, meglehetősen súlyosan károsíthat a vámemelés; de ennek az országnak azért nincs oka kétségbeesni, ha egyéb veszély nem fenyegeti. A túlszigázott mezőgazdasági vámoknak hosszabb időre való fenntartása napjainkban lehetetlenség, mert a világgazdasági forgalom ismét kiegyenlíti a vámemelés okozta aránytalanságokat. Magától értetődik, hogy kisebb vámemelés esetében a fent leírt processus még hamarább megy végbe, szóval annak hasznát a belföldi mezőgazdaság még rövidebb ideig látja.¹

¹ Mindemellett a tudományos, sőt még a szoros értelemben vett agrárpolitikai irodalom képviselői között is találunk egyeseket, kik a védvámokban az agrár-érdekek elősegítését látják. *Buchenberger* nem nyilatkozik határozottan sem a védvámok mellett, sem azok ellen; *Goltz* azonban előnyösnek tartaná egy fokozatos vámskála életbeléptetését s egész rendszeres javaslattal áll elő. Szerinte:

» Meinerseits kann ich allerdings lediglich die Ansicht vertreten, dass ich die Wirkung eines abgestuften Getreidezolles für eine voraussichtlich günstige halte Der Bundesrath wird beauftragt, im Monat Dezember jedes Jahres die Einfuhrzölle auf Getreide gemäss der gesetzlich festgelegten Skala für das ganze folgende Kalenderjahr zu bestimmen. Diese Bestimmung erfolgt auf Grund der durchschnittlichen Getreidepreise während der letztverflossenen 12 Monate, also während der Zeit vom 1. Dezember des vorigen Jahres bis zum 30. November des laufenden Jahres. Für Ermittlung der Getreidepreise werden die Preise von 6 bis 10 in dem Gesetz aufzuführenden, in verschiedenen Theilen des Reiches gelegenen Haupthandelsplätzen für Getreide benutzt Die Festsetzung für ein ganzes Jahr ist nötig, um einerseits dem Handel eine einigermaßen sichere Unterlage zu gewähren, andererseits gewagte Spekulationen möglichst zu verhindern.

Die Abstufung der Zölle denke ich mir etwa in nachstehender Weise. Es soll betragen für eine Doppelcentner Roggen:

Bei einem Preise von	Der Zoll	Bei einem Preise von	Der Zoll	Bei einem Preise von	Der Zoll
Über 20·00 M.	Kein Zoll	16·50 Mark	2·25 Mark	12·50 Mark	4·25 Mark
20·00 »	0·50 Mark	16·00 »	2·50 »	12·00 »	4·50 »
19·50 »	0·75 »	15·50 »	2·75 »	11·50 »	4·75 »
19·00 »	1·00 »	15·00 »	3·00 »	11·00 »	5·00 »
18·50 »	1·25 »	14·50 »	3·25 »	10·50 »	5·25 »
18·00 »	1·50 »	14·00 »	3·50 »	10·00 »	5·50 »
17·50 »	1·75 »	13·50 »	3·75 »		
17·00 »	2·00 »	13·00 »	4·00 »		

(Vorlesungen über Agrarwesen u. Agrarpolitik, 267—268. l.)

Szóval Goltz a sliding-scale rendszerhez sokban hasonló megvámo-

Mint a védvámemelés, úgy az őrlési forgalom megszüntetése sem engedi az agrárválság eredményes orvoslását reményleni. A hol az őrlési forgalmat eddig megszüntették (s erre már több példa van), ott már is kezdik belátni az e fajta rendszabályozás eredménytelen voltát. Az őrlési forgalom megszüntetése tönkre tette a malmokat, vagy legalább is megbénította működésüket, a gazdák pedig egy szemernyi hasznát sem látták; de maga az ország nagy összeg erejéig károsodott.

Ennek folytán valószínűnek is tartjuk, hogy a közel

lást tartaná a leghelyesebbnek. Nem vitatjuk el, hogy a vámolásnak ez egészen igazságos faja volna, melynek árkiegyenlítő hatását el kell ismerünk. Fenti fejtegetéseink igazságán azonban mitsem változtat s így azt kell mondanunk, hogy a vámemelésnek ez a faja, agrárpolitikai szempontból, ép oly kevéssé kecséget eredményyel, mint bármilyen vámemelés.

A vámtarifa-javaslatokról szólva, nem mellőzhetjük el gróf Kanitznak az 1894. április 7-ikén a német Reichsrath elé terjesztett javaslatát, mely az agrárius törekvéseknek és célatoknak tipikus példáját szolgáltatja. E javaslat, úgy a mint azt gróf Kanitz 1895. december 4-ikén újból formulázva a birodalmi gyűlés elé terjesztette, a következőleg hangzik:

»Der Reichstag wolle beschliessen: den Herrn Reichskanzler zu ersuchen, dem Reichstage baldigst einen Gesetzentwurf vorzulegen, wonach:

für die Dauer der bestehenden Handelsverträge zum Zweck einer *Befestigung der Getreidepreise auf mittlerer Höhe*

1. der Ein- und Verkauf des zum Verbrauch im Zollgebiet bestimmten ausländischen Getreides, mit Einschluss der Mühlenfabrikate, in einer den von 1891 bis 1894 abgeschlossenen Handelsverträgen nicht widersprechenden oder mit den beteiligten Vertragsstaaten näher zu vereinbarenden Weise — ausschliesslich für Rechnung des Reichs erfolgt;

2. die Verkaufspreise des Getreides nach den inländischen Durchschnittspreisen der Periode von 1850 bis 1890, die Verkaufspreise der Mühlenfabrikate nach dem wirklichen Ausbeuteverhältniss, den Getreidepreisen entsprechen, geregelt werden;

3. über die Verwendung des aus dem Verkauf des Getreides und der Mühlenfabrikate zu erzielenden Überschüsse derart Bestimmung getroffen wird, dass:

a) alljährlich eine den durchschnittlichen Getreidezoll-Einnahmen seit dem 1. April gleichkommende Summe an die Reichskasse abgeführt wird,

b) ein Reservefonds gebildet wird, um in Zeiten hoher In- und Auslandspreise die Zahlung der an die Reichskasse jährlich abzuführen-

jövőben az államok ismét helyreállítják az őrlési forgalom szabadságát; a mi pedig a védvámokat illeti, úgy nem lehet a kormányokat s a gazdaközönséget azok veszélyes s emellett eredménytelen voltára eleget figyelmeztetni. Nem az őrlési forgalom megszüntetésével, nem a védvámokkal küzdhető le az agrárválság; van annak számos más, eredménynyel kecségető módozata is, mint azt ez egész munka folyamán kimutatni törekedtünk.

33. §.

A mezőgazdaság és a tőke.

A világgazdaság kifejlődésével az érték- és árutőzsdék szerepe a kereskedelmi forgalom közvetítése szempontjából rendkívül fontossá vált. Egész modern gazdasági életünk elképzelhetetlen a tőzsdék nélkül; tevékenységük oly sokirányú, elvégzendő feladataik száma oly nagy, hogy a termelésnek minden ágára kiterjed.

Mint az összes áruknak, úgy a mezőgazdasági termékeknek is áralakulása a tőzsdén megy végbe s az effektív üz-

den Summe (a) und den Verkauf des ausländischen Getreides zu den sub 2. festgesetzten Preisen — auch bei höheren Einkaufspreisen — zu ermöglichen;

4. bei Erschöpfung dieses Reservefonds die ad 2. bestimmten Verkaufspreise des Reichs um so viel zu erhöhen, dass sie der Reichskasse einen Überschuss in Höhe der durchschnittlichen Getreidezolleinnahmen seit dem 1. April 1892 gewähren.*

Ez a javaslat nem tekinthető szoros értelemben vett vámjavaslatnak, lényegileg azonban ugyanolyan természetű törekvésnek a megnyilatkozása, a mennyiben vámemelés helyett egy belföldön *államilag* megállapítandó kényszer-ár életbeléptetésével akarja a föld jövedelmét biztosítani, illetőleg jelentékenyebb csökkenésének elejét venni.

A tervezet azonban csakis a közép- és nagybirtokos érdekeit igyekszik szolgálni. *Nem középárat, hanem minimalis árat* állapít meg, mert a tervezet szerint a gabonaár sohasem lehet alacsonyabb az 1850—1890-iki átlagárnál, de magasabb nagyon természetesen lehet. Ez pedig nem volna egyéb, mint a földjáradék állandóságának biztosítása, az »unearned increment« nagyfoku állandósítása, minek leginkább a nagyobb birtokosok látnák hasznát. Ezért, mikor a javaslat a Reichstag elé került, főképp a socialista képviselők szólaltak fel ellene és sikerült is érvényesülniök, a mennyiben a Reichstag a javaslatot nagy többséggel elvetette. Sajátságos módon azonban a német »Landwirtschaftsrath« állást foglalt az absurd javaslat mellett.

letnek épügy, mint a határidő-üzletnek (termin-üzlet) tárgyát képezik.

Igen széles körben elterjedt az a nézet, hogy a mezőgazdasági termékeknek tőzsdei forgalma a mezőgazdákra nézve hátrányos; s különösen sok ellensége van a határidő-üzletnek. S mivel az agráriusok főképp a határidő-üzlet ellen foglalnak állást, szükségesnek tartjuk e helyen annak megvitatását, minő legyen az állam eljárása a termin-üzletet illetőleg.

Mindenekelőtt tisztázzuk röviden a határidő-üzlet fogalmát. E megnevezés alatt, általánosságban, értünk minden oly üzletet, melynél az adásvevés tárgyát képező áru szállítása, illetőleg elfogadása nem az üzleti kötéssel egyidőben, hanem egy bizonyos meghatározott későbbi napon vagy időpontra történik.

Ezen általános értelemben vett határidő-üzletektől megkülönböztetendők a *szorosan vett tőzsdei határidő-üzletek*. Hogy ugyanis tőzsdei határidő-üzlet jöhessen létre, ahhoz szükséges:

1. hogy megfeleljen a tőzsdei hatóság által a termin-üzletre vonatkozólag megszabott határozmányoknak;
2. hogy a határidő-üzleti árak a tőzsdén hivatalosan meg legyenek állapítva.¹

Következő fejtegetéseink folyamán nem szabad szem elől téveszteniünk, hogy határidő-üzlet és *tőzsdei termin-üzlet* nem teljesen azonos fogalmak.

Avval e helyütt nem is akarunk foglalkozni, minő hatással van maga a termin-üzlet a gabonaár-alakulásokra, a gazdaságközönségre s így az egész mezőgazdaságra és a gabonakereskedelem irányítására. Oly szépen és tisztán fejtette ki azt — különös tekintettel a magyar viszonyokra — gróf Tisza István,² hogy teljesen elegendő, ha az ő dolgozatára utalunk.

Gróf Tisza István kimutatja, hogy csakis a határidő-üzlet képesíti a kereskedelmet arra, hogy a gabonában időnként — főképp aratás után — jelentkező nagy kínálatot jelentékenyebb árcsökkenés nélkül fel tudja venni;³ hogy csakis a határidő-üzlet nyújt módot a gazdának kedvezőbb konjunkturák bevárására; s hogy a határidő-üzlet révén létrejövő

¹ V. ö. Dr. Julius Kahn: Börsengesetz für das Deutsche Reich. Erläuterung, 165. l. München, 1897.

² Magyar Agrárpolitika, második kiadás, 61—79. l. Budapest, 1897.

³ Magyar Agrárpolitika, 77. l.

speculatio is előnyös annyiban, a mennyiben megelőzvé a tényleges áralakulást, kiegyenlíti, enyhíti az árhullámzásokat.¹ Ennek következtében azon a nézeten van, hogy állami beavatkozásra, a határidő-üzlet megrendszabályozására csupán akkor volna ok, ha tényleg beigazoltatnék, hogy a határidő-üzlet mesterséges s a termelőre nézve hátrányos árképződést idéz elő.²

Mi is ehhez a felfogáshoz csatlakozunk. Kivánatosnak tartjuk ugyan, hogy a fedezetlen határidő-üzlet redukáltassék, vagyis más szóval, hogy a papiros-buza forgalma csökkenést mutasson; ezt azonban nem állami rendszabályozással, hanem az üzleti viszonyoknak, az üzleti szellemnek egészséges irányban való fejlesztésével lehet elérni.

A német birodalmi törvényhozás nem vette figyelembe mindezen szempontokat, mikor az 1896. június 22-iki tőzsde-törvénynyel (Börsengesetz) a gabonában és malomtermékekben a tőzsdei határidő-üzletet eltiltotta.³ A mi más szóval az agrárius-programm egy igen lényeges pontjának gyakorlati megvalósítását jelenti. S minthogy nálunk is igen sokszor hangoztatott panasz, hogy a tőzsdei határidő-üzlet oka az agrárválságnak és számos gazda tönkrejutásának, minek folytán a határidő-üzletnek törvényhozásilag való eltiltása kivánatosnak látszik, — nem lesz fölösleges, ha behatóbban foglalkozunk a német »Börsengesetz« idevágó rendelkezéseivel s avval a hatással, melyet annak gyakorlati keresztülvitele eredményezett.

Az agráriusok azt remélték, hogy a tőzsdei határidő-üzlet megszüntetése áremelkedést fog eredményezni a mezőgazdasági termékekben. Azt várták továbbá, hogy ezáltal véget ér mindennemű gabona- és liszt-speculatio.

Ezeket a várakozásokat a tőzsde-reform nem elégítette ki.

A mi az áralakulásokat illeti, ugy azok a gazdákra nézve nem lettek kedvezőbbek, sőt a határidő-üzlet árkiegyenlítő functiojának elmaradása következtében nagyobb hullámzások jelentkeztek, mint annak előtte. A tőzsdei forgalomra pedig

¹ U. o. 71—72. l.

² U. o. 67. l.

³ Az 1896. június 22-iki törvény 50. §-ának erre vonatkozó rendelkezése így hangzik: »Der börsenmässige Terminhandel in Getreide und Mühlenfabrikaten ist untersagt.« (3-ik bekezdés.)

olyannyira bénítólag hatott a termin-üzlet-tilalom, hogy a tőzsdéken a gabona-piac jelentékenyen összezsugorodott. Mi több, a berlini és stettini gabonatőzsdék megszűntek s helyükbe a gabonakereskedők külön, önálló szövetkezetei léptek (freie Händlervereinigungen), eképen törekedve veszélyeztetett érdekeik védelmére.

A határidő-üzlet eltiltásával megszűnt természetesen a tőzsdén az illető termékeknek árjegyzése is. A »Börsengesetz« 48. §-a ugyanis nem szól a termin-üzletről általában, hanem csakis a *tőzsdei* termin-üzletről; s az 50. §. is csupán a tőzsdei határidő-üzletet (börsenmässiges Termingeschäft) tiltja el. Mint-hogy pedig a tőzsdei termin-üzlet megkötésének alkelléke a tőzsdei hatóság közvetett közreműködése, — mely első sorban a hivatalos árjegyzés közzétételében jut kifejezésre, — a tilalom következtében ez a közreműködés lehetetlenné vált; minek folytán megszűnt a hivatalos árjegyzés. Ennek pedig sokszor a gazda látta kárát. Mig ugyanis azelőtt a tőzsdei árfolyam képezte az adás-vevési feltételek megszabásának alapját, most a gazda, ha közvetlenül akart túladni gabonáján, az árak tekintetében teljesen tájékozatlan volt. A minek az esetek többségében ő maga vallotta kárát.

A német »Börsengesetz« e mellett, annak dacára, hogy az 50. §-al sikerült ideig-óráig bénítólag hatnia a tőzsdei gabonakereskedelemre, mégis csak fél-munkát végzett. A *tőzsdei* határidő-üzletet lehetetlenné tette; de *magát a határidő-üzletet általánosságban* a kereskedelemből ki nem küszöbölhette. Maga a törvényes tilalom sem szól a határidő-üzletről általában, csupán a tőzsdei termin-üzletről; s a 48. §. nem definiálja a termin-üzletet általánosságban, hanem *csupán a tőzsdei* határidő-üzletet.¹ Ennélfogva a tőzsdéről kiküszöbölt határidő-üzlet a gabonakereskedelem körében tovább virágzott, avval az eltéréssel csupán, hogy most teljesen kivonta magát

¹ A 48. §. így hangzik: »Als Börsentermingeschäfte in Waaren oder Werthpapieren gelten Kauf- oder sonstige Anschaffungsgeschäfte auf eine festbestimmte Lieferungszeit, oder mit einer festbestimmten Lieferungsfrist, wenn sie nach Geschäftsbedingungen geschlossen werden, die von dem Börsenvorstande für den Terminhandel festgesetzt sind, und wenn für die an der betreffenden Börse geschlossenen Geschäfte solcher Art eine amtliche Feststellung von Terminpreisen erfolgt«.

a tőzsdei ellenőrzés alól s önkényüleg állapíthatta meg az árakat, mihelyt több, hatalmasabb speculans ringet alakított. Pedig ép ezen ringek ellen irányultak az agráriusok panaszai; a tőzsdereform tehát ebben az irányban is eredménytelen maradt. A fedezetlen határidő-üzlet, a papiros-buza tultengése, — tagadhatatlan, — jórészt megszűnik, mint azt már előzőleg is említettük; de vajjon arányban áll-e az evvel járó előny a tőzsdei tilalom számos hátrányával?

Gr. Tisza István, — a kit pedig az agrárérdekek komoly, tudományos képzettséggel és gyakorlati tapasztalattal egyaránt bíró védelmezőjének tekinthetünk, — kimutatta, hogy még a fedezetlen határidő-üzlet és a tényleges buzamennyiséget messze túlhaladó papirosbuza-forgalom sem gyakorolhat állandó nyomást az árakra.¹ Azt pedig, hogy a papirosbuza-forgalom megszüntetése folytán nem nyílik oly sok alkalom a mezőgazdák számára, becsületes munkával szerzett pénzüket a tőzsdei játékokban kockáztatni, nem tekinthetjük érvnek a tőzsdei határidő-üzlet eltörlésének előnyös voltára vonatkozólag. Egyes gazdák játékszenvedélyét nem lehet és nem szabad olyan állami rendelkezésekkel korlátozni, mely rendelkezések a gazdasági összeforgalomnak kárára vállanak. Kártyán és rouletten épügy kockáztathatja a gazda pénzét, mint a tőzsdén; s az előbbieket még sem tiltanak meg, jóllehet a gazdaság annak nem érezné hiányát.

Még egy jelentékeny momentumot kell kiemelnünk, mely a határidő-üzlet eltörlésének hátrányossága mellett szól.

A tőzsdei határidő-üzlet ugyanis a gabonakereskedő ama rizikójának elhárítására szolgál, mely a gabonának megvásárlása s újbóli eladhatása közötti időben a kereskedőt fenyegeti. Eme riziko összes hátrányait, illetőleg terheit most a kereskedő volna kénytelen viselni s azok ellen csak úgy védekezhet, ha áthárítja a gazdára; a mit elérhet az által, hogy csakis alacsonyabb áron hajlandó vásárolni. S ennek a következménye a gabonaárak újólag való esése s a gazda károsodása.

Mindezeket a jelenségeket bárki megfigyelheti Németországban az új tőzsde-törvény életbelépte óta (1897. jan. 1.). S hogy maguk a németek is kezdik belátni az 50. §. ered-

¹ Magyar Agrárpolitika, 68—71. l.

ménytelenségét, azt legjobban bizonyítja az utóbbi 2—3 év novellaris törvényhozása, mely mind jobban redukálja ama esetek számát, melyekben a törvény szigora teljesen érvényesül.

Mindazonáltal nemcsak Németországban találkozunk a határidő-üzlet ellenségeivel. A 90-es évek elején s közepén Svájcban, Oroszországban, Franciaországban, Ausztriában, hazánkban, sőt még az Egyesült-Államokban is találkozunk termin-üzlettelenes törekvésekkel, melyek helyenkint a némethez hasonló törvény alakjában gyakorlati jelentőségüekké váltak.¹ Ausztriában az 1901 tavaszán tartott enquete a termin-üzlet-kérdés megoldása tárgyában oda nyilatkozott, hogy a határidő-üzlet továbbra is fenntartandó s csupán a fedezetlen határidő-üzlet (unbedecktes Terminspiel) elharapódzásának kell útját állani; concret javaslat ez irányban nem történt. Az Egyesült-Államokban pedig, *Crosby-Emery* szerint, ujólag már maguk a mezőgazdák foglalnak állást a termin-üzlet mellett, végét vetve így az »anti-option-movement«-nek.²

A fentieket összevetve s okulva a német kísérlet eredménytelenségén, arra a nézetre kell jutnunk, hogy mindennemű akadályozó állami beavatkozás a mezőgazdasági termékek tőzsdei forgalmába hasznot vajmi keveset hajthat, általános gazdasági s agrár-érdekeket pedig egyaránt könnyen veszélyeztethet.

34. §.

Agrár socialpolitika.

Mindazon előbb tárgyalt, a földadó, a védvámok, a termin-üzlet stb. szabályozására vonatkozó állami agrárpolitikai functioknál nagyobb jelentőségű az államnak socialpolitikai működése és tevékenysége az agrár népesség érdekében.

Mondanunk sem kell, hogy e socialpolitika főcélját a bir-

¹ Így pl. az 1896. május 31-iki *zürichi törvény*, mely mindennemű tőzsdei határidő-üzletet eltilt Zürich kantonban; az 1897. április 8-iki *baseli törvény*; az 1893. május 20-iki orosz ukáz stb.

² »A few years ago the farming class clamoured for the suppression of the speculative market, while recently the Kansas farmers started a movement to contribute a cent a bushel on all their wheat to a fund for the benefit of the most daring speculator of the Chicago market.« (*Henry Crosby-Emery: Futures in the grain-market* c. cikke az »Economic Journal« Vol. IX-ben, 45. l. 1899-iki évfolyam.)

toktalan s a kis-birtoku mezei lakosság jólétének emelése képezi. Az egymagában gazdaságilag gyöngé »kis-ember« szorult első sorban az állam támogatására és védelmére; s gazdaságilag csak úgy érvényesülhet, ha az állam socialpolitikája minden lehetőet elkövet, hogy megállhassa helyét a nagy-tőkével folytatott versenyben.

Erre a fontos körülményre utaltunk már a mezőgazdasági szövetkezetek tárgyalásánál; itt még csak azt tehetjük hozzá, hogy a gyülekezési szabadság, a társulat, egyesület, szövetkezet-alakítás megkönnyítése, e mellett azonban állami felügyelet alá való helyezése s jó cseléd- és munkás-törvények a mezőgazdasági népesség alsóbb rétegeinek boldogulását nagyban elősegíthetik.¹

Ezen állami feladatok megoldása nem csupán a mezőgazdasági, hanem általán az össznépeesség alsóbb rétegeinek érdekében kívánatos; úgy hogy ezeket nem is sorolhatjuk ama állami functiok közé, melyek szoros értelemben az agrár-socialpolitika körébe tartoznak.

Agrár-socialpolitika alatt értjük azon állami működések és feladatok összeséget, melyek kizárólagosan a mezőgazdasági népesség socialis viszonyainak rendezését és szabályozását célozzák. Ilyen működések és feladatok: a telepítés, a községi szegényügy s a koldulás szabályozása s az agrár-socialismus ellen való védekezés; ide sorolható továbbá a munkásbiztosításnak a mezei munkásokra való kiterjesztése is, miről azonban már előzőleg volt szó.

I. *A telepítés.* A telepítés kérdésével már szintén foglalkoztunk eddigi fejtegetéseink során. Szóltunk a tőkeszolgáltatás mellett való telepítésről s a járadékbirtok-rendszerről, miért is ezeknek ismertetésétől s bírálatától e helyütt eltekinthetünk; a mire itt figyelmünket fordítani akarjuk, inkább az, minő szerepet vállaljon magára az állam a telepítésnél, minő közigazgatási functiok és rendelkezések látszanak kívánatosnak a telepítés körül.

Első sorban felmerül a kérdés, vajjon az állam kizáró-

¹ Hogy mi történt e téren hazánkban s hogy mire volna még szükség, azt előző fejtegetéseink folyamán, legalább vázlatosan, igyekeztünk feltüntetni.

lagos jogát képezze-e a telepítés, vagy engedélyezhető-e az magánosoknak, illetőleg jogi személyeknek is?

Ha csakis az agrárpolitikai szempontot tartanók szem előtt, úgy feltétlenül az állam kizárólagos joga mellett kellene állást foglalnunk. A modern agrárpolitika egyik alapelve az egyéni szabadságnak és függetlenségnek csorbítatlan megőrzése, távortartása mindennemű oly jogviszony keletkezésének, mely a hűbéri függési viszonyhoz csak némileg is hasonló volna. Minden magántelepítés pedig magában rejti egy e fajta jogviszony keletkezésének veszélyét alapító és telepes között; s a járadék-birtokok tárgyalásánál volt alkalmunk kifejteni, minő gyakorlati példáját szolgáltatja ennek a porosz járadék-birtokok továbbfejlődése.

Másrésről viszont nem szabad elfelejtenünk, hogy a telepítési jognak az állam által való monopolizálása egyfelől kényes természetű magánjogi beavatkozás lenne, másfelől a telepítés gyakorlati keresztülvitelét módfelett megnehezítené. Károsan hathatna ezenkívül a földbirtok-eloszlási viszonyok alakulására, melyet igen sok esetben a magántelepítés helyes irányba terelhet.

Ezért nézetünk szerint a telepítést nem kell az állam kizárólagos jogává tenni;¹ hogy azonban visszaélések elő ne fordulhassanak, terhes szolgáltatásokra a települők ne kényszeríttessenek s hogy semminemű reakcionárius törekvés ne érvényesülhessen, szükségesnek véljük a telepítések szigorú állami felügyelet alá helyezését. S nem tartjuk elegendőnek, ha az a felügyelet csupán magára a letelepítési actusra vonatkozik; ki kell annak terjedni a már létező telep további fejlődésére is mindaddig, míg alapító és telepes között a szerződéses viszony, — mely a telepest illetőleg az esetek többségében terhes jellegű, — végleg meg nem szűnik.

A telepítés financirozását illetőleg, a következő irányelveket véljük követendőeknek:²

¹ A magyar törvény értelmében (1894: V. tc.) az állam, magánbirtokosok és földbirtokot tulajdonjoggal bíró községek, a jelen törvény rendeletei szerint, telepeket alapíthatnak akár új községek alakítása, akár már létező községeknek hozzátelepítés által leendő megnagyobbítása céljából. (1. §.)

² A telepítési törvény erre vonatkozó főbb rendelkezései a következők: A földműv. min. jogosítva van a telepéseknek eladott területek

a) gondoskodjék az állam arról — akár maga telepít, akár magánosoknak ad letelepítési engedélyt, — hogy a telepes olcsó törlesztéses járadék-kölcsönre tehessen szert (lehetőleg $3-3\frac{1}{2}\%$). Ez elérhető agrár- és járadékbankok alapítása által; a hitelszövetkezeteknek telepítési célokra való igénybevétele nem ajánlatos;

b) intézkedjék az állam törvényhozásilag, hogy a telepes egyszeri vételár fizetéssel megválthassa birtokát, ha esetleg letelepülése után, ehhez elegendő nagyobb tőke tulajdonába jut (pl. örökség vagy nyereség útján stb.);

c) rendelkezék a törvényhozás arra nézve, hogy a telepes az alapítótól semminemű kölcsönt fel ne vehessen, se az élő vagy holt inventariumot tőle be ne szerezzék: s ha ez utóbbi mégis elkerülhetetlen volna, tegye a járadék- és agrárbankok köteletségévé az alapító e követelésének a telepes számlájának terhére való kielégítését. Csakis ily módon lehet elejét venni az urbéri függéshez hasonló jogviszonyok keletkezésének.

E kívánalmak megvalósítása természetesen nagy anyagi nehézségekkel jár. Az agrár- és járadékbankok, — a fenti kívánalmaknak megfelelőleg szervezve, — jelentékenyebb állami segítyt igényelnek s számos állam, mely pedig a telepítésnek égető szükségét látja, nem rendelkezik ehhez elegendő tőkével. Ilyen esetekben azután szükségessé válik a magán-, első sorban az alapító tőkéjét segítségül venni; csak hogy ebben az esetben is szem előtt kell tartani a b) pont alatt említetteket. A mi pedig a c) pontban felsoroltakat illeti, úgy arra vonatkozólag az a nézetünk, hogy szigorú állami, hatósági ellenőrzés megakadályozhatja az alapító és telepes közötti kötelmi viszonynak úrbéries jellegű függési viszonyná való átalakulását.

A telepítési eljárás állami szabályozásánál tekintettel

vételárát a törlesztési szabályok megtartása mellett 4%-os kamattal egészben vagy részben leszámoltatni, de úgy, hogy a kincstárt, illetőleg az alapot semmi jótállás ne terhelje. (14. §.) A kincstár külön házépítési kölcsönt nyújthat 400 forintig. (15. §.) A telepítvényi birtok tulajdonjoga a telepesre a vételár első részletének lefizetése után telekkönyvileg bekebelezendő. (16. §.) Ha a telepes 2 éven keresztül se kamatot, se törlesztést nem fizet, telepéből bíróság kimozdítható. (18. §.)

Ez utóbbi rendelkezés igen méltányos, mert 2 év alatt annyira rendbe hozhatja a telepes gazdaságát, hogy bátran a törlesztéshez láthat.

kell továbbá lenni arra is, hogy minő célzattal történik a telepítés; vajjon a kisbirtokos parasztság számának gyarapítása, vagy a mezei munkásviszonyok rendezése, vagy pedig nemzeti-ségi politika tették-e szükségessé a telepítést. Az első esetben 10 holdnál kisebb terjedelmű önálló birtokok telepítés útján észszerűen nem létesíthetők; a második esetben a főelv, hogy a munkásnak megfelelő, egészséges hajléka legyen s annyi föld-del és marhával rendelkezék, a mennyi házi szükségletének fedezéséhez szükséges; a harmadik esetben 10 holdnál kisebb birtokok alapítása szintén nem ajánlatos¹ s különösen fontos, hogy a telepnek saját községháza, iskolája és temploma legyen, nehogy a telepesek a szomszédos községek ezen berendezéseire legyenek szorulva, minek folytán a telepítés épen nemzeti-ségi célzatával kudarcot vallhat.²

Igen fontos továbbá, hogy az állam a telepes rendelkezési szabadságát, a birtokot illetőleg ne korlátozza. A hol a telepítés a nemzeti-ségi politika céljait szolgálja, kikötendő, hogy az elidegenítés jóváhagyása a kormánytól függ, illetőleg a kincstár fenntarthatja elővásárlási jogát; a hol azonban a telepítésnek nem volt nemzeti-ségi célzata, ott az eladás szabadságát fölösleges korlátozni. Legfeljebb azt köthetné ki az állam, hogy a birtok ismét csak kiscgazdának vagy mezei munkásnak adható el, nehogy földspeculansok összevásárolják a telepeket. Az olyan törvényi rendelkezés, mint a porosz, mely kizárja az eladást a törlesztés végeztéig, hűbéri jellegű megkötöttséghez vezet.³

¹ Hazai törvényhozásunk is ezt az elvet tartotta szem előtt. A telepítési törvény (1894: V. tc.) 4. §-a ugyanis kimondja, hogy az egyes telepesnek adandó terület a beltelekkel 10 holdnál kisebb és 80 holdnál nagyobb nem lehet.

² Felismerte ezt a magyar törvényhozás is s azért az 1894: V. tc. 3. §-a elrendeli, hogy minden telepítő tartozik a telepítési terület kiterjedésének legalább 5%-át ingyen, illetve vételár fizetésének kötelezettsége nélkül közcélokra átengedni. E terület megosztandó a községi jegyző, a pap, a tanító, iskola, kiscdedővő és község között. — A mennyiben az állam a telepítő, köteles a népoktatás olyan berendezéséről gondoskodni, mely a nemzeti iránynak megfelel.

³ A magyar törvényhozás sokkal liberalisabb alapra helyezkedett. A kincstár ugyanis csak az eladás bejelentését kívánja s fenntartja magának (a bejelentéstől számított 60 nap alatt kifejezendő) elővásárlási

Rendkívül fontos ezeken kívül az örökösödés szabályozása. Mindennemű telepítés célzatával ellenkezik, hogy az alig létesült egyes birtokok rövid időn belül ismét szétforgácsolódjanak; különösen ott, a hol a kisbirtokos parasztság számának gyarapítására irányult a törekvés.

Ezt a szétforgácsolódást — mint annak idején kifejtettük — meglehetne akadályozni a törzsörökös-rendszernek állami kényszer mellett való életbeléptetésével. Csakhogy kimutattuk azt is, hogy a törzsörökös-rendszer nagyfoku megkötöttséget eredményez, szóval ellentétbe jön a modern agrárpolitika legfőbb alapelveivel; továbbá magánjogi érdeksérelmet is képezhet. Ezenkívül hosszabb időre ezáltal sem lehet a szétforgácsolódásnak útját állani.

A törzsörökös-rendszernek azonban — legalább is agrárpolitikai — hátrányai eselnének, ha a törzsörökösödés csak bizonyos, meghatározott időre volna kötelezővé téve. Ha a törvény kimondaná, hogy pl. a telepítéstől számított 15 éven belül elhunyt telepes birtokát egy törzsörökös kapja, ki a társörökösöket pénzben elégíti ki, illetőleg azokat járadékban részesíti, — elejét lehetne venni a telepet alkotó egyes birtokok idő előtt való szétforgácsolódásának. S az így létrejött megkötöttség olyan csekély mértékű volna, hogy össze lehetne egyeztetni a modern agrárpolitikai irányzattal. A törzsörökös-rendszernek illetően való létesítése mellett természetesen csak akkor foglalhatnánk állást, ha az olyan telepekre szorítkoznánk, melyek a kisbirtokos parasztság gyarapítása céljából létesültek; mezei munkástelepeken vagy parcella-birtokokon a törzsörökösödésnek még illetően szervezését sem tartjuk ajánlatosnak. A mezei munkást nem szabad ilyképen megkötni, mert különben ki lehet szolgáltatva a szomszédos földesurnak, munkaadójának, minek sokkal nagyobb socialis hátránya volna a törzsörökösödés által elérhető agrárpolitikai előnynél.

II. *A községi szegényügy és a koldulás szabályozása.*

Ez a feladat teljesen socialpolitikai jellegű.

A létfenntartásukról gondoskodni képtelen szegények

jogát. A bejelentés azonban csak a telekkönyvi bekebelezéstől számított 15 éven belül kötelező; s ha a vevő törvényes leszármazott vagy házasfárs, e kötelezettség el is esik. (17. §.)

gyámolítása minden modern államban a község feladatát képezi. Mindenesetre helyes, hogy azok gondoskodjanak a keresetképtelenről, a kik, családtagok nem létében, vagy azoknak hasonló szegénysége esetén, ahhoz legközelebb állanak. A szegényügyi kiadások azonban sokszor igen súlyosak lehetnek a községre nézve, főképp ha az eltartandó szegények száma nagy s a községet terhelő pótdadók igen terhesek. Főképp olyan államokra nézve áll ez, a hol a népoktatás és kiseddóvás államosítása még csak igen kezdetleges, s a hol így a közmüvelődési költségek jobbára magát a községet terhelik (pl. hazánkban). S ezek az államok jórészt olyan pénzügyi helyzetben vannak, hogy a községi terhek egy részének átvételére — legalább a közel jövőben — épenséggel nem képesek. Nem tehetnek tehát egyebet, minthogy átvállalják a betegápolási és gyógyítási költségeknek egy részét¹ s a mezei munkás-biztosítás s a szövetkezeti nyugdíjintézetek hathatós támogatásával a közsegélyre szorult szegények számát lehetőleg csökkenteni törekcszenek.

Socialpolitikai szempontból nagy horderejű az a kérdés, miképen szabályoztassék a *koldulás ügye*? Minden országban nagy a vidéken, falvakban kolduló egyének száma. Ezek a koldusok jobbára olyan individuumok, kik vagy nem tudnak, vagy nem akarnak munkához jutni; az esetek nagy többségében azonban erős, munkaképes egyének. A törvények az első kategóriába tartozókat koldusoknak, a másodikba sorozottakat pedig csavargóknak minősítik; mindkét kategóriához tartozó egyének megegyeznek abban, hogy a közjótékonságra (charité) apellálnak létfenntartásuk érdekében.

Moralis szempontból természetesen a koldulás ellen kell állást foglalni; ámde sok esetben a koldulás a nyomasztó viszonyok kényszerének a következménye. S ebben az esetben a méltányosság álláspontjára kell helyezkedni.

Nem tartjuk megengedhetőnek a nyomorékok koldulását. Ezek képezik a szegényeknek azon fajtát, kik első sorban igényelhetik a községi közsegélyt; s ebben az esetben nem

¹ Hazánkban az 1872. évi 8803. és 23,144. sz. belügymin. rendeletek, ujabban pedig az 1898: XXI. tc. (betegápolási törvény) rendelkeznek arra nézve, mily esetekben és milyen arányban fedezi az állam a közsegélyre szorult szegények betegápolási és gyógyítási költségeit.

szorulnak koldulásra. Minden állam törvényhozásának tehát arra kellene törekedni, hogy a nyomorékoknak községi segélyben való részesítését kötelezőleg elrendelje, a rendelkezés foganatosítását szigorúan ellenőrizze s nyomorékok számára koldulási engedélyeknek kiállítását tilalmazza.¹

Modern korunkhoz épen nem illő és méltó, hogy koldulási engedélyekre vonatkozó *állami* rendelkezésekkel egyáltalán még találkozunk. Az államok azonban csak a legutóbbi évtizedek óta kezdik figyelmüket a socialpolitikai intézményekre fordítani s mivel egyéb tekintetekben ugyis sulyos az állami megterhelés, egyelőre még nem tehetünk szemrehányást. Mindenesetre kívánatos azonban, hogy az állami védelemben részesített koldulás — mely főkép a vidéken a szegényebb elemek könnyörületességét veszi igénybe — minél előbb a mult emlékeihez legyen sorolható.

A mi már most a kolduskérdés megoldását illeti, erre nézve igen sok és sokféle javaslat merült fel. Kétségenkívül arra kell törekedni, hogy az állam a polgároknak lehető csekély megterhelésével törekedjék a koldusok pártfogására s a koldulás megszüntetésére; s erre legalkalmasabbaknak látszanak a *dologházak*.

A koldulás leggyakoribb okai: a munkanélküliség és a munkakerülés; ennélfogva legelőnyösebb, ha az állam gondoskodik arról, hogy mindenkinek legyen munkája. Erre szolgál a munkaközvetítés szervezése, s azon esetben, ha ez célra nem vezetne, a *dologház*.²

Az angol szegényügyi törvényhozás is lényegileg *dologházakra* van alapítva. *Garnier* szerint³ 1752-ben már 60 gazdasági és 50 városi *dologház* létezett Angliában. Egyebütt is létesültek *dologházak* de olyan nagyarányu elterjedést és

¹ Hazánkban a koldulási engedélyek kiállításáról szóló min. rendelet csak azt követeli, hogy az illető engedélyes *nagyobb mérvben, önhibáján kívül károsodott egyén legyen.* (1882. évi 18,613. sz. b. ü. m. rend. 2. pontja.)

² Igen érdekes adatokat tartalmaz a koldulásra s annak rendszabályozására vonatkozólag *Paul Matter* cikke: *La question du vagabondage* (Annales des sciences politiques, Mars, 1901.). Említve van benne *Cruppi* képviselő javaslata a *dologházakról*.

³ Annales of the British peasantry 237. l.

tökéletes kifejlődést, mint Angliában, sehol sem nyertek. Ennek oka abban rejlik, hogy az államok visszariadtak a dologházak létesítésétől, látva ama szörnyű költségeket, melyeket az angol dologházak igényeltek.¹ Ezenkívül egyidőben attól is tartottak, hogy a dologházi munka következtében sértve lehetnek az azon kívül álló munkások, első sorban persze az iparnak érdekei;² némelyek pedig még ma is azon a nézeten vannak, hogy a szegényeknek és dolognélkülieknek a dologházakban való egybegyűjtése socialis szempontból nem tekinthető előnyösnek.³

Nézetünk szerint azonban a dologházak egyedüli hátránya abban áll, hogy, mint minden állami vagy községi intézet, tetemesebb befektetések nélkül nem létesíthető s fenn nem tartható. A szegényügyi rendszet közigazgatási foganatosítása természetesen nagy nehézségekkel jár; s különösen nehéz annak megállapítása, mikor forog fenn csavargási kihágás s mikor van helyén dologházba utasítás vagy elzárás. Egyelőre azonban nem tudunk egyebet tenni a koldulás megszüntetése érdekében.

A mezőgazdáknak, főkép pedig a kisbirtokos parasztságnak majdnem ép ugy érdekében áll a koldulás rendszabályozása, mint maguknak a koldusoknak. Statisztikailag persze efelét lehetetlen kimutatni, de azért kétségtelen, hogy a kis ember jövedelmével arányban épen nem álló összegeket fordít alamizsnákra; sőt talán kisebb volna a viselendő teher, ha a koldulás a dologházi intézmény általánossá válásával gyökeres rendszabályozást nyerne s véglegesen megszűnne.

III. Az állami védekezés az agrársocialismus ellen.

Az agrársocialismus fogalmát igen nehéz meghatározni, bármily általánosan ismeretes is ama veszély, melyet magában

¹ Az Encyclopaedia Britannica szerint 1832-ben 7.036,000 £-ra rugtak a szegényügyi kiadások. Angliának akkor 14.372,000 lakosa volt, tehát fejenkint 9 schilling volt a szegénysegélyezési kiadás.

² Defoë 1704-ben, »Giving Alms no Charity« c. munkájában így ír: »For every skein of worsted spun by poor children in a workhouse, there must be a skein less spun by some poor family or person that had spun it before.«

³ »Pauperism is a disease, which requires comparative isolation and individual treatment; if paupers are herded together in large numbers, their cure is hopeless.« (H. C. Stephens M. P.: Parochial selfgovernment in rural districts, 2-nd edition, 43. l. London, 1893.)

rejt. Röviden azt mondhatnók, hogy az agrársocialismus a mezei munkások létküzdelmének egy olyan elfajulása, mely egyrészt a kétségbeesés, másrészt socialdemokrata bujtogatók aknamunkájának a következménye.

A szó szoros értelmében nem is beszélhetünk állami védekezésről az agrársocialismus ellen. Határozott, concret állami fellépésre eddig még csak szórványos esetekben volt szükség, s a törekvés csupán a baj veszedelmesebb elterjedésének meggátlására irányul.

Az államnak eme praeventiv-jellegű tevékenysége első sorban a munkás és munkaadó közötti viszony szabályozására kell, hogy kiterjedjen. Kifejtettük erre vonatkozó nézeteinket a mezei munkáskérdés tárgyalásánál s e helyütt azokra utalunk.

A mi a mezőgazdasági strike-okat, munkabeszüntetéseket illeti, ugy helytelennek véljük, ha az állam erőszakos intézkedésekkel igyekszik azoknak útját állani. Sokkal tanácsosabb volna e célra is békéltető bizottságokat szervezni, melyek az ipari strike-oknál Európa-szerte kitünő szolgálatokat tettek.

Egy irányban azonban igen sikeres s concret eredményekkel kecsegtető tevékenységét fejthetne ki az állam; s ez a mezei munkás-lakás viszonyok rendezése.

Mindeddig az államok jobbjára csak az ipari munkások lakviszonyai iránt tanúsítottak érdeklődést. Angliában a Royal Commission on Labour jelentéseiben említés van ugyan téve a mezőgazdasági munkások lakviszonyairól is; fel van tüntetve, hol dívik a cottage-rendszer, hol az u. n. farmhousing, milyen lakbéreket fizetnek a mezei munkások a királyság különböző vidékein stb. Nincs azonban tudomásunk egy törvényről sem, mely a mezei munkások lakás-viszonyainak rendezésére vonatkoznék.

A többi államokban¹ még annyi adat sem áll rendelkezésünkre, mint Angliában; s csupán szórványosan, egyes leírásokból értesülhetni a mezei munkások lakviszonyairól, eltekintve a személyes tapasztalatoktól.

¹ A német viszonyokat elég érdekesen tünteti fel a »Zeitschrift der Centralstelle für Arbeiterwohlfahrtsrichtungen« 1894-iki cikke: Ländliche Arbeiterwohnungen.

Ugy véljük pedig, hogy igen kívánatos volna, ha az államok kormányai figyelmüket a lakás-viszonyokra is kiterjesztenék, s különösen szükségessé válik ez olyan országokban a hol sok a latifundium, a hol tehát helyenkint a népességnek tulnyomó része mezőgazdasági bér munkát végez.

Az agrársocialismus leghálásabb talajra a latifundiumok vidékein talál. Első és főoka ennek kétségenkívül az, hogy ilyen vidékeken a parasztság földéhsége a legnagyobb, mert legnehezebben kielégíthető; továbbá, hogy ép a latifundiumok vidékén gyakori a feles-rendszer s az aránytalanul drága kisbérlet, a mi természetesen szítja az elégedetlenséget. Igen sok esetben azonban a szolgálati szerződések tökéletlen volta képezi az ingerültség okát, levén a tökéletlen szerződések következménye: silány deputatum és még silányabb lakás.

A mi a deputatumokat illeti, arra vonatkozólag a cseléd-törvények többé-kevésbbé kielégítő rendelkezéseket tartalmaznak s csupán a törvényi rendelkezések gyakorlati foganatosításának hatósági ellenőrzése enged sok kíváni valót. A mezőgazdasági cseléd-lakásokra vonatkozólag egy állam törvényhozása sem rendelkezik.

Ezek a mezei cselédlakások az esetek nagy számában nem felelnek meg távolról sem ama kellékeknek, melyeket a modern socialpolitika a munkás érdekében méltán követelhet.

Zsufolt, egészségtelen, nedves cselédlakások a vidéken sokkal nagyobb számban találhatók, mint a városokban; így van ez hazánkban is, a külföldi államokban is.¹ A mezei munkás és cseléd igénytelenebb a városinál, kevesebbel beéri. Olyan lakások azonban, a milyeneket számos nagyobb birtokon találhatunk, nálunk ép úgy, mint a művelt nyugaton, a legyszerényebb igényeket sem elégíthetik ki; hogy ennek következtében nagy az immoralitás, rendkívüli magas a csecsemő-halálozás s hiányzik az otthonhoz, a családhoz való ragaszkodás, az természetes. S mai nap nem kell socialpolitikusként sem lenni ahhoz, hogy mindezekben az agrársocialismus veszélyes tényezétalaját felismerhesse. A socialista-írók is mind felzudulnak a lakás-viszonyok körül tapasztalt hiányok miatt s mi

¹ V. ö. Brentano, Goltz, Buchenberger, Baudrillart stb. idevágó észleleteit.

sem tagadhatnók le sok esetben felháborodásuknak igazságos voltát.

Az államnak tehát bő alkalma nyílik az agrársocialpolitika terén hatalmát érvényesíteni; s a mezőgazdák és a mezőgazdaság érdekében reméljük, hogy az állami tevékenység ez irányban mind erélyesebben fog reformálva előrehaladni.¹

¹ Megemlékezhetünk még végezetül a socialdemokratikus agrárprogramról is, melyet legterjedelmesebben *Kautsky* fejtett ki s melynek lényegét a következő pontokban foglalhatjuk össze:

a) A feudális kiváltságok maradványainak (hitbizomány és törzsörökösödés) eltörlése, a vadászati törvények módosítása;

b) a szétdaraboltságnak megszüntetése;

c) a melioratiók állami előmozdítása;

d) az állategészségügy alapos rendezése;

e) állami biztosítás, első sorban marhavész- és jégkár-biztosítás;

f) a szövetkezeti termelés előmozdítása s mezőgazdasági szakképzés;

g) az önkormányzatnak mind szélesebb alapra való fektetése;

h) az állandó hadsereg megszüntetése s addig, míg az általános lefegyverzésnek, a jelen időben még utópisztikus eszméje megvalósulna, átmenet a milícia-rendszerre;

i) vegye át az állam az iskolatartás, szegényápolás és útépités (községi utak) terheit;

j) ingyenes jogorvoslás.

(Die Agrarfrage, 387—420. l.)

FÜGGELEK.

— Irodalmi tájékoztató. —

Az agrárpolitika szempontjából figyelmet érdemlő irodalom köréből felemlítendőeknek tartottuk a következő munkákat és dolgozatokat:

- Aal*, Arthur: Das preussische Rentengut, seine Vorgeschichte und seine Gestaltung in Gesetzgebung und Praxis. (Stuttgart, 1901.)
- Allier*, Chabot de l'—: Tableau de la législation ancienne. (Paris, 1804.)
- Anderson*, James: Essays relating to Agriculture and Rural Affairs. (London, 1775.)
- An inquiry into the nature of the corn laws etc. (Edinburgh, 1777.)
- A calm investigation of the circumstances that have led to the present scarcity of grain in Britain etc. (London, 1801.)
- Armitage-Smith*, G.: The free trade movement and its results. (London, 1898.)
- Baross* János: Idegenek birtokszerzése. (Budapest, 1900.)
- Bastable*, C. F.: The commerce of nations. (London, 1892.)
- Berghoff-Ising*: Die Entwicklung des landwirtschaftlichen Pachtwesens in Preussen. (Leipzig, 1887.)
- Boné*, Victor: Étude sur le crédit agricole. (Paris, 1877.)
- Böhmert*: Die Gewinnbetheiligung. (Leipzig, 1878.)
- Brentano*, Lujo: Warum herrscht in Altbayern bauerlicher Grundbesitz? (Beil. z. Allg. Zeit. 1896 No. 4—6.)

- Brentano*, Lujo: Agrarpolitik. (Stuttgart, 1897.)
 — Die Entwicklung des englischen Erbrechts in das Grundeigentum. (Berlin, 1898.)
 — Gesammelte Aufsätze I. Erbrechtspolitik. (Stuttgart, 1899.)
- Buchenberger*, Adolf: Agrarwesen und Agrarpolitik, 2 Bde. (Leipzig, 1892.)
 — Grundzüge der deutschen Agrarpolitik. (Berlin, 1897.)
- Bücher*, Karl: Die Entstehung der Volkswirtschaft. (Tübingen, 1901.)
- Calonne*, A. de: La vie agricole sous l'ancien régime. (Paris, 1885.)
- Carey*: Principles of social science. (1858.)
- Chevalier*, Michel: Examen du système commercial connu sous le nom de système protecteur. (1852.)
- Clements*: On the poverty of Ireland. (1838.)
- Cobden*, Richard: The political writings of R. Cobden. (London, 1867. és 1881.)
 — Cobden's speeches on questions of public policy. (1870.)
- Conrad*, J.: Der deutsche Getreidezoll und der Getreidepreis. (Jahrb. f. Nat. u. Stat. N. F. 3. Bd.)
 — Die Agrarzölle in der Zolltarifvorlage im Deutschen Reich. (Jahrb. f. Nat. u. Stat. 23. Bd. 2. Heft, 1902.)
- Conring*, Hermann: De importandis. (1665.)
 — De commerciis. (1666.)
- Crosby-Emery*, Henry: Futures in the grain-market. (Economic Journal, Vol. IX., 1899.)
- Cserhádi* S.: A talaj megművelése hazánkban. (Budapest, 1893.)
- Curtiss*, G. R.: Protection and prosperity. (London, 1896.)
- Discourse on the Common Weal of this realm of England.* (1581.)
- Dombasle*: Annales agricoles de Roville. (2 vol.)
- Ecsery* Lajos: Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság. (Budapest, 1898.)
- Eheberg*: Agrarische Zustände in Italien. (Schr. d. Ver. f. Socialpol. Bd 29.)
- Enquête sur l'état des familles et l'application des lois de succession.* (Paris, 1892.)
- Ertl und Licht*: Das landw. Genossenschaftswesen in Deutschland. (Wien, 1899.)

- Faber*: Die Entstehung des Agrarschutzes in England. (1888.)
- Fawcett, H.*: Free trade and protection. (1878.)
- Fellner Frigyes*: A járadékbirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon. (Budapest, 1900.)
- Fick, L.*: Die bäuerliche Erbfolge im rechtsrheinischen Bayern. (Stuttgart, 1895.)
- Fleischmann*: Das Molkereiwesen. (1886.)
- Foville, Alfred de*: Le morcellement. (Paris, 1885.)
- Földes Béla*: A társadalmi gazdaságtan elemei. (Budapest, 1898.)
— Hitbizomány. (Közgazdasági Lex. I.)
- Fukuda, Tokuzo*: Die gesellschaftliche und wirtschaftliche Entwicklung in Japan. (Stuttgart, 1900.)
- Gaál Jenő*: A mezőgazdasági válság kérdése. (Budapest, 1885.)
— Az alföldi munkásmozgalom. (1891.)
— Társadalmi béke. (1896.)
— A nemzetgazdaságtan rendszere. (1899.)
- Garnier, Russel M.*: Annals of the British Peasantry. (London, 1895.)
— The history of the English landed interest. (London, 1895.)
- Gide, Charles*: Principes d'économie politique. (Paris, 1889.)
- George, H.*: Free trade or protection. (London, 1887.)
— Progress and poverty. (London, 1890.)
- Goltz, Th. Frh. von der*: Handbuch der gesammten Landwirtschaft, 3 Bde. (Tübingen, 1889.)
— Landwirtsch. Taxationslehre. (Berlin, 1892.)
— Die agrarischen Aufgaben der Gegenwart. (Jena, 1895.)
— Handbuch der landw. Betriebslehre. (Berlin, 1896.)
— Ackerbau und Ackerbausysteme. (Elster, I.)
— Vorlesungen über Agrarwesen und Agrarpolitik. (Jena, 1899.)
— Die ländliche Arbeiterklasse und der preussische Staat.
- Grosse, E.*: Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft. (Freiburg und Leipzig, 1896.)
- Hansen, G.*: Agrarhistorische Abhandlungen. (Leipzig, 1880. és 1894.)
- Hausmann, Sebastian*: Die Grundentlastung in Baiern. (Leipzig, 1896.)
- Hecht, Felix*: Die Organisation des Bodencredits in Deutschland. (Leipzig, 1891.)

- Hecht*, Felix: Der europäische Bodencredit. (Leipzig, 1899.)
- Heiden*: Die Statistik des Landbaues. (1872.)
- Hensch Árpád*: Mezőgazdasági üzemtan I. (Magyar-Óvár, 1901.)
- Hildebrand*, R.: Recht und Sitte auf den verschiedenen wirtschaftlichen Kulturstufen. (Jena, 1896.)
- Ihering*, R. v.: Vorgeschichte der Indoeuropäer. (Leipzig, 1894.)
- Inama-Sternegg*, K. Th. v.: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. (Leipzig, 1889.)
- Hofsystem im Mittelalter. (1872.)
- Die Ausbildung der grossen Grundherrschaften in Deutschland, während der Karolingerzeit. (Leipzig, 1879.)
- Jäger*, Eugen: Der ländliche Personalcredit. (Berlin, 1893.)
- Kaerger*, K.: Die Arbeiterpacht. (Berlin, 1893.)
- Kautsky*, K.: Die Agrarfrage. (Stuttgart, 1899.)
- Koenig*, F. Ph.: Die Lage der englischen Landwirtschaft. (Jena, 1896.)
- Koppe*: Revision der Ackerbausysteme. (1818.)
- Knapp*, G. F.: Die Landarbeiter in Knechtschaft und Freiheit.
- Ursprung der Landarbeiter in den älteren Teilen Preussens. (Leipzig, 1887.)
- Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland. (Histor. Zeitsch. N. F. Bd. 42., 1896.)
- Grundherrschaft und Rittergut. (Leipzig, 1897.)
- Kramer*: Handbuch der gesammten Landwirtschaft. (1890.)
- Krisztinkovich Ede*: Birtokrendezések Ausztriában, Bajorországban, Württembergben és Badenben. (Budapest, 1901.)
- Lavergne*: L'agriculture et la population. (Paris, 1868.)
- Láng Lajos*: Minimum és homestead. (Budapest, 1883.)
- Minimum és majoratus. (Budapest, 1883.)
- Langethal*, Chr. Ed.: Geschichte der deutschen Landwirtschaft, 4 Bde. (Jena, 1847—1856.)
- Lette Adolf*: Die Vertheilung des Grundeigenthums. (Berlin, 1858.)
- Leroy-Beaulieu*: Économie politique. (Paris, 1896.)
- Liebig*: Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie. (1857.)
- Lilienthal*: Der Wucher auf dem Lande. (1888.)
- Loudon*, J. O.: An encyclopaedia of agriculture. (London, 1825.)

- Malthus*, Th. R.: Essay on the Principle of Population. (1798.)
- The high Price of Provisions. (1800.)
 - Observations on the Corn Laws (1814.)
 - Grounds of an Opinion on the Policy of Restricting Importation. (1814.)
 - Nature and progress of Rent. (1815.)
- Marshall*, A.: Principles of Economics. (London, 1898.)
- Rural Economy of Yorkshire.
 - Rural Economy of the Midland counties.
 - Rural Economy of the West of England.
- Matter*, Paul: La question du vagabondage. (Annales des sciences politiques, Mars, 1901.)
- Meitzen*, A.: Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen und Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slaven. 3 Bde. (Berlin, 1895.)
- Metzler*, G. Karl: Einfluss der Getreidepreise auf die Brotpreise. (Jena, 1887.)
- Miaskovski*, A. v.: Das Erbrecht und die Grundeigenthumsverteilung im Deutschen Reiche (Sch. d. Ver. f. Soz.-pol. Leipzig, 1882, 1884, Bd 20 und 25.)
- Das Problem der Grundbesitzverteilung in geschichtlicher Entwicklung. (Leipzig, 1891.)
- Milhoff* S.: A nemzeti munkásviszonyok hazánkban. (Budapest, 1898.)
- Müller*, Robert: Staats- und volkswirtschaftliche Einrichtungen zur Förderung der Tierzucht. (Leipzig, 1900.)
- Nossig*, Alfred: Die moderne Agrarfrage. (Berlin, 1902.)
- Nasse*, E.: Der Cobdenclub und die deutsche Waarenausfuhr. (Jahrb. f. Nat. u. Stat. N. F. Bd 4.)
- Paasche*: Erbpacht und Rentengut. (Jahrb. f. Nat. u. Stat. N. F. Bd 14.)
- Pare*, William: Cooperative Agriculture. (London, 1870.)
- Passy*: Systèmes de culture. (Paris, 1853.)
- Patten*, N. Simon: The economic basis of protection. (London, 1890.)
- Philippovitch*: Grundriss der politischen Oekonomie II. (1898.)
- Pólya* Jakab: Agrárpolitikai tanulmányok (1886.)
- Ráth* Z.: A földbirtokos osztály hitelszükséglete.

- Ricardo, D.*: Essay on the Influence of a low Price of Corn on the Profits of the Stock. (1815.)
- The Principles of Political Economy and Taxation. (1817.)
- Protection to Agriculture. (1822.)
- Rocquigny*: Les syndicats agricoles. (Paris, 1900.)
- Rodbertus-Jagetzow*: Creditnoth des Grundbesitzes etc. (1865.)
- Romieu, Marie-Sincère*: Des paysans et de l'agriculture en France. (Paris, 1865.)
- Roscher, W.*: Grundlage der Nationaloekonomik. (Stuttgart, 1892.)
- Nationaloekonomik des Ackerbaus.
- Schäffle*: Die Incorporation des Hypothekarkredits. (1883.)
- Schiff, Walter*: Österreichs Agrarpolitik seit der Grundentlastung. (Tübingen, 1898.)
- Schmoller*: Der Kampf des preussischen Königtums um die Erhaltung des Bauernstandes. (Jahrb. f. Ges. u. Verw. Bd 12.)
- Schwerz*: Anleitung zum prakt. Ackerbau. (1857.)
- Sering*: Das Sinken der Getreidepreise und die Konkurrenz des Auslandes. (Berlin, 1894.)
- Untersuchung der landw. Verhältnisse in 24 Gemeinden des Königreichs Bayern. (München, 1895.)
- Sporzon Pál*: Gazdasági becsléstan. (Budapest, 1891.)
- Stein, Lorenz von*: Die drei Fragen des Grundbesitzes und seiner Zukunft. (Stuttgart, 1881.)
- Bauerngut und Hufenrecht. (Stuttgart, 1882.)
- Stephens, H. C.*: Parochial selfgovernment in rural districts. (London, 1893.)
- Sugenheim, Samuel*: Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa bis um die Mitte des XIX. Jahrhunderts. (St. Petersburg, 1861.)
- Széchenyi Imre gr.*: Amerikai levelek. (Budapest, 1883.)
- Tallerman, D.*: Farm produce realization. (London, 1892.)
- Taussig, F. W.*: The Tariff history of the United States. (1894.)
- Thaer, A.*: Versuch einer Ausmittelung des Reinertrages der productiven Grundstücke. (Berlin, 1813.)
- Tisza István gr.*: Magyar agrárpolitika. (Budapest, 1897.)
- Waldhecker, Paul*: Die preussischen Rentengutsgesetze nach Theorie und Praxis. (Berlin, 1894.)

- Weber*, R.: Erfahrungen im Gebiete der Ackerbodencultur der Neuzeit. (1897.)
- Wenzel* G.: Magyarország mezőgazdaságának története. (Budapest, 1887.)
- Wittich*, Werner: Die Grundherrschaft in Nordwestdeutschland. (Leipzig, 1896.)
- Young*, Arthur: A six weeks tour through the Southern counties of England and Wales. (London, 1767.)
- A tour in Ireland. (London, 1780.)
- Travels in France during the years 1787—89. (London, 1794.)
- An inquiry into the progressive value of money in England as marked by the price of agricultural Products. (London, 1812.)
- Zolla*, Daniel: Les questions agraires d'hier et d'aujourd'hui. (Paris, 1895.)
-

